

2 (8) 2012

Eesti sõjaajaloo aastaraamat

ESTONIAN YEARBOOK OF MILITARY HISTORY

SÕJAVÄE JA TSIVIILELANIKE SUHTED

War and Civilians

Eesti Sõjamuuseum
Tallinna Ülikooli Kirjastus
Viimsi–Tallinn 2012

Eesti
Sõjamuuseum
KINDRAL LAIDONERI MUUSEUM

Eesti sõjaajaloo aastaraamat 2 (8) 2012
Sõjaväe ja tsiviilelanike suhted
Estonian Yearbook of Military History 2 (8) 2012
War and Civilians

Eesti sõjaajaloo aastaraamatu eelkäija on
Eesti Sõjamuuseumi – Kindral Laidoneri Muuseumi
aastaraamat (ilmus 2001–2007, ISSN 1406-7625)

Kolleegium: dr Karsten Brüggemann, dr Ago Pajur, dr Oula Silvennoinen,
dr Seppo Zetterberg, dr Tõnu Tannberg

Eesti sõjaajaloo aastaraamatu artiklid on eelretsenseeritud

Kaanel: organisatsiooni Ühistöö vabatahtlik Vabadussõja ajal
sõjaväe pesu sorteerimas

Peatoimetaja: Toomas Hiio
Resümeeide tõlge: Scriba tõlkebüroo
Keeletoimetamine: Katrin Raid, Kristel Ress (Päevakera tekstibüroo)
Korrektuur: Siiri Soidro

Autoriõigus: Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum,
Tallinna Ülikooli kirjastus ja autorid, 2012

ISSN 2228-0669

Eesti Sõjamuuseum
Mõisa tee 1
74001 Viimsi, Harjumaa
www.esm.ee

Tallinna Ülikooli Kirjastus
Narva mnt 29
10120 Tallinn
www.tlupress.com

Trükk: Pakett

Sisukord

SÕDA JA ÜHISKOND. SÕJAVÄE JA TSIVIILELANIKKONNA SUHETEST

Mart Lätte

Sõja mõju tsiviilelanikkonnale keskaegse Liivimaa konfliktides 9

Non-military population in war: the case of medieval Livonia 30

Anna Maria Forssberg

Sõjakoorem. Kolmekümneaastase sõja ajal Prantsuse ordonnantsidega esitatud sõjalised nõudmised tsiviilelanikele 32

The burdens of war. Military demands on the civil population

in French ordinances during the Thirty Years' War 54

Liisi Eglit

Sõja- ja kodurinde suhted I maailmasõjas osalenud

eesti sõdurite kirjades ja mälestustes..... 57

Relations between fighting front and home front in letters

and memoirs of Estonian WWI soldiers..... 85

Mika Raudvassar

Õhuvaatlusvõrgustik Eesti õhukaitses..... 89

The aerial observation network in Estonian air defence 115

Eric A. Sibul

Ameerika Ühendriikide maavägi ja Korea riiklik raudtee

Korea sõja ajal 1950–1953. Sõjajõudude ja tsiviilorganisatsiooni

vastastikuse koostöö juhtumiuuring 116

US Army and Korean National Railroad during the Korean War:

1950–1953. A case study of interaction between military

and a civil organization 142

Kristjan Luts

Eestlastest ajateenijad Nõukogude Liidu relvajõududes

külma sõja perioodil..... 145

Estonian-born conscripts in the armed forces of the Soviet Union

during the Cold War period..... 178

Jörg Echternkamp

Surm, lein ja mälestamine. Langenud sõdurite mälestamine külma sõja järgsel Saksamaal	181
<i>Death, grief, and memory. Commemorating fallen soldiers in post Cold War Germany</i>	199

ARTIKLID

Arto Oll

Eesti sõjalaevastiku olukord ja võimalikud relvahanked Suurbritanniast aastail 1920–1921	205
<i>The condition of the Estonian Navy and potential arms trades with the United Kingdom from 1920 to 1921</i>	235

Marek Miil

Ideoloogilisest sõjast ei pääsenud keegi. EKP võitlus „kodanliku” massimeediaga	238
<i>No one escaped the ideological warfare. On the struggle of the Soviet Union Communist Party with the “bourgeois” mass media on the example of the Estonian SSR’s printed media</i>	280

MUUSEUMITÖÖST

Ülle Kraft

Ülevaade Eesti ohvitseride andmekogu allikatest	287
<i>An overview of sources for the database of Estonian officers</i>	311

Leho Lõhmus

Pioneeripataljoni üleajateenijate kogu	314
<i>Engineer battalion’s non-commissioned officers’ assembly</i>	325
Autorid / Authors	326

Hea lugeja!

Eesti Sõjamuuseum – Kindral Laidoneri Muuseum (ESM) otsustas 2011. aasta alguses kujundada oma aastaraamatu ümber ühelt poolt laiemale lugejaskonnale mõeldud, teiselt poolt aga mõnevõrra kõrgema sihiga Eesti sõjaajaloo aastaraamatuks. Uuendatud sarja hakati välja andma koostöös Tallinna Ülikooli kirjastusega.

Käesolevaga jõuab sõjaajaloost huvitatud lugeja lauale uue aastaraamatu teine number. Siinne ajakiri, nagu seda tüüpi väljaannetele kombeks, on tervikuna kättesaadav ka muuseumi koduleheküljel.

ESMi ülesannete hulgas on tavapärasemate muuseumiülesannete kõrval ka Eesti sõjaajaloo teaduslik uurimine ning uurimistulemuste tutvustamine Eestis ja välismaal. Muuseumis selles valdkonnas tehtava teadustöö aasta tähtsaim üritus on tavaliselt kord aastas korraldatav sõjaajalookonverents, kuhu kutsutakse esinejaid nii Eestist kui ka välismaalt. 2011. aasta konverentsi teemaks oli „Sõda ja ühiskond: suhted sõjaväe ja tsiviilelanike vahel”. Kahepäevasel üritusel astusid peale ESMi enda töötajate ning Tartu ja Tallinna ajaloolaste üles ka teadlased Rootsist, Prantsusmaalt, Saksamaalt ja Ameerika Ühendriikidest. Osa neist ettekannetest ilmub teadusartiklikliks vormistatuna aastaraamatu käesoleva köite kaante vahel, kattes terve aastatuhande alates keskajast kuni 21. sajandi alguseni.

Kui Mart Lätte analüüsib sõja mõju tsiviilelanikele keskaegse Liivimaa konfliktide ajal ning dr Anna Maria Forssberg Rootsi armeemuuseumist kirjutab Prantsuse rahva õlule pandud sõjakoormast 30-aastase sõja ajal (1618–1648), siis Liisi Egliti teemaks on I maailmasõjas Vene armee ridades teeninud eesti sõdurite kirjavahetus oma perekonnaliikmete ja teiste lähedastega 1914.–1918. aastal. Kapten Mika Raudvassar Kaitseväge Ühendatud Õppeasutustest on põhjalikult uurinud Eesti õhukaitse õhuvaatlusvõrgustikku – vanamoodsa nimega kodanlikku õhukaitset – 1920. ja 1930. aastate Eestis. Kaks artiklit puudutavad külma sõja ajastut. Balti Kaitsekolledži õppejõud dr Eric Allan Sibul käsitleb Korea raudtee koostööd Ameerika Ühendriikide raudteeüksustega Korea sõja ajal aastail 1950–1953. Teises artiklis tutvustab ESMi direktor Kristjan Luts

Nõukogude armee sundajateenistuse korraldust, võttes peale arhiiviallikate ja publitseeritud mälestuste aluseks ka andmed, mis on kogutud Eestist Nõukogude armeesse kutsutud meeste ankeetküsitluse käigus (küsitluse algatas mõne aasta eest ESM). Konverentsiettekannetel põhinevate artiklite osa selles kogumikus lõpetab Bundeswehri Sõjaajaloo Uurimise Ameti teaduri dr Jörg Echternkampi ülevaade langenute mälestamise tavade muutumisest Saksamaal külma sõja lõppemise järel.

ESMi aastaraamat on avatud kõigile sõjaajaloo uurijatele, kelle artikkel sobib kokku ajakirjanumbri teemaga ja saab retsensentidelt heakskiidu. Selles numbris avaldatakse kaks niisugust artiklit. Tallinna Ülikooli doktorant Arto Oll on uurinud Eesti sõjalaevastiku tegevuse algusaastaid (1920–1921), esmajoones seoses võimalike relvahangetega Suurbritanniast. Tartu Ülikooli doktorant Marek Miil keskendub oma artiklis aga ideoloogilisele sõjale külma sõja ajal, kirjeldades Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei võitlust Lääne massimeedia, sealhulgas Soome televisiooni vastu Eestis aastail 1968–1984.

ESMi koduleheküljel olevatest andmekogudest on üks populaarsemaid Eesti ohvitseride oma, mille eesmärk on teha huvilistele kättesaadavaks ajavahemikus 1918–1940 Eesti sõjaväes ohvitseriks ülendatud meeste teenistus- ja elulooandmed. Selle andmekogu looja Ülle Kraft kirjeldab aastaraamatus oma töö kõögipoolt – ohvitseride kohta leiduvaid allikaid ning nende kasutamisega seotud allikakriitilisi jm probleeme. Aastaraamatu viimane artikkel on ESMi asedirektorilt Leho Lõhmuselt, kes kirjutab Eesti sõjaväe pioneeripataljoni üleajateenijate kogu tegevusest 1920. ja 1930. aastatel.

Eesti sõjaajalugu pakub huvi ka inimestele väljastpool Eestit, kellest osa ei oska eesti keelt. Teisalt tegutseb ESM aga esmajoones eesmärgiga tutvustada Eesti sõjaajalugu eesti inimestele. Selle dilemma ületamiseks on käesoleva aastaraamatu jaoks inglise keeles kirjutatud artiklid tõlgitud eesti keelde ning kõigile artiklitele on lisatud lühem või pikem ingliskeelne kokkuvõte. Seda näeb ette ka 21. sajandi alguse Eestis tavaks olev eestikeelse teadusartikli formaat.

Head lugemist!

Toomas Hiio
peatoimetaja

**SÕDA JA ÜHISKOND.
SÕJAVÄE JA TSIVIIL-
ELANIKKONNA SUHETEST**

Sõja mõju tsiviilelanikkonnale keskaegse Liivimaa konfliktides

Mart Lätte

Sissejuhatus

Sõjad on alati puudutanud peale sõdurite enamal või vähemal määral ka ülejäänud osa ühiskonnast. Ajaloo vältel on mittesõdivat elanikkonda kaasatud sõjategevusse erinevalt. Tänapäeval on tsiviilelanikud kaitstud rahvusvaheliste lepetega, mis keelavad neid võitlusse segada. Hoolimata sellest, et see alati ei õnnestu, võib siiski eeldada, et sõjaväed üritavad tsiviilelanikke säästa ja keeldudest üleastujaid karistatakse,¹ samuti on okupeerival riigil keelatud allutatud kodanikke enda sõjaväkke mobiliseerida. Kuid alati ei ole kehtinud tsiviilisikuid kaitsvad rahvusvahelised lepingud. On olnud ka perioode, kui sõjaväe tegevuse üks eesmärke ja sõjalise edu saavutamise vältimatu eeldus on olnud mittesõdiv elanikkond hävitada, ning sõjandusteoreetiliste teoste autoritest on võimalik aru saada, et mittesõdiva elanikkonna hävitamine on väejuhi kohus, kui ta soovib edu saavutada.

Käesolev artikkel käsitleb mittesõdiva elanikkonna kaasamist sõjategevusse keskaegsel Liivimaal. Kirjutis koosneb kolmest osast: esimene osa annab lühikese ülevaate keskaegse sõjapidamise teoreetilisest poolest ja mõnest selle teoreetikust; teine osa toob kroonikate põhjal näiteid sõja mõjust tavalisele elanikkonnale; kolmas osa käsitleb elanikkonna osalemist sõjategevuses. Prantsuse medievist Philippe Contamine on väitnud, et kuigi juba keskajal tehti katseid sõjapidamist humaniseerida, oli selle üks peamisi takistusi olnud riikide püüd pidada võimalikult totaalset sõda, et vaenlast mitte säästa.² Suurbritannia ajaloolane John France on Liivimaa

¹ Vt viimasel ajal ajakirjandusest läbi käinud lood Afganistanis tsiviilisikuid tapnud USA sõduritest, nt <http://afghanistan.postimees.ee/630212/afgaane-lobu-parast-tapnud-usa-sodursai-eluaegse-vangistuse/>, 30. jaanuar 2012.

² Philippe Contamine, *War in the Middle Ages* (Oxford: Blackwell, 1986), 290.

sõjategevuse kohta Baltikumis väitnud, et see oli kõige lähem totaalsele sõjategevusele, milleni keskaegsed inimesed jõudsid.³ Oma mitmes töös Liivimaa keskajale keskendunud Saksa medievist Friedrich Benninghoven on just keskaegse Liivimaa rüüsteretkede taktikat käsitlevas artiklis võrrelnud siinset sõjapidamist II maailmasõja aegse vaippommitamisega. Ta on toonud esile, et II maailmasõda ja keskaegne sõjapidamine olid selles mõttes sarnased, et kummaski ei kehtinud rahvusvahelise õiguse normid, mille kohaselt oleks sõda pidanud puudutama ainult sõdureid.⁴ Selles valguses on artikli üks eesmärgi ka selgitada, kas sõjapidamine Liivimaal oli totaalne ja kas keskaegse Liivimaa sõdade kontekstis saab tegelikult üldse rääkida tsiviilelanikest või mittesõdivast elanikkonnast.

Enne seda aga tuleb selgitada, mida on käesolevas töös mõeldud tsiviilelanike või mittesõdiva elanikkonna all. Ei ole võimalik tänapäeva mõisteid üksüheselt keskaja konteksti üle kanda; ka tsiviilühiskonda praeguses mõistes keskajal ei olnud. Siin töös on tsiviilelanike või mittesõdiva elanikkonna all mõeldud neid ühiskonnakihte, kelle peamine elatusala ei olnud sõdimine. Hoolimata sellest, et maaelanikkond, linlased ja vaimulikud võtsid sõjategevusest osa, ei olnud see nende peamine tegevusala ja sellest tulenevalt on käesolevas töös neid nimetatud mittesõdivateks ühiskonnakihtideks. Sõdivate ühiskonnakihtidena on käsitatud aadlikke ja palgasõdureid, kelle peamine elatusala – aadlike puhul ka ühiskondlik roll – oli sõjapidamine.

³ John France, *Western warfare in the age of the Crusades, 1000–1300* (London: UCL Press, 1999), 203.

⁴ Friedrich Benninghoven, „Zur Technik spätmittelalterlicher Feldzüge im Ostbaltikum,” *Zeitschrift für Ostforschung* 19 (1970), Heft 4: 650–651.

Teoreetikud keskaegsest sõjapidamisest

Keskaegne sõjapidamine on uurijaid paelunud pikka aega, aga hinnangud sellele on olnud vastakad. 19. sajandil ja 20. sajandi esimesel poolel lähtusid autorid Preisi sõjandusteoreetiku Karl von Clausewitzi teooriast, mille kohaselt on sõjategevuse eesmärk hävitada lahinguväljal vaenlase jõud. Kuna keskajal olid suured lahingud harvad ja sõjapidamine oli keskendunud rüüstamisele ja piiramisele, leidsid paljud sõjaajaloolased, et keskaegne sõjapidamine on igav ja ebamäärane. Sellest tulenevalt peeti keskaegseid väejuhte ebapädevateks. Sellise lahingukeskse suuna esindajad olid näiteks kuulsad sõjaajaloolased Sir Charles Oman ja Hans Delbrück.⁵

Selline arvamus oli sõjaajaloos valdav kuni 20. sajandi keskpaigani, kui see muutuma hakkas. Seisukohtade ümberhindamises on suured teened Madalmaade ajaloolasel Jan Frans Verbruggenil⁶ ja Prantsuse ajaloolasel Philippe Contamine'il.⁷ Keskaja sõjapidamises mängis rüüstamine tõepoolest olulist rolli, kuid see ei tähenda, et tegu oleks olnud sihipäratu tegevusega, millel puudusid sõjaline mõte ja strateegiline eesmärk. Rüüstamine oli mingi piirkonna allutamise või sõjalise konflikti vaieldamatu eeldus, sest see nõrgestas vastase majanduslikku potentsiaali ja muutis teda seetõttu võitlusvõimetumaks, kurnas vaenlast psüühiliselt ning nõrgestas sellega vastupanutahet. Inimeste tapmine või äraröövimine kahjustas ka vastase elavjõubaasi ja nõrgestas veelgi vastase elanikkonda psühholoogiliselt. Kui vaenlasele ei suudetud piisavalt kiiresti vastu astuda ja tema tegevust takistada, saatis rüüstamine rahvale sõnumi, et maahärra, kes peaks inimesi kaitsma, ei suuda oma ülesannet täita – see kahjustas aga valitseja prestiiži.⁸ Lahing oli riskantne, sest võis valitsejale kalliks

⁵ *Medieval Warfare 1000–1300*, ed. John France (Aldershot: Ashgate, 2006), vt John France'i eessõna lk xi–xii; France, *Warfare*, 11–12.

⁶ Vt nt Jan Frans Verbruggen, *The Art of Warfare in Western Europe during the Middle Ages* (Woodbridge: The Boydell Press, 2002) (esimest korda ilmus hollandikeelsena pealkirja all *De krijgskunst in West-Europa in de middeleeuwen: (IXe tot begin XVe eeuw)* 1954. aastal).

⁷ Vt nt Philippe Contamine, *La guerre au moyen âge* (Paris: Presses Universitaires de France, 1999) (esimest korda ilmus 1980. aastal).

⁸ France, *Warfare*, 9–10; vt ka Benninghoven, „Zur Technik,” 633.

maksma minna. Näiteks võib tuua Hastingsi lahingu, millega anglosaksid kaotasid Inglismaa, Durbe lahingu, mille kaotuse järel tõusid Saksa ordu vastu üles kuralased ja preislased⁹ ning vahetult pärast seda, kui ordu oli kaotanud veel ühe lahingu Lielvārde juures,¹⁰ ka saarlased.¹¹

Lahingutest hoidumisel ja rüüstesõjal oli teoreetiline alus. Keskaja sõjapidamist mõjutas väga tugevalt 4.–5. sajandil elanud Rooma sõjandusteoreetiku Vegetiuse teos „*Epitoma rei militaris*” (tihti tuntud ka nime all „*De re militari*”), millest lähtusid oma töödes ka paljud keskaegsed teoreetikud.¹² John France on nimetanud keskaegset sõjapidamist lausa vegetiaanlikuks sõjapidamiseks.¹³ Vegetiuse teos kujutab endast tema käsitust sõjapidamisest ning jaguneb neljaks või viieks raamatuks. Esimene käsitleb vägede väljaõpet, teine leegioni organisatsiooni ja juhtimist; kolmas keskendub taktikale ja strateegiale ning just see osa mõjutas tugevalt keskaegset sõjapidamist. Neljas osa puudutab kindlustatud punktide ründamist ja viies meresõda. Viimast kaht võib võtta ka ühe raamatuna.¹⁴ Rooma väejuhid Vegetiuse teosele suurt tähelepanu ei pööranud ja tähtsaks sõjandusteoreetiliseks teoseks sai „*De re militari*” alles keskajal, kust alates mõjutasid selle eri osad väejuhte kuni 19. sajandini.¹⁵

Vegetiuse kolmas raamat sisaldab hulga nõuandeid ja maksime väejuhile, millest paljud olid keskaegse sõjapidamise teoreetiliseks aluseks. Siinkohal on paslik mõnda neist tsiteerida, et selgemini näha, millele rüüstesõja teooria tugines:

⁹ *Liivimaa vanem riimkroonika* (edaspidi: LVRK), tõlkinud ja kommenteerinud Urmas Eelmäe, teaduslik toimetaja Enn Tarvel (Tallinn: Argo, 2003), vv 5597–5718; vt ka William Urban, *The Baltic Crusade* (DeKalb: Northern Illinois University Press, 1975), 209.

¹⁰ Urban, *Baltic*, 210.

¹¹ LVRK vv 6105–19; vt ka Urban, *Baltic*, 210.

¹² Contamine, *War*, 210–212 (tegu on Contamine'i raamatu *La guerre au moyen âge* ingliskeelse tõlkega, mida ma ka kasutanud olen); vt ka Diane Bornstein, „Military Manuals in Fifteenth Century England,” – *Medieval Warfare 1300–1450*, ed. Kelly de Vries (Aldershot: Ashgate, 2010), 125–126. Ka hilisemad väejuhid on Vegetiusest mõjutusi saanud.

¹³ France, *Warfare*, 12.

¹⁴ Nt siin <http://www.thelatinlibrary.com/vegetius.html> (30. jaanuar 2012) on Vegetiuse teos jagatud neljaks raamatuks, aga 1940. aastal Suurbritannias ilmunud trüki eessõna tundmatu autor jagab teose viide raamatusse, vt <http://www.pvv.ntnu.no/~madsb/home/war/vegetius/dere01.php>, 31. jaanuar 2012.

¹⁵ <http://www.pvv.ntnu.no/~madsb/home/war/vegetius/dere01.php>, 31. jaanuar 2012.

- *Nälg tekitab sõjaväes suurema kaose kui vaenlane ja on mõõgast kohutavam.*
- *Peamine ja põhimõtteline eesmärk sõjas on kindlustada endale piisav hulk varusid ja hävitada vaenlane näljaga.*
- *Palju parem on vaenlasest võitu saada nälja, üllatuse või hirmuga kui lahinguga, sest viimases on õnnel palju olulisem roll kui vaprusel.*
- *Ilma vilja ja muude vajalike varudeta sõjavägi hävitatakse ilma ühtegi lööki andmata.*
- *Kahjustada vaenlast rohkem nälja kui mõõgaga on märk täiuslikust oskusest.*¹⁶

Nagu näha, pidas Vegetius tähtsaks varusid ja vastase varudeta jätmist, mis oligi rüüstesõja üks peaeesmärke. Muidugi peeti keskajal ka lahinguid, kuid valdavalt oli tegemist olukorraga, kus üks pool, kes oli soodsamas olukorras või suures ülekaalus, üritas lahingu teisele peale suruda,¹⁷ mis läks samuti kokku Vegetiuse õpetusega: *Hea ohvitser ei astu kunagi lahingusse, kui tal pole selleks soodsat võimalust või sundivat vajadust.*¹⁸

Vegetiuse teosest olid mõjutatud paljud keskaegsed sõjandusteoreetikud, kes Vegetiuse mõtteid oma kaasajaga kohandasid ja vastavalt täiendasid.¹⁹ Siinkohal on paslik peatuda Pierre Dubois' sõjandusteoreetilisel traktaadil „Edukate sõjakäikude ja lühikeste sõdade doktriin”. Dubois (suri pärast 1321) oli Prantsuse riigiametnik ja mõtleja. Tema peateos oli 1306. aastal kirjutatud „De recuperatione terre sancte” (eesti k „Püha maa tagasivallutamisest”), kuhu ta koondas ideed Palestiina tagasivallutamisest kristlastele pärast Akkoni langemist 1291. aastal ja mõtted sellest, milliseid tingimusi peaks Euroopa täitma, et see teoks saaks. Tegemist oli mahuka poliitilise programmiga, kus ühe olulise teemana käis läbi rahu

¹⁶ Vegetius, *De re militari*, III raamat <http://www.pvv.ntnu.no/~madsb/home/war/vegetius/dere07.php>, 31. jaanuar 2012. Veebilehel on 1940. aastal Suurbritannias ilmunud tõlke tekst, eesti keelde on siin ja järgnevalt, kui pole öeldud teisiti, selle ümber pannud autor.

¹⁷ France, *Warfare*, 13–14.

¹⁸ Vegetius, *De re militari*, III raamat <http://www.pvv.ntnu.no/~madsb/home/war/vegetius/dere07.php>, 31. jaanuar 2012.

¹⁹ Vt nt Inglismaal 15. sajandil ilmunud nelja töö kohta Bornstein, „Military Manuals”; Contamine, *War*, 210–212.

Euroopa valitsejate vahel ja kirikureform, et saaks ühiselt saratseenide vastu tegutseda.

„Edukate sõjakäikude ja lühikeste sõdade doktriini” kirjutas Dubois anonüümselt 1300. aasta paiku.²⁰ See oli pühendatud kuningas Philippe IV Ilusale. Teose autor leidis, et piiramine on kallis ja ajamahukas tegevus, lahinguid ei julge vastased Prantsuse kuningaga pidada, sest tema armee on liiga võimas, seega tuleb suruda vastane põlvili rüüstamise abil.²¹ Illustreerimaks Dubois’ käsitust sõjapidamisest, esitan tsitaadi tema teosest, mis puudutab olukorda, kus näiteks Lorraine’i hertsog peaks hakkama kuninga vastu mässama, ja mida kuningas sellises olukorras Dubois’ arvates tegema peaks:

Kuningas saadab siis oma sõjaväe rüütlite ja jalameestega hertsogi maa-dele, just siis, kui saak hakkab valmima. Väed ilmuvad linnade ja linnuste juurde. Kui garnisonid keelduvad väravaid avamast või võitlusest, tuleb kõik viinamäed, viljapuud ja taimed kogu piirkonnas hävitada. Lorraine’i mehi ei pea tapma, kui nad just pole nii vaprad, et hakkavad kuninga sõjaväele vastu ja see peab ennast kaitsma. Need vaenlased, kes ründavad, peaksid kaotama ainult käe või jala, nii ei lähe nende hinged põrgusse. Kõik linnused hertsogkonna lähedal tuleb varustada vilja, elajate ja puuviljadega maadelt, mida rüüstatakse. Neisse kuninglikesse linnustesse tuleb jätta piisavalt sõdureid, et pärast Prantsuse sõjaväe tagasitõmbumist valvata kõiki teid ja väikeseid radu, nii et oleks võimatu hertsogkonda varustada. Hertsog ja tema inimesed nälgivad varsti nagu krantsid ja ei suuda seda üle elada. Kuidas saab hertsog koguda sõjaväe, kui kogu aasta hein, kõrs ja vili on hävitatud? Veel enam, ta ei saa võidelda kuninga sõja-

²⁰ Vt Dubois’ kohta *Encyclopedia Britannica*, 11th ed. *Dubois, Pierre; O. G. Oexle, „Dubois, Pierre,” – *Lexikon des Mittelalters*, III Band, hrsg. von Bautier, Robert-Henri et al. (München: Artemis, 1986), 1433–1434; *De recuperatione terrae sancte* kohta vt Verbruggen, *Art of Warfare*, 302–305.

²¹ Clifford J. Rogers, „The Age of the Hundred Years War,” – *Medieval Warfare: a History*, ed. by Maurice Keen (Oxford University Press, 1999), 136–137; Verbruggen, *Art of Warfare*, 306–308. Rogers on oma artiklis Dubois’ traktaadi pealkirja natuke lühendanud, ladina keeles on see järgmine: *Summaria brevis et compendiosa doctrina felices expeditionis et abbreviationis guerrarum ac litium regni Francorum* (Lühike kokkuvõte ja kasulik õpetus Prantsuse kuningriigi õnnelikest sõjakäikudest ja sõdade ja tülide lühendamisest).

*vägedega, kes teda piiravad. Sama hävitustöö ähvardusel tuleb ka ümberkaudsetel maadel keelata saata hertsogkonda toitu või lasta selle elanikel ületada piire või minna läbi nende maade.*²²

Selline sõjapidamisviis, mis keskaegseid sõdu ka tegelikkuses iseloomustas, oli elanikkonnale usutavasti väga raske – eriti seetõttu, et tegu oli ajaga, kui põldude tootlikkus oli suhteliselt kesine ja isegi väikese saagikoguse hävimine võis piirkonna elanikele suuri probleeme või suisa näljahäda põhjustada.²³ Aastati oli viljasaak erinev, sest oli halvemaid ja paremaid aastaid. Näiteks Liivimaa 13. ja 14. sajandi põldude saagikuseks on hinnatud keskmiselt 3–4 seemet külvatud seemne kohta põllul,²⁴ seega pidi umbes kolmandiku saagist hoidma järgmise külvi seemneks. Vaadates põldude oletatavat saagikust keskajal, on selge, et saagi hävitamine võis piirkonna elanikele tõepoolest raskelt mõjuda; ka kariloomade äraajamine vaenlase poolt ei teinud kindlasti elu lihtsamaks ning Pierre Dubois' teooria oli praktikas usutavasti päris mõjuv.

Sõjapidamine Liivimaal

Pierre Dubois kirjutas oma teosed 14. sajandi alguses, kuid rüüstesõda ei olnud tema eluajal midagi uut ja seda praktiseeriti juba varem. Liivimaa keskaeg oli sõdu täis – ristosõdijad sõdisid siinsete rahvastega piirkonna allutamise ja ristiusustamise nimel, siinsed rahvad sõdisid enne ristosõdijate Liivimaale tulekut omavahel, pärast Liivimaa ristiusustamist jätkusid sõjad leedulaste allutamiseks, lisaks sõjad Vene vürstiriikidega ja kohalike maahärrade omavahelised sõjad. Liivimaa ajalugu pärast misjoni algust on kirjeldanud kroonik Henrik oma „Liivimaa kroonikas” alates 12. sajandi lõpust kuni 1227. aastani,²⁵ „Liivimaa vanema riimkroonika”

²² Tõlgitud ingliskeelse tsitaadi järgi, mis asub: Verbruggen, *Art of Warfare*, 307–308.

²³ France, *Warfare*, 9–10.

²⁴ Sulev Vahtra, *Põllumajandus ja agraarsuhted Eestis XIII–XIV sajandil. Õppevahend ajaloo osakonna üliõpilastele* (Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1966), 30–31.

²⁵ *Henriku Liivimaa kroonika* (edaspidi: HLK), tõlkinud Richard Kleis, toimetanud ja kommenteerinud Enn Tarvel (Tallinn: Eesti Raamat, 1982).

autor Liivimaa nn avastamisest kuni 1297.–1298. aastani,²⁶ Bartholomäus Hoeneke oma teoses „Liivimaa noorem riimkroonika”, millest meieni on jõudnud Johannes Renneri ümberjutustus 1315.–1348.²⁷ aastani, Wartberge Hermann „Liivimaa kroonikas” Liivimaa ajalugu kuni 1378. aastani.²⁸ Et Liivimaa ajalugu oli paljuski sõdade lugu, saab kroonikatest teavet siinse sõjapidamise ning selle mõju kohta kohalikele elanikele.

Sulev Vahtre on arvestanud, et ainuüksi sakslased ning nende võimu all olnud liivlased ja latgalid tegid aastatel 1208–1227 Eesti alale umbes 50 sõjaretke, millega kaasnes röövimine, tapmine ja inimeste orjusse viimine, sellele lisanduvad taanlaste, venelaste ja rootslaste rüüsteretked ning eestlaste omavahelised konfliktid.²⁹ Pärast 1227. aastat oli Eesti küll vormiliselt allutatud, kuid sõjad Liivimaa piiride laiendamise pärast jätkusid ning puudutasid otseselt Liivimaa elanikke.

Näiteid sellest, kuidas Liivimaal keskajal sõda peeti, leiab kroonikates hulgaliselt. Näiteks kirjeldab Henrik 1208. aastal lätlaste retke Sakala maakonda:

Ja pidades vandenõu eestlaste vastu, valmistusid nad nende maa rüüstimiseks, varustanud end oma sõjariistadega, mis neil olid, läksid ühe päevateekonna, peatudes korraldasid oma väge ja läksid ööd kui päevad ja tungides Sakala maakonda sisse, leidsid nad mehed ja naised ja lapsed oma kodudes kõigis külates ja paikades ja tapsid, keda nad leidsid, hommikust õhtuni, nii nende naise kui lapsi ja kolmsada Sakala maakonna parematest meestest ja vanemaist, peale selle lugematuid teisi, kuni tapjate väsinud käed ja käsivarred juba jõuetuks jäid suurest rahva mõrvamisest. Ja kui kõik külad olid rohkesti värvitud paganate verega, pöördusid nad järgmisel päeval tagasi ja, kogudes kõikides külates palju saaki,

²⁶ LVRK.

²⁷ Bartholomäus Hoeneke Liivimaa noorem riimkroonika 1315–1348 (edaspidi: LNRK), tõlkinud ja kommenteerinud Sulev Vahtre (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960).

²⁸ Hermann von Wartberge Chronicon Livoniae, hrsg. von Ernst Strehlke – Scriptores Rerum Prussicarum. Die Geschichtsquellen der preussischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft (edaspidi SRP), II Band, hrsg. von Dr. Theodor Hirsch, Dr. Max Töppen und Dr. Ernst Strehlke (Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1863).

²⁹ Vahtre, Põllumajandus, 9–10.

*viisid endaga kaasa veoloomi, palju kariloomi ja õige rohkesti tütarlapsi, keda ainuüksi sõjaväed nendes maades tavatsevad säästa.*³⁰

Käte väsimine „suurest rahva mõrvamisest” on arvatavasti krooniku liialdus, kuid sõjapidamise laadi annab lõik sellegipoolest hästi edasi.

Sarnaselt kirjeldab peaaegu 50 aastat hiljem toimunud Saksa ordu sõjaretke žemaidide vastu ka vanema riimkroonika autor:

*Sel ajal ratsutasid nii mõnedki sõdalased
õisele rüüsteretkele.
Sealt toodi palju saaki:
mehi, naisi, lapsi
ja igasugu veiseid.
Mida ära viia ja kanda
ei tahetud, see löödi maha.*³¹

Kui täpsemalt arvudest rääkida, siis võib näiteks tuua 1367. aasta sõjaretke, mille tegi ordumarssal Henning Schindekop Leetu, naastes sealt Wartberge Hermannii järgi 800 vangiga.³²

Liivimaa ristosõja eesmärki ja selle kaudu sõja mõju kohalikule rahvale annab hästi edasi Henriku poolt välja öeldud, arvatavasti Clairvaux' Bernardi umbes 60 aastat varem vendidevastase sõja eelsest väljaütlemisest inspireeritud,³³ eestlastevastase sõja eesmärk: *Nad mõtlesid nimelt nii kaua nendega [eestlastega] sõdida, kuni kas tulevad need, kes olid üle jäänud, rahu ja ristimist paluma, või üldse nad maapealt juurtega ära hävitada.*³⁴ Ja sellest, et elanikke tõepoolest hävitati, annab tunnistust näiteks seik 1220. aasta sõjaretkest Harjumaale, kus krooniku teatel lämmatati suitsuga surnuks ligi tuhat hinge, kes olid vaenlase eest koobastesse peitunud, ja need, kes koobastest välja tulid, löödi maha või veeti vangidena kaasa.³⁵

³⁰ HLK XII, 6.

³¹ LVRK vv 4254–4260.

³² Wartberge, *Chronicon*, 88.

³³ Vt Clairvaux' Bernardi ütlemise kohta Christopher Tyerman, *Jumala sõda. Ristisõdade uus ajalugu* (Tallinn: Varrak, 2010), 602.

³⁴ HLK XIX, 3.

³⁵ HLK XXIII, 10.

Võiks eeldada, et sellist vägivalda tarvitati ainult paganate vastu. John France on samuti arvanud, et Liivimaa sõdu iseloomustas erakordne julmus, sest neis osalesid kohalikud paganlikud rahvad, kelle sõdimisviis oli armutum. Seda iseloomustas meeste tapmine, naiste ja laste orjusse viimine ning saagi ja eluasemete põletamine. Julmuse tingis tõik, et siinsed rahvad ei üritanud tavaliselt oma naabreid endale allutada, vaid lihtsalt saaki saada.³⁶ Seega ei olnud tulevastele alamatele mõeldes vaja kedagi ellu jätta. Kohalike hõimude omavahelist vaenu võis õhutada ka see, et veel alistamata hõimud soovisid juba ristituid allumise eest karistada,³⁷ näiteks võib tuua 1220. aasta, kui saarlased tungisid Järvamaale, et seal-seid elanikke alistumise eest nuhelda.³⁸ Samuti on Lääne-Euroopast teada mitmesugused rahuliikumised, mille kõrgaeg oli küll 12. sajandil, kuid mille mõju kestis kauem.³⁹

Kristlastevahelises sõjas kehtisid teatud reeglid, mis paganatevastases võitluses ei kehtinud, ja sellest johtuvalt olid sõjad paganate vastu verisemad.⁴⁰ Samuti on 15. sajandi sõjaplaanides üritatud tsiviilelanike tapmist igati õigustada, mis justkui viitaks sellele, et tavainimeste tapmist sõdades hakati tollal taunima.⁴¹ Selles valguses võiks arvata, et France'il on õigus, kui ta peab Liivimaa ristsõda erakordselt julmaks.

Siiski ei olnud ainult paganatega peetavad sõjad julmad – ka Saja-aastases sõjas rüüstasid sõdivad pooled oma vaenlase alasid üsna põhjalikult.⁴² Reeglite kehtestamine ei tähendanud, et neist oleks kinni peetud.⁴³ Ka Liivimaal peetud kristlike võimude omavahelised sõjad polnud mingi erand ja inimkaotused võisid olla päris suured. Näiteks 1298. aasta kevadel, kui Riia linn oli sõjas orduga, vallutasid riialased ja nendega liidus

³⁶ France, *Warfare*, 203.

³⁷ Maryan Arsyński, „Die Deutschordensburg als Wehrbau und ihre Rolle im Wehrsystem des Ordensstaates Preussen,” – *Das Kriegswesen der Ritterorden im Mittelalter*, hrsg. von Zenon Hubert Nowak, Universitas Nicolai Copernici, Ordines militares, Colloquia Torunensia Historica VI (Toruń: 1991), 96.

³⁸ HLK XXIII, 9.

³⁹ Vt nt Norbert Ohler, *Krieg und Frieden im Mittelalter* (Hamburg: Nikol, 1997), 300–302.

⁴⁰ France, *Warfare*, 11.

⁴¹ Contamine, *War*, 274.

⁴² Vt nt Contamine, *Guerre*, 369–371.

⁴³ Contamine, *War*, 290–292.

olnud leedulased Karksi ordulinnuse; Wartberge Hermannii järgi tapeti linnuse meeskond ja peale selle üle 1500 linnuse ümbruskonnas elanud inimese.⁴⁴ Bartholomäus Hoeneker kroonikas on kirjeldatud 1328. aastal ordu ja Riia linna sõjas aset leidnud riialaste rüüsteretke: *Tema [ordu-meistri] vastu tõusid riialased ja põletasid ära Daugavgrīva/Dünamünde aleviku, kus palju inimesi surma sai; seal võis näha naisi surnult maas lamamas ja neil olid väikesed lapsed kätel, teistel rippus sisikond kehast välja; mehi, naisi ja lapsi heitsid nad pruulimispannidele ja tarvitasid niiviisi suurt vägivalda.*⁴⁵ 1341. aasta rüüsteretkel Liivimaale tegid suurt kahju venelased: [Ordumeister] *kuulis siin, et venelased on Atzelet rüüstanud ja 500 inimest ära tapnud, lisaks need, kes said haavata, naistel rinnad ära lõiganud ja need meeste suhu toppinud ja muul viisil palju vägivalda tarvitanud, pärast seda suure röövsaagiga jälle oma maale läinud.*⁴⁶ France'il on aga vähemalt orjuse koha pealt õigus. Kui Lääne-Euroopas sõjavange orjusse ei viidud, siis Liivimaal seda arvatavasti tehti.⁴⁷ Samuti võisid orjaks ehk trääliks sattuda võlgnikud ja surmamõistetud, kes karistusest lahti osteti. 1424. aasta maapäeva otsusega keelati Liivimaal pidada üht kristlast üle kümne aasta trääliseisuses ning allikatest kadusid träälid alles 15. sajandi keskel.⁴⁸

Veel mõjutas sõda rahvast majanduslikult. Ülaltoodud tsitaatides on mainitud, et retkedelt saadi saaki. Konkreetsetest arvudest rääkides võib näiteks tuua sakslaste ja nende liitlaste tehtud sõjaretke Soontaganasse Läänemaal, kust Henriku järgi toodi kaasa 4000 härga ja lehma, kusjuures nende hulka ei olnud arvestatud hobuseid, muid kariloomi ega vange, keda olevat olnud arvutult.⁴⁹ 1342. aastal tehtud retkel venelaste vastu olevat Järva foogti Wilcken von Ilsede juhitud vägi saanud saagiks nii palju

⁴⁴ Wartberge, *Chronicon*, 54.

⁴⁵ LNRK, 59.

⁴⁶ LNRK, 71.

⁴⁷ Oluline on märkida, et tõenäoliselt ei sündinud inimesed orjaks, arvatavasti oli orjade puhul tegu sõjavangide ja nende järeltulijatega, vt Paul Johansen, *Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter. Ein Beitrag zur Estnischen Kulturgeschichte* (Tartu: Mattiesen, 1925), 20–21.

⁴⁸ Herbert Ligi, „Talurahva sotsiaalne liigendus ja õiguslik olukord,” – *Eesti talurahva ajalugu I*, peatoimetaja Juhan Kahk, tegevtoimetaja Enn Tarvel (Tallinn: Olion, 1992), 171.

⁴⁹ HLK XIV, 10.

kariloomi, et ühe ööri eest oli võimalik osta seitse veist.⁵⁰ Usutavasti kroonikud liialdasid, aga sellegipoolest pidi äraviidud kariloomade arv suur olema, mis kindlasti mõjutas piirkonna elanike majanduslikku toimetulekut. Lisaks on Henrik kirjeldanud sõjasaagina hõbedat, mida saadi rüüsteretke ohvritelt.⁵¹ Vahel tarvitati varanduse peidupaikade väljauurimiseks ka piinamist, näiteks 1215. aastal latgalite juures sõjakäigul tahtsid eestlased teada saada, kuhu on latgalite vanem Talibald oma hõbeda peitnud, ja selle teadasaamiseks [---] *praadisid nad teda nagu kala* [---].⁵²

Tähtis on mainida, et kõik ei retked ei pruukinud tuua kaasa nii suurt saaki. Vahel sai rünnatav vaenlase lähenemisest teada ning inimesed jõudsid oma varanduse ja iseend ära peita. Näiteks 1215. aastal ei suutnud ridalased krooniku jutu järgi pagened liivlasi kuidagi üles leida ja läksid koju tagasi.⁵³ Sellisel juhul ei olnud materiaalne kahju nii suur, küll aga tuleb toonitada, et isegi kui inimesi ja nende väärtasju kätte ei saadud, põletati ettesattunud hooned sellegipoolest maha. Ei olnud aga harvad ka juhud, et rünnatav üles leiti: eespool kirjeldatud lugu Talibaldi praadimisest leidiski aset pärast seda, kui Talibald oli pelgupaigast millegipärast välja tulnud. Sellele järgnenud sõjaretkedel Ugandisse suutsid lätlased eestlased peidupaikadest üles leida, paljud neist tappa ja krooniku jutu järgi rohkesti sõjasaaki saada.⁵⁴

Mitte kõik sõjaretked ei lõppenud edukalt. Tihtipeale juhtus, et rünnatav suutis oma sõjaväe piisavalt kiiresti koguda ning saagiga koormatud vaenlast tagasiteel üllatada või sattus liitlaste sõjavägi lihtsalt juhuslikult rüüsteretkelt tulevale vaenlasele peale. Selliste puhkude kohta on oluline lisada, et isegi kui rünnak lahkuva vaenlase vastu oli edukas, ei tähendanud see, et vaenlaselt tagasi võetud saak oleks algsetele omanikele tagasi antud. Näiteks 1219. aastal, kui leedulased tegid retke Eesti alale ning rüüstasid ka juba ristitud eestlaste alasid ja võtsid vange, ründas nende väge Aizkraukle (Ascheraden) pealik vend Lupprecht lätlaste

⁵⁰ LNRK, 77.

⁵¹ Vt nt HLK XVIII, 5.

⁵² HLK XIX, 3.

⁵³ HLK XIX, 3.

⁵⁴ HLK XIX, 3.

ja liivlastega. Leedulased löödi puruks ja kristlastest vangid vabastati, aga sõjasaagi jagas võidukas sõjavägi omavahel.⁵⁵

Tundub, et selline oligi tol ajal Liivimaal levinud praktika, sest vangid lasti vabaks, aga sõjasaagi jagas omavahel ka näiteks 1220. aastal Järva- maal saarlasi löönud riialaste sõjavägi.⁵⁶ Samamoodi toimis Aizkraukle ülem vend Marquart 1229. aastal pärast võitu rüüstama tulnud semgalite üle.⁵⁷ Kuigi ülaltoodud näidetest tundub, et vangide vabastamine pärast rüüstama tulnud vaenlase löömist oli tavaline, ei saanud alati ka sellega arvestada. 1260. aastal kaotas Saksa ordu leedulaste vastu Durbe lahingu. Kaotuse peamine põhjus Liivimaa vanema riimkroonika autori järgi oli ordu väes olnud kuralaste ja eestlaste põgenemine lahinguväljalt⁵⁸ ning kroonik Dusburgi Petruse järgi tõik, et ordu väes olnud kuralased läksid leedulaste poole üle ja eestlased põgenesid. Kuralastel oli aga poole vahetamiseks põhjus: enne lahingut olid samad leedulased Kuramaad rüüstanud ja suure hulga inimesi kaasa viinud. Kuralased palusid nüüd sakslasi, et kui kristlased peaksid lahingu võitma, siis tuleks need vangid vabastada. Orduvennad olid sellega nõus, kuid Liivi- ja Preisimaa sakslased mitte – viimased olevat nõudnud, et vange koheldaks tavalise sõjasaagina. Vangide küsimus tingiski kuralaste poolevahetuse.⁵⁹ Seega võib väita, et isegi rüüsteretkel oleva vaenlase väe purukslöömine ei toonud kaasa röövitud vara tagasisaamist ning mõnel juhul ei pruukinud tähendada isegi vangide vabastamist.

Kõike ülaltoodut lugedes peab muidugi arvestama sellega, et kesk-aegsed kroonikad on tendentslikud ja kallutatud, sest enamasti üritasid need oma poole tegevust õigustada, enda kaotusi vähendada ja vastaste omi suurendada.⁶⁰ Sellegipoolest võib oletada, et sõda põhjustas tsiviilelanikkonnale ulatuslikku kahju.⁶¹ Rahvastiku kohta ei ole kahjuks tollest

⁵⁵ LVRK, vv 1425–1550.

⁵⁶ HLK XXIII, 9.

⁵⁷ LVRK, vv 1729–1798.

⁵⁸ LVRK, vv 5583–5660.

⁵⁹ *Petri de Dusburg Chronicon terrae Prussiae*, hrsg. von Max Toeppen SRP I, hrsg. von Dr. Theodor Hirsch, Dr. Max Töppen und Dr. Ernst Strehle, Erster Band (Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1861), 96–97.

⁶⁰ Ohler, *Krieg und Frieden*, 138.

⁶¹ Vahre, *Põllumajandus*, 9.

ajast kindlaid andmeid, kuid kaudsete andmete põhjal on rahvastikuajaloolane Heldur Palli oletanud, et kui 13. sajandi alguses oli eestlasi umbes 150 000–180 000, siis sõja tagajärjel oli see arv vähenenud 1230. aastaks 75 000 ja 120 000 vahele. Samuti olid arvestatavad kaotused Jüriöö ülestõus.⁶² Kuid ka üksik sõjaretk võis põhjustada suuri rahvastikukaotusi. Sulev Vahtre on esile toonud, et 1280. aastatel oli osa Järvamaa idaosa varem asustatud küladest tühjad, selle põhjuseks arvab ta, et tegu oli venelaste 1268. aasta sõjakäigu⁶³ tagajärgedega.⁶⁴

Selles valguses võib väita, et hoolimata asjaolust, et kroonikud võisid vastavalt vajadusele kaotust kas üle- või alahinnata, oli sõdimine elanike jaoks väga laastav. Ehkki andmed keskaegse rahvastiku kohta on oletatavad, annab tervete külade tühjaksjäämine Kesk-Eestis tunnistust sellest, et isegi üheainsa sõjakäiguga võis selle retke sihtkohaks oleva piirkonna rahvastik kanda märkimisväärseid kaotusi.

Elanikkond sõjas

Hoolimata sellest, et sõda mõjus inimestele tihti väga laastavalt, ei olnud nende roll siiski ainult vaenlase eest põgeneda või end maha lüüa lasta.

Aadlikud pidid keskajal igal juhul sõjateenistuses käima, nii ka Liivimaal. 1260. aastal kutsus Saksa ordu viitsemeister inimesi Liivimaale elama asuma ja pakkus neile sõjateenistuse eest lääne.⁶⁵ Waldemar-Eriku lääniõiguse kohaselt pidi läänimees kuningat relvadega teenima.⁶⁶ Pärast seda, kui Saksa ordu oli 1346. aastal Põhja-Eesti Taani kuningalt ära ostnud, pidid sealsed vasallid panema iga 100 adramaa kohta ordu sõjaväkke

⁶² Heldur Palli, *Eesti rahvastiku ajalugu aastani 1712* (Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 1996), 28–29.

⁶³ Vt sõjakäigu kohta LVRK vv 7567–7676; Anti Selart, *Livland und die Rus' im 13. Jahrhundert*, Quellen und Studien zur baltischen Geschichte 21 (Köln: Böhlau Verlag, 2007), 239–248.

⁶⁴ Vahtre, *Põllumajandus*, 11.

⁶⁵ *Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch*, I Abt., hrsg. hrsg. von Friedrich Georg von Bunge et al. (Reval, Riga, Moskau: 1853–1910) (edaspidi: LUB), Bd. I, CCCLXII (362).

⁶⁶ Axel von Gernet, *Die Harrisch-Wirische Ritterschaft unter der Herrschaft des Deutschen Ordens bis zum Erwerb der Jungingenischen Gnade*, *Forschungen zur Geschichte des Baltischen Adels*, Heft I (Reval: Kluge, 1893), 62.

välja kolm meest: ühe sakslase ja kaks kohalikku.⁶⁷ Uute maaisandate vasallideks sai ka osa põlisrahvaste ülikutest, aga kui suur osa vasalkonnast oli kohalikku päritolu, ei ole teada – uurijad on esitanud selle kohta vastakaid arvamusi.⁶⁸

Liivimaa sõjaväed ei piirdunud sakslastest aadlikega, sest sõjateenistuse kohustus oli teistelgi ühiskonnakihtidel. Pärast ristiusustamist pidid liivlased ja latgalid sakslaste sõjakäikudel osalema,⁶⁹ alistumisega langes see kohustus ka eestlastele ja teistele rahvastele; kohustus on jäädvustatud ka mitme rahvaga sõlmitud alistumislepingutes.⁷⁰ 13. ja 14. sajandi jooksul osalesid põlisrahvad Liivimaa piiride kaitsmises ja laiendamises, kuni 15. sajandil hakkas nende roll sõjanduses vähenema⁷¹ ning sõjateenistust hakati asendama sõjamaksudega palgasõdurite palkamiseks.⁷² 13. ja 14. sajandi kohta võib aga arvata, et suurema osa Liivimaa sõjavägedest moodustasid põlisrahvaste väesalgad.⁷³

⁶⁷ LUB II, CM.

⁶⁸ Vt nt Herbert Ligi ja Harri Moora, *Wirtschaft und Gesellschaftsordnung der Völker des Baltikums zu Anfang des 13. Jahrhunderts* (Tallinn: Eesti Raamat, 1970), 84–85; Muntis Auns, „Acquisition of the acquired. The establishing of a real administration in Livonia,” – *Culture clash or compromise? : The Europeanisation of the Baltic Sea area 1100-1400 AD : Papers of the XIth Visby symposium held at Gotland Centre for Baltic Studies, Gotland University College, Visby, October 4th-9th, 1996 / editor Nils Blomkvist* (Visby: Gotland Centre for Baltic studies, Gotland University College, 1998), 265.

⁶⁹ HLK XI § 5.

⁷⁰ Lepingud kuralastega vt nt LUB I, CIII, CIV; leping saarlastega nt LUB I, CCLXXXV.

⁷¹ Evald Blumfeldt, „Über die Wehrpflicht der estnischen Landbevölkerung im Mittelalter,” *Aphophoreta Tartuensia* (Stockholm: Eesti Teaduslik Selts Rootsis, 1949), 174–175.

⁷² Herbert Ligi, *Talupoegade koormised Eestis 13. sajandist 19. sajandi alguseni* (Tallinn: Eesti Raamat, 1968), 104; vt nt *Akten und Rezesse der Livländischen Ständetage* (edaspidi: AR), hrsg. von Der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands, bearbeitet von Leonid Arbusow, Bd. III (Riga, 1910), nr 10 § 25, 26; vt üldiselt talupoegade sõjaliste kohustuste ja rolli kohta Blumfeldt, „Wehrpflicht”; Juhan Kreem, „Der Deutsche Orden in Livland und die Heiden, Landvolk und Undeutschen in Livländischen Heeresverfassung,” – *L'Ordine Teutonico tra Mediterraneo e Baltico: incontri e scontri tra religioni, popoli e culture/ Der Deutsche Orden zwischen Mittelmeerraum und Baltikum: Begegnungen und Konfrontationen Zwischen Religionen, Völker und Kulturen. Atti del Convegno internazionale (Bari-Lecce-Brindisi, 14–16 settembre 2006)* a cura di Hubert Houben e Kristjan Toomaspoeg (Galatina: Mario Congedo Editore, 2008).

⁷³ Mart Lätte, „Eestlaste sõjalised kohustused keskajal,” *Eesti sõjaajaloo aastaraamat*, 1 (7) (2011), 31; Kreem, *Der Deutsche Orden in Livland und die Heiden*, 237–245.

Samuti oli sõjaline tähtsus linnadel. Linna autonoomia oluline eeldus keskajal oli linna oma sõjalise jõu olemasolu. Peale selle pidi iga linn panustama oma maahärra sõjalistesse ettevõtmistesse.⁷⁴

Eri linnade sõjalised kohustused olid keskaegsel Liivimaal erinevad. Tallinna linn pidi Lübecki õiguse järgi end kaitsma, kuid muude sõjaliste ettevõtmistega mitte kaasa minema. Sellegipoolest on linnakodanikud osalenud 14. sajandil ka sellistes sõjalistes ettevõtmistes, mis ei hõlmanud ainult linna kaitset. Kui Tallinn läks Saksa ordu võimu alla, kauples raad välja õiguse mitte osaleda sõjakäikudel venelaste ja leedulaste vastu. Selle all oli arvatavasti mõeldud sõjakäike väljapoole Liivimaa piire ning Liivimaa piiride sees pidi Tallinn ordut siiski sõjaliselt abistama. Meresõjaks pidi linn ordule välja panema ühe laeva koos 25 mehega. Mis puudutas linnakodanikke, kes olid samal ajal ka ordu läänimehed, siis nemad pidid teenistuskohustust kandma nagu ülejäänud läänimehed.⁷⁵ Peale linna sakslastest elanike pidid sõjategevuseks valmis olema ka mittedakslastest (st eestlastest) alamkihid. 1444. aastal kirjutas Rakvere foogt Tallinna raele ja teatas, et novgorodlased plaanivad tungida kahe sõjaväe ja kahuritega Liivimaale. Sissetungi tagasilöömiseks palus foogt Tallinna rael kogu jõuga, sakslaste ja mittedakslastega väkke tulla.⁷⁶ 14. sajandi teisel poolel olid Tallinna bürgerid kohustatud relvi omama ja sõjateenistuses osalema või enda asemel sõjasulase saatma.⁷⁷ Vahel pidid tallinlased sõjakäikude ajal aitama mehitada ordu linnuseid.⁷⁸ Kuigi Tallinn oli ordu ees sõjateenistuskohustuslik ainult Liivimaa sees, leidub näiteid, et tallinlased osalesid ka sõjakäikudel väljaspool Liivimaa piire.⁷⁹

Liivimaa sõjakäikudel osalesid ka Riia linna kodanikud. 1281. aasta sõjakäiku kirjeldades nimetab kroonik nende väkktulekut vanaks kombeks,⁸⁰ millest võib järeldada, et tõenäoliselt osalesid riialased juba

⁷⁴ Juhan Kreem, *The Town and its Lord. Reval and the Teutonic Order (in the fifteenth century)*, Tallinna Linnaarhiivi toimetised 6 (Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 2002), 61.

⁷⁵ Kreem, *Town*, 63–65.

⁷⁶ LUB X, XXV.

⁷⁷ Kreem, *Town*, 65.

⁷⁸ Kreem, *Town*, 67.

⁷⁹ Kreem, *Town*, 89.

⁸⁰ LVRK, v 9537.

varakult sakslaste sõjakäikudes. 1366. aastal, kui ordu andis võimu Riia linna üle peapiiskopile, jäi kehtima ordu õigus bürgeritelt sõjateenistust nõuda.⁸¹

Nagu talupoegade puhul, hakkasid ka linnad aja jooksul kasutama rohkem palgasõdureid ning bürgerid hakkasid ise sõjakäikudel osalemise asemel hoopis raha maksma, et oleks võimalik sõdureid palgata. Näiteks Tallinna puhul viitavad allikad asjaolule, et see võis hakata juhtuma 14. sajandi teisel poolel ja 15. sajandi keskel oli palgasõdurite kasutamine juba tavaline.⁸² Võib arvata, et umbes samamoodi oli ka teiste Liivimaa linnade puhul.

Hoolimata sellest, et aja jooksul hakati talupoegade ja linlaste sõjasku palgasõduritega asendama, tuleb märkida, et osa palgasõdurite palgamiseks vajalikust rahast saadi elanikelt kogutud maksudest. Seega ei tähendanud palgasõdurite kasutamine rahvastiku sõjakohustuste lõppu. Veel peab märkima, et kuigi talupoegi kasutati 15. sajandil võitluses järjest vähem, muutus voorikohustus tähtsamaks.⁸³

Vaimulikud olid alati sõjaväega kaasas, kas või selleks, et alistunud paganaid ristida ja sõjaväe hingede eest hoolitseda. On teateid, et vaimulikud osalesid ka sõjategevuses. Piiskopid käisid sõjas ilmalike maahärradena.⁸⁴ Kuigi munkadele oli sõdimine keelatud,⁸⁵ on siiski märke sellest, et keelust astuti mõnikord üle. Näiteks 13. sajandi keskel Žemaitijas toimunud sõjaretkel osalesid ka mungad:

⁸¹ Kreem, *Town*, 62.

⁸² Kreem, *Town*, 69–70.

⁸³ Blumfeldt, „Wehrpflicht“, 175; vooris võis olla peaaegu sama palju inimesi kui sõdivas kontingendis (Friedrich Benninghoven, „Die Kriegsdienste der Komturei Danzig um das Jahr 1400,“ – *Acht Jahrhunderte Deutschen Orden in Einzeldarstellungen*, hrsg. von P. Klemens Wieser O.T., Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, Bd. 1 (Bad Godesberg: Verlag Wissenschaftliches Archiv Bad Godesberg, 1967), 216.

⁸⁴ Tartu piiskop Aleksander langes näiteks 1268. aastal võitluses Liivimaale tunginud venelastega, vt LVRK vv 7567–7676; Wartberge, *Chronicon*, 46.

⁸⁵ Vaimulikel keelas sõdimise nt Urbanus II, Liivimaa misjoni kontekstis oli ka Innocentius III mõista andnud, et tsistertsilased peaksid Liivimaa ristiusustamisel osalema „vaimsete relvade“, vt nt Christopher Tyerman, „Henry of Livonia and the Ideology of Crusading,“ – *Crusading and chronicle writing on the medieval Baltic frontier: a companion to the Chronicle of Henry of Livonia*, ed. Marek Tamm, Linda Kaljundi and Carsten Selch Jensen (Ashgate: Farnham, 2011), 39–40.

*Paljasjalgsed ja jutlustajad
olid selles väes.
Siis oli näha esimest tulekahju,
mille süüitas jutlustaja käsi
ja järgmise süüitas paljasjalgne.⁸⁶*

Peale selle on isegi teada juhtumeid, kus tapluses löid kaasa naised – 1220. aastal olevat saarlaste käest vangist vabastatud naised oma vangistajatele kallale läinud.⁸⁷ Ka Jüriöö ülestõusust rääkides mainib kroonik, et keda ülestõusnud mehed maha ei löönud, need löid mittesaksa naised surnuks; edasi on kirjas, et põletati kirikuid, aga tekstist ei selgu täpselt, kas ka seda tegid naised.⁸⁸

On selge, et munkade ja naiste osalemine sõjategevuses oli erand, aga see näitab siiski, et kõik ühiskonnakihid olid sõjaga tugevalt seotud.

Kokkuvõte

Keskaegse sõjapidamise üks teoreetilisi aluseid oli vaenlase igakülgne kahjustamine ning parimaid viise seda teha oli hävitada tema majanduslik baas. See hõlmas elanike tapmist, vilja ja varanduse hävitamist või röövimist. Seda teooriat rakendati ka praktikas.

Liivimaal puudutas sõjapidamine keskajal ühiskonna kõiki kihte. Hoolimata sellest, et alamate kihtide, nagu talupoegade ja linlaste peamine tegevusala ei olnud sõdimine, mõjutas sõda nende elu tugevalt. Kui vaenlane oli oma sõjakäigul edukas, kandis rahvas märkimisväärsed kaotusi nii surnute kui ka majandusliku kahju näol. Samuti olid elanikud kohustatud ise sõjategevuses osalema või osalema hiljem sõjamaksude kaudu palgasõdurite värbamises. Tuginedes ülalpool esitatud näidetele sõjapidamisviiside või elanike rolli kohta sõjas, võib väita, et kogu ühiskond oli sõjaga lahutamatult seotud. Selles valguses võib nõustuda Contamine'i ja France'iga, kui nad räägivad totaalset sõjapidamisest keskajal.

⁸⁶ LVKR, vv 4235–4239.

⁸⁷ HLK XXIII, 9.

⁸⁸ LNRK, 79.

Bibliograafia

Allikad

- Akten und Rezesse der Livländischen Ständetage*, herausgegeben von Der Gesellschaft für Geschichte und Altertumskunde der Ostseeprovinzen Russlands, bearbeitet von Leonid Arbusow, Bd. III. Riga, 1910
- Bartholomäus Hoenke Liivimaa noorem riimkroonika 1315–1348* (LNRK), tõlkinud ja kommenteerinud Sulev Vahtre. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1960
- Henriku Liivimaa kroonika* (HLK), tõlkinud Richard Kleis, toimetanud ja kommenteerinud Enn Tarvel. Tallinn: Eesti Raamat, 1982
- Hermann de Wartberge Chronicon Livoniae*, herausgegeben von Ernst Strehlke – *Scriptores Rerum Prussicarum. Die Geschichtsquellen der preussischen Vorzeit bis zum Untergange der Ordensherrschaft*, Zweiter Band, herausgegeben von Dr. Theodor Hirsch, Dr. Max Töppen und Dr. Ernst Strehlke. Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1863, 9–178
- Liivimaa vanem riimkroonika* (LVRK), tõlkinud ja kommenteerinud Urmas Eelmäe, teaduslik toimetaja Enn Tarvel. Tallinn: Argo, 2003
- Liv-, Esth- und Curländisches Urkundenbuch*, I Abtheilung, herausgegeben von Friedrich Georg von Bunge *et al.* Reval, Riga, Moskau: 1853–1910
- Petri de Dusburg Chronicon terrae Prussiae*, Herausgegeben von Max Toepfen – *Scriptores Rerum Prussicarum*, Erster Band, herausgegeben von Dr. Theodor Hirsch, Dr. Max Töppen und Dr. Ernst Strehlke. Leipzig: Verlag von S. Hirzel, 1861, 21–219
- Vegetius Renatus, Publius Flavius. *De re militari*, <http://www.pvv.ntnu.no/~madsb/home/war/vegetius/index.php>, 31. jaanuar 2012

Kirjandus

- Arzyński, Maryan. „Die Deutschordensburg als Wehrbau und ihre Rolle im Wehrsystem des Ordensstaates Preussen.” – *Das Kriegswesen der Ritterorden im Mittelalter*, herausgegeben von Zenon Hubert Nowak, Universitas Nicolai Copernici, Ordines militares, Colloquia Torunensia Historica VI, 98–123. Toruń: 1991
- Auns, Muntis. „Acquisition of the acquired. The establishing of a real administration in Livonia.” – *Culture clash or compromise? : The Europeanisation of the Baltic Sea area 1100-1400 AD : Papers of the XIth Visby symposium held at Gotland Centre for Baltic Studies, Gotland University College, Visby, October*

- 4th-9th, 1996 / editor Nils Blomkvist, 259–67. Visby: Gotland Centre for Baltic studies, Gotland University College, 1998
- Benninghoven, Friedrich. „Die Kriegsdienste der Komturei Danzig um das Jahr 1400.“ – *Acht Jahrhunderte Deutschen Orden in Einzeldarstellungen*, herausgegeben von P. Klemens Wieser O.T., Quellen und Studien zur Geschichte des Deutschen Ordens, Bd. 1, 191–222. Bad Godesberg: Verlag Wissenschaftliches Archiv Bad Godesberg, 1967
- Benninghoven, Friedrich. „Zur Technik spätmittelalterlicher Feldzüge im Ostbaltikum,“ *Zeitschrift für Ostforschung* 19 (1970), Heft 4: 631–651
- Blumfeldt, Evald. „Über die Wehrpflicht der estnischen Landbevölkerung im Mittelalter.“ – *Apophoreta Tartuensia*, 163–176. Stockholm: Eesti Teaduslik Selts Rootsis, 1949
- Bornstein, Diane. „Military Manuals in Fifteenth Century England.“ – *Medieval Warfare 1300–1450*, edited by Kelly de Vries, 125–133. Aldershot: Ashgate, 2010
- Contamine, Philippe. *War in the Middle Ages*. Oxford: Blackwell, 1986
- Contamine, Philippe. *La guerre au moyen âge*. Paris: Presses Universitaires de France, 1999
- France, John. *Western warfare in the age of the Crusades, 1000–1300*. London: UCL Press, 1999
- Gernet, Axel von. *Die Harrisch-Wirische Ritterschaft unter der Herrschaft des Deutschen Ordens bis zum Erwerb der Jungingenischen Gnade*. Forschungen zur Geschichte des Baltischen Adels, Heft I. Reval: Kluge, 1893
- Johansen, Paul. *Siedlung und Agrarwesen der Esten im Mittelalter. Ein Beitrag zur Estnischen Kulturgeschichte*. Tartu: Mattiesen, 1925
- Kreem, Juhan. *The Town and its Lord. Reval and the Teutonic Order (in the fifteenth century)*, Tallinna Linnaarhiivi toimetised 6. Tallinn: Tallinna Linnaarhiiv, 2002
- Kreem, Juhan. „Der Deutsche Orden in Livland und die Heiden, Landvolk und Undeutschen in Livländischen Heeresverfassung.“ – *L'Ordine Teutonico tra Mediterraneo e Baltico: incontri e scontri tra religioni, popoli e culture/Der Deutsche Orden zwischen Mittelmeerraum und Baltikum: Begegnungen und Konfrontationen Zwischen Religionen, Völker und Kulturen. Atti del Convegno internazionale (Bari-Lecce-Brindisi, 14–16 settembre 2006)* a cura di Hubert Houben e Kristjan Toomaspoeg, 237–45. Galatina: Mario Congedo Editore, 2008

- Ligi, Herbert. *Talupoegade koormised Eestis 13. sajandist 19. sajandi alguseni*. Tallinn: Eesti Raamat, 1968
- Ligi, Herbert ja Moora, Harri. *Wirtscahft und Gesellschaftsordnung der Völker des Baltikums zu Anfang des 13. Jahrhunderts*. Tallinn: Eesti Raamat, 1970
- Ligi, Herbert. „Talurahva sotsiaalne liigendus ja õiguslik olukord.” – *Eesti talurahva ajalugu I*, peatoimetaja Juhan Kahk, tegevtoimetaja Enn Tarvel, 164–179. Tallinn: Olion, 1992
- Lätte, Mart. „Eestlaste sõjalised kohustused keskajal,” *Eesti sõjaajaloo aastaraamat*, 1 (7) (2011), 9–41
- Ohler, Norbert. *Krieg und Frieden im Mittelalter*. Hamburg: Nikol, 1997
- Palli, Heldur. *Eesti rahvastiku ajalugu aastani 1712*. Tallinn: Teaduste Akadeemia Kirjastus, 1996
- Rogers, Clifford J. „The Age of the Hundred Years War.” – *Medieval Warfare: a History*, edited by Maurice Keen, 136–160. Oxford University Press, 1999
- Selart, Anti. *Livland und die Rus' im 13. Jahrhundert*, Quellen und Studien zur baltischen Geschichte 21. Köln: Böhlau Verlag, 2007
- Tyerman, Christopher. *Jumala sõda. Ristisõdade uus ajalugu*. Tallinn: Varrak, 2010
- Tyerman, Christopher. „Henry of Livonia and the Ideology of Crusading.” – *Crusading and chronicle writing on the medieval Baltic frontier : a companion to the Chronicle of Henry of Livonia*, edited by Marek Tamm, Linda Kaljundi and Carsten Selch Jensen, 23–44. Ashgate: Farnham, 2011
- Urban, William. *The Baltic Crusade*. DeKalb: Northern Illinois University Press, 1975
- Vahre, Sulev. *Põllumajandus ja agraarsuhted Eestis XIII–XIV sajandil. Õppevahend ajaloo osakonna üliõpilastele*. Tartu: Tartu Riiklik Ülikool, 1966
- Verbruggen, Jan Frans. *The Art of Warfare in Western Europe during the Middle Ages*. Woodbridge: The Boydell Press, 2002

Teatmeteosed

- Encyclopedia Britannica*, 11th edition *Dubois, Pierre
- Oexle, O. G. „Dubois, Pierre,” – *Lexikon des Mittelalters*, III Band, herausgegeben von Bautier, Robert-Henri et al., 1433–1434. München: Artemis, 1986

Non-military population in war: the case of medieval Livonia

Mart Lätte

According to the battle-centred doctrines of the war theorist Karl von Clausewitz, historians were for a long time on the opinion that medieval warfare, which did not involve a striking number of battles, was nothing but uncoordinated and pointless pillage. The view began to change in the second half of the 20th century mostly due to the works of Jan Frans Verbruggen and Philippe Contamine.

In fact, medieval warfare was very thoroughly-planned and the war of pillage had its own specific purposes. Unlike the times of Clausewitz, when the purpose of warfare was to gain victory by destroying the enemy army in battle, in the Middle Ages, battles were avoided and belligerents tried to force the opponent to surrender in other ways. The destroying of the economic potential and the population of the opponent by pillaging and killing played an important part in the process. Thus, it can be said that warfare was directed against that part of the society nowadays known as the civilian population. The theory of the war of pillage was in many aspects based on a text by the Late Roman war theorist Vegetius (*Epitoma rei militaris/De re military*) which influenced the majority of medieval military commanders and war theorists. According to Vegetius's teachings, it is more expedient to break the enemy with starvation rather than with waging battles, because battles may have unpredictable results and chance plays too great a role in them. In greater part, medieval warfare consisted of pillaging raids and sieges, whereas situations where both of the enemy armies would have wanted to wage battle were relatively rare.

Warfare in medieval Livonia is not an exception. The historical events that took place in Livonia have been recorded by several chroniclers, whose writings also provide information on the ways of warfare practiced here. The latter were mainly characterised by pillage raids, the purpose of which was to capture as much of the loot and as many of the people as

possible and to destroy the rest. This applied uniformly to wars waged against pagans and schismatics as well as to conflicts amongst the Christians themselves. It is quite likely that this method of warfare would cause considerable harm to the civilian population.

It is also important to keep in mind that the Livonian armies were mostly made up of local indigenous peoples, whose main occupation (as opposed to the nobility) was not warfare. Later, their direct military service was replaced with war taxes for the upkeep of mercenary armies, and with convoy duty. The bourgeoisie also participated in military undertakings. There are even a few examples of women and monks participating in warfare.

Taking into account the discussion presented above, one can generally agree with Philippe Contamine and John France's claim of total war in the medieval context.

Sõjakoorem

Kolmekümneaastase sõja ajal Prantsuse ordonnantsidega esitatud sõjalised nõudmised tsiviilelanikele

Anna Maria Forssberg

Kuigi sõda on alati peetud valitseja vastutusalaks, on sel tavainimestele tohutu mõju. Käesolevas artiklis analüüsitakse Kolmekümneaastase sõja ajal avaldatud Prantsuse kuninga ordonnantse ning kuninga ja tema alamate suhteid sel ajal. Autori eesmärk on välja selgitada, kas allikates tehakse vahet sõjalisel ja tsiviilvaldkonnal, ning lisaks uurida, kuidas on kirjeldatud sõja põhjusi ja sõja eest võetud vastutust.

Varauusaja kontekstis võib tunduda võimatu ja isegi kohatu eraldada sõda ühiskonnast ja sõjaväge tsiviilelanikest. Sellegipoolest tuleb meele pidada, et tollal arutleti sõjapidamise üle tihti ning riigivõimud üritasid sõdureid ja mittesõdureid mingil moel eristada. Ehkki idee revolutsioonist sõjanduses on kahtluse alla seatud, on siiski tõsi, et sõjad mõjutasid 17. sajandi ühiskondi väga palju.¹ Võib öelda, et valitseja legitiimsus toetus väitele, et ta suudab tagada riigis sisekorra ning kaitsta alamaid välisvaenlase eest. Elanike kaitsmist sissetungivate võõrvägede eest peeti kuninga üheks tähtsamaks kohustuseks ning sõda ja vägivald olid suveräänsuse pärisosa.² Siinkohal peitub huvitav vasturääkivus: pidevat sõdimist ja võitlemist, mis lõppes alamate jaoks kurbade tagajärgedega, võib tõlgendada kui suurt läbikukkumist, kuid teisalt annab see märku kuninglikust hiilgusest ja võimust. Kuidas tõlgendati sel juhul Prantsusmaa astumist Kolmekümneaastasesse sõtta?

¹ Kokkuvõte arutelust: Clifford J. Rogers, *The Military Revolution Debate. Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe* (Boulder: Westview Press, 1995).

² Denis Richet, *La France moderne: L'Esprit des institutions* (Paris: Flammarion, 1973), 41; Joël Cornette, *Le roi de guerre. Essai sur la souveraineté dans la France du Grand Siècle* (Paris: Editions Payot et Rivages, 1993), 9, 212.

Oluline on siinkohal rõhutada, et valitseva ideoloogia järgi ei olnud Prantsuse kuningas mingil viisil kohustatud õigustama oma tegusid alamate ees. Prantsusmaa ei olnud konstitutsiooniline monarhia ning kuningas ei pidanud küsima sõja ja rahu üle otsustamiseks või seaduste väljaandmiseks luba.³ Ta võis toimida oma suva järgi, ütluse *car tel est nostre plaisir* kohaselt.⁴ Ta kandis vastutust üksnes Jumala ees.⁵ Arusaam ühiskonnast kui kehast, mille pea on kuningas, tähendas samal ajal ka seda, et valitsejal oli oma alamate ees kohustus: ta pidi tegutsema üldise hüvangu nimel. 17. sajandi jooksul tugevdasid kuningad järk-järgult oma positsiooni ning üha enam tõusis esile idee, et kuningas on Jumala asemik maa peal.⁶

Siiski on absolutismi olemuse üle peetav elav teaduslik arutelu tõestanud, et kuningatel ei olnud seda võimutäiust, mida nad ihaldasid.⁷ Talupoegade arvukad ülestõusud ja konfliktid kõige mõjuvõimsamate aadlikega (kes olid tihti kuningliku perekonna liikmed) näitavad, et kuningavõimu sai kahtluse alla seada. Pealegi tekitas sõdimise kulukus tihti vastuseisu, mis juhatab sisse artikli teise uurimisteema – tsiviil-elanikud. Ajaloolased teavad, et varauusaja sõjad mõjutasid rahvast mitmel viisil: need tõid kaasa maksude pideva tõstmise, sõtta läinud abikaasade ja poegade kaotamise või isegi maade täieliku laastamise. Sõda jättis tavaelule ka teistsuguseid jälgi. 17. sajandi jooksul kästi Prantsusmaa elanikel ikka ja jälle sõjategevusse panustada: annetada riideid ja püssirohtu või töötada kindlustuste ehitamisel. Samuti lasus neil sõdurite majutamise kohustus. Uuritavates kuninga ordonnantsides esitatud nõudmised on tähelepanuväärsed selle poolest, et aitavad selgust saada sõjaväe ja tsiviilelanike erinevustes (mis polnud sellel ajajärgul kuigi selged).

³ Richet, *La France moderne*, 41–52.

⁴ Sellist olukorda võib võrrelda Rootsiaga, kus kuningalt eeldati, et ta tutvustab sõjaplaane ja uute maksude nõudeid Riksdagile. Johan Holm, *Konstruktionen av en stormakt: Kungamakt och bönder och statsbildning 1595–1640*, Stockholm studies in history, Acta Universitatis Stockholmiensis (Stockholm: Almqvist & Wiksell, 2007), 49, 85–88.

⁵ Étienne Thau, *Raison d'état et pensée politique à l'époque de Richelieu* (Paris: Armand Colin, 1966), 15–16; Richet, *La France moderne*, 52.

⁶ Richet, *La France moderne*, 58–59.

⁷ Vt näiteks arutlust ja viiteid raamatus James B. Collins, *The State in Early Modern France*, New approaches to European history (Cambridge: Cambridge University Press, 1995), 1–5.

Mida tsiviilelanikelt sõja ajal oodati? Kuidas sõda kirjeldati või selgitati? Milliseid põhjendusi kasutasid riigiametnikud, et alamate toetust saada? Vaadeldavaid allikaid – kuninglikke ordonnantse – ei tule pidada mitte vaieldamatuteks dekreetideks, vaid pidevate läbirääkimiste käigus esitatud pakkumisteks ja sõjategevuse õigustamise katseteks.⁸ Nagu käesolevast artiklist selgub, käsitleti ordonnantsides erinevaid teemasid, kuid neis esitatud vaated sõja põhjustele ning kuninga ja alamate kohustustele olid küllaltki ühetaolised. Olgugi et sõja põhjused jäid üsna ebamääraseks, muutusid kuninga ja alamate kohustused Kolmekümneaastase sõja ajal järjest selgepiirilisemaks.

Sõjast teavitamine

Sõnastikus „Dictionnaire de l'Académie” (1694) on sõna *publication* näideteks toodud sõja ja rahu väljakuulutamine, edikti väljaandmine, kihluse mahakuulutamine ning viimasena ka raamatu avaldamine.⁹ See annab aimu kuninga ordonnantsidele omistatud tähtsusest. Neil oli oluline osa teaberuumis, milles omandasid järjest rohkem tähtsust ajalehed ja pamfletid, kuid kus mängisid sel ajal märkimisväärset rolli ka erakirjad, kuulujutud ja laulud.¹⁰ Ordonnantside tõlgendamisel peab arvesse võtma ka palveid, *Te Deum*'e ja teisi religioosseid tekste, mis andsid sõdadele olemusliku või vähemalt piibelliku tähendusvarjundi.¹¹ Käesolevas artiklis

⁸ David Parrott, *Richelieu's army. War, government and society in France, 1624–1642*, Cambridge studies in early modern history (Cambridge: Cambridge University Press, 2001), 543.

⁹ *De la publication. Entre renaissance et lumières*. Groupe de recherches interdisciplinaires sur l'histoire du littéraire. Études réunies par Christian Jouhaud et Alain Viala (Paris: Fayard, 2002), 12.

¹⁰ Jeffrey K. Sawyer, *Printed poison: pamphlet propaganda, faction politics, and the public sphere in early seventeenth-century France* (Berkeley: University of California Press, 1990); Christian Jouhaud, *Mazarinades: la Fronde des mots* (Paris: Aubier Collection historique, 1985); Howard M. Solomon, *Public welfare, science and propaganda in seventeenth century France: the innovations of Théophraste Renaudot* (Princeton: Princeton University Press, 1973); Hélène Duccini, *Faire voir, faire croire. L'opinion publique sous Louis XIII* (Seyssel: Champ Vallon, 2003).

¹¹ Michèle Fogel, *Les cérémonies de l'information dans la France du XVIe au milieu du XVIIIe siècle* (Paris: Fayard, 1989).

analüüsitakse aga ainult ordonnantse. Autor valis arhiivi Archives Nationales Pariisi filiaali Archives Departementales (AD) kogust¹² ja Prantsuse rahvusraamatukogu sõjaliste ordonnantside kogust¹³ 80 ordonnantsi, mis anti välja ajavahemikul 1635–1640 ning milles viidatakse otseselt sõjale. Erilist tähelepanu on pööratud sellele, kuidas on ordonnantsides selgitatud sõja põhjuseid ning millisel viisil on kujutatud kuninga, vaenlaste ja alamate rolle. Dokumentidest otsiti ka usulisi põhjendusi. Üks materjali huvitavaid külgi on see, et sõja kohalolu on märgata ka neis ordonnantsides, mis käsitlevad esmapilgul hoopis muid teemasid. Kirjeldatud tendents näitab, kuidas riik sõjast teavitas ja millise jälje jättis see avalikku diskursusesse.

Arvukaid kuninga ordonnantse anti välja esmajoones uute ametikohtade loomiseks, riigikaitse korraldamiseks, aadlile nende sõjaliste kohustuste meenutamiseks või ka muude sõja rahastamisviiside leidmiseks. Selline allikmaterjal jäetakse tihti tähelepanuta, kuid see väljendab iseenesest ilmekalt, mida peeti sõja ajal harilikuks või siis ebatavaliseks. Ordonnantside sihtrühmad annavad samuti aimu, milliseid rahva osi peeti sõjategevuse organiseerimisel kõige olulisemaks. Christian Jouhaud' ja Alain Viala sõnul ei anna ordonnantsid edasi mitte ainult ettekirjutusi, vaid tegelevad ka teabe levitamise ja veenmistööga.¹⁴

Teabe avalikustamiseks leidis üsna mitmeid teid. Sõjalised ordonnantsid ei pidanud läbima ühtki kohtuinstantsi, kuid õigusakte oli vaja kas kuninglikes kohtutes (*parlements*) või teistes kohtuinstantsides (*cours*) registreerida, et need jõustuksid. Kuninglikud kohtud võisid keelduda õigusakti vastu võtmast või vähemalt viivitada nende ordonnantside registreerimisega, mis neile ei meeldinud.¹⁵ Osa ordonnantse, näiteks ametiasutuste moodustamisega seotud dokumendid, olid suunatud otse

¹² Archives Nationales, AD +, Textes administratifs, vol. 233–259.

¹³ Bibliothèque Nationale de France, Réserves des livres rares, Rés F 181, Louis XIII Règlements et ordonnances militaires 1635–1636.

¹⁴ Jouhaud & Viala, *De la publication*.

¹⁵ Edmond Esmonin, „La publication et l'impression des ordonnances royales sous l'ancien régime” – *Études sur la France des XVIIe et XVIIIe siècles* (Paris: Presses universitaires de France, 1964), 176f; John J. Hurt, *Louis XIV and the Parlements. The assertion of royal authority* (Manchester: Manchester University Press, 2002), 6–7.

kuninglikele ja halduskohtutele. Suurem osa ordonnantse suunati pärast registreerimist edasi halduskohtutesse ning lõpuks hüüdis kuulutaja need tänavatel trompetite saatel välja. Osa ordonnantse kuulutati välja kirikukantslist.

Erinevusi ei leidu mitte ainult väljakuulutamise viisides, vaid ka ordonnantside sisus. Näiteks võib tuua kuninga allkirjastatud ordonnantsid ja väljavõtted kuningliku nõukogu (*Conseil du Roi*) otsustest ning ka teiste kuninga teenistujate allkirjastatud dokumendid. Siinkohal tuleb rõhutada, et ei AD kogu ega ka autori valim pole täielik ega esita kõike, kuid olemasolev kogu võimaldab uurida sõjale viitamise erinevaid viise avalikes dokumentides. Käesolevas uurimuses ei eristata kuninga otsuseid kuningliku nõukogu otsustest ega teistest ediktidest ja kuninga korraldustest, kuigi tasub meele pidada, et eelnimetatud dokumentide eesmärgid ja sihtrühmad olid mõneti erinevad.¹⁶

Analüüsi hõlbustamiseks on ordonnantsid jagatud nelja alarühma. Esmalt käsitletakse allikarühmi ja nende erijooni ning seejärel analüüsitakse üldiselt, mida eri rahvastikukihtidelt sõja ajal oodati, st mis eristas militaarsfääri tsiviilsfäärist. Kõigepealt tuleb aga lühidalt tutvustada Prantsusmaa rolli Kolmekümneaastases sõjas.

Prantsusmaa sekkumine Kolmekümneaastasse sõtta

17. sajandi algus oli Prantsusmaal rahutu aeg. Riiki tabasid nii dünastiatevahelised kui ka usulised kokkupõrked, mis lõppesid alles siis, kui kuningas Louis XIII võitis hugenotte 1628. aastal La Rochelle'is. Prantsusmaad häiris veel tõsiasi, et Hispaania tugevdas nii oma positsiooni Euroopas kui ka koloniaalvõimu. 1615. aastal Louis XIII ja Austria Anna ning Felipe IV ja Prantsusmaa Élisabethi vahel sõlmitud topeltabielu, mis pidi parandama kahe dünastia, Bourbonide ja Hasbsburgide suhteid, ei täitnud oma

¹⁶ Kuninglike määruste ja ediktide liigid vt: Richet, *La France moderne*, 29ff; Françoise Hildesheimer & Michèle Bimbenet-Privat, *État des sources de la première modernité (1589–1661) conservées dans les Archives et bibliothèques parisiennes* (Paris: Centre historique des archives nationales, 2006), 79–84.

kõrget eesmärki. Habsburgid ei olnud võimul mitte ainult Madridis ja Viinis, vaid ka Prahlas, Napolis, Milanos, Lissabonis ja Brüsselis. Prantsusmaa tundis, et on ümber piiratud, ning oli eriti tundlik nn Hispaania tee (varustustee Itaalia ja Hispaania Madalmaade vahel) küsimuses. Teine konfliktne ala oli läbipääsutee Austrias: Prantsusmaa ja Hispaania võitlesid mitu korda Valtellina mäekuru pärast ning Kolmekümneaastase sõja esimesel kümnendil osales Prantsusmaa ka mitmes teises väiksemas konfliktis.¹⁷ Kui Hispaania väed ründasid 1635. aastal üht Saksa kuurvürsti, Trieri peapiiskoppi, kes oli Prantsusmaa kaitse all, andis see Prantsusmaale sõtta sekkumiseks ettekäande. Tegelikult kannustas Prantsusmaad avalikult sõtta astuma Rootsi kaotus Nördlingeni lahingus, sest Prantsusmaa oli Rootsit ja Hollandit aastaid toetanud. Kui Prantsusmaa oli endale hankinud liitlased, astus riik 1635. aasta mais sõtta. Prantsusmaa tähtsaim eesmärk oli Hispaania, aga ka kogu Habsburgide dünastia võimu kärpimine.

Kui heerold sõjakuulutusega 19. mail Brüsselisse jõudis, oli sõda juba alanud ning esimene lahing peeti Aveinis järgmisel päeval. Prantsusmaa võitis ja seda tähistati varsti kogu kuningriigi kirikutes.¹⁸ 1635. aasta 6. juunil anti välja üksikasjalikum *Déclaration du Roy*, mis registreeriti hiljem kuninglikes kohtutes ja avaldati ajalehtedes Gazette de France ja Mercure François.¹⁹ Prantsusmaal levitati dokumenti laialdaselt ja Pariisi tänavatel loeti see ette 1635. aasta 23. juunil.²⁰

Sellest ajast (või juba varemgi) oli sõda riiklikes ordonnantsides püsisteema. Järgnevalt analüüsitakse nelja ordonnantsitüübi erijooni ning seejärel arutletakse üksikasjalikumalt kuninga ja alamate rollide üle.

¹⁷ Kolmekümneaastase sõja kohta vt: Geoffrey Parker (ed.), *The Thirty Years' war*, 2nd edition (London & New York: Routledge, 1997); Lars Ericson Wolke, Göran Larsson & Nils Erik Villstrand, *Trettioåriga kriget. Europa i brand 1618–1648* (Lund: Historiska media, 2006).

¹⁸ Guillaume Lasconjarias, „Avein, 20 Mai 1635: La France entre dans la guerre de trente ans,” *Revue internationale d'histoire militaire* 82 (2002).

¹⁹ *Déclaration... sur l'ouverture de la guerre contre le Roy d'Espagne*. Vérifié en Parlement le 18 juin 1635 (Paris, 1635).

²⁰ Anna Maria Forssberg, „Arguments of war. Norm and information systems in Sweden and France during the Thirty Years War” – Anna Maria Forssberg, Mats Hallenberg, Orsi Husz and Jonas Nordin (eds.), *Organizing History. Studies in Honour of Jan Glete* (Lund: Nordic Academic Press, 2011).

Uute ametikohtade loomine ja teised finantsordonnantsid

Kõige levinum uurimisaluste ordonnantside tüüp on seotud uute institutsioonide (ehk riigipalgaliste ametikohtade) loomisega, olemasolevate ametikohtade pärilikuks tegemise või mõnel puhul ka uue haldusorgani loomisega (näiteks asutati kolmas riigi keskne finantsasutus, *Cour des Comptes* Pariisis).²¹ Riigile oli ametikohtade müümine oluline sissetulekuallikas, kuid teisalt tekitas see suuri probleeme. Ametikohtade müümine ei taganud loomulikult parimaid võimalikke ametikandjaid ning probleemi ei lahendanud ka ametite päritavaks muutmine. Ametikohtade müümisega kaasnes veel see, et kuningavõim hakkas aegamisi oma ametnike üle kontrolli kaotama.

Uute ametikohtade loomist ja olemasolevate juures tehtud muudatusi selgitati enamasti sellega, et kuningas pidi ülal pidama suurt sõjaväge nii Prantsusmaal kui ka väljaspool seda. Ordonnantsides selgitati harva, kuidas sõda algas, kuid vihjati, et süüdistada tuleb vaenlasi. Dokumendid väitsid, et kuninga ülesanne on vaenlastega võidelda ja samal ajal oma alamaid liiga raskest koormast säästa. Tavaliselt põhjendati uute ametite loomist kui kõige leebemat viisi, mille abil oli riigil võimalik hankida raha sõjaväe ülalpidamiseks. Mõnikord kirjeldati ordonnantsides uute ametikohtade loomise sobilikkuse näitamiseks vaeste talupoegade armetust. Ühtlasi rõhutati, et ametikandjad ise saavad reformidest kasu (mis on küsitav).²²

Nimetatud ordonnantside suur hulk annab märku sellest, millisel viisil püüdis Prantsusmaa sõjategevust rahastada. Käesoleva artikli kontekstis on tähtsaim järeldus, et sõja teema võeti ordonnantsides ikka ja jälle üles. Tekstides ei olnud tavaliselt mainitud ei kuninga ega ka tema alamate kohustusi. Sõda ei põhjendatud kunagi usuliste väidetega. Sõjas olid süüdi Prantsusmaa vanad vaenlased ning probleeme pidid lahendama suured sõjaväed, mis nõudsid raha, mida osaliselt saadi ametikohtade müümisest.

²¹ Ametikohtade müümise kohta vt „le venalité”, Robert Descimon & Christian Jouhaud, *La France du premier XVIIe siècle 1594–1661* (Paris: Belin, 1996), 28–32; Duccini, *Faire voir*, 57.

²² Collins, *The State*, 50–51.

Samalaadsete tekstide rühma moodustavad majandusalased dekreedid, millega müüdi annuiteete (*rentes*) või lisamaksustamise õigusi (*droits alienés*) ja laenati sel viisil raha kuninglikelt ametikandjatelt. Kiiresti sularaha hankimiseks oli Prantsuse riik hakanud maksutulu ette ära müüma finantseerijatele, kes hiljem ise makse kogusid. Sellise süsteemi tõttu laekus riigile ainult osa maksutulust ja see kahjustas ka maksunõudmise legitiimsust.²³ Arutluse all olevasse kategooriasse kuuluvad arvukad ordonnantsid sarnanevad suurel määral eelmises kategoorias analüüsitud. Tekstides väideti, et laekuvat raha oli vaja sõja tõttu, sest suur sõjavägi, mida kuningas oli sunnitud ülal pidama, oli kulukas. Kuningas tahtis väga säästa vaeseid ja leida sõja rahastamiseks viise, mis kõige vaesemaid alamaid ei mõjuta.²⁴ Ordonnantsides rõhutatakse ka, et alamaid ei kohelda halvasti ega rõhuta – kuningas nähakse isafiguuri.²⁵ Tüüpiline sõnastus kõlab: „Me ei ole oma alamaid ja varasid silmas pidades leidnud leebemat ega vähem kahju põhjustavat toimimisviisi kui sisse nõuda intressiõigusi meie Lyoni raekojale.”²⁶ Veel kirjutatakse, et kuninga peamine ülesanne on kaitsta oma rahvast.²⁷ Mitmel juhul kirjeldavad tekstid rikaste kohustusi vaeste ees: parem oli müüa rikastele annuiteete kui vaestele tüli teha.²⁸ Tekstides esinev vaenlane on küllaltki umb-

²³ *Ibid.*; Parrott, *Richelieu's army*, chapter 4.

²⁴ Näiteks „ne pouvant tirer aucuns secours de nos sujets à cause de leur extrême pauvreté” (meie alamate äärmise vaesuse tõttu ei ole meil võimalik neilt toetust saada), ediktis *Edict du Roy pour la vente, revente & alienation du Domaine de Dauphiné* (Paris, 1637), vt ka: *Edict du Roy, portant constitution de Trois cens mil liures de rente sur les aydes* (Paris, 1635).

²⁵ „afin que nos Sujets n'en reçoivent aucune foule & oppression”. *Edit Portant création de quatre cens mil livres de Rente sur les cinq grosses Fermes* etc (Paris, 1635).

²⁶ „nous n'auons point troué de moyens plus doux & moins à charge à nos sujets ny à nos finances, que d'alliener quelques rentes sur l'Hostel de nostre Ville de Lyon, aux habitants de ladite ville & autres nos sujets...”, *Edict portant création de Cent mil liures de rente sur les Gabelles de Lyonnais, outre les 34360 liures cy-deuant créées. Et creation de trois Receueurs Generaux & Payeurs desdites rentes, etc* (Paris, 1636).

²⁷ „Et comme nous n'avons autre plus grand soin, que celui de la conservation de nos Sujets.” *Edit du Roy Portant création des seize parties de Rentes constituées sur les Gabelles & Aydes, Clergé, Receptes générales, & autres, tant anciennes que nouvelles. Etc* (Paris, 1636).

²⁸ „Entre lesquels moyens qui leur ont esté proposez, n'en ayant trouué de plus facile, & de moins à la foule de ses sujets, que de vendre aux personnes les plus riches & aysez de sesdits sujets, iusques à la somme de six cens mil liures de rente, à prendre en la partie des huit

isikuline, kuid mõnel juhul kirjeldatakse, et ta plaanitseb Prantsusmaa hukku.²⁹

Ordonnantsid apelleerisid ka teatud kohustustele isamaa ees. Kui soolamaksuga (*la gabelle*) tegelevatelt ametikandjatelt taas kord abi paluti, siis põhjendati palve esitamist „selle riigi” hiilguse ja säilimisega, kuid mainiti ka, et ametnike perekonnad ja omandid toetuvad heale ja turvalisele rahuajale.³⁰

On teada, et Kolmekümneaastase sõjaga kaasnes Prantsusmaal hiiglaslik maksude tõus: 1643. aastal oli *taille*³¹ viis korda kõrgem kui 1630. aastal.³² Autori uuritava materjali hulgast puudutasid üldise maksutõusu teemat aga üsna vähesed ordonnantsid ning nendeski on üritatud teksti tegelikku eesmärki varjata või ähmaseks jätta. Varasemate uurimuste andmetel selgitati ja põhjendati uusi makse vähe.³³ Näiteks mõnes ordonnantsis väidetakse, et kuningas hoidub maksustamisest, kuid nõuab selle asemel laenu.³⁴ Maksuordonnantsid kirjeldasid sõda ja hoolitsevat kuningat üldiselt samal moel kui teised finantsordonnantsid.

millions de liures, créez par l'Edict du mois de Feurier 1634", Extraict des registres du Conseil d'Etat 1639.

²⁹ *Edit Portant création de quatre cens mil livres de Rente sur les cinq grosses Fermes etc* (1635).

³⁰ „nous esperons qu'ils s'efforcent de contribuer encores pour cette fois à cette necessité publique qui regarde la gloire & conseruation de cét Estat, & l'acheminement d'une bonne paix d'où despend la seureté et repos de leurs familles & bien en leur donnant neantmoins des augmentations de gages". *Edict du roy portant augmentation de deux cents soixante mil liures de gages aux Officiers des Eslection* (1639).

³¹ Siinkohal peetakse silmas riigimaksu (*taille royale*), mille üks tähtsamaid eesmärke oli sõjaväe ülalpidamine (toim.).

³² Hélène Duccini, *Histoire de la France au XVIIe siècle* (Paris: Armand Colin, 2000), 57.

³³ Yves-Marie Bercé, *Histoire des croquants. Étude des soulèvements populaires au XVIIe siècle dans le sud-ouest de la France*, vol. 1 (Paris/Genève: Droz, 1974), 44.

³⁴ Vt näiteks *Declaration du Roy, Portant remboursement sur le dernier quartier des Tailles de la presente annee 1636 à ses subiets contribuables ausdites Tailles de la Generalité de Paris, de ce qu'ils ont aduancé pour la leuee & entretenement de ses gens de guerre* (Paris, 1636).

Sõjalised ordonnantsid ja mobilisatsioon

Esmalt tekkis sõja tõttu vajadus pidada ühendust väejuhtide ja sõduritega. Kuningas kutsus kokku aadliväe, *ban et arrière-ban*'i, kuid tal oli oma tahte läbisurumisega raskusi. Ordonnantside põhjal selgub, et probleeme deserteerimisega oli nii sõdurite kui ka ohvitseride seas ning tunnub, et karmid karistused olukorda ei lahendanud.³⁵ Aadlike deserteerimist peeti tõsiseks rikkumiseks ning leiti, et see on kuninga ja isamaa ees võetud kohustuste täitmatajätmine. Nii kirjutati ühes deserteerimisvastases deklaratsioonis: „Me oleme alati arvanud, et Prantsuse vaimu osaks olnud ainumas soov austust leida peaks panema igaüht praegustes oludes oma kohust täitma,” kuid see osutus valeks.³⁶ Kuigi öeldi, et sõja algatas vastane, langes osa süüd provintside asehalduritele, kes ei suutnud piire kaitsta.³⁷ Hoolimata üldisest arusaamast, mille kohaselt sõda oli aadliseisuse asi, oli riik varsti sunnitud otsima kaitse organiseerimiseks teisi võimalusi.

Kuna sõjaline olukord oli eriti esimeste aastate jooksul pinev, taotlesid paljud ordonnantsid kohest ja otsustavat toetust. 1636. aastal pidid kõik Bretagne'i külad välja panema vähemalt ühe mehe.³⁸ Et sõjaväge suurendada, seati riigi elanikele piiranguid: keelatud oli palgata ehitustöölisi, käsitöölistel ei tohtinud olla üle ühe abilise ja keegi ei võinud pidada liiga palju teenreid.³⁹ Kõik need, keda mujal tarvis ei läinud, saadeti rindele.

³⁵ Vt *Declaration du roy, contre tous les Chefs, Officiers & Soldats tant des troupes de Caualerie que d'Infanterie, qui ont quitté ou quitteront l'armée sans conge* (Paris, 1636); *Ordonnances du roy, portant commandement à tous Officiers, Caualiers & Soldats, qu'autres faisans profession des armes, de se rendre dans huit jours ou plutôt en son Armée de Picardie, à peine de la vie* (1636). Vt ka Cornette, *Le roi de guerre*, 57; Parrott, *Richelieu's army*, passim.

³⁶ *Declaration du Roy, Contre les Déserteurs des Armées de sa Majesté, Verifiée en Parlement le 7. Septembre 1635* (Paris, 1635).

³⁷ *Arrest de la cour de parlement, Par lequel il est enjoint à tous Seigneurs, Gentils-hommes & autres faisans profession des armes estans dans Paris & autres lieux, d'aller presentement seruir le Roy en l'armée de sa Majesté en Picardie, sur les peines portées par ledit Arrest 1636...* (1636).

³⁸ *Ordonnance Du Roy pour enjoindre aux habitans de la Prouince de Bretagne de lever incessamment les plus des soldats quils pourront, et les Soldoyer pour deux ou trois mois, 11 augusti 1636.*

³⁹ *Ordonnance du Roy de faire cesser tous les ateliers de France, & envoyer à la guerre tous les Chamberlans de mestiers, Compagnons, & apprentifs capables de porter les armes, à la reserve*

Vahel läksid ordonnantsid üle piiri. Võimud olid aeg-ajalt sunnitud neid tagasi võtma või näiteks täpsustama, et viljaveoks kasutatavaid hobuseid ei tohi sõjaväele ära anda. Valitses üldine mure Pariisi toiduvarude pärast, juhul kui vaenuväed peaksid sisse tungima. Seepärast pakuti Pariisi ümbruse alade elanikele võimalust paigutada toiduvilja erilistesse ladudesse ning pariislastel lubati ehitada veskeid ja neid kasutada ka pärast sõja lõppu.⁴⁰

Ordonnantsides peeti sõja algatajaks vastast, kuid süüdistati ka asehaldureid, kes ei suutnud riiki kaitsta. Vaenlasi kirjeldati värvikamalt kui muidu. Ühes kuninga deklaratsioonis väideti, et vaenlane olevat põletanud Pikardias, Champagne'is ja Burgundias maju „julmemal ja barbaarsenal viisil, kui ealeski varem sõda on peetud”.⁴¹ Kuningas oli kirjeldustes vastutustundlik ja hoolitses oma alamate eest. Selgemalt kui muudes ordonnantsides tuli neis dokumentides esile arusaam, et kuigi alamatel on kuninga ees kohustusi, tuleb Prantsusmaa kaitseks panustamine ka neile endile kasuks.

Usulised tõlgendused

Suurem osa Archives Nationales'i arhiivi AD kogus säilitatavaid ordonnantse ei ole usulise sisuga. See aga ei tähenda, et sõda poleks usuga seostatud või et sõja kohalolu poleks kirikutes märgata olnud. Nagu eespool mainitud, korraldati kuninga ja võidu nimel eestpalveid ja sõjalist edu tähistati *Te Deum*'idega. Rahandus- ja sõjaküsimusi puudutavatest ordonnantsidest jääb aga Jumal märkimisväärsel kombel eemale. Sellegi-

d'un en chaque boutique; Ordonnances, portant que tous les Atteliers seront rompus. Avec commandement de faire cesser les bastimens (mõlemad aastast 1636, in Rés 181, Bibliothèque Nationale de France).

⁴⁰ *Ordonnance, portant defenses de prendre les chevaux des Laboureurs, ny d'autres amenant des bleds & du pain à Paris 8 augusti 1636, (Rés 181); Ordonnance, portant permission de bastir des Moulins sur la riuière, Mesmes d'en auoir à bras aux maisons, Paris 7 augusti 1636 (Rés 181).*

⁴¹ *Declaration du Roy, Portant exemption de Tailles pendant trois ans, à tous les Habitans des frontieres de Picardie, Champagne & Bourgogne, qui seront employez dans ses armées ou ailleurs à son service (1636).*

poolest leidub mõni käesoleva uurimuse seisukohast huvitav dokument, millel on usuline sisu. Näiteks võib tuua pühadusteotajate vastase deklaratsiooni, paavsti edikti juubeliaasta⁴² tähistamise kohta ja tuntud deklaratsiooni, millega Louis XIII annab Prantsusmaa Neitsi Maarja kaitse alla.⁴³ Viimane lisas kirikukalendrisse protsessioonipäeva, mille ülesanne oli näidata, et ei ole katkenud ajalooline kroonimise kaudu tekkinud side, mis ühendab kuningat, kogudusi ja Jumalat.⁴⁴ Seevastu paavsti tekst, millega kuulutatakse välja juubeliaasta, on kahest kuninga dokumendist ilmselgel põhjustel väga erinev. Paavsti edikti kohaselt on sõda Jumala karistus, mille põhjustasid inimkonna patud. Sõda puudutav tekstiosa on äärmiselt ebaselge, mida võib põhjendada sellega, et Rooma silmis võitles Prantsusmaa vael poolel.⁴⁵ Kahe kuningliku teksti vaatepunkt on täpselt vastupidine: Jumal on neil rasketel aegadel Prantsusmaa vastu armu üles näidanud, mis tähendab, et Prantsusmaa on Jumalast ära valitud. Nagu on näidatud teistes uurimustes, oli see 17. sajandi Euroopas levinud väide.⁴⁶ Jumala suur heldus meenutab kuningale ka tema kohustusi: valitseja peab tagama alamate vagaduse ja olema ise usuline eeskuju. Teisalt on kõigil kolmel tekstil sama eesmärk: rahu. Kõik alamad peaksid pühen-dama end vagadele eluviisidele ja palvetama üldise rahu eest.

⁴² Paavsti poolt välja kuulutatav aasta, kui katoliku kiriku liikmed pidid tegema palverännaku Rooma. Esimese kristliku juubeliaasta kuulutas välja paavst Bonifacius VIII aastal 1300, alates 1450. aastast tähistatakse juubeliaastat iga 25 aasta järel, kuid mõnikord on paavst otsustanud juubeliaasta vahele jätta. Näiteks 19. sajandil tähistati juubeliaastat vaid 1825. aastal (toim.).

⁴³ *Déclaration du roy contre Les Iureurs & Blasphémateurs du saint nom de Dieu, de la sainte Vierge Marie, & des Saints* (Paris, 1636); *Mandement de Monseigneur l'Archevesque de Paris pour la publication & ouuerture du Iubilé universel concedé par N S Pere le Pape Urbain VIII de ce nom, afin d'obtenir de Dieu la Paix Vniverselle en toute la Chrestienté* (Paris, 1636); *Déclaration du Roy Louis XIII par laquelle il met le royaume de France sous la protection de la Sainte Vierge* (Paris, 1638/1700).

⁴⁴ Descimon & Jouhaud, *La France du premier*, 12.

⁴⁵ S.o protestantlike Rootsi ja Hollandi poolel (toim.).

⁴⁶ Nils Ekedahl, *Det svenska Israel. Myt och retorik i Haquin Spegels predikokonst*, *Studia rhetorica Upsaliensia* (Uppsala: Gidlund, 1999); Jonas Nordin, *Ett fattigt men fritt folk. Nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden* (Eslöv: B. Östlings bokförl. Symposion, 2000), 151–157; Christopher Hill, *The English Bible and the Seventeenth-Century Revolution* (London: Allen Lane, 1993), 264–270; Linda Colley, *Britons. Forging the Nation 1707–1837* (New Haven: Yale University Press, 1992), 11–53.

Mässud ja allumatus

Sõda tõi kaasa arvukalt talurahva ülestõuse. Lisaks seati piirialade elanikud keerulise valiku ette, millise valitseja poolt olla. Käesoleva artikli allikate seas on ka kuninga kirjad mässavatele alamatele. Kirjad on huvitavad selle poolest, et neis määratakse selgelt kuninga ja alamate kohustused. Kuninga kohustus on alamaid kaitsta ja nende eest hoolitseda, kuid eeskuju näitamiseks peab ta rahvast ka karistama, kui too halvasti käitub.⁴⁷ Ühes tekstis väidetakse, et kui inimesed ei näita enam valitseja vastu üles seda kuulekust ja armastust, mida nad talle võlgnevad, ning asuvad toetama vaenupoolt, pälvivad nad kõigi halvakspanu ja aitavad kaasa omaenda isamaa hävingule. Isamaa hüvanguisse oma panuse andmine on igaühe kohustus ning alamatel soovitatakse arvesse võtta, et sellega kaitsevad nad ka ennast parimal võimalikul viisil.⁴⁸

Sõjakuningas – rahukuningas

Prantsuse ajaloolase Joël Cornette'i sõnul oli sõjal keskne osa Prantsuse kuninga kuvandis,⁴⁹ ordonnantsides kirjeldatakse sõda aga harva auväärse või positiivse tegevusena. See on põhjustatud allikate olemusest: kui kuningas küsis alamatelt sõjapidamiseks raha, oli tähtis rõhutada, et ta sõdib vastumeelselt. Keegi ei varjanud, et Prantsusmaa ise oli Hispaaniale sõja kuulutanud ja mitte vastupidi, kuid sellele ei pööratud peaaegu üldse tähelepanu. Tihti selgitati, et Prantsusmaa kauaaegsed vaenlased olid kuningale sõjakuulutamise peale sundinud, mistõttu ta pidi nüüd ülal pidama suurt ja kulukat sõjaväge. Seoses Prantsusmaa sõjakuulutusega oli sõja põhjuseid mitmes dokumendis põhjalikult selgitatud ning ilmselgelt ei näinud võimud nende uuesti selgitamiseks vajadust. Tavaliselt piisas viitamisest „Prantsusmaa kauaaegsetele vaenlastele”. Leidub

⁴⁷ *Déclaration du Roy, tant contre les bourgeois & habitans de la ville de Corbie* (1636).

⁴⁸ *Arrest du conseil d'estat du Roy, sa majesté y estant: Contre le Parlement, Chambre des Comptes, Thresoriers de France, & autres Priuilegiez de la ville de Dijon* (1636).

⁴⁹ Cornette, *Le roi de guerre*, 212.

aga dokumente, milles analüüsiti sõja põhjuseid täpsemalt. Mitmel korral mainiti Prantsusmaa liitlaste kaitsmise vajadust.⁵⁰ Teised ordonnantsid keskendusid jälle hispaanlaste kadedusele ja kurjusele või nende anastusplaanidele.⁵¹ Need kujutusviisid olid aga üldised ning mitte sugugi nii üksikasjalikud kui nendel aastatel avaldatud karikatuurid ja pamfletid, mis kujutavad hispaanlasi.⁵² Sõja teiste põhjustena toodi välja „selle riigi alalhoidmine” või see, et kuningas tahab oma alamaid kaitsta.⁵³

Sõja kujutamine paratamatu nähtusena on iseenesest huvitav. Ehkki selline kujutusviis võib olla seotud sellega, et sõja nimetamine oli kõigest ordonnantside põhisisu lühikeseks sissejuhatuseks, tundub see ka kinnitavat vaadet, mille kohaselt kuningas oma tegevust põhjendama ei pea. Ilmselgetel põhjustel (vaenlase sissetung Prantsusmaale) ei kirjeldatud kuningat kui suurt sõdalast või kuningriigi kaitsjat. Leidub aga üks erand. 1636. aasta sügisel läks kuningas rindele ning andis ordonnantsiga kuningannale ametlikult üle vastutuse Pariisi eest nii kauaks, kui ise eemal viibib. Selles tekstis esitletud kuninglik ideaal on hoopiski erinev: „et oma alamaid ja väarikust mitte alt vedada, oleme otsustanud minna tugevate jõududega oma Pikardia provintsi ja vaenlased tagasi lüüa.”⁵⁴ Kuninga kohalolu lahinguväljal (või selle läheduses) nähakse kui

⁵⁰ *Edict et reglement faict par le roy sur le cours & prix des Monnoye tant de France qu'Estrangeres* (Paris, 1636); *Edit du roy portant Creation d'une Generalité & Bureau des Finances en la ville d'Alençon etc* (1637).

⁵¹ „aux ennemis de la grandeur de cest Estat”, in *Edict portant creation de six Offices de Conseillers de sa Majesté* (Paris, 1635); *Edict du roy portant heredité aux offices de Receueurs particuliers des Tailles et Taillon* (1638). Hispaania hirmsatest plaanidest: *Déclaration du Roy sur les attentats et entreprises commises contre son Estat, par aucuns du comté de Bourgogne, avec les assurances de conseruation & protection que sa Majesté promet aux Villes, Communautez, Gentils-hommes, & à tous les Ordres dudit pays, qui voudroient observer inuiolament le Traicté de Neutralité, & se despartir à l'aduenir de tous actes d'hostilité contre ses subjects, & d'intelligence avec ses ennemis* (Paris, 1636); *Edict du Roy, portant suppression de Conduittes, Et creation de commissaires Prouvinciaux des Guerres, Et de Trois cent Archers Gardes desdits Commissaires* (Paris, 1635).

⁵² Duccini, *Faire voir*, 62–63.

⁵³ *Edict du Roy portant creation d'un Procureur de sa Majesté & d'un greffier en chacune Ville & Communauté du ressort de la Chambre des Comptes de Paris* (Paris, 1635); *Edict du Roy portant creation de quatre Conseillers d'augmentation en la Cour des Aydes de Guyenne etc* (1637).

⁵⁴ *Déclaration du roy par laquelle sa Majesté a fait & establi la reyne son Espouse, Gouuuer-nante de sa bonne ville de Paris etc* (Paris, 1636).

kohustust alamate ees ja kuningliku au lahutamatu osa. Sellist kuvandit levitasid loomulikult ka teised avalikud väljaanded, näiteks La Gazette de France ja Mercure Galant, kuid ordonnantsides on see haruldane.⁵⁵ Kuningat kujutatakse pigem tööka kui kangelaslikuna: „ta kasutab kogu oma võimu ja hoolet ning teeb läbi erakordseid katsumusi.”⁵⁶

Veelgi tavalisem oli kuninga kujutamine rahuarmastajana. Väide, et kuningas võitles ainult selleks, et paremat rahu saavutada, kordus paljudes dokumentides.⁵⁷ Niisugune retoorika ei olnud sel ajajärgul sugugi ebatavaline.⁵⁸ Ordonnantsides selgitati mõnikord samuti, et kuningas ei ürita rahu tuua mitte ainult oma alamatele, vaid kogu ristirahvale.⁵⁹ Ühest küljest kuulub see valitseja „kõige kristlikuma kuninga” (*roi très-chrétien*) rolli juurde, kuid seda retoorikat peaks vaatlema ka Kolmekümneaastase sõja kontekstis. Kui ei oleks väidetud, et võideldakse üleüldise rahu nimel, olnuks raske seletada kaaskatoliiklaste ründamist ja sõjas vale poole valimist.

Nagu eespool mainitud, oli tekstides üllatavalt väike osa usul. Ühel juhul väljendatakse tekstis lootust: „Jumal, kes tunneb meie südant ja mõtteid, õnnistab me õiglasi relvi ja soosib nende edu.”⁶⁰ Samal moel eeldatakse, et Jumal peaks aitama rahu saavutada.⁶¹

⁵⁵ Cornette, *Le roi de guerre*, 184–185.

⁵⁶ *Arest de la cour de Parlement, Par lequel il est enjoint à tous Seigneurs, Gentils-hommes & autres faisant profession des armes estans dans Paris & autres lieux, d'aller presentement servir le Roy en l'armée de sa Majesté en Piucardie, sur les peines portées par ledit Arrest* (1636).

⁵⁷ *Edict portant création d'un Grand Maistre Enquesteur & Général Réformateur triennal des Eaux & Forests etc* (1635); *Edict du Roy portant creation & augmentation d'Officiers au Parlement de Paris, Et de Maistres des Requestes ordinaires de l'Hostel* (1635); *Edict du Roy portant creation d'une Troisième Chambre en la Cour des Aydes de Paris* (1635/1636).

⁵⁸ Vt Forssberg, *Arguments of war*.

⁵⁹ Vt näiteks: *Edict du Roy portant creation & augmentation d'Officiers au Parlement de Paris, Et de Maistres des Requestes ordinaires de l'Hostel* (Paris, 1635).

⁶⁰ „mais comme Nous esperons que Dieu qui connoist notre coeur & nos pensees, benira nos justes armes, & en favorisera les succès”, in *Edit Portant création d'Officiers en la Chambre des Comptes de Paris* (Paris, 1635). Sarnane sõnastus ediktis *Edict du roy portant creation & augmentation d'Officiers au Parlement de Paris, Et de Maistres des Requestes ordinaires de l'Hostel* (Paris, 1635).

⁶¹ *Édit du roi portant pouvoir à tous les trésoriers généraux de France de faire département entr'eux des élections de leur Généralité, etc.* (1637).

Analüüsitava teadmiste ordonnantside kõige silmatorkavam joon on sellegipoolest isalik toon. Ikka ja jälle väidetakse, et kuningas teeb kõik, mis suudab, et oma alamaid mitte koormata. Vaid seepärast, et kuningas on sunnitud suurt sõjaväge ülal pidama, tuleb tal oma alamaid tülitada ning sedagi teeb ta leebeimal võimalikul moel. Nagu väljendatakse ordonnantsis, milles kuningas avaldab kahetsust, et peab rahvalt toetust paluma: „[Kuningas küsib abi] nii suure meelepahaga, kui saab olla ühel kristlikul valitsejal, kes ihkab väga oma rahva olukorda kergendada.”⁶² Siiski oli kuninga alamate rühmade vahel suuri erinevusi, mis juhatabki sisse järgneva alapeatüki.

Rahva kohustused

Kuigi tekstides viidatakse korduvalt „meie rahvale” ja isegi „meie rahvas-tele” (*notre peuple* ja *nos peuples*), on üsna selge, et tekstid on suunatud eri seisustele, kellelt vastavalt eeldatakse erinevaid asju. Aadlikel on iseenesestmõistetavalt keskne koht, sest nemad pidid sõdalastena teenima kuningat; et suuremate linnade (eriti Pariisi) kodanlased olid suhteliselt jõukad, eeldati neilt suuremat varalist panust kui teistelt; maapiirkondade talupoegi pidi (vähemalt retooriliselt tasandil) säästma koormast. Mõnel juhul mainitakse tekstides rahvust, kuid harva. Sõna *français* (*françois*) kasutatakse siis, kui selgitatakse, kuidas vaenlased Prantsusmaad kades-tavad, kuid tihedamini mainitakse seda sõna koos mõistega „au”, mis seob selle implitsiitselt aadliga. Ühe aadli kohustustest kõneleva ordonnantsi kohaselt oleks õigel prantslastel sõjas võideldes kerge alal hoida isade tegude toel saavutatud hiilgust ja head mainet.⁶³ Kuulsusrikkale minevi-kule viitamine on tüüpiline ka juhtudel, kui pöördutakse aadli poole neilt

⁶² „dont sa Majesté a tous les desplaisirs que peut auoir un Prince tres-Chrestien, & tres-desireux du soulagement de son peuple”, *Règlement que le Roy veut estre observé pour la subsistence de ses armées* (1639).

⁶³ *Arrest de la cour de Parlement, Par lequel il est enjoint à tous Seigneurs, Gentils-hommes & autres faisans profession des armes estans dans Paris & autres lieux, d'aller presentement seruir le Roy en l'armée de sa Majesté en Picardie, sur les peines portées par ledit Arrest* (1636).

„truudust ja kiindumust” nõudes.⁶⁴ Samas tekstis väidetakse, et needsamad „alamad” peaksid kuninga plaane toetama, kuid selles kontekstis viitab nimetatud sõna pigem aadlikele kui tervele rahvale. Sama arusaam on veel selgemalt sõnastatud 1639. aastal aadlile suunatud ordonnantsis, milles tuuakse välja, et aadel on alati kuninga teenimise ja isamaa kaitse nimel oma vere ja elu kaalule pannud ning on isegi end täieliku sõjalise varustuse saamiseks võlgadesse laenanud. Kuningas tänab neid „meie teiste alamate kaitsmise ja varjamise” eest.⁶⁵ Olgugi et aadlikud olid sõdalased omal valikul, ei peetud maa kaitsmist ainult nende ülesandeks – selle eest tuli hoolitseda kõigil (meessoost) elanikel. Ka riigiametnikel olid kodanikukohustused. Ehkki järgnevas tsitaadis kõneldakse „ustavatest alamatest”, on konteksti põhjal selge, et viidatakse riigiametnikele, kes peaksid tundma „oma isamaa päästmise loomupärast kohustust”.⁶⁶ Selle asemel, et kõigile ühtviisi kehtida, säästavad paljud ordonnantsid tahtlikult kolmandat seisust, mida kirjeldatakse pidevalt kui vaeseid. Paljusid väljapakutud meetmeid, näiteks uute ametikohtade loomist ja maksude sissenõudmist, õigustatakse sellega, et maapiirkondade vaeseid talupoegi tuleb säästa. Sama kehtib palvete kohta, millega kuningas pöördus laenu või uute maksude saamiseks linnade, sh eriti Pariisi poole.⁶⁷ Eelnev seonduv ka tõsiasi, et kuninga ja tema pealinna Pariisi sidemel oli suur sümboolne tähtsus.⁶⁸

Kuigi tekstides väljendatakse tihti muret talupoegade pärast, leidub seal ka tõendeid selle kohta, et neile tehti kahju. Ordonnantse, millega määrati teed, mida mööda sõjavägi pidi liikuma, kehtestati uus sõjaväe majutamise maks või nimetati ametisse komissarid, selgitati ühtviisi sel-

⁶⁴ *Ibid.*

⁶⁵ *Declaration du roy, en faveur des Gentils-hommes & Nobles de son Royaume* (Paris, 1639).

⁶⁶ *Édit du roi portant pouvoir à tous les trésoriers généraux de France de faire département entr'eux des élections de leur Généralité, etc* (1637).

⁶⁷ *Déclaration du Roy, portant nouvelle Imposition de trois liures sur chacun muid de vin, entrant en ceste Ville & Faux-bourgs de Paris, tant par Eauë que par Terre, au lieu de prest & empruns: Dont sa Majesté a désiré estre secouruë par toutes les Villes & gros Bourgs de ce Royaume, pour l'entretien & subsistence de ses Armées. ... pour l'entretien & subsistence de ses Armées* (Paris, 1637).

⁶⁸ Descimon & Jouhaud, *La France du premier*, 8–9.

lega, et lihtrahva olukord vajas leevendamist. Elanikke tuli kaitsta riigi enda sõdurite eest. Nagu väljendutakse ediktis, millega määrati ametisse uued sõjakomissarid: „Tihti liiguvad kompaniid korratult külast külla”, asuvad korterisse, kus meeldib, ja „varastavad, rüüstavad ning võtavad ära hobuseid ja vallasvara”.⁶⁹

Õiglus on tekstides korduv teema: „On õiglasem, et rikkad selle kulu- tuse eest tasumisse panuse annavad, kui et vaeste õlule taoline koorem pannakse.”⁷⁰ *La gabelle*, soolamaks, öeldi olevat õiglane, sest seda ei maksa „mitte ainult kolmas seisus, vaid ka vaimulikud ja aadel”.⁷¹ Võttes arvesse suurt maksukoormat, mis rõhus tegelikult kolmandat seisust, kuuluvad eelnevad väited pigem semantika valda kui tõelusse. Teisalt oli sõjaväe majutamise maks tõeline katse hajutada mööduvate sõdurite põhjustata- vat majanduslikku kahju nii, et ei kannataks ainult sõjaväe liikumisteede ääres elavad inimesed. David Parrott’ sõnul oleks sellisel eesmärgil kogu- tava maksuga lepitud, kui seda poleks lõpuks kõigi teiste maksudega segi aetud.⁷²

Kokkuvõte

Sõda oli aastatel 1635–1640 Prantsusmaal avaldatud ordonnantsides alaline teema. Kuigi sõja üle arutleti harva üksikasjalikult, asetasid need tekstid nii sõja kui ka kuninga ja alamate rolli erilisse konteksti. Ei ole tõenäoline, et sõda aastatel 1635–1640 märkamata jäi, ent tuleb rõhutada, et sõjast teavitas elanikke riigivõim. Ordonnantsidel olid eri sihtrühmad ja neid sõnastati erinevalt. Osa neist levitati laialdaselt kirikutes etteluge- mise ja tänavatel mahahüüdmise teel, teised olid suunatud otse kuning- likele kohtutele ja muudele kohtuasutustele. Igal juhul on ordonnantsid

⁶⁹ *Edict du Roy, portant suppression de Conduittes, Et creation de commissaires Prouvinciaux des Guerres, Et de Trois cent Archers Gardes desdits Commissaires* (Paris, 1635).

⁷⁰ *Arrest du conseil d'estat du Roy, sa majesté y estant: Contre le Parlement, Chambre des Comptes, Thresoriers de France, & autres Priuilegiez de la ville de Dijon* (1637).

⁷¹ *Ordonnance du roy Louis XIII sur le fait des Gabelles* (Paris, 1639).

⁷² Parrott, *Richelieu's army*, 272–276.

väärtuslik allikmaterjal riigi ja ühiskonna ning sõjalise ja tsiviilvaldkonna täpsete piiride uurimiseks.

Ordonnantside kohaselt oli sõda kuninga mure. Monarh kuulutas Hispaaniale sõja ja töötas nüüd visalt, et hoida suuri vägesid lahinguvalmis. Hoolimata sellest, et tegeliku sõjategevuse plaanimesse oli kaasatud palju riigiteenistujaid ja ametikandjaid, kirjeldati kuningat üksi tegutsevana. Selline reaalsuse kujutamise viis ei jäta eksimisruumi. Kui vaenlane tungib Prantsusmaale, pannakse läbikukkumine provintside asehaldurite süüks, kes ei suutnud oma valdusi kaitsta. Seega ei saa kuningat süüdistada, ehkki tuleb tunnistada, et vabandus on kehv. Ordonnantsides esitatud kuvand kuningast kui sõja ja rahu isandast sobitub varasemate uurimuste tulemustega. Vastukaaluks teistele allikatele, näiteks ajalehtedele ja *Te Deum*'idele, kujutatakse ordonnantsides kuningat väga harva sõjaväe ülemjuhatajana. Nendes tekstides iseloomustavad teda peamiselt mure vaeste alamate pärast ja võitlus rahu eest. Alamad jagunevad rühmadesse. Aadlikke, kodanlasi ja riigiametnikke määratletakse kohustuste kaudu riigi ees, eriti sõja ajal, samas kui talupoegi kirjeldatakse vaeste ja armeetutena. Kirjeldusviis on tähelepanuväärne, sest tegelikult oli kolmanda seisuse kanda küllaltki suur osa maksukoormast. Selle perioodi arvukaid talupoegade ülestõuse ordonnantsides ei mainita, kuigi tuuakse välja teisi allumatuse viise ja nende eest karistamist. Kõige suuremat rahulolematust väljendatakse ordonnantsides deserteerinud sõdurite ja ohvitseride suhtes – see probleem oli ka tegelikult pakiline.

Ordonnantsides ei esitata sõjale tavaliselt usulisi põhjendusi, olgugi et tihti esinev sõnastus „vanad vaenlased” tundub olevat mõjutatud piibli keelekasutusest. Vaenlast ei kirjeldata kunagi oskusliku ega mõistlikuna. Kurikavalad hispaanlased plaanitsevad Prantsusmaa hukku ja see on ka kõik. Vastukaaluks kujutati ahneid hispaanlasi pamflettides ja lendlehtedel palju värvikamalt.

Retoorilisel tasandil on ordonnantsides ühiskonna tsiviil- ja militaarsfäär üllatavalt selgelt eristatud. Sõdimine on kuninga ja aadli ülesanne. Teised alamad peavad samuti sõjategevusse panustama ja sellele kaasa aitama, kuid võivad eeldada, et kuningas teeb kõik, et neid vaevast säästa. Tekstides rõhutatakse eriliselt, et kuningas töötab nende kohuste täitmise

nimel kõvasti. Peale selle näitavad allikad, et selgetest eristustest sõja ajal kinni pidada ei saanud. Sõdurid marssisid, kuhu tahtsid, rüüstasid ja varastasid. Vaenlase sissetungi ajal olid kõik sunnitud aitama. Kõik pariislased, keda mujal vähegi tarvis polnud, saadeti rindele ning tsiviil-elanikud pidid vilja jahvatamiseks veskeid ehitama. Dramaatilisest olukorrast hoolimata ei näita tekstid, et valitsenud oleks ühtekuuluvustunne. Vaatamata kõigele, mida elanikelt nõuti, ei kirjeldata neid kui aktiivseid, initsiatiivi haaravaid subjekte ega kui ühise eesmärgi saavutamiseks olulisi asjaosalisi.

Ordonnantsidest selguvad tsiviilisikute ja sõdurite eristamise ning tavainimeste säästmise kohta kehtinud arusaamad, kuid need illustreerivad ilmekalt ka nende arusaamade läbikukkumist. Pärast 1659. aasta lõplikku rahulepingut⁷³ kuulutati välja amnestia nii sõduritele kui ka talupoegadele, kes olid pika sõja jooksul mässanud. Administratiivsed ordonnantsid on kõigi toimepandud kuritegude nimekirjad, mis jutustavad väga kurva loo. Talupojad tapsid sõdureid, sõdurid aga tapsid ja vägistasid talupoegi, rüüstasid nende vara ja põletasid nende majad maa-tasa. Sõda ja ühiskonda oli võimalik lahus hoida siiski ainult retoorilisel tasandil.

Bibliograafia

Arhiivid ja raamatukogud

Prantsuse Rahvusarhiiv (Archives Nationales)

AD + Textes administrative, vol. 233–259

Prantsuse Rahvusraamatukogu haruldaste raamatute osakond (Bibliothèque Nationale de France, Réserves des livres rares)

Rés F 181 Louis XIII Règlements et ordonnances militaires 1635–1636

⁷³ Ehkki Kolmekümneaastane sõda lõppes 1648. aastal, lõpetas sõjategevuse Prantsusmaa ja Hispaania vahel alles 1659. aastal sõlmitud Püreneede rahu (toim.).

Kirjandus

- Colley, Linda. *Britons. Forging the Nation 1707–1837*. New Haven: Yale University Press, 1992
- Collins, James B. *The State in Early Modern France*, New approaches to European history. Cambridge: Cambridge University Press, 1995
- Cornette, Joël. *Le roi de guerre. Essai sur la souveraineté dans la France du Grand Siècle*. Paris: Editions Payot et Rivages, 1993
- De la publication. Entre renaissance et lumières*, Groupe de recherches interdisciplinaires sur l'histoire du littéraire, Études réunies par Christian Jouhaud et Alain Viala. Paris: Fayard, 2002
- Descimon, Robert & Jouhaud, Christian. *La France du premier XVIIe siècle 1594–1661*. Paris: Belin, 1996
- Duccini, Hélène. *Faire voir, faire croire. L'opinion publique sous Louis XIII*. Seyssel: Champ Vallon, 2003
- Duccini, Hélène. *Histoire de la France au XVIIe siècle*. Paris: Armand Colin, 2000
- Ekedahl, Nils. *Det svenska Israel. Myt och retorik i Haquin Spegels predikokunst*, Studia rhetorica Upsaliensia. Uppsala: Gidlund, 1999
- Ericson Wolke, Lars, Larsson, Göran, Villstrand, Nils Erik. *Trettioåriga kriget. Europa i brand 1618–1648*. Lund: Historiska media, 2006
- Esmonin, Edmond. „La publication et l'impression des ordonnances royales sous l'ancien régime,” – *Études sur la France des XVIIe et XVIIIe siècles*. Paris: Presses universitaires de France, 1964
- Fogel, Michèle. *Les cérémonies de l'information dans la France du XVIe au milieu du XVIIIe siècle*. Paris: Fayard, 1989
- Forssberg, Anna Maria. „Arguments of war. Norm and information systems in Sweden and France during the Thirty Years War,” – Anna Maria Forssberg, Mats Hallenberg, Orsi Husz & Jonas Nordin (eds.), *Organizing History. Studies in Honour of Jan Glete*. Lund: Nordic Academic Press, 2011
- Hildesheimer, Françoise & Bimbenet-Privat, Michèle. *État des sources de la première modernité (1589–1661) conservées dans les Archives et bibliothèques parisiennes*. Paris: Centre historique des archives nationales, 2006
- Hill, Christopher. *The English Bible and the Seventeenth-Century Revolution*. London: Allen Lane, 1993
- Holm, Johan. *Konstruktionen av en stormakt: Kungamakt och bönder och statsbildning 1595–1640*, Stockholm studies in history, Acta Universitatis Stockholmiensis. Stockholm: Almqvist & Wiksell, 2007

- Hurt, John J. *Louis XIV and the Parlements. The assertion of royal authority*. Manchester: Manchester University Press, 2002
- Jouhaud, Christian. *Mazarinades: la Fronde des mots*. Paris: Aubier Collection historique, 1985
- Lasconjarias, Guillaume. „Avein, 20 Mai 1635: La France entre dans la guerre de trente ans,” *Revue internationale d’histoire militaire* 82 (2002)
- Nordin, Jonas. *Ett fattigt men fritt folk. Nationell och politisk självbild i Sverige från sen stormaktstid till slutet av frihetstiden*. Eslöv: B. Östlings bokförl. Symposion, 2000
- Parker, Geoffrey (ed.). *The Thirty Years’ war*, 2nd edition. London & New York: Routledge, 1997
- Parrott, David. *Richelieu’s army. War, government and society in France, 1624–1642*, Cambridge studies in early modern history. Cambridge: Cambridge University Press, 2001
- Richet, Denis. *La France moderne: L’Esprit des institutions*. Paris: Flammarion, 1973
- Rogers, Clifford J. *The Military Revolution Debate. Readings on the Military Transformation of Early Modern Europe*. Boulder: Westview Press, 1995
- Sawyer, Jeffrey K. *Printed poison: pamphlet propaganda, faction politics, and the public sphere in early seventeenth-century France*. Berkeley: University of California Press, 1990
- Solomon, Howard M. *Public welfare, science and propaganda in seventeenth century France: the innovations of Théophraste Renaudot*. Princeton: Princeton University Press, 1973
- Thau, Étienne. *Raison d’état et pensée politique à l’époque de Richelieu*. Paris: Armand Colin, 1966

The burdens of war

Military demands on the civil population in French ordinances during the Thirty Years' War

Anna Maria Forssberg

War has always been considered the responsibility of the ruler, but it has vastly affected the common people. This article investigates the wartime relationship between king and subjects through royal ordinances published in France in the beginning of the Thirty Years War. The aim is to find out whether there is a distinction between a military and civilian sector in the sources and, furthermore, to investigate how the reasons for war and the responsibility for war were described.

It may seem impossible and even inappropriate to distinguish war from society or the military from the civilians in the early modern period. One should, however, bear in mind that discussions on warfare were frequent during this period and that states clearly tried to uphold some kind of distinction between soldiers and non-soldiers. It could also be argued that the ruler built his legitimacy both on the claim of guaranteeing interior order and protecting the subjects from enemies, as well as on the image of being a glorious warrior. Yet, wars had grave consequences for most people, and the Thirty Years war certainly was no exception. During the 17th century, the inhabitants of France were asked over and over again to contribute to the war effort by giving clothes, gun powder or working on fortifications. They were also asked to accommodate soldiers. Numerous royal ordinances were signed in order to organize the defense, inculcate military duties in the nobility, see to the provision of troops and, above all, to create new offices or find other ways to finance the war. These demands, which were formulated in royal ordinances, are interesting since they can enlighten us on the dividing line between the military and civilian sector (a line which was far from being distinct during this period in history). What was expected from the civilian population in times of war? How was war described or explained? What arguments

were used by the state officials in order to get support from their own subjects? Rather than reading the sources as absolute decrees, they should be viewed as bargaining offers in an on-going negotiation, and as attempts to legitimize the war effort.

In the article the ordinances are divided into different themes: “creating offices and other financial ordinances”, “military ordinances and mobilisation”, “religious interpretation”, and “revolts and disobedience”. Despite the different topics, the sources present a quite unanimous view of the reasons for war and the responsibilities of king and subjects. Even though the war reasons remained quite blurred, the duties of the king and the subjects became increasingly clear during the first years of the Thirty Years War.

In the ordinances, the war was consequently depicted as the king’s problem. It was the monarch himself who had declared war upon Spain, and who was now working hard to keep large armies prepared for battle. In all this he was portrayed as acting alone, despite the fact that a large number of state officials and officers were involved in the actual planning of the war effort. This way of picturing reality, however, did not allow for setbacks. When France was invaded, the failure was pinned on the provincial governors who had failed to defend their provinces. Thus, the king was not to blame – even though it must be said that the excuse is weak. The view of the king in the ordinances as the master of war and peace is coherent with earlier research. In contrast to other sources, such as the newspapers and the *Te Deum*, the king was only rarely portrayed as an army leader. The King’s main traits were the concern for his poor subjects and his struggle for peace.

The subjects were divided into different categories. Nobles, burghers and state officials were all defined by their duties towards the state, especially in times of war, whereas the peasants were described as poor and miserable. This is interesting since in reality, the third estate bore such a large share of the tax burden. The manifold peasant uprisings during this period were not mentioned in the material, even though other forms of disobedience were pointed out and punished. The greatest discontent was directed against deserting soldiers and officers – a problem that was also pressing in reality.

The wars were normally not explained in religious terms, even though the repetitive formulations of “old enemies” seem to be influenced by biblical language. The enemy was never described as comprehensible or rational. According to the texts, the cunning Spaniards were striving for the ruin of France – that was all. This could be compared to the pamphlets and broad-sheets where the greedy Spaniards are depicted in a much more vivid fashion.

The division between civilians and military is surprisingly clear on the rhetorical level of the ordinances. The war was a task for the king and the nobles. The other subjects were also supposed to contribute and help, but could expect the King to do his utmost to spare them of trouble. Great effort was made to show that the Monarch really worked hard to fulfil these duties. The sources also show, however, that this distinction could not be upheld during times of war. The soldiers marched wherever they wanted, plundered and stole. In the hour of invasion everyone was forced to help. Every Parisian that could be spared was sent to the front, and the civil population had to build mills to grind flour. However, despite the dramatic situation, there are no we-feelings nor a sense of a collective in the texts. Despite all that was demanded of the inhabitants, they are not described as proactive subjects, or as a part of a common goal.

There were ideas of a separation of civilians and soldiers, and the fact that civilians should be spared. Yet, the ordinances are a great illustration of the failure of these ideas. Even though according to the ordinances, the enemies were handled by the king and his powerful armies, in reality the subjects had to pay the cost and withstand unpleasant military encounters. It was still only on a rhetorical level that war and society could be kept apart.

Sõja- ja kodurinde suhted

I maailmasõjas osalenud eesti sõdurite kirjades ja mälestustes¹

Liisi Eglit

I maailmasõda kujutas endast konflikti, mis mõjutas peaaegu kõiki ühiskonna osi. Viimastel kümnenditel ajalooteaduses, etnoloogias ja antropoloogias aset leidnud muutuste tõttu on selle ja teiste sõdade uurijad hakanud sõja militaarse ja poliitilise külje² kõrval tähelepanu pöörama ka sotsiaalsele küljele. Uuritakse sõja mõju sotsiaalsetele protsessidele, majandusele, kultuurile ning eriti inimestele, kes selles ühel või teisel moel osalesid.³ Üks peamisi termineid, mida uurijad kasutavad seoses

¹ Käesolev artikkel on valminud ETFi grandii nr 8190 toetusel.

² Eesti I maailmasõja historiograafia on seni peamiselt keskendunud sõja militaarsele küljele, näiteks mobilisatsioonidele, sõjaväestruktuurile, ohvitseridele ja rahvusväeosadele: Tõnu Tannberg, „Tsaar kui kutsub oma lapsi...” 1914. aasta mobilisatsioonidest Eesti- ja Liivimaal,” – *Rootsi suurriigist Vene impeeriumisse*, Eesti Ajalooarhiivi toimetised/Acta et commentationes archivi historici estoniae 3 (10) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1998), 193–212; Mati Krõönström, „Reservväelaste mobilisatsioon Eesti- ja Liivimaal 31. juulil 1914,” – *Verbum habet Sakala: Korp! Sakala koguteos* (Tartu: Korp! Sakala, 1994), 184–196; Mark von Hagen, „Reformi piirid: paljurahvuseline keiserlik armee silmitsi rahvuslusega, 1874–1917,” – *Vene impeerium ja Baltikum. Venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses II*, koost. Tõnu Tannberg ja Bradley Woodworth, Eesti Ajalooarhiivi toimetised/Acta et commentationes archivi historici estoniae 18 (25), 304–322 (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2010); Mati Krõönström, *Eesti rahvusest ohvitserid Vene armees 1870–1917* (magistritöö, Tartu, 1999); Mati Krõönström, „Eesti ohvitserid – Georgi ordeni kavalerid,” *Ajalooline Ajakiri* nr 2 (1998): 49–64; Mati Krõönström, „Tsaariarmees teeninud eesti soost kaadriohvitseride sotsiaalsest päritolust,” *Ajalooline Ajakiri* nr 3 (2000): 43–50; Gregory Vitarbo, „Rahvuspoliitika ja Vene keiserlik ohvitserikorpus 1905–1914,” – *Vene impeerium ja Baltikum*, 283–303; *Rahvusväeosade loomisest Eestis: mälestusi ja kirju aastatest 1917–1918*, koost. Tõnu Tannberg ja Ago Pajur (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1998); Vitali Lokk, *Eesti rahvusväeosad 1917–1918: formeerimine ja struktuur* (Tallinn: Argo, 2008).

³ Neid teemasid on käsitlenud mitu uurimust, näiteks: Paul Fussell, *The Great War and Modern Memory* (Oxford: Oxford University Press, 2000); Stéphane Audoin-Rouzeau and Annette Becker, *14–18: Understanding the Great War* (New York: Hill and Wang, 2003); Jay Winter, *Remembering War: the Great War between Memory and History in the Twentieth Century* (London: Yale

sõja mõjuga ühiskonnale, on *sõjakogemus*,⁴ mis koosneb kahest komponendist. Esimene viitab tegelikule kogemusele, mida üksikisik või ühiskond sõja ajal läbi elas ning milline see kogemus oli. Teine kujutab kogemusele antud tähendust, kuidas seda sõja ajal kirjeldatakse ja pärast sõda mäletatakse. Kuna neid kahte osa on üsna keeruline eristada, avaldub uurijale sõjakogemuse segu mõlemast aspektist.

Eri sotsiaalsete rühmade sõjakogemuse võrdlemiseks kasutavad uurijad tihti veel kahte terminit: *sõjarinne* ja *kodurinne*.⁵ Esimene hõlmab inimesi, kes kuulusid sõjaväkke, näiteks sõdurid, ohvitserid ja meditsiinitöötajad. Nende inimeste sõjakogemus koosnes lahingukogemusest, sõjaväesisesest suhetest, elust sõjaväelises keskkonnas jne. Kodurinne haarab enda alla ühiskonna selle osa, mis sõjategevuses otseselt ei osalenud: sõdurite perekonnad, sõbrad ja tsiviilühiskond tervikuna. Nende kogemus sisaldab seda, kuidas ühiskond tuli sõja tingimustes toime, mis

University Press, 2006); Jay Winter, *Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European Cultural History* (Cambridge: Cambridge University Press, 2008); Peter Gatrell, *Russia's First World War: a social and economical history* (Harlow: Pearson Longman, 2005). Eestis on see osa I maailmasõjast uus ja alles tärkav uurimisvaldkond, mis keskendub sõdurite kirjadele ja sõjakogemusele: Aigi Rahi ja Piret Jõgisuu, „Eesti sõdurite kirjad ajalooallikana,” *Ajalooline Ajakiri* nr 2 (101) (1998): 29–48; Aigi Rahi ja Piret Jõgisuu, „Eesti sõdurite kirjad Esimesest maailmasõjast,” *Ajalooline Ajakiri* nr 3 (110) (2000): 51–67; Andreas Kalkun, „Jakob Ploomi kirjad sõjast: kirjakonventsioonid ja isiklik tragöödia,” *Akadeemia* nr 3 (2008): 559–589; Liisi Eglit, „Eesti sõdurite sõjakogemus Esimeses maailmasõjas” (bakalaureusetöö, Tartu Ülikool, 2009). Leidub ka uurimistöid, mis keskenduvad sellele, kuidas sõda mõjutas Tartu Ülikooli: Sirje Tamul, „Tartu Ülikool venestamise, sõja ja sulgemise ohus (1882–1918),” – *Vene impeerium ja Baltikum. Venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses II*, koost. Tõnu Tannberg ja Bradley Woodworth, Eesti Ajalooarhiivi toimetised/Acta et commentationes archivi historici estoniae 18 (25) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2010), 69–126.

⁴ Vt nt: Joanna Bourke, *Dismembering the Male: Men's Bodies, Britain, and the Great War* (Chicago: The University of Chicago Press, 1996); Joanna Bourke, *An Intimate History of Killing: Face-to-Face Killing in Twentieth-Century Warfare* (New York: Basic Books, 1999); George Mosse, *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars* (Oxford: Oxford University Press, 1991); *Uncovered Fields: Perspectives in First World War Studies*, ed. by Jenny Macleod and Pierre Purseigle (Leiden: Brill Academic Publishers, 2004); *Commemorating War: the politics of memory*, ed. by Timothy G. Ashplant, Graham Dawson and Michael Roper (New Brunswick: Transaction Publishers, 2004).

⁵ Inglise keeles *fighting front* ja *home front*. Vt nt *Gender and War in twentieth-century Eastern-Europe*, ed. by Nancy M. Wingfield & Maria Bucur (Indianapolis: Indiana University Press, 2006).

probleeme sõda tekitas ja millist arengut see esile kutsus; kuidas tuli ühiskond toime ilma sõjarindele lahkunud liikmeteta ja millisel viisil panustati sõjategevusse. Kuigi kodurinne ei viita tingimata sotsiaalsetele rühmadele, mis on tihedalt seotud sõjas võitlevate sõduritega, on sõjaaegsest ühiskonnast (millest suur osa teenis mingil hetkel sõjaväes)⁶ üsna keeruline leida kedagi, kes ei ole seotud mitte ühegi sõduriga.

Käesolevas artiklis kasutab autor kahe rinde kontseptsiooni juhtumiuuringus, mis analüüsib eestlastest sõdurite ja Eesti (*resp.* Balti kubermangude) ühiskonna vahelist suhet I maailmasõja ajal. Lähtematerjalina toetutakse põhiliselt sõdurite kirjadele ja mälestustele, vähemal määral ka päevikutele. Valitud materjal avaldab oma eripärast tulenevalt eelkõige sõdurite vaatenurka antud teemale, ent annab teavet ka kodurinde kohta. Paraku leidub arhiivides vähe sõdurite naiste ja sugulaste kirju või mälestusi,⁷ samuti sõjaväes teeninud eesti naiste (nt meditsiiniõdede) omi. Seetõttu tuleb kahe rinde vahelisi suhteid analüüsides kasutada sõdurite vaatenurka.

Hoolimata kahe rinde kontseptsiooni edukast kasutamisest sõjakogemuse analüüsis,⁸ ei ole see eristus alati täiesti õigustatud. Nii ida- kui ka läänerrindel esines olukordi, kus sõja- ja kodurinded geograafiliselt kattusid, st lahingutegevus jõudis tsiviilühiskonda.⁹ Seetõttu ei ole otstarbekas eristada kahte rinnet nende asukoha põhjal või eraldada sotsiaalseid rühmi vastavalt sellele, kas lahingutegevus mõjutas neid otseselt või mitte. Lisaks oli sõjaväe tagalateenistuses inimesi, kes osalesid lahingutes harva või ei osalenud üldse.¹⁰ Ka ei ole õigustatud ajalookirjanduses pahatihti

⁶ Eestis osales sõjas otseselt kuni 100 000 inimest (1897. aasta rahvaloenduse järgi moodustas see 10% kogu rahvastikust, mis oli 1 002 700 inimest). Andreas Kappeler, „Hiliskeiserlik Vene impeerium moderniseerumise ja traditsiooni vahel,” – *Vene impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses. I*, koost. Tõnu Tannberg ja Bradley Woodworth, Eesti Ajalooarhiivi toimetised/Acta et commentationes archivi historici estoniae 16 (23) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2009), 51–92.

⁷ Haruldase näitena vt: Kalkun, „Jakob Ploomi kirjad sõjast,” 559–589.

⁸ Vt nt *Gender and War*.

⁹ Eestis toimus see 1918. aasta veebruaris, kui Saksa sõjavägi okupeeris Eesti. Lääne-Eesti saared okupeeriti veidi varem, alates 1917. aasta oktoobrist.

¹⁰ Näiteks avaldab eestlase Adolf-Arthur Kuldkepi päevik kogemuse, mis ei sisaldanud võitlemist lahinguväljal, vaid koosnes peamiselt ellujäämiskogemusest paljurahvuselises Vene sõja-

kasutatud rinnete eristus sugude järgi: sõjarinde moodustasid mehed, kodurinde naised.¹¹ Oli naisi sõjarindel, kelle kogemus kattus vähemalt osaliselt sõdivate meeste omaga, aga ka mehi kodus, kelle läbielamiste osaks olid samasugused kogemused, nagu oma lähedasi sõjarindelt koju ootavatel naistel.

Kaks rinnet ei olnud eraldatud nii täielikult, kui võiks arvata. Peale eelnimetatud aspektide suhtlesid sõja- ja kodurinde inimesed üksteisega, jagades oma tundeid ja kuulates teise poole kogetut. Muude aspektide kõrval moodustas oma kogemuse jagamine ja teiste kuulamine olulise osa nii sõja- kui ka kodurinde sõjakogemusest kui tervikust. Seepärast on sõja sotsiaalse külje analüüsimiseks võimalik kasutada sõja- ja kodurinde kontseptsiooni, keskendudes sellele, kuidas kaks rinnet omavahel suhtlesid ja milliseid kuvandeid nad teineteisest löid. Tõsiasi, et suhted ja vastastikused kuvandid olid sõja ajal dünaamilised, muudab sellise analüüsi veel huvitavamaks.

Käesolev artikkel keskendub peamiselt kahe rinde suhetele sõja ajal, kuid käsitleb põgusalt ka sõjale ja/või demobilisatsioonile vahetult järgnenud perioodi.¹² Sõjaaegseid suhteid analüüsides kirjeldatakse kahe rinde vahelist suhtlust ning selle muutumist, kasutades sõdurite kuvandeid sõja- ja kodurindest. Sõjajärgset perioodi uuritakse järgmiste küsimustega: mis oli sõja ajal muutunud, milline olukord ootas sõdureid kodus ja kuidas see mõjutas sõdurite kogemust? Ka sõjajärgse perioodi puhul kirjeldatakse sõdurite enesekuvandit ja ühiskonna kuvandit ning püütakse selgitada, miks need kuvandid erinesid kirjades olevatest.

väes, kus pinged eri rahvuste vahel olid tavalised. Vt Adolf-Artur Kuldkepi päevik, originaal Tarvo Kuldkepi valduses.

¹¹ Maureen Healy, „Civilizing the Soldier in Postwar Austria,” – *Gender and War*, 47–69.

¹² Eestlased demobiliseeriti enamasti vahetult enne või pärast Saksa okupatsiooni algust 1918. aasta veebruaris.

Sõjaaegne suhtlus: sõdurite kirjad Postimehele

Kaks rinnet suhtlesid teineteisega sõja ajal mitmel moel: näiteks kirjade, postkaartide ja ajalehtede kaudu või sõdurite puhkuse ajal.¹³ Käesolevas uurimistöös kasutatakse sõdurite kirju ajalehele Postimees,¹⁴ sest see on mahukaim sõja ajal üles tähendatud eesti sõdurite sõjakogemust kirjeldav materjalikogu.¹⁵ Kuna need kirjad olid kirjutatud avaldamiseks ajalehes, iseloomustavad nad sõdurite ja ühiskonna kui terviku suhtlust.

Nende kirjade põhjal üldistuste tegemisel tuleb olla ettevaatlik, sest kirjade hulga ja sõdurite koguhulga vahel on suur erinevus. Samuti mõju-
tas kirju sõjatsensuur, sõdurite enesetsensuur ning ka toimetuse tsensuur.

¹³ Vt nt *Behind the lines: powerful and revealing American and foreign war letters – and one man's search to find them*, ed. by Andrew Carroll (New York: Scribner, 2006); Sabine Giesbrecht, „Deutsche Liedpostkarten als Propagandamedium im Ersten Weltkrieg,” *Lied und Populäre Kultur / Song and Popular Culture* 50/51 (2005/2006): 55–97; В. И. Старцев, „Почтовая открытка как средство идеологической обработки населения в начале первой мировой войны,” – *Россия и Первая мировая война: (материалы международного научного colloquiuma)* = *Russia and first World War: (materials of an international scientific colloquium)*, ред. Н. Смирнов (Санкт-Петербург: Буланин, 1999), 96–100; Emmanuelle Cronier, „Leave and Schizophrenia: *Permissionnaires* in Paris during the First World War,” – *Uncovered Fields*, 143–158.

¹⁴ 1914. aastal, kohe pärast sõja puhkemist, käivitas Postimees sõdurite kirjade kogumise kampaania, et neid ajalehes avaldada. Selle põhjuseks oli vajadus tuua lugejateni „mõned kohad, mis meie soldatite tegevusest kodustele inimestele huvitust pakuvad”. Vt *Postimees*, 26. august (8. september) 1914, 3. Võib oletada, et selle kampaania eesmärgid võisid olla ka ühiskonna patriotismi suurendamine, näidates sõdurite erksust ja kangelaslikkust, ning lugejate hulga kasvatamine, avaldades kirju põnevatel teemadel. Kirju avaldati ainult 1914. ja 1915. aastal. Üheks põhjuseks võis olla asjaolu, et Postimehe silmis ei olnud kõik kirjad (eriti need, mida leht võis tsenseerimata avaldada) piisavalt huvitavad ja hästi kirjutatud. Näiteks vastas Jaan Tõnisson ühele 1915. aasta detsembri kirjale, kus küsiti, miks Postimees neid kirju enam ei avalda: „Sõjameeste kirju meil lehes enam ei avaldata. Päälegi olid need nõrgad”, EAA 2111.2.19, 116. Vaatamata sellele saatsid sõdurid oma kirju Postimehele kuni sõja lõpuni (või demobiliseerimiseni).

¹⁵ Aastatest 1914–1917 on säilinud umbes 500 Postimehele saadetud kirja ning käputäis kirju sõjajärgsest perioodist: kirjad saksa kolonistide küsimuses ja sõjaväelaste kirjad nende elu ja tegevuse ning sõjavastaste meeleolude kohta (EAA 2111.2.17); sõjaväelaste kirjad nende elu ja tegevuse ning soovide kohta, järelepärimised, arvamused kaasaegse olukorra kohta (EAA 2111.2.18); sõjaväelaste kirjad nende elu ja tegevuse ning soovide kohta, kirjad seoses kaastööga ja keeleküsimustega (EAA 2111.2.19); sõjaväelaste kirjad nende elu ja tegevuse ning soovide kohta, kirjad poliitilises elus toimunud muutuste ja kõlbeliste väärnähutuste kohta (EAA 2111.2.20); rindesõdurite kirjad nende elu ja tegevuse ning soovide kohta, kirjad saksa kolonistide, kaastöö ja lehetellimise asjus (EAA 2111.2.25).

Vene sõjaväe tsensuuril olid oma nõrgad küljed, mistõttu oli seda mõnikord võimalik vältida.¹⁶ Seevastu enesetsensuur oli püsiv ning mõjutas kirjade sisu mitmel moel. Sõduritele oli vastumeelne kirjutada teemadel, mida ametlik tsensuur keelas (väeosade asukoht, lahingutegevus, kaotused jne), ning tavaliselt nad lihtsalt eirasid neid teemasid: „Suuremat uudist ei saa ma teile pakkuda, nagu ju teate, et meie õrn paber põrutavat uudist ei kannu.”¹⁷ Tõenäoliselt arvestasid sõdurid ka Postimehe toimetuse tsensuuriga.¹⁸ Enesetsensuuri üks osa oli seotud lugejaskonnaga, mida sõdurid kujutasid oma kirjadel olevat (ajalehele saadetud kirjade puhul ühiskond tervikuna), mistõttu varjati tihti oma halba olukorda või üritati end näidata hoopis kangelasena.¹⁹ Siiski olid eesti sõdurid oma kirjades Postimehele enamasti avameelsed, kirjeldades näiteks oma keerulist olukorda paljurahvuselises Vene sõjaväes.²⁰

Kirjadega soovisid sõdurid anda teavet kodurindele: koduseid tervitades anti ühtlasi märku, et autoritega on kõik korras, teatati haavatud, surnud või autasustatud kaassõduritest. Enamikule kirjadele on alla kirjutatud mitu autorit (näiteks kõik ühe väeosa eestlased) ning pöördutud on kodurinde kui terviku poole: „Aastase sõjaväljal viibimise järel oleme praegu jälle Petrogradis ja tervitame kodumaalasi, sugulasi, sõpru, tuttavaid, kõige rohkem veel Eesti neidusid ja palume nendega kirjavahetust.”²¹

¹⁶ John T. Smith, „Russian Military Censorship during the First World War,” – *Revolutionary Russia* 14, no 1 (2001), 71–95. Näiteks kirjeldasid mõned eestlaste kirjad tegevust lahinguväljal, andes teavet väeosade täpsete asukohtade, kaotuste jne kohta, ning need jõudsid adressaadini tsenseerimata: E. Rungi kiri Postimehele, EAA 2111.2.18, 43. Selle põhjuseks võis olla asjaolu, et need kirjad olid kirjutatud eesti keeles, tsensorid lihtsalt ei mõistnud nende sisu ning lasid need läbi. Teisest küljest esines palju kaebusi, et tihti tsenseeriti eestlaste kirju terviklikult.

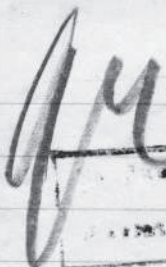
¹⁷ Otto Vaine kiri Postimehele, EAA 2111.2.19, 277.

¹⁸ Sõjatsensuuri keelustatud teemad olid keelustatud ka ajalehes. Teisest küljest soovis Postimees saada ja trükkida huvitava ja kaasahaarava sisuga kirju. Näiteks kirjutas toimetaja ühe kirja kohta: „Ei paku palju huvitavat, mis huvitav, ei saa avaldada,” EAA 2111.2.18, 21. Kuna sõdurite eesmärk oli saada avaldatud, üritasid nad oma kirju vastavalt kohandada.

¹⁹ Vt nt: Nelja eesti sõduri kiri Postimehele, EAA 2111.2.18, 31.

²⁰ Vt: Liisi Eglit, „Kirjad, päevikud ja mälestused Esimeses maailmasõjas osalenud eesti sõdurite sõjakogemust kajastavate allikatena,” – *Eesti ajaloo* 19.–20. sajandil. *Uurimusi historiograafiast, allikaõpetusest ja institutsioonidest*, Eesti Ajalooarhiivi toimetised/Acta et commentationes archivi historici estoniae 19 (26) (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2012) (ilmumas).

²¹ Eesti sõdurite kiri Postimehele, EAA 2111.2.19, 136.

30
60

2 APR. 1915

Eesti Rahva Muuseum

Austatud postimehe
toimetus

palume nendele viidud
 ruumi lubada ja neid viidud
 teie loialt väidavasse kohta
 üles panna

Kõrmasel loomel
 ja wänuwajale minnes
 joitame kõiki sugulasi ja sõpra
 ja eesti neidusid jumalaga

Johannes Pärn Kõrjaneest
 August Reili Kodawest
 Michael Päll Jõgewast
 Eduard Pohlak Lõewast
 Pester Rätsep Rannast
 Johannes Ploowits Unipihast

Aupaklikult.

Eesti sõdurite kiri Postimehele (1915). Eesti Ajalooarhiiv

Letter, written by Estonian soldiers to the newspaper Postimees (1915)

Eriti just pühade ajal tänasid sõdurid kodurinnet ja Postimeest neile saadetud kingituste ning ajalehtede eest, soovides, et need pakid ka edaspidi saabusid.²² Mõni sõdur kirjutas isegi luuletusi.²³

Peale tervituste sisaldab enamik kirju sõdurite mõtteid oma olukor-
rast, suhetest teiste sõdurite või rindepiirkonna kohalike inimestega ning
üldiselt kõigest uuest, mida nad kogesid. Sõdurid viibisid uues keskkon-
nas, uues maailmas ning üritasid seda kodustele edasi anda,²⁴ kasutades
vahel üsna põnevaid metafoore: „Õhtul, kui välja ronisime, oli mäe-
kõlg sarnaseid aukusid täis, et Sinu venna elumaja võiks sisse pista.”²⁵
Teisest küljest tundsid sõdurid, et kodurinne ei suuda kunagi täielikult
mõista nende kogemust, eriti läbielatud raskusi: „Raske on kõigest sel-
lest viletsusest inimesel aru saada, kes ise sellest sõjakarikast joonud
ei ole.”²⁶

Seetõttu üritasid sõdurid jagada oma kogemust, kuid vahel ka sulgu-
sid endasse, kartes kodurinde mõistmatust. Sõja jõhkrat ja verist külge,
kaotusi, sõjakuritegusid ja rüüstamisi kirjades väga tihti ei mainita.
Kuigi siin mängis oma rolli ametlik tsensuur, tulenes see ka halvustamise
kartusest: sõdurid tundsid, et kodurinne ei mõista nende kannatusi ja
kurnatust ning seetõttu ei loodetud ka, et mõistetakse kogemuse keeru-
lisemat poolt, näiteks rüüstamisi. Võrreldes Lääne (Ameerika, Inglise,
Prantsuse) materjaliga, käsitlevad eestlaste kirjad neid teemasid üsna
tagasihoidlikult.²⁷ Seega võis oma osa mängida ka sõdurite ühiskondlik
taust.

Lisaks info jagamisele enda olukorra kohta kasutati Postimehele
saadetud kirju ka sõdurite infonälja kustutamiseks. Et eestlased viibisid

²² Postimees korraldas või aitas korraldada mitu kampaaniat sõdurite ja nende perede abis-
tamiseks, näiteks heategevuslikud peod, loteriid ja korjandused. 1914. aastal käis peatoimetaja
Jaan Tõnisson ise sõjarindel sõduritele kodurindel kogutud toitu ja riideid viimas. Vt *Posti-
mees*, 18. november (1. detsember) 1914, 3. Sõdurid väärtustasid neid pingutusi väga: EAA
2111.2.19, 300–301.

²³ Vt nt Aleksander-Voldemar Mätsoni kiri Postimehele, EAA 2111.2.20, 228–229.

²⁴ Vt nt Juhan Hurda kiri Postimehele, EAA 2111.2.18, 21–25.

²⁵ Sõdur Kristjani (perekonnanimi märkimata) kiri „kallile sõbrale Jaanile”, EAA 2111.2.18,
5–6. See kiri on adresseeritud autori sõbrale, kes saatis selle Postimehele avaldamiseks.

²⁶ Kooliõpetajast sõduri kiri Postimehele, EAA 2111.2.19, 327–328.

²⁷ Läänerinde materjaliga tutvumiseks vt nt Joanna Bourke, *An Intimate History of Killing*.

meid hobis- unustuse on jätnud? -
 Sin kirjutab sõja liinilt. Sellis-
 kont. Kesklasi ja kirjutab meie
 ääri ja maha jätanud kallimad!
 So soovivad sõja liini sellis-
 kont. kirile. Lood soomaid. Tõulu
 pünnasid. Soovivad. P. Mähar-
 J. Laumets - M. Pünnapu.
 13^u Aab. Cmp. nauru
 ~ Heeripöetaj poima.
 2^u paapja.
 Muustatud Postimees -
 Meie palume kõig teid et vootasi
 waevas. meie teevitus. omas-
 lenes. ruumi. teha
 Meie palume Kesklase
 Sellis. kont. unustatud
 Sehe. Soovime teia

Eesti sõdurite kiri Postimehele (1917). Eesti Ajalooarhiiv

Letter, written by Estonian soldiers to the newspaper Postimees (1917)

venekeelses keskkonnas ja paljud neist ei osanud vene keelt,²⁸ muutis see kodurindelt laekuva teabe eriti oluliseks. Sõdurid tahtsid saada eesti-keelset teavet oma kodukubermangude kohta ning hindasid seetõttu Postimehe saabumist kõrgelt: „Nüüd saame korralikult kodumaa poolt õigeid teateid, mis meil senimaani kätte saamata olid.”²⁹ Enamik sõdureid nägi teisi eestlasi harva,³⁰ nad tundsid end sõjarindel üksildastena ja tähtsustasid suhet kodurindega.

Teabe kõrval otsisid eestlased emakeelset meelelahutust ja kirjutasid kirju, lootuses leida kodurindelt kirjasõpru. Sõdurid kurtsid sageli igavuse ja üksilduse üle kaevikutes: „Üksinda siin mädasoos laskekraavis istudes võib viimati tottraks jääda.”³¹ Samuti oli üsna tavaline pidada päevikutes arvet kirjade saatmise ja kättesaamise kohta ning arvutada, millal oodatud kiri peaks saabuma.³² Sõdurid tänasid Postimeest ja selle peatoimetajat Jaan Tõnissoni ning soovisid, et ajalehe saadetised jätkuksid ka edaspidi: „Kui Jumal elupäevi jagab, et võime ajalikult elada, tahame ikka ainult Postimeest lugeda. Ta on meile nõnda vaimusse jäänud, et muid lehtesid Teie ainsa ja lugupeetud lehe kõrval hinnata ei jaksa.”³³

Kodu- ja sõjarinne sõdurikirjades

Kirjade hulk ja sisu annavad märku sõdurite suhtelisest üksildusest sõjaväes ning suhte tähtsustamisest kodurindega. Huvitaval kombel ei leevendanud kahe rinde suhtlus sõdurite üksildustunnet, vaid vastupidi, mõnikord isegi võimendas seda. Üks kahe rinde suhteid iseloomustav

²⁸ Ehkki on üsna keeruline välja selgitada, mis tasemel eestlased I maailmasõja ajal vene keelt oskasid, on raskusi, mida eesti sõdurid vene keelt kõnelevas keskkonnas läbi tegid, laialdaselt kirjeldatud nii kirjades kui ka kollektiivses mälus. Vt nt Tundmatu eesti sõduri kiri Postimehele, EAA 2111.2.18, 45–46p.

²⁹ Haavatud sõjameestekiri Postimehele, EAA 2111.2.18, 92.

³⁰ Vene sõjaväe rahvuspoliitika põhimõtete tõttu oli enamik vähemusrahvuste sõdureid laiali paisatud eri väeosadesse. Eesti rahvusväeosad moodustati alles 1917. aastal. Vt nt: *Rahvusväeosade loomisest Eestis*; Lokk, *Eesti rahvusväeosad*.

³¹ E. Runge kiri Postimehele, EAA 2111.2.25, 14–15p.

³² Vt nt A. Friedemanni päevik, originaal Tartu ülikooli arhiivinduse õppetoolis.

³³ Eduard Kure kiri Postimehele, EAA 2111.2.18, 113.

aspekt on viis, kuidas sõdurid esitasid kirjades oma enesekuvandit (teadlikult või alateadlikult) ja millisena nad samas nägid kodurinnet. Nagu järgnevalt näha, muutusid sõdurite ja ühiskonna suhted ning kuvandid sõja ajal märgatavalt ning need muutused olid vastastikustes seostes. Täpsemalt on võimalik eristada kolme etappi alates sõja algusest kuni 1917. aasta keskpaigani. Sellele järgnenud perioodi sõja lõpuni iseloomustavaid kirju on kahjuks väga vähe.

Alates sõja algusest kuni 1915. aasta lõpuni nägid sõdurid ennast vaprate võitlejatena, kes on päästmas oma riiki ja lähedasi hirmsa vastase käest: „Oleme praegu vapralt saksa poisid kõigi nende koledustega tagasi löönud, missugune rõõm eesti rahva tuleviku lahendamaid päevi näha, on saksa poisid meie ees põlvili seisnud, kui vangi on võetud, et elusse jääks, ikka meile alla andnud.”³⁴ Need kirjad näitavad sõdurite kõrgendatud patriotismi, usku Vene „aururulli” tugevusse ja peagi saabuvasse võitu. Sõdurid mäletasid üsna selgelt ka seda, kuidas nad olid lahkunud kodurindelt kangelasena „rahva müriseva hurraa”³⁵ saatel. Need kirjad kirjeldavad tihti Vene sõjaväe võidule viivat tegevust, sakslaste nõrkust ja viimaste sõjakuritegusid kohalike elanike vastu.³⁶

Sõdurid nägid ühiskonda sellisena, nagu see oli siis, kui nad olid mõni kuu tagasi lahkunud: ootava, toetava ja armastavana. Sõdurite äraaatmisi kirjeldati positiivsetes toonides, märkides hurraahõiskeid ning kaasajagatud kingitusi: „... ei puudunud ka kingitused sõjameestele, nii suruti palju lahkujatele kingituseks pihku kirjaümbrikke, pabereid [---] paberosse, tubakat jne.”³⁷ Samuti hakkasid sõdurid meenutama sõjaeelset ühiskonda mõningase nostalgiaga, kirjeldades rahulikku ja muretut elu, mis neil oli olnud ning mille sõda oli neilt võtnud: „... aga sel ilusal päeval on äikesepilv üles tõusnud ja enne kui keegi teda aimab, lööb juba välk ja tuli on üle maa lahti.”³⁸ Sõdurid lootsid kiiret kojupääsemist pärast sõja võidukat lõppu ja oma igapäevaelu jätkumist. Need positiivsed kuvandid mõjutasid kahe rinde vahelisi suhteid: sõdurid olid üsna julgustavad

³⁴ Eesti sõdurite kiri Postimehele, EAA 2111.2.18, 56.

³⁵ J. Reichmanni kiri Postimehele, EAA 2111.2.18, 10.

³⁶ Vt nt Juhan Hurda kiri Postimehele, EAA 2111.2.18, 7.

³⁷ J. Reichmanni kiri Postimehele.

³⁸ Nelja eesti sõduri kiri Postimehele, EAA 2111.2.18, 31.

ja rahustasid ühiskonda, pajatades muuhulgas naljakaid lugusid. Kodurinnet püüti julgustada ka luuletustega:

Siiski, meil on mehi, meil on rauda,
meil on maad, kust leida hauda.
Meil on tuld ja meil on tina,
küll see kõrvetab Willemi nina!³⁹

Alates 1916. aastast kuni 1917. aasta Veebruarirevolutsioonini muutusid sõdurite ja ühiskonna kuvandid märgatavalt. Sõja pikenedes ja Vene sõjaväe taganedes ei näinud sõdurid ennast enam vaprate ja peatselt võidukalt kojunaasvate võitlejatena. Vastupidi, nad pidid paratamatult ka vastast tunnustama.⁴⁰ Sõdurid ei kujutlenud enam sõda õiglase lahinguna kurja vastase vastu, vaid mõttetu verevalamisena, mis oli põhjustatud mitte saksa rahva, vaid kõigi osapoolte (sh Vene impeeriumi) juhtkondade poolt: „Kui palju raskust, unetaolekut, surmahirmu, külma- ja näljahäda on kogu Euroopa sõjamehed möödaläinud kahe ja poole aasta jooksul ära kandnud.”⁴¹ Sõdurid olid väsinud ja tüdinenud ning neil oli üha keerulisem sõjapidamist enda jaoks mõtestada. Mõned uurijad on rõhutanud sõjaaegse ühiskonna poolt sõduritele seatud norme, mis sidusid nende mehelikkuse kangelaslikkuse ning sõja verise poolega.⁴² Eelkõige sõja alguses või kodurindelt lahkudes tegid seda ka mõned sõdurid ise: „Kaks korda pörkas hullu vaenlase surmav kuul minu, vaba eesti mehe raudselt rinnalt tagasi [---], kolmat korda tõttan ma uue rammuga, uus vaba veri ja kättemaksuviha südames voolamas, tagasi mäsleva verise võitluse

³⁹ Eesti sõdurite kiri Postimehele, EAA 2111.2.18, 5.

⁴⁰ Sõdurite kirjadele, mälestustele ja päevikutele toetudes muutus vastase (eelkõige sakslaste) kuvand sõja ajal märgatavalt. Sõja alguses, patriootilistest tunnetest ja enesekindlusest innustatuna, kujutasid eestlased vastast võika, ara ja jõuetuna. Aja jooksul (eriti alates 1915. aastast) muutus kuvand lugupidavamaks: vastane oli visa ja isegi härrasmehelik, sarnasem eestlaste enesekuvandiga. Kirjades leidub mõni viide vennastumisele 1915. aasta jõulude ajal ja 1916. aasta lihavõtetel. Alates 1917. aasta veebruarist muutus kuvand taas. Ühest küljest ei hoolinud revolutsiooni laineharjal mõned sõdurid eriti vastasest, teisest küljest tundis enamik sõdureid, et viimaks oli aeg sakslasi lüüa.

⁴¹ Kooliõpetajast sõduri kiri Postimehele, EAA 2111.2.19, 327–328.

⁴² *Gender and War*, 6–7.

tormimürinasse kapsapäid raiuma. [...] Ma olen vaba ja mehine mees, kel vahva ja võitleja süda on sees.”⁴³ Kuivõrd suur osa sõduritest ei suutnud neid norme aga alati täita ning tundis rindel viibides hirmu või ängi, nägid nad end seetõttu mehelikkuses läbikukkununa. Teisisõnu, kuigi oli ka mõningaid erandeid,⁴⁴ tegid sõdurid 1916. ja 1917. aastal läbi üsna valuliku enesekuvandi muutumise protsessi kangelasest lihtsõduriks.

Sõdurid nägid ennast jätkuvalt kodumaa kaitsjatena, ent patriootiline retoorika oli vähenenud. Nad hakkasid tundma ennast ohvritena, keda on pandud keerulisse olukorda kaitsma oma kodumaad: „Ei tule uni. [...] Veel tundi paar ja meie patareid peavad hävitava tule avama vaenlase seisukohtade peale ja siis läheb jalavägi [...]. Meie ruttame teid päästma oma elu ja verega, kodumaa viljad, väljad, metsad ja majad. Pidi see tõesti nii tulema, et vaenlane oma jala julges üle Düüna tõsta!”⁴⁵ Kirjades säilis siiski ka teatud annus positiivsust, näiteks igatsesid mõned sõdurid endiselt sõja võidukat lõppu: „On küll see aeg pikk ja igav, vaenlane tugev, kuid sellegipärast talle ükskord jalad alla teeme, et ta linnutiivul tagasi läheb, enne ei taha meie kodugi tulla.”⁴⁶

Kodurinde kuvand halvenes: ühest küljest oli sõduritel endiselt meeles nostalgiline sõjaeelne kuvand kodust; teisalt tajusid nad muutusi, mida see sõja ajal läbi tegi. Kahjuks olid sõdurite silmis need muutused ühiskonnas kasvav moraalitus, truudusetus ja alkoholism. Ehkki sõdurid pidasid ennast jätkuvalt kodurinde kaitsjateks, hakkasid nad kahtlema, kas viimane oli piisavalt tänulik või seda pingutust väärtki: „Suurelt isamaalt ja kallilt kodumaalt kuulduvad ka kurvad sõnumid. [...] Paljudel naistel on mees sõjas meelest ununenud võõrast rahvusest sõdurit kodus kallistades. Eesti neiudki [...] ei ole sõjas sõdivale peiule truuks jõudnud jääda. Koduõlu ning koduviin uputab mõnes maakonnas viimase mõistliku meele. [...] Meil on siin ohvrialtari otsatu valus kuulda, et meie ohver, valatud higi ning verega, teid lunastada ei jõua, kui teie lohakuse rabasosse ära uppumas olete.”⁴⁷

⁴³ EAA 2111.2.20, 228–229p.

⁴⁴ Vt nt Kaardiväelase Aleksander Joosti kiri Postimehele, EAA 2111.2.19, 100.

⁴⁵ Polgu eesti sõdurite nimel T. Uibopuu kiri Postimehele, EAA 2111.2.20, 317–318.

⁴⁶ Tundmatu eesti sõduri kiri Postimehele, EAA 2111.2.19, 7–7p.

⁴⁷ Kooliõpetajast sõduri kiri Postimehele, EAA 2111.2.19, 327–328.

*Sõjaväelased Tšernigovi lähedal metsas õhupalliga tegelemas
(August Näpi foto, 1916). Eesti Rahva Muuseum*

*Soldiers with an aerostat in the forest near Chernigov
(photo by August Näpp, 1916)*

Koos kuvanditega halvenesid ka kahe rinde suhted. Hurraahüüdeid ja kingitusi täis sõja algus oli jäänud minevikku. Kodurinne pidi tegelema oma probleemidega (näiteks majandusliku olukorraga⁴⁸) ega saanud täielikult keskenduda sõdurite raskustele, nagu oli seda teinud sõja alguses. Sel perioodil vähenesid tunduvalt sõdurite tänukirjad kingituste eest; vastupidi, nad hakkasid kurtma üksildust ja süüdistasid kodurinnet enda unustamises: „Oleme juba kaua aega vaenuväljal kannatanud ja kõigist ära unustatud.”⁴⁹ Reipad üleskutsed kirjutada vapratele võitlejatele olid

⁴⁸ Näiteks avaldas Postimees 1916. aasta 19. oktoobril Vene impeeriumi eri linnade finantsseisundi aruande, mis kirjeldas, kuidas nende rahaline olukord järk-järgult halvenes. Selle peamine põhjus oli Postimehe sõnul linnade väljaminekute kasv, mis oli suurel määral põhjustatud vajadusest sõdureid majutada ja toita. *Postimees*, 19. oktoober (1. november) 1916, 2.

⁴⁹ Eesti sõdurite kiri Postimehele, EAA 2111.2.19, 298.

Sõjaväelased ja talurahvas taluõuel. Vilniuse kubermang, Vileika maakond, Korsakovitši küla (August Näpi foto, 1917). Eesti Rahva Muuseum

Soldiers and peasants in a farm. Korsakovichi, Vileika County, Vilnius Province (photo by August Näpp, 1917)

jäänud minevikku ning sõduritel oli nüüd teistsugune, tagasihoidlikum lähenemine: „Kaugel kodumaast, võõrast rahvast ümbritsetud, palun kodumaalasi ka mind mitte hoopis ära unustada. Oleksin väga tänulik, kui mõni suguõde ehk -vend eesti ajalehti saadaks.”⁵⁰

Kahe rinde vahel tuli ette ka konflikte. Näiteks suhtusid sõdurid tõsiselt sellesse, kui keegi kodurindelt süüdistas neid vääritudes tegudes. Kui Vasteliinast pärit Postimehe kaastööline Arumets kurtis lehes, et sealsed tüdrukud olid sõdurite majutamisel nende majadesse käitunud väärilt, vastasid samad ärritunud sõdurid „Et meie siiatulekuga ühes siin olevad neid kõlbeliselt on langenud, on meile arusaamata. [---] Oleme enamasti kõik naisemehed, kellel omad perekonnad on, oskame õigesti

⁵⁰ Aleksander Zirki kiri Postimehele, EAA 2111.2.19, 49.

kõlblust hinnata. [---] Oleme ausad sinelikandjad, oskame vahet teha ausate ja auta tegude vahel, meiega kokku puutudes ei või iialgi neiu, vanemad inimesed ega lapsed kõlbeliselt langeda. Näib, et Arumets ei tea öieti, mis on au.”⁵¹

Kolmanda perioodi ajal – 1917. aastal, mõni kuu pärast Veebruari-revolutsiooni – sõdurite enesekuvand paranes. Nad hakkasid ennast taas kujutama kangelasena, kes võitlevad vapralt ülla eesmärgi nimel: „Praegu elame rõõmuga käesoleval kevadel ja tunneme, nagu oleks uuesti sündinud. Sest vabaduse päike paistab idarannal ja ta kuldsed kiired soojendavad eesti sõjameeste rinda ja äratavad hinges uue elu ja olu. Sest tunneme käevartes nagu hiiglase jõudu ja kontides Kalevipoja tugevust. Sest tunneme, nagu oleks katkenud rasked ahelad jalgadelt ja kätelt.”⁵² Samuti taastus sõdurite varasem usk sõja peatsesse ja võidukasse lõppu: „Olge julged, et võit meie käes on, sisemine vaenlane on langenud, nii peab ka välimine langema ja täielik rahu tulema.”⁵³

Sõdurid nägid koduseid uue korra kaitsjatena kodurindel. Sellest perioodist pärit kirjad ei sisalda moraalsuse puudumise või truudusetuse süüdistusi; selle asemel näitasid sõdurid üles tänu kodurinde vastu: „Tere, vaba Venemaa ja Venemaa pojad ja õed! Soovin palavast südamest teile õnne. Selle vahva töö eest, mis teie seal kaugel kodumaal üles näitasite.”⁵⁴ Koos kuvanditega paranesid ka suhted. Siiski oli kirjades üsna palju hoia-tusi: „Ainult teie vaadake selle [sõdurite võitluse] peale tõsiselt, jätke parteilised tülid, isiklikud jonnid ja ühinege meiega!”⁵⁵ Sõdurid kippusid rõhutama koduste ja kodurinde kohustusi: „Vennad maapidajad, tooge kõik vili turule ja aidake meie ülalpidamist. Sest teie teate, et mitte üks tera ei saa nüüd kaduma minna, vaid saab kõik isamaa poegade päästmis-

⁵¹ Sõdur Töögermann Postimehele väeosa eesti sõdurite nimel, EAA 2111.2.20, 38–39. Sõdurite kiri oli vastuseks Postimehes avaldatud lühikirjutisele: „Vastseliina ümbruses elutsevate neidude kõlbisest langemisest teatakse juba seitsaadik palju pajatada, kui võõrad ollused sinna korterisse asusid.“ Vt *Postimees* nr 19, 24. jaanuar (6. veebruar) 1917. Vahetult pärast seda saabus Postimehele Arumetsa kiri (EAA 2111.2.20, 40–41), kus ta väitis, et sõdurid said temast valesti aru ning ta oli oma varasemas kirjutises vihjanud pigem tüdrukute, mitte sõdurite süüle.

⁵² Rudolf Kooli kiri Postimehele, EAA 2111.2.20, 97–98.

⁵³ Eesti sõdurite kiri Postimehele, EAA 2111.2.20, 119.

⁵⁴ Juhannes Sommeri kiri Postimehele, EAA 2111.2.20, 103.

⁵⁵ Fried. Sibula kiri Postimehele, EAA 2111.2.20, 125–133.

seks tarvitatama. Vennad, noored kui ka vanad, rinnad ette ja kõik tööle kuni hiilgava lõpuni, see on minu soov.”⁵⁶

Kuigi eesti sõdurid ei kasutanud mõisteid *sõjarinne* ja *kodurinne*, võib öelda, et nende mõtetes selline jaotus eksisteeris. Sõdurid kujutasid ennast kaevikutes istuva ja verevalamistes võitleva poolena, koduseid aga nende poolt kaitstava objektina. Veelgi enam, sõdurid tõstsid ennast esile ühiskonnas sõjaga tegeleva poolena ega rõhutanud selle mõju tsiviilühiskonnale. Kuni 1917. aastani sisaldasid kirjad väga harva sõdurite muret selle üle, kuidas sõda mõjutas kodurinnet.⁵⁷ Sõdurid kaldusid nägema kodurinnet nende võitluse varustaja ja toetajana, kes on sõjameeste vapruste eest igavesti tänulik. Kahjuks on säilinud vähe kirju 1917. aasta lõpust ja 1918. aastast, kui lahingutegevus jõudis Eesti kodurindele; seetõttu on raske öelda, kuidas mõjutas see asjaolu sõdurite suhtumist.

Sõdurid nägid kahte rinnet ühiskonna eri osadena, millel olid samad eesmärgid: võita sõda ja arendada ühiskonda. Kui sõdurid noomisid kodurinnet moraali puudumise ja alkoholismi pärast, tõlgendasid nad koduste käitumist tänamatusena nende pingutuste eest. Eriti Veebruarirevolutsiooni ajal ja vahetult pärast seda oli palju kirju, mis kirjeldasid kahe rinde tööjaotust: sõdurid võitlesid välisvaenlasega, kodurinne sisevaenlasega. Ka siin palusid sõdurid ühiskonnal end toetada: „Meie siin teeme ööd ja päevad tööd, kaevame kraavisid, pillume mulda vallidesse, peksame postisid maa sisse, mässime okastraati... Aidake! Mõtelge, tundke, et meile kõike tarvis on, et meie midagi muud enese tarvis ei jõua teha! Andke meile kõik, mis tunnete hää olema ja tarvis, saatke kinnitust sõnas ja teos, et meie igal hommikul üles ärgates tunneks värsket jõudu oma soontes, värsket vaimustust oma töös, ühist ühendust teiega! See on teie püha kohus isamaa ees!”⁵⁸

Kahe rinde vahelisi suhteid sõja ajal ilmestas sõdurite soov püsida ühenduses kodurindega ja nende huvi sealsete sündmuste vastu. Seda on näha just Veebruarirevolutsioonile järgnenud perioodil, kui sõdurid hakkasid mõtlema kahe rinde, nende erinevate ülesannete ja ühiste ees-

⁵⁶ Juhannes Sommeri kiri Postimehele.

⁵⁷ Haruldase näitena vt Samuel Torga kiri Postimehele, EAA 2111.2.18, 2.

⁵⁸ Fried. Sibula kiri Postimehele.

märkide peale. Teisest küljest tähistab ebaühtlane suhtlus ja probleemid, mida kirjad väljendavad, teatud distantse püsimist kahe rinde vahel: sõdurid ei jaganud oma kogemust täielikult ega paistnud samal ajal mõistvat ka kodurinde oma.

Kahe rinde taasühinemine sõdurite mälestustes ehk sõjajärgne aeg

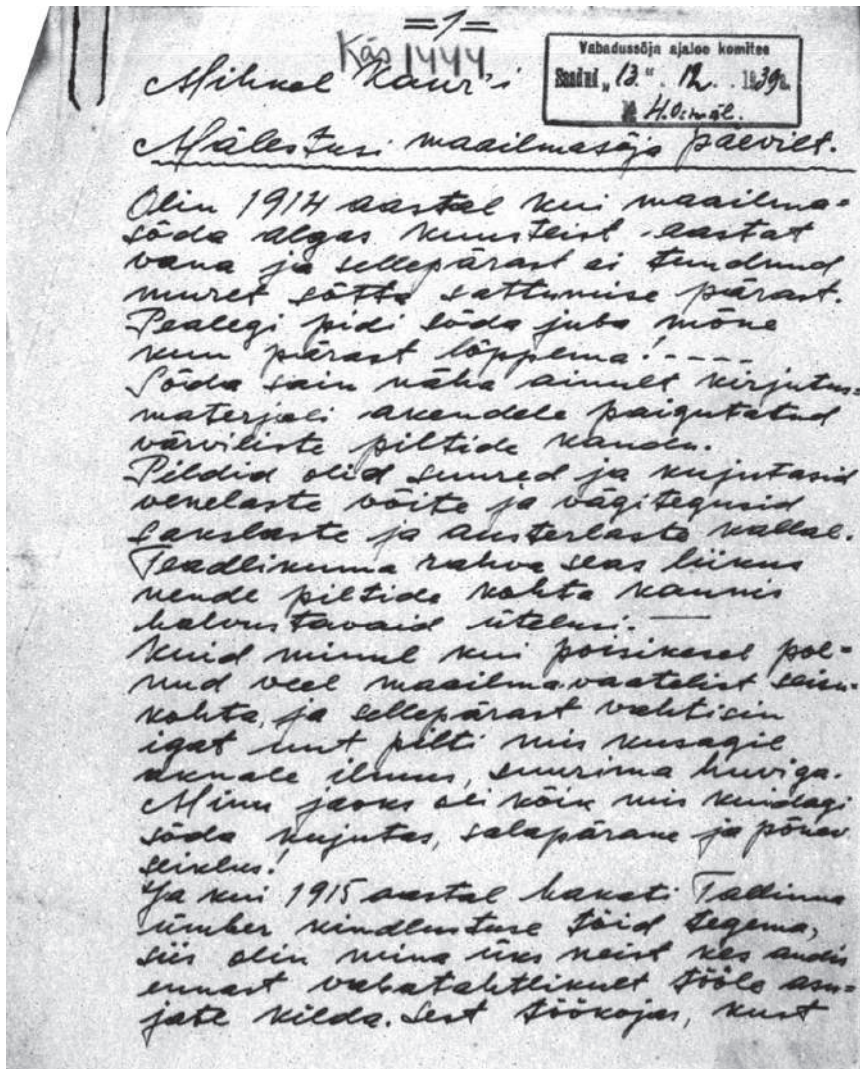
Olgugi et sõja ajal suhtlesid sõdurid kodurindega, on eestlased sellest kirjutades üsna napisõnalised.⁵⁹ Seetõttu tuleb taasühinemist uurides keskenduda sõjajärgsele ajale.⁶⁰ Sõdurite ja nende koduste sõjajärgseid suhteid analüüsid toetutakse umbes 30 eesti sõduri mälestustele, mis on kirjutatud 1920. ja 1930. aastatel vastusena Vabadussõja Ajaloo Komitee kampaaniale.⁶¹

Tingituna Eesti sotsiaalpoliitilisest olukorrast (eriti pärast 1934. a riigipööret) ning asjaolust, et mälestused olid kirjutatud lootuses, et Vabadussõja Ajaloo Komitee need avaldab, mõjutas mälestuste sisu kahtlemata autorite enesetsensuur. Sõdurid tundsid silmatorkavalt ärevust lünga pärast nende tegeliku kogemuse ja narratiivi vahel, mida nad arvasid, et avalik arvamus neilt ootas: „V.a Vabadussõja Ajaloo Komitee.

⁵⁹ Tavaliselt sõdurid ainult mainivad oma lahkumist ja saabumist. Isegi seda teemat edasi arendades kalduvad nad märkima pigem oma üllatust kui selgesõnalist vaimustust: „Seni polnud ma sugugi hellitanud mingisuguseid kojusaamise lootusi. Olin sidemed eraeluga kuidagi lõpetanud ja ei tahtnud ennast hellitada petlikkude lootustega. [...] Nüüd aga seisin tõsiasja ees, et tuli hakata minema siiski kodupoole. Esiteks justkui ei uskunud endas seda teadet. Kui aga teised ka üksteise järele välja tulid ja ka olid vaimustatud, et saavad koju, siis tuli kuidagi harjuma hakata sellega. Teiste vaimustus kuidagi haaras ka mind.” Mihkel Kauri mälestused, ERA 2124.3.374, 57.

⁶⁰ Käesolevas artiklis on allikmaterjalist tingituna käsitletud sõjajärgse perioodina eelkõige Saksa okupatsiooni aega ning sellele järgnenud lühikest perioodi enne Vabadussõja algust. See oli aeg, kui enamik eesti sõdureid demobiliseeriti ning koju tagasi pöördus.

⁶¹ Vabadussõja Ajaloo Komitee töökomisjon, ERA 2124. Ehkki VAKi üleskutsed olid suunatud Vabadussõja veteranidele ning kutsusid üles kirjutama Oktoobripöörde mõjudest, Saksa okupatsioonist ning Vabadussõjast, kirjeldasid mitmed nii Esimeses maailmasõjas kui ka Vabadussõjas võidelnud veteranid oma ilmasõja kogemust ning kahe sõja vahelist perioodi. Üleskutset vt nt: Postimees, 3. mai 1921, 2. VAKi tookomisjoni kogutud mälestused on Riigiarhiivis ka digiteeritud ning Saaga kaudu kättesaadavad.

I maailmasõja algus. Lehekülj Mihkel Kauri mälestustest. Eesti Riigiarhiiv

Beginning of the World War I. A page of Mihkel Kaur's memoirs

Siinjuures saadan Teile mõne ülesvõtte ja sugu kirja, kirjas ei ole midagi tähtsat ega kangelasetegusid, kirjutasin, mis mina isiklikult läbi elanud ja mina arvan, et ega sellega midagi katki ole, visake ahjutulle ja on asi lõppenud. Seda palun, et ärge pahaks pange, mina ei ole mitte ajakirjanik, kes mõistab hästi riimida.”⁶² Kuna need mälestused olid kirjutanud sõdurid, kes olid võidelnud ka 1918. aasta lõpus alanud Eesti Vabadussõjas, oli nende kodus veedetud aeg üsna lühike ning sellest ajast pärit mälestused pole kuigi detailirohked ega analüüsivad.

Mõlemad rinded olid sõja ajal muutunud ja sõjajärgses taasühinenud ühiskonnas tekkisid pinged. Sõdurite naasmisega kaasnenud ühe põhi-probleemina on välja toodud vastuolu sõdurite ootuste ning tegelikkuse vahel: sõdurid pidasid kodurinnat meeles sellisena, nagu see oli siis, kui nad lahkusid, ning vahepeal toimunud muutused (perede lagunemine, naiste emantsipatsioon jms) tekitasid naastes pettumust.⁶³ Eestlaste puhul ei paista see päris nii olevat, kuivõrd kirjade analüüs näitab, kuidas kodurinde kuvand juba sõja ajal järk-järgult halvenes. Sõduritel oli sõjaeelsest ühiskonnast nostalgiline kuvand, kuid see ainult võimendas nende tähelepanelikkust ühiskonnas toimuvate muutuste suhtes (eriti 1916. aastal). Kuigi Veebruarirevolutsioon parandas sõdurite suhet kodurindega ja selle kuvandit, pole teada, kui kaua selle soodne mõju kestis – 1917. aasta teisel poolel oli olukord üsna teistsugune (eufooria vähenes, Vene sõjavägi oli lagunemas jne), kuid kahjuks on selle aja kohta alles väga vähe materjali.

Eestlaste madalaid ootusi näitab tõsiasi, et nad sageli ei väljendanud erilist õnnetunnet, kui said teada kojusaatmisest: „1917. a jõulu keskmisel pühal sain 21 päevaks puhkusele ja sõitsin koju. Selle aja möödudes võltsisin puhkuseloa kuni jaanuarikuu lõpuni 1918. a. Peale seda jäin koju hea õnne peale ja olin niikaua, kui tulid sakslased Eestisse. Siis kutsuti mind Rakveresse ja anti vabastamise paberid, mille järele sõjaväeteenistusest lõplikult vabanesin.”⁶⁴

⁶² Aleksander Haameri mälestused, ERA 2124.3.146, 5p.

⁶³ Uurijad on nimetanud vastuolu sõdurite lootuste ning tegelikkuse vahel sõjakogemuse müüdiksi (*Myth of War Experience*). Stephen Garton, „Longing for war: nostalgia and Australian returned soldiers after the First World War,” – *Commemorating War*, 222–223; Mosse, *Fallen Soldiers*, 5–7, 22, 166–168.

⁶⁴ Hans Välimähe mälestused, ERA 2124.3.1738, 19.

Ehkki eestlastel ei olnud kojumineku suhtes suuri ootusi, puutusid nad siiski kokku paljude raskustega. Sõja ajal olid perekonnad võõrdu-
nud; mõni sõdur kirjeldas isegi, kuidas kodused ei tundnud teda enam
ära: „Kogu jõudes ei tunne mind keegi, vaid kõik vaatavad kuidagi kaht-
laselt minule, oletades mingit tumeda eesmärgiga sissetunginud võõrast
enese ees nägevat.”⁶⁵ Üllataval kombel kalduvad eestlased tavaliselt neist
asjust vaikima, isiklikke probleeme rõhutamata. Töö otsimise problee-
mide kohta leidub vaid üksikuid kommentaare: „Olin nüüd jälle vaba
sõjaväeteenistusest ja püüdsin omal käel leiba teenida. Aga palgad olid
Saksa võimude poolt nii närused määratud, et ei tasunud omal alal töö-
tamist. Nädala palgast jätkus vaevu ühe päeva toiduks!”⁶⁶ Ka tsiviilileuga
üldise harjumise (ehk „tsiviliseerumine”, nagu Maureen Healy seda Aust-
ria kogemuse taustal tabavalt nimetab)⁶⁷ raskuste kohta esineb vaid üksi-
kuid viiteid: „Siin endises õhkkonnas tundus kõik nii endine. Ununes
sõduri koopaolu. Siiski tükkisid mälestused vahest ürgjõuliselt esile. [...] Nii oli sõdurielu oma pitseri kustumatult vajutanud juba minu isikule, et
ka siis, mil selleks polnud mingit vajadust, vähegi ennast unustades see
ikka jälle esile tungis.”⁶⁸

Eesti sõdurite kogemuse taustal on küsitav, kui põhjalik nende tsivili-
seerumine üldse oli. Kui Austria, Prantsusmaa või Briti sõdurite jaoks oli
nelja-aastane sõjaperiood teatud kõrvalekalle – ehkki oluline, kuid siiski
nende elus vaid üks periood, mille järel nad pöördusid tagasi oma tsi-
viilelu juurde –, siis eestlaste jaoks oli kõrvalekaldeks pigem mõnekuine
periood kahe sõja vahel. See mõjutas nii sõdureid kui ka kodurinnet: äsja
oma elu uuesti üles ehitamisega algust teinud sõdurid olid sunnitud taas
teadmata ajaks uude sõtta minema. Teisest küljest võis mobilisatsiooni-
kutse mõne sõduri jaoks kohanemiskeskuste tõttu ka kergendust tähen-
dada. Lääne mälestustes esineb tihti nostalgiat ja igatsust naasta rinde-

⁶⁵ Harald-Viktor Dahli mälestused, ERA 2124.3.90, 61.

⁶⁶ ERA 2124.3.374, 143.

⁶⁷ „Tsiviliseerumine” (saksa k *Umarbeitung*) tähendab tsiviilühiskonnaga kohanemist nii füü-
siliselt (näiteks vormirõivaste seljast võtmine ja tsiviilirõivaste selga panemine) kui ka psühho-
loogiliselt (verevalamiste ja võitluse unustamine ning igapäevase tsiviilelu jätkamine). Vt ka:
Healy, „Civilizing the Soldier.”

⁶⁸ ERA 2124.3.374, 62.

joonele⁶⁹ ning eesti sõduritel tõesti oli see võimalus. Siiski esineb eestlaste mälestustes Vabadussõtta mineku kirjeldustes ülivähe emotsioone – nii positiivseid kui ka negatiivseid. Patriotismi ja eufooria väljendamise asemel (nagu see oli I maailmasõja esimestel kuudel) kommenteerisid sõdurid uue sõja algust üsna lühidalt: „Vabadussõtta mobiliseeriti mind detsembrikuul 1918. a Rakveres.”⁷⁰ Võib-olla tulenes see asjaolust, et ehkki Lääne sõduritel ei olnud võimalust ja/või kohustust taas sõtta minna, siis nad unistasid sellest, olles samal ajal pettunud ühiskonnas, mille nad pärast sõda eest leidsid; eestlastel, vastupidi, oli see võimalus ning neil ei olnud seetõttu selliseid nostalgilisi tundeid.

Peale muutuste sõdurite isiklikus elus leidsid samal ajal aset ka kaalukad poliitilised ja ühiskondlikud muutused. 1914. aastal läksid eestlased sõtta, et võidelda tsaari ja kodumaa eest: „Ja igamees tulime rõõmu ja hurraa-hüüetega Tartust välja meie keisrihärja ja isamaa ja eesti vendade eest võitlema viimse veretilgani.”⁷¹ Pärast Veebruarirevolutsiooni demonstreerisid nad oma ustavust uuele valitsusele: „Elagu vabadus, elagu uus riigivalitsus!”⁷² Ajaks, kui eesti sõdurid koju naasid, oli Eesti esmalt saavutanud autonoomia, seejärel kuulutanud välja iseseisvuse ning lõpuks okupeeritud Saksa sõjaväe poolt. Need muutused mõjutasid ka eesti sõdurite vaatenurka oma kogemusele.

Esiteks oli eestlastel raskusi oma sõjakogemuse määratlemisega: mille eest nad võidelnud olid? Mälestuste kokkuvõtetes leidub väga vähe viiteid põhjustele, miks nad olid sõtta läinud, ning selle kohta, kas nende lootused ja ootused selle lõpplahendusest olid täitunud või purunenud.⁷³ Samal ajal ei näinud Saksa okupatsiooni ajal ka võimud ega avalik arvamus naasvaid sõdureid võidukate kangelastena, kellena nad end vähemalt sõja alguses kujutlenud olid. Nii see asjaolu kui ka ulatuslikud poliitilised ja ühiskondlikud muutused suunasid sõdureid keskenduma mitte oma

⁶⁹ Garton, „Longing for War”, 223.

⁷⁰ ERA 2124.3.1738, 20.

⁷¹ EAA 2111.2.18, 6.

⁷² EAA 2111.2.20, 98.

⁷³ I maailmasõja mälestuste lõpposas esineb väga vähe tagasisivaatavat vaatepunkti. Tavaliselt kirjutasid sõdurid ainult sellest, et nad demobiliseeriti ning nad läksid koju, teemat täpsustamata ja tundeid kirjeldamata. Vt nt: Juhan Baumann'i mälestused, ERA 2124.3.52, 18.

19.

vangidele määratud kätte ja aruime teele rongika. Kõik
 kõi kartulid kaasa ka need mis ise olin kogunud sest
 kartin et teepääl võib nälga jääda. Reis oli väga aeglane
 sest vangide saatmine oli suu varust peeti kinni
 pandi ka tööle. Kartulid tain kaasa kuni Minakini et
 toitu inna saada oli ja kartulid raske kanda andrin
 Minakis ühele turn naisele naela või eest ära. Siis ühel
 Novembri kuu öhtul tulin Koiräle jaamas rongilt maha
 ja jõudrin vaevalt poolepägi jala ööri kell 12 minule tund-
 mata kodu karule veldo Küberi talle. Ema võttis kõi
 riided ja oli teisel hommikul ära põetunud olid väga
 täisid täis. Kodu olid saksad juba minemas ja
 punased tulemas
 Mälestuste jutustaja: Juhan Baumann
 Karula Konstaabli post
 Mälestuste kirjutaja Julius Põna
 Karule Tigaste esindus

Tagasipöördumine Vene armeest. Lehekülg Juhan Baumann's mälestustest.
 Eesti Riigiarhiiv

Return from the Russian Army. A page of Juhan Baumann's memoirs

isiklikule kogemusele, vaid probleemidele, millega ühiskond tervikuna silmitsi seisis. Näiteks leidub palju kirjeldusi ühiskonna üldisest suhtumisest Saksa okupatsiooni: „Alul võeti sakslasi vastu nagu ärapäästjaid, sest enamline terror oli inimesi väga ära kohutanud.”⁷⁴ Hiljem, kui selgus, et okupatsioon ja Saksa riik pole palju armulisemad, kujunes inimeste meeolelu nendegi suhtes eitavaks.”⁷⁵ Sõdurid nägid tagasivaates okupatsiooni negatiivsena ja kirjeldasid selle rõhuvat mõju: „Suvel, kui võimude

⁷⁴ Pärast bolševike riigipööret 1917. aasta oktoobris pääses Eestis valla punane terror, mis kestis Saksa okupatsiooni alguseni 1918. aasta veebruaris. See mõjutas tugevalt avalikku arvamust toleaeegsest Eesti ühiskonnast, mille tulemusena tervitati sakslasi esialgu päästjatena.

⁷⁵ K. Feldmann-Põldmaa mälestused, ERA 2124.3.128, 15.

ülalpidamine ja nõudmised läksid raskeks, küsis juba mõnigi vallavolikogu mees: „Millal nad ära lähevad?” Okupatsiooni võimude nõudmised ja maksu- ning sundmüügi normid olid koormavad.”⁷⁶

Millised on sõdurite ja ühiskonna kuvandid mälestustes? Vastupidiselt sõjaaegsetele kirjadele leidub sõjajärgsetes mälestustes väga vähe endassesüüvimist – sõdurid kaldusid keskenduma rohkem ühiskonnale ja selle kannatustele Saksa okupatsiooni all. Isegi kui nad kirjeldasid isiklikke probleeme, ei süüdistanud nad ühiskonda ega teinud märkusi selle allakäigu kohta, ei jaganud hoiatus- ega õpetussõnu, nagu see oli olnud sõjaaegsetes kirjades. Seega, kuigi kirjade kohaselt oli sõja ajal kodurinde kuvand halvenenud ja sõduritel ei olnud koju naastes kõrgeid ootusi, on nende sõjajärgsed kirjeldused ühiskonna kohta üllatavalt mõistvad.

Et sõdurid neid arvamuste muutusi oma mälestustes ei analüüsinud, võib selle põhjuseid ainult aimata. Näiteks võis põhjuseks olla asjaolu, et kui kirjade autoritel oli kodurindest ainult kauge vaade, siis mälestuste autorid olid ühiskonda naasnud, taas selle osaks muutunud ning tajusid raskusi, millega see silmitsi seisis. Üks mureliku tooni ja kodu positiivse kuvandi põhjuseid võis peituda veteranide süütundes, et ei suudetud täita lubadust kaitsta kodurinnet sakslaste eest. Teisalt võis põhjuseks olla ka asjaolu, et sõdurite arvates ootas ühiskond neilt lugusid täis kangelastegusid ja mehelikke stereotüüpe ning neile ootustele reaalsuses vastata suutmata eelistasid veteranid oma probleemidest vaikida.

Tundub, et sõdurite silmis oli Saksa okupatsioon ja selle mõju ühiskonnale olulisemad kui nende isiklik lugu. Lisaks on märkimisväärne asjaolu, et nad said enne uut sõttaminekut olla kodus ainult mõne kuu: kuivõrd esialgu tajuti tohutuid ühiskondlikke muutusi, ei jäänud veteranidel hiljem piisavalt aega, et tegeleda oma isiklike probleemidega. Üheks sõdurite enda kogemuse asemel ühiskonnale keskendumise põhjuseid võib olla ka asjaolu, et 1920. ja 1930. aastatel tagasi vaadates ei tundunud I maailmasõjas osalus mälestustes esiletõstmist väärivana, sest avaliku arvamuse kohaselt oli tähtsamaid teemasid, nagu näiteks võidukas

⁷⁶ ERA 2124.3.128, 19–20.

Vabadussõda.⁷⁷ Siiski tuleb teha laiemat uurimistööd, et analüüsida sõdurite kogemust ja kuvandeid, mida nad löid endast ja ühiskonnast pärast sõda.

Kokkuvõte

Sõja- ja kodurinde kontseptsiooni kasutamine osutub eesti sõdurite ja ühiskonna vahelise suhte analüüsil kasulikuks. Selle kontseptsiooni mõnest puudusest hoolimata tuleb märkida, et ka sõdurite endi jaoks eksisteeris seda tüüpi kaksipidine nägemus, eriti pärast Veebruarirevolutsiooni. Sõdurite kirjad ja mälestused kirjeldavad enamasti autorite vaatepunkti, kahjuks puudub kodurinde vaatepunkti avav samaväärne materjal. Siin peab uurimistöö jätkuma näiteks sõjaaegsete ajalehtede analüüsiga.

Eesti sõdurite ja ühiskonna vaheline suhe oli üsna mitmekülgne ja dünaamiline nii sõja ajal kui ka pärast sõda. Sõdurikirjad näitavad, et kuigi suhtlus kodustega oli sõdurite jaoks äärmiselt oluline, ei täitnud see tingimata nende ootusi, mille tulemuseks oli mõistmatus ja arusaamatused mõlemalt poolt. Sõdurite kuvandid endast ja kodurindest olid tihedalt seotud nende kahe vaheliste suhetega. Sõja alguses olid kuvandid ja suhted üsna head, hiljem aga halvenesid märkimisväärselt. Olgugi et Veebruarirevolutsioon tõi mõningasi muutusi, pole teada, kui kaua selle mõju kestis. Sõdurite naasmine koju pärast sõda ja/või demobiliseerimist oli küll mõnevõrra problemaatiline, kuid allikate vähesuse tõttu on keeruline midagi kaalukat järeldada. Siiski on üsna selge, et suhete halvenemine ei olnud sõdurite kojutuleku kaasnähtus, vaid algas palju varem; naasmine ühiskonda pigem parandas nende suhtumist kodurindesse.

⁷⁷ Näiteks Vabadussõja Ajaloo Komitee töökomisjoni ulatusliku Vabadussõja mälestuste kogumise kampaania käigus koguti peaaegu 1200 inimese mälestused; I maailmasõja kogemuse meenutamiseks mälestusi ei kogutud.

Bibliograafia

Arhiivid

Eesti Ajalooarhiiv (EAA)

2111 Ajalehe Postimees kirjastus ja trükikoda

Eesti Riigiarhiiv (ERA)

2124 Vabadussõja Ajaloo Komitee töökomisjon

Avaldamata allikad

A. Friedmanni päevik. Originaal Tartu ülikooli arhiivinduse õppetoolis

Adolf-Arthur Kuldkepi päevik. Originaal Tarvo Kuldkepi valduses

Ajakirjandus

Postimees (1914–1918)

Artiklid ja raamatud

Audoin-Rouzeau, Stéphane and Becker, Annette. *14–18: Understanding the Great War*. New York: Hill and Wang, 2003

Behind the lines: powerful and revealing American and foreign war letters – and one man's search to find them, ed. by Andrew Carroll. New York: Scribner, 2006

Bourke, Joanna. *An Intimate History of Killing: Face-to-Face Killing in Twentieth-Century Warfare*. New York: Basic Books, 1999

Bourke, Joanna. *Dismembering the Male: Men's Bodies, Britain, and the Great War*. Chicago: The University of Chicago Press, 1996

Commemorating War: the politics of memory, ed. by Timothy G. Ashplant, Graham Dawson and Michael Roper. New Brunswick: Transaction Publishers, 2004

Cronier, Emmanuelle. „Leave and Schizophrenia: *Permissionnaires* in Paris during the First World War,” – *Uncovered Fields: Perspectives in First World War Studies*, ed. by Jenny Macleod and Pierre Purseigle, 143–158. Leiden: Brill Academic Publishers, 2004

Eglit, Liisi. „Kirjad, päevikud ja mälestused Esimeses maailmasõjas osalenud eesti sõdurite sõjakogemust kajastavate allikatena,” – *Eesti ajaloost 19.–20. sajandil. Uurimusi historiograafiast, allikaõpetusest ja institutsioonidest*. Eesti Ajalooarhiivi toimetised/Acta et commentationes archivi historici estoniae 19 (26). Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2012 (ilmumas)

- Eglit, Liisi. „Eesti sõdurite sõjakogemus Esimeses maailmasõjas”. Bakalaureuse-töö, Tartu Ülikool, 2009. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti ajaloo õppetoolis
- Fussell, Paul. *The Great War and Modern Memory*. Oxford: Oxford University Press, 2000
- Gatrell, Peter. *Russia's First World War: a social and economical history*. Harlow: Pearson Longman, 2005
- Gender and War in twentieth-century Eastern-Europe*, ed. by Nancy M. Wingfield and Maria Bucur. Indianapolis: Indiana University Press, 2006
- Giesbrecht, Sabine. „Deutsche Liedpostkarten als Propagandamedium im Ers-ten Weltkrieg,” *Lied und Populäre Kultur / Song and Popular Culture* 50/51 (2005/2006): 55–97
- Hagen, Mark von. „Reformi piirid: paljurahvuseline keiserlik armee silmitsi rah-vuslusega, 1874–1917,” – *Vene impeerium ja Baltikum. Venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses II*, koost. Tõnu Tannberg ja Bradley Woodworth. Eesti Ajalooarhiivi toimetised 18 (25), 304–322. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2010
- Kalkun, Andreas. „Jakob Ploomi kirjad sõjast: kirjakonventsioonid ja isiklik tra-göödia,” *Akadeemia* nr 3 (2008): 559–589
- Kappeler, Andreas. „Hiliskeiserlik Vene impeerium moderniseerumise ja tradit-siooni vahel,” – *Vene impeerium ja Baltikum: venestus, rahvuslus ja moder-niseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses. I*, koost. Tõnu Tannberg ja Bradley Woodworth. Eesti Ajalooarhiivi toimetised/Acta et commentationes archivi historici estoniae 16 (23), 51–92. Tartu: Eesti Aja-looarhiiv, 2009
- Kröönström, Mati. „Eesti ohvitserid – Georgi ordeni kavalerid,” *Ajalooline Aja-kiri* nr 2 (1998): 49–64
- Kröönström, Mati. „Reservväelaste mobilisatsioon Eesti- ja Liivimaal 31. juulil 1914,” – *Verbum habet Sakala: Korp! Sakala koguteos*, 184–196. Tartu: Korp! Sakala, 1994
- Kröönström, Mati. „Tsaariarmees teeninud eesti soost kaadriohvitseride sot-siaalsest päritolust,” – *Ajalooline Ajakiri* nr 3 (2000): 43–50
- Kröönström, Mati. *Eesti rahvusest ohvitserid Vene armees 1870–1917*. Magistri-töö. Juhendaja Tõnu Tannberg. Tartu: 1999, käsikiri Tartu Ülikooli eesti aja-loo õppetoolis
- Lokk, Vitali. *Eesti rahvusväeosad 1917–1918: formeerimine ja struktuur*. Tallinn: Argo, 2008

- Mosse, George. *Fallen Soldiers: Reshaping the Memory of the World Wars*. Oxford: Oxford University Press, 1991
- Rahi, Aigi ja Jõgisuu, Piret. „Eesti sõdurite kirjad ajalooallikana,” *Ajalooline Ajakiri* nr 2 (101) (1998): 29–48
- Rahi, Aigi ja Jõgisuu, Piret. „Eesti sõdurite kirjad Esimesest maailmasõjast,” *Ajalooline Ajakiri* nr 3 (110) (2000): 51–67
- Rahvusväeosade loomisest Eestis: mälestusi ja kirju aastatest 1917–1918, koost. Tõnu Tannberg ja Ago Pajur. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1998
- Smith, John T. „Russian Military Censorship during the First World War,” *Revolutionary Russia* 14, no 1 (2001): 71–95
- Tamul, Sirje. „Tartu Ülikool venestamise, sõja ja sulgemise ohus (1882–1918),” – *Vene impeerium ja Baltikum. Venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses II*, koost. Tõnu Tannberg ja Bradley Woodworth. Eesti Ajalooarhiivi toimetised/Acta et commentationes archivi historici estoniae 18 (25), 69–126. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2010
- Tannberg, Tõnu. „„Tsaar kui kutsus oma lapsi...” 1914. aasta mobilisatsioonidest Eesti- ja Liivimaal,” – *Rootsi suurriigist Vene impeeriumisse*, Eesti Ajalooarhiivi toimetised/Acta et commentationes archivi historici estoniae 3 (10), 193–212. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1998
- Uncovered Fields: Perspectives in First World War Studies*, ed. by Jenny Macleod and Pierre Purseigle. Leiden: Brill Academic Publishers, 2004
- Vitarbo, Gregory. „Rahvuspoliitika ja Vene keiserlik ohvitserikorpus 1905–1914,” – *Vene impeerium ja Baltikum. Venestus, rahvuslus ja moderniseerimine 19. sajandi teisel poolel ja 20. sajandi alguses II*, koost. Tõnu Tannberg ja Bradley Woodworth. Eesti Ajalooarhiivi toimetised/Acta et commentationes archivi historici estoniae 18 (25), 283–303. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 2010
- Winter, Jay. *Sites of Memory, Sites of Mourning. The Great War in European Cultural History*. Cambridge: Cambridge University Press, 2008
- Winter, Jay. *Remembering War: the Great War between Memory and History in the Twentieth Century*. London: Yale University Press, 2006
- Старцев, В. И. „Почтовая открытка как средство идеологической обработки населения в начале первой мировой войны.” – *Россия и Первая мировая война: (материалы международного научного colloquium)* = *Russia and first World War: (materials of an international scientific colloquium)*, ред. Н. Смирнов, 96–100. Санкт-Петербург: Буланин, 1999

Relations between fighting front and home front in letters and memoirs of Estonian WWI soldiers

Liisi Eglit

The aim of this article is to take a glance at the WW I experience of Estonian soldiers and society. More precisely, I use the concepts of fighting front and home front in order to analyse the relationship between Estonian soldiers and society during and shortly after the war. When analysing the relations during the war, I characterize the communication between the two fronts, trying to explain the relationship and the transformations it went through by using the images of both fronts in the soldiers' eyes. Concerning the post-war period, I portray the soldiers' self-image as well as the image of the society and analyse why these images were different from those characteristic to the wartime period.

In describing the relations during the war, I have used soldiers' letters to a popular Estonian daily newspaper *Postimees*, which indicate the communication between soldiers and the society as a whole. Due to a broad gap between the amount of letters and the total number of soldiers, generalizations should be made carefully. Letters were affected by military censorship, soldiers' self-censorship, and in this case also by editorial censorship. With their letters, soldiers wished to give information to home front – to let their home folk know that they were all right by greeting them, or to give information about their situation and thoughts about it. While Estonians were in a Russian-speaking environment and many of them did not speak the language, receiving information and entertainment from home front was also extremely important.

The amount and content of the letters reveal soldiers' relative solitude in the army and the importance they ascribed to the relationship with home front. Interestingly enough, instead of revealing soldiers' aloneness, the communication between two fronts sometimes even magnified it. One of the aspects characterizing the relationship between the two fronts is the way soldiers presented their self-image in the letters (consciously

or subconsciously) and at the same time how they saw the home front. As I show in the article, the relationship and images of soldiers and society changed considerably during the war and these transformations were interrelated.

From the beginning of the war until the end of 1915, soldiers saw themselves as courageous fighters, saving their homeland from the evil enemy. These letters show soldiers' heightened patriotism, assurance of strength of the Russian steamroller and upcoming victory, often describing weakness of the enemy and the latter's war crimes towards the local population. Soldiers' wave-offs as heroes were widely portrayed. Home front was perceived as a waiting, supporting and loving community, and the pre-war society was often commemorated with a bit of nostalgia. These positive images influenced the relations between two fronts: soldiers were quite reassuring, calming the society not to worry, even telling funny stories.

From 1916 until the Russian February Revolution of 1917 the images of soldiers and society changed considerably. As the war dragged on and the Russian Army was retreating, soldiers did not see themselves as courageous and soon-to-be victorious fighters and were bound to give some credit to the enemy as well. Soldiers still saw themselves as protectors of their homeland, but the patriotic rhetoric had diminished. The image of home front deteriorated: soldiers had the nostalgic pre-war image of home in mind, but as they learned the changes it was going through during the war (decreasing morality, unfaithfulness and ascending alcoholism), soldiers started to reconsider whether home front was thankful enough or even worthy of their effort. Along with the images, the relations between two fronts were deteriorating as well. Soldiers wrote significantly less thank you letters for gifts; on the contrary, they complained about their loneliness and accused home front of forgetting them. There were also conflicts between two fronts, for example, when somebody from home front blamed soldiers for dishonourable deeds.

During the third period – year 1917, few months following the February Revolution – soldiers' self-image improved. They portrayed themselves again as heroes, courageously fighting for a noble cause. At the

same time, soldiers saw the home folk as defenders of the new order back home. The letters from this period do not contain accusations about the lack of morality or unfaithfulness; instead, soldiers showed their gratitude towards the home front. Along with the images, the relations improved as well, although the letters remained quite full of cautions and warnings.

Although Estonian soldiers did not use the notions fighting front and home front, this sort of division existed in their minds. Soldiers portrayed themselves as the party sitting in trenches and fighting in bloodsheds, their home folk represented the object they were defending. Moreover, soldiers often tended to accentuate themselves as the party dealing with the war and did not emphasize the effect war had on civil society. Nevertheless, they saw two fronts as separate parts of society, which had the same goals. Especially during the February Revolution and shortly after that, there were many letters describing the division of labour between two fronts: soldiers were fighting the enemy on the outside; home front would fight the enemy on the inside.

In the analysis of the relations between soldiers and society after the war, I use about 30 Estonian veterans' memoirs, written in 1920s and 1930s, answering a campaign of Committee of History of the War of Independence. While these memoirs were written with hope of being published by Committee, and due to the socio-political situation of Estonia (especially after the *coup d'état* of 1934), self-censorship had an effect on the content of memoirs. As the authors of these memoirs also fought in the Estonian War of Independence, starting in the end of 1918, the time they spent back home was quite short and the memoirs of it are therefore not very elaborate.

It is usually stated that while both fronts had changed during the war, the rejoining post-war society brought on tensions, affected by a clash between soldiers' expectations and reality. This does not seem to be the case for Estonians, as their image of and relationship with home front gradually deteriorated during the war. Soldiers had in mind the pre-war society as a nostalgic image, but it only magnified their attentiveness towards the ongoing transformations in the society. Despite this, Estonian veterans still faced many hardships like problems of finding work

or reattaching to their families. Nevertheless, they generally tended to remain silent about these matters and not to stress their personal problems.

Estonian veterans had difficulties in defining their war experience: the conclusions of the memoirs contain hardly any references to the reasons why they had joined the war and whether their hopes and expectations about its outcome had been fulfilled or shattered. At the same time, during the German occupation, the authorities and the public opinion as well did not see the returning soldiers as glorious saviours they had been hoping for at the beginning of the war. This, as well as the extensive political and social changes caused soldiers to concentrate not on their private experience, but on the problems society as a whole was facing.

Unlike wartime letters, there is hardly any self-reflection in the post-war memoirs, which leaves the soldiers' self-image withheld. Even when the soldiers described their personal problems, they neither blamed the society nor gave any remarks about its degradation, cautions or teachings. Therefore, even though according to the letters the image of home front had deteriorated during the war and soldiers did not have any great expectations when returning home, their post-war descriptions of the society are surprisingly empathetic. As soldiers did not analyse these changes of the opinion in their memoirs, one can only assume the causes of that. It could have been due to the fact that while the authors of the letters had only a distant view on the home front, the authors of the memoirs had returned to the society, become a part of it again and perceived the hardships it was facing. One of the reasons for the ruthless tone and positive image of home could have been the guilt for failing to keep the promises of protecting the home front from the Germans. It is also important to remember that in soldiers' minds the society expected from them stories full of heroic deeds and masculine stereotypes; as soldiers felt they had not lived up to that norm, they preferred to be silent about their problems and chose to concentrate on the society as a whole.

Õhuvaatlusvõrgustik Eesti õhukaitses

Mõõtmed ja märgatavus

Mika Raudvassar

Inimkond on sõdinud erinevatel põhjustel aegade algusest saati. Esialgu peeti lahinguid vaid maapinnal, kuid esimeste manööverdusvõimeliste veesõidukite ilmudes jõudis sõda ka merele.

Sõja kolmas mõõde – õhk – võeti kasutusele alles 18. sajandil, kui Prantsuse suurtükivägi kasutas vesinikuga täidetud vaatlusõhupalli 2. juunil 1794 Maubeuge'i lähedal.¹ 19. sajandi jooksul tegeleti õhupallide ja langevarjude ning ka nende vastumeetmete väljatöötamise-arendamisega. Prantsuse-Preisi sõja ajal, kui täheldati käsirelvakaliibriliste relvade vähest mõju õhupallide vastu, töötati Kruppi tehastes Saksamaal kiirkorras välja esimesed õhutõrjekahurid. Tänu piisavalt suurele tõsteturgale ja heale liikuvusele – esimesed kuus kahurit olid asetatud hobuveokitele – moodustasid need kahurid Preisi õhutõrjevägede tuumiku Pariisi piiramisel. Kahuritel puudus sihik kiirelt liikuvate sihtmärkide tabamiseks, kuid seda polnud veel ka tarvis, sest tuule kiirusest sõltuvad suuremõõtmelised Prantsuse õhupallid olid lihtsaks märklauaks mis tahes tulirelvadele.

Tõhusaks ja vastase tuld vältivaks tegevuseks peavad õhusõidukil olema teatud omadused: manööverdusvõime, võimalikult väike sõltuvus tuulest ja ilmastikutingimustest, võimalikult väike kere, mis suudab kanda pilooti, piisavalt kütust, relvastust jne ning suur erksus. Väike kere oli vajalik selleks, et vähendada nii märgatavust kui ka vastase relvade tabamusi ning kaudselt suurendada ka erksust ehk võimet kiiresti ühelt manöövrilt teisele üle minna.

Kuna õhust raskemate lennuvahendite loomine näis 19. sajandil nõrkade jõuallikate tõttu veel võimatu, arendati sajandi lõpus tõhusalt

¹ Franklin D. Margiotta, *Encyclopedia of Land Forces and Warfare* (London, Washington: Brassey's, 2000), 81.

õhulaevu – voolujoonelise gaasimahutiga motoriseeritud õhupalle. 1900. aastal tõusis õhku Zeppelin 1, esimene täiesti jäik õhulaev. Zeppelin oli peaaegu sõltumatu tuule suunast ja kiirusest ning hea kandevõimega. Kuni I maailmasõja teise pooleni võis väita, et õhulaevade kiirus oli piisav, sest see oli vähemasti võrdne hävitajate kiirusega. Samuti ei osutunud probleemiks õhulaevade üks peamisi puudusi – nende suur ja eriti tuleohtliku vesinikuga täidetud kere, sest lennukõrgus oli väljaspool tollaste õhutõrjerelvade tuleulatust ning hävitajate tavaline, mittesüütav laskemoon ei teinud muud, kui pani gaasi lekkima – kuid ka tühjenevate mahutitega oli võimalik lennata mitukümmend kilomeetrit või rohkemgi. Teisest küljest ei ole eriti mõtet rääkida õhulaevade erksusest.

Õhupallidele ja laevadele aerostaatilise tõstejõu andva vesiniku ruumala sõltub temperatuurist. Mahutite ruumala oli piiratud, seega tuli nende lõhkemise ennetamiseks vähendada päikese soojendavat mõju. Kasutusele võeti päikeseikiirgust peegeldavad katted, mis omakorda suurendasid õhulaevade nähtavust. Kirkamal päeval oli õhulaeval võimatu end varjata.

Mõni aasta pärast Zeppelin 1 tõusid õhku esimesed õhust raskemad lennumasinad. Algas uue relva – lennuki – väljatöötamine. Lennukeid on kasutatud alates Mehhiko kodusõjast ja Itaalia-Türgi sõjast 1911. aastal luureülesanneteks ja pommitamiseks ning alates I maailmasõjast on nad hägustanud rindejoone ja tagala mõistet. Võrreldes õhulaevadega on lennukitel mitu eelist: nad on palju väiksemad ja mis peamine, palju erksamad.

Õhulaevade kuldaeg sai läbi siis, kui hävitajate relvastusse võeti süütekuulid ja isegi raketid. Samuti rääkis õhulaevade kahjuks maismaa õhutõrje kiire areng ning otsustavaks said õhulaevade kolm peamist puudust: suur kere, väga süttimisohtlik vesinik ja vähene võime tule eest põigelda. Samuti ei saanud kaugmaa-pommitusretkedel raskepommituslennukite ilmumise ja arenemise tõttu õhulaeva enam ainuvalitsevaks pidada. Kuni 1916. aastani kasutati õhulaevu mõningase eduga suurlinnade vastu (näiteks London), kuid nende roll vähenes pidevalt.

Strateegiliste pommitajate rohke kasutuselevõtt on üks sõja mõiste muutumise eeldusi. Alates Prantsuse revolutsioonist on Euroopas valitse-

nud kaks vastandlikku teooriat. Esimene neist pärineb Friedrich Suurelt² ning teise autoriks ja esmakasutajaks peetakse Napoleoni. Preisi teooria järgi peavad sõja- ja tsiviiltegevused olema eraldatud nii palju kui võimalik. Seevastu Napoleon pooldas doktriini, mida tänapäeval tuntakse *totaalse sõjana*.

Doktriinid ja eetika

I maailmasõja ajal maeti Friedrich Suure teooria maha. Alates sellest hetkest võisid strateegiliste pommitajate rünnakud tabada tsiviilelanikke isegi sadade kilomeetrite kaugusel tagalas. Erinevalt maapinnast või merest, mille puhul on vaenupooltel võimalik mõnda konkreetset piirkonda kontrollida, on riigi õhuruumi peaaegu võimatu kaitsta õhukaitselahenditest seina või muu selletaolise ehitamisega piirile. Tagala tähtsate objektide õhutõrje nõuab märkimisväärset hulka õhutõrjevägesid, relvi ja muid vahendeid.

Võrreldes maaväe sõidukite või mereväe laevadega on vastase lennukitel veel üks ohtlik omadus: nende suur kiirus.

Kui maismaasihtmärke on võimalik avastada, liigitada ja nende pihta tuld avada samast punktist, siis kiireid õhusihtmärke, eriti madalal liikuvaid, saab avastada ja nende pihta tuld avada üksnes tõhusa eelhoiatuse korral. Parimal juhul on kogu riigi maa-ala kaetud õhuvaatlejate võrgustikuga. Õhujõududel on ka puudusi – liikudes kiiresti ja pinnavormidest enam-vähem sõltumatult, on väga raske jõuda edasi varjatult ja vaikselt. Märkamatus saavutamiseks on võimalik suurendada kõrgust, lennata öisel ajal või uduse ja pilvise ilmaga, kuid viimati mainitud tingimusi nimetatakse tänapäevani kehvaks lennuilmaks, saati siis I maailmasõja ajal, kui mootorid polnud kuigi töökindlad ja navigeerimisseadmed olid algelised. Kokkuvõtvalt võib väita, et I maailmasõja ajal ja isegi hiljem piisas lennukite avastamiseks inimsilmast ja optikariistadest. Öiseid pommitusretki tehti, kuid need olid harvad ega täitnud neile pandud ootusi.

² Preisimaa kuningas Friedrich II (1712–1786) (toim.).

I maailmasõja alguses oli õhuvaatlus alles lapsekingades. Isegi Saksa-maal, mida võib pidada selles valdkonnas eesrindlikuks, puudusid sõja alguses teadaolevalt vastavad ühtsed juhised.³ Õhuvaatluste andmeid edastasid tehaste, sildade, raudteejaamade jmt valvurid, kuid saadud and-med kaldusid tihti liialdustesse või olid muidu asjatundmatud. Sõja ajal arenes õhuvaatlus jõudsalt ning sõja lõpuks saavutati parimad tulemused koostöös aktiivsete ja passiivsete õhutõrjemeetoditega.

Pärast I maailmasõda pani Itaalia kindral Giulio Douhet raamatus „Il dominio del Aria” („Juhtimine õhus”) kirja oma kuulsa teooria, mida hakati hiljem kutsuma Douhet’ doktriiniks või douhetismiks. Douhet oli veendunud, et tuleviku konfliktid ja sõjad lahendatakse peamiselt õhuväe abil ning maa- ja mereväele jääb ainult toetav roll. Sõja esimeses järgus tuleb hävitada vastase õhujõud, soovitatavalt juba maa peal, ning saavu-tada selle abil õhuülekaal, kasutades lennuväljade pommitamiseks ras-keid, tugevasti relvastatud ja kõrgel lendavaid pommitajate koondisi. Tei-ses järgus tuleb pommitada suure tihedusega tööstuspiirkondi ja linnu, et mõjutada kohalikke elanikke sundima oma valitsust rahuläbirääkimis-tele. Võit saavutatakse ilma I maailmasõjale omaste hiiglaslike maavägede lahinguteta, milles kantakse suuri kaotusi.

Pärast I maailmasõda on kõiki peamisi kokkupõrkeid analüüsitud Douhet’ õpetuse põhjal, kuigi selle usutavus teooriana seati kohe kahtluse alla. Nimelt tegi Douhet konkreetseid arvutusi, mille kohaselt piisab tea-tud suurusega linna pommitamisest 300 tonni pommidega, et lõpetada sõda ühe kuu jooksul ja saavutada oma eesmärgid.⁴ Hiljemalt II maa-ilmasõda näitas, et sellise hulga pommidega ei saavuta suurt midagi.

I maailmasõjas oli kohutav roll sõjagaasidel ning mitme autoriteedi arvates oleks pidanud see olema nii ka tuleviku suurkonfliktides. Pannes kokku uue väeliigi (õhujõud) ja relva (gaasid), oleksid massilised rünna-kud gaasipommidega muutnud suurlinnad ja tööstuskeskused surnu-aedadeks.

³ A. Kurgvel (leitnant), *Riikliku sidevõrgu arendamine õhuvaatlusteenistuse vajaduste rahul-damiseks*, Eesti Riigiarhiiv (ERA) 495.12.683, 17.

⁴ Ahti Lappi, *Ilmatorjunta ilmasodassa 1794–1945* (Helsinki-Vaasa: Ilmatorjuntasäätiö, 2000), 88–91.

Ääremärkusena olgu öeldud, et Eesti Vabadussõja ajal kasutati suur-tükivägedes gaasi ainult äärmuslikes olukordades, viimase vahendina. Seevastu Etioopia sõjas kasutati gaase laialdaselt ja kohati väga hirmsate tagajärgedega.

Aastasadu olid kestnud vaidlused tsiviilelanike sõjategevusse kaasamise ümber. Samal ajal on väga vähe teooriaid ja õpetusi, mis keelaksid enesekaitse – viimast peetakse ikka loomulikuks ja seega eetiliseks. Eespool nimetatud Preisi lähenemise puhul peavad tsiviilelanikud olema sõjategevusest nii eraldatud kui vähegi võimalik. Nüüd aga, kui tsiviilelanikud olid muutunud üheks moodsa sõja peamiseks märklauaks, tundus loomulik ja eetiline ennast kaitsta.

Gaasiohu tõttu asutati hulka peamiselt tsiviilelanikest koosnevaid organisatsioone, mille eesmärk oli kaitsta elanikke, ehitades varjendeid, hankides kaitseülikondi, arendades koostööd tuletõrjujatega, et pesta linn puhtaks veeldunud gaasist jne. Järgmine samm oli tsiviilelanike kasutamine ennetavas õhuvaatlusvõrgustikus koostöös õhutõrjejõududega. Ei saa jätta mainimata, et sõjagaasi ei kasutatud II maailmasõja ajal kordagi – kõigil peamistel sõdivatel riikidel olid valmis suured gaasivarud, kuid nende kasutamise rahvusvahelistest keeldudest peeti kinni ka siis, kui riik oli surmaohus.

I maailmasõja ajal sai selgeks, et on mõttetu katta õhuvaatluse eesmärgil kogu territoorium põhjalikult koolitatud sõjaväelastega. Enamjaolt oodates ja igavledes löid õhuvaatlejad lihtsalt aega surnuks. Tänu õhuvaatlusvõrgustiku toimimise lihtsusele võis selles kasutada ka tsiviilisikuid, kes ei vajanud eriväljaõpet. Sobis ka lihtsalt aknal istuv vanaema, kel oli niikuinii kombeks väljas toimuvat passida – ta tuli vaid varustada telefoniga. Tuli lihtsalt märgata lennukit, võimaluse korral see identifitseerida ning sellest teada anda.

Üldkasutatavasse teabevõrku vastase lennuki kohta teate edastamiseks oli kaks peamist võimalust: teate võis edastada otse raadio abil või helistada mõnda vaatlusvõrgustiku sidepunkti, mis vastutas selles olukorras häire andmise eest.

Koostööst

Vabadussõja ajal ei olnud Eesti lennuväel otsustavat rolli. Lennukeid kasutati luureks ja üksikutel pommitamistel. Enamik lennukeid oli võetud sõjasaagina Punaarmeele või Landeswehrilt. Siiski suutsid need pommitamised põhjustada ajutist segadust vastase leiris ning suure tähtsusega olid õhuluure andmed esmajoones sõja lõpus lõunarindel.

Kuigi meil oli õhutõrjesuurtükke nii maa- kui ka merevæes, kasutati neid teadaolevalt ainult maasihtmärkide laskmisel ja need pandi pärast sõda ladudesse. Vähemalt kuus õhutõrjevõitu saavutati sõja jooksul käsirelvakaliibriliste relvade abil, üks kahjuks ka nn sõbraliku tulega: vahetult enne Landeswehri sõda tulistati Valga kohal alla luuletaja Marie Underi onupoja Arnold Underi juhitud luurelennuk Be-2.⁵

Pärast sõda kohandati riigi tsiviil- ja sõjaväeasutused rahuaja tingimustele. Isegi Kaitseliit saadeti laiali, ent pärast kommunistide riigipöördekatset 1. detsembril 1924 see taastati. Kaitseliidu vastutusalasse kuulusid territoriaalkaitse, reservväljaõpe ning eraldi allorganisatsioonide pidamine noortele ja naistele. Tegu oli organisatsiooniga, millela on Eesti elu 1930. aastail raske ette kujutada. Enne II maailmasõda oli Kaitseliidul üle 60 000 liikme.

Kaitseliit tegi koostööd paljude organisatsioonidega, kaitsevägi oli neist tähtsaimaid. Riik oli jagatud kohalike jalaväediviiside vastutusaladeks: 1. diviis vastutas Kirde-Eesti eest ning kaitstes Viru- ja Järvamaad, 2. diviis täitis maailmasõdadevahelisel perioodil sama ülesannet Tartu-, Võru-, Valga- ja Petserimaal. Enamiku iseseisvusajast (alates 1926. aastast) kaitstes Lääne-Eestit, aga ka Tallinna ümbrust 3. diviis. Lühematel ajavahemikel oli erandeid, nagu ranna-, õhu- ja sisekaitse staabi olemasolu enne 1928. aastat ja 4. diviisi moodustamine vahetult enne Eesti Vabariigi lõppu.

Kaitsevägi tegi koostööd ka ilmateadlastega – ilmateenistus toetas peaaegu kõiki üksusi. Kaitsevæe enda ilmajaamad kuulusid suurtükivæe-

⁵ Õieti B.E.2 (*Blériot Experimental*) – Briti kahekojaline ühe mootoriga biplaan, toodeti alates 1912. aastast (toim.).

rühmadele, soomusrongiüksuste, 1. ja 7. jalaväerügemendi ja pioneeri-pataljoni koosseisu ning need edastasid andmeid ka teistele lähedal asunud väeosadele. Tartu üksustel – ratsarügemendil, Kuperjanovi ja 2. üksikul jalaväepataljonil, 2. lennuväedivisjonil ja kahel suurtükiväe-grupil (3. ja 4.) – oli hea võimalus kasutada Tartu tähetorni ilmajaama teenuseid. Võrus oli 7. jalaväerügemendi ja 8. üksiku jalaväepataljoni ühine meteoroloogijaam mehitatud kohaliku gümnaasiumi õpilastega. Nii ei pidanud kaitsevägi kulutama isikkoosseisu ilmajaama tarbeks ning noored said kogemusi ja võimaluse tunda end riigikaitsel otseselt kasulikuna.

Eelmises peatükis on mainitud tuletõrje kaasamist pommituste tagajärgede likvideerimisse, pommivarjendite ehitamist jne. Seetõttu ei tule *kodanlik õhukaitse*, nagu seda sel ajal nimetati, ka Eestis üllatusena. Organisatsioonil oli kontakte igas linnas ning tehti koostööd näiteks õhukaitsesega.⁶

Peab mainima, et Eesti lennuväel oli koostöökogemus nii lennuväeüksustega välismaal kui ka tsiviilisikutega Eestis hoopis ootamatutel aladel. Nimelt oli Soomes, kohe teisel pool Soome lahte, 1920. aastail keelatud alkohoolsete jookide tootmine ja tarbimine ehk valitses kuiv seadus. Januseid Soome lennuväelasi rõõmustas aga Eesti pilootide üle lahe toodud kangem kraam.⁷ Asi tuli peatselt välja ja maksis koha mitmele kõrgele lennuväejuhile. Veel 1920. aastate keskel oli lennutundide ja kulutatud kütuse-määrdeainete arvestus väljendatud kahtlaselt ümmarguste arvudega, kuid juba näiteks 1926.–1927. aasta kohta on neid täpsustunud ning õhukaitse ajal muutus täpsus enesestmõistetavaks.

Osa noori piloote oli teinud n-ö hädamaandumisi juhtumisi oma sugulaste põldudel ja/või tervitanud neid õhus manööverdades. Lennukooli õpilaste lemmiktegevuseks olid madallennud üle Pirita päevitajate. Hiljemalt 1931. aastast selline korralagedus keelati.

Õhukaitse ülem üritas vältida liigset halba mõju ka põllumajandusele. Näiteks keelati alates 1938. aastast lennud üle hõberebasefarmi, mis paiknes Ülemiste järve ääres.⁸

⁶ Õhukaitse väljaõppedokumente aastatest 1938–1939, ERA 526.1.192, 255.

⁷ Mika Raudvassar, „Viron Ilmapuolustus Talvisotaan mennessä II,” *Ilmatorjunta* 2 (2011): 28.

⁸ Õhukaitse väljaõppedokumente aastatest 1938–1939, 321.

Õhukaitsele puudus võime hoida kõiki reservlendureid lendamiseks piisavas vormis. Lahendusena sõlmiti 1938. aastal õhukaitse ja tsiviillendurite organisatsiooni Eesti Aeroklubi vahel leping, millega viimane pidi hoolitsema reservpilootide eest, treenides neid 20 lennutunni ulatuses aastas.⁹

Kokkuvõtvalt võib öelda, et Eesti Vabariigis olid tsiviil- ja sõjaväevaldkonnad demokraatlikul põhimõttel nii eraldatud kui võimalik, ent see ei välistanud igati vajalikku ja mõlemapoolselt kasulikku koostööd.

Õhukaitse ja vaatlusvõrgustiku teke

1930. aastal loodi Eesti sõjaväkke kolmas väeliik – õhukaitse. See koosnes Tallinnas asuvast õhukaitse staabist, samas asusid lennukool, lennubaas, õhukaitse suurtükiväegrupp, värskest loodud 3. üksik lennuväedivisjon ja aastail 1932–1939 ka üksik merelennusalk. Rakveres paiknenud 1. ja Tartus 2. üksik lennuväedivisjon pidasid oma ajalugu ulatuvat tagasi Vabadussõja aegadesse.

Väeliigi ülemaks määrati endine Kindralstaabi I osakonna ülem kolonel Richard Tomberg. Ta oli oma alale väga pühendunud, täiendades end pidevalt ning nõudes pidevat õppimist ka oma alluvailt. Eespool mainiti teatud anarhialaadsete tegevuste keelamist; alates 1932. aastast tõhustati lennutreeninguid öösel ja halbades ilmastikuoludes jne. Richard Tombergilt pärineb ka ehk selgeim visioon Eesti õhujõudude tulevikust,¹⁰ mis küll ei teostunud nii üldeldise vahendite puuduse kui ka väeliikidevahelise konkurentsi pärast.

Tavaliselt korraldati õhukaitstes igal aastal kolm peamist õppust. Lennuväeosadel oli tavapärane talvine ja suvine laager, õhukaitse suurtükiväegrupil oli eraldi laager suviti, sest neil oli Tallinna lähedal oma väljaõppeala.

Eesti on liiga väike riik, et jääda püsima pärast ulatuslikku strateegilist pommitamist. Kõik väärtuslikud sihtmärgid asuvad mis tahes naaber-

⁹ Eralennuasjandus ja kirjavahetus lennusealtside ja lennuühingutega, 1937, ERA 526.1.73, 8–9.

¹⁰ Õhukaitse koosseisudest, ERA 526.1.280, 40–49.

riigist tulevate pommitajate lennuulatuses. Teisest küljest on Eesti hõredalt asustatud ning seetõttu polnud mõtet ehitada välja eraldi tsiviil- ja sõjaväe traatsideliine. Õhukaitse oli esimene, kes võttis püsivalt kasutusele lühilaine raadiosidevõrgu, kuid kahjuks puudusid ressursid selleks, et varustada kõik vaatluspunktid vastavate raadiojaamadega. Lisaks on raadiojaamade hooldamiseks ja käigus hoidmiseks vaja palju pädevamat isikkoosseisu kui tavaliste telefonide puhul.

Kokkuvõtvalt võib öelda, et kui vaatlusvõrgustiku vaatluspostidel kasutati omavaheliseks sideks tsiviilline, siis tsiviilelanike rakendamine teadete edastamisel oli ainult samm edasi. Siiski oli tsiviilorganisatsioonide kaasamine riigikaitsega seotud ettevõtmisesse, mille vajalikkus ja vältimatus tundusid veidi ebaselge nii Kaitseliidule kui ka kaitseväele, kahtlemata julge samm.

1928. aasta suveõppustel pandi tähele, et sõduritel polnud passiivsest õhukaitsest piisavalt teadmisi. Enamik neist isegi ei reageerinud õhuluurele. Esimene maaüksuste õhutõrje häireplaan tehti 1931. aastal sõltumata uuest väeliigist. Kõikidel garnisonidel pidi oma tüübist hoolimata olema vastutegevuse plaan.

Aasta hiljem kirjutas õhukaitse aseülem kolonelleitnant Johannes Vellerind kaitseministrile, tehes talle ettepaneku lisada iga maaväediviisi juurde spetsiaalne õhutõrjeohvitser, kes alluks otse õhukaitse ülemale.¹¹

10. ja 11. mail 1932 korraldatud õhuvaatlusvõrgustiku harjutuse eesmärk oli kontrollida teadete edastamise kiirust ja jälgida mehitatud süsteemi juhitavust. Samuti oli see katse vajalik, et proovida järele kohalikku tsiviilteavitussüsteemi ja selle tehnilist seisukorda ning anda vaatluspostide isikkoosseisule harjutusvõimalus.

Võttes arvesse vastase eeldatavaid lähenemiskoridore Tallinnale kui peamisele sihtmärgile, kontrolliti kolme põhilist teekonda: üle Peipsi järve ja Paide kaudu, piki Soome lahe kallast ning Soome lahelt üle Vaandloo ja Keri saare vaatluspostide. Katseks moodustati neli lennukite salka Rakvere 1. ja Tartu 2. üksikust lennuväedivisjonist. Olles harjutuse peakorraldaja ja soovides ergutada koostööd eri väeliikide ja asutuste vahel,

¹¹ ERA 526.1.313, 41.

andis õhukaitse ülem kolonel Tomberg õhuvaatlusvõrgustiku katsetamisest teada piirivalve ülemale, 3. jalaväediviisi ülemale, pioneeripataljoni ülemale ja mereväe juhatajale.¹²

Nagu juba varem mainitud, ei mõistetud õhuruumi olulisust täielikult. Mitu aastat hiljem, 1934. aastal, ei olnud olukord palju parem. Vaatlusvõrgustikust saadi aru vähe ning aktiivsel õhutõrjel ja selle eriväljaõppel maaväeüksustes ning Kaitseliidus oli ainult teisene roll – ja nagu võiski oodata, oli tegelikkus ehk selle väljaõppe tulem veelgi hullem. 1934. aasta inspekteerimise järgi ei olnud õhutõrjeks mõeldud kuulipildujad tegevuseks piisavalt valmis. Olemas olid kõrged, õhutõrjeks sobivad kolmjalad, kuid puudusid õhutõrjesihikud.¹³ Samuti ei olnud näiteks ükski Virumaa Kaitseliidu mees huvitatud osalemast õhukaitse õhutõrje-väljaõppelaagris Viimsis. Enamgi veel, Virumaa üksuse ülem kirjutas Rakvere garnisoni ülemale, et „iga mees on Kaitseliiduga liitunud vabast tahtest”¹⁴ ja seega ei pea nemad laagrisse minema.

Raskustest hoolimata ja võib-olla just nende tõttu algas õhuvaatlusvõrgustiku mehitajate koolitus 1934. aastal Võrumaal õhukaitse suveharjutustel. Koostöös kohalike tsiviilametnike ja Kaitseliiduga anti koostööväljaõpe ligikaudu 400 inimesele. Nende ülesanne oli vastata häiretele, mehitada oma poste ja vajaduse korral tegutseda.

Ühele ametlikule tegevusplaanile kirjutas sõjavägede ülemjuhataja alla 10. augustil 1937. Varsti pärast seda käis leitnant Heino Tikk Prantsusmaal ja tegi märkmeid sealse samalaadse võrgustiku ülesehituse kohta. Tema märkmetest saame teada mitmest sarnasusest, milleks olid näiteks kesksed vaatluspostid, mis luuakse alles pärast häire saamist, tagala personal koosnes tsiviilisikutest jne¹⁵.

¹² ERA 521.1.352, 89–94.

¹³ Materjalid õhuvaatlusteenistuse ja õhukaitsekava kohta, 1927–1935, ERA 515.1.707, 2.

¹⁴ *Ibid.*, 22–23v.

¹⁵ Õhukaitse staabi II jaoskonna salajane kirjavahetus, 1938. Kaust nr. 11, Sidevarustus ja sidekorraldamine, ERA 526.1.268, 1–17.

Õhupaiskeüksuste tõrje

1935. aasta Kiievi lennundusnäitusel näidati maailmale nii õhupaiske- ehk õhudessantüksuste mõju ja võimalusi kui ka Punaarmee vastavaid võimeid – eelkõige nende suurt koosseisu, milleni ei ulatunud II maailmasõja ajal ükski teine riik. Mitmes riigis käivitati kiirkorras langevarjukooolitus ja moodustati langevarjuüksused.

Õhudessantüksused võivad täita mitmesuguseid ülesandeid. Peamine eesmärk on vallutada mõni ala, jaam, risttee, lennujaam vms eesmärgiga halvata vastase iseseisev tegutsemisvõime ning siduda rindele suunduvad toetusüksused. Sõltuvalt õhudessantüksuse tugevusest peab see täitma oma eesmärgi kuni põhijõudude saabumiseni. Mõnel juhul on õhudessant ainuke võimalus eesmärgi täitmiseks, näiteks Kreeta vallutamisel 1941. aastal – Saksamaa liitlase Itaalia laevastik oli passiivne, Vahemerd valitses Briti laevastik ja seetõttu vallutasid saare Saksa langevarjurid.

Kõige kasulikum viis õhudessantüksust kasutada on maanduda langevarjudega lennuväljal või selle lähedal, võtta lennuväli enda valdusesse ja luua teistele maaväeüksustele võimalus maanduda lennukitega. Kuna 20. sajandi algupoolel olid raudteed suure tähtsusega, käskis sõjavägede juhataja kaardistada kõik suuremad maandumiseks sobivad väljad raudteejaamade läheduses, eriti ristteede ja oluliste jaamade juures. Kui ka vastane poleks saanud niipea kasutada raudteid enda järelveoks, halvanuks raudteeliinide läbilõikamine Eesti enda tagalateenindust rängalt.

Et parimate tulemuste saavutamiseks tuli halvata vastase lennuväli enda üksuse toomiseks lennukitega, muutusid need langevarjurite peamisteks sihtmärkideks. Seda mõisteti ka Eestis ja seetõttu määrati õhukaitse kasutuses olevate lennuväljade lähikaitse (välja arvatud Ülemiste tsiviillennuväli Tallinna külje all) kohalikele jalaväediviisidele. Ilmne oli vajadus kaasata tugevaid jalaväeüksusi, aga ka tanke juba maale laskunud langevarjurite vastu. Näiteks 1. diviis palus kahte kergetanki kaitsma Rakvere õhubaasi ning ühte raske- ja kahte kergetanki kaitsma Narva ja Olgino lennuvälja. Tanke küsiti auto-tankirügemendi käest. Taotluse aluseks oli ilmselt auto-tankirügemendi varasem pakkumine üheksale kerge- ja neljale rasketankile, samal ajal seati tingimuseks, et

tankistid oleksid õhukaitse poolt¹⁶ – pole aga andmeid, et õhukaitse oleks asunud enda tankiste koolitama.

Täpsustusena olgu öeldud, et rasketanki all mõeldi I maailmasõja aegset Briti tanki Mark V ja kergetanki all Prantsuse Renault FT17 samast ajast. Need tankid olid nii füüsiliselt kui ka moraalselt vananenud, seega polnud neil erilist tähtsust tolleaegsel lahingutandril, kuid neil oli siiski mõningane mõju võitluses jalastunud langevarjurite vastu. Võrreldes raskejalaväega olid need sõdurid relvastatud tavaliselt ning neil puudusid näiteks tankitõrjerelvad. Rünaku esimene laine pidi kasutama ainult kergeid relvi, nende eesmärk oli vallutada mõni lennuväli või lihtsalt lage väli, kuhu lennukid saaksid järele tuua raskemat varustust ja relvastust. Seega ei tundu väheste vananenud tankide hajutamine lennuväljadele ressursside raiskamisena.

Õhukaitse juhatus andis endale selgelt aru, et pelgalt ametlike õhuvaatluspostide võrk ei suuda tagada õhuruumi täielikku kontrolli – selleks tulnuks luua õhuvaatluspunkt iga lagedama välja äärde. 1940. aasta kevadel said kõik telefoni omavad tsiviilelanikud käsu teavitada kohaliku Kaitseliidu staapi juhul, kui nad täheldavad vastase õhujõudude tegutsemist nende maja või talu lähedal.¹⁷

Võrgustik 1939. aastal ja selle struktuur

22. septembril 1939 kirjutas kindral Nikolai Reek¹⁸ alla ametlikule õhuvaatlusjuhendile ning see saadeti õhuvaatlusega tegelevatesse asutustesse oktoobri esimestel päevadel¹⁹. Eesti oli jätkuvalt jagatud kolmeks piirkonnaks, mis hakkasid vastutama oma alas olevate väiksemate piirkondade, sõjaväeringkondade eest. Viimased jagati omakorda rajoonideks. Sõja-

¹⁶ 1. diviisi staabi õhuvaatlusteenistusse ja õhukaitseesse puutuv kirjavahetus, 1940, ERA 515.1.842, 18–27.

¹⁷ *Ibid.*, 56.

¹⁸ 3. diviisi staabi õhuvaatlusteenistuse kava, ERA 521.1.461, 1.

¹⁹ 3. diviisi staabi materjalid kodanliku õhukaitse ja õhuvaatlusteenistuse kohta, ERA 521.1.457, 3–5.

väeringkonnad koosnesid tavaliselt ühest või kahest maakonnast, õhukaitses staap vastutas koostöö eest.

Igas ringkonnas loodi õhuvaatluskomandod, mille tööriistadeks olid õhuvaatluskeskpostid (ÕVK), õhuvaatlussidepostid (ÕVS) ja tavalised õhuvaatluspostid (ÕVP).

Õhuvaatluspostid

Peamised nõuded õhuvaatluspostile olid võimalikult hea nähtavus igas suunas, piisav kaugus järvedest, jõgedest, soodest jne (vältimaks vee tõttu tekkida võivat udu ja piiratud nähtavust) ning piisav kaugus tehastest, suurematest liiklusteedest ja inimrohketest kohtadest (vältimaks liigset müra, mis võiks summutada lennukimootorite häält). Teisest küljest pidi ÕVP-l olema püsiv telefoniühendus ning võimalikult lähedal pidid paiknema postkontor, telegraaf ja telefonikeskjaam.

Võttes arvesse neid tingimusi ning tundes Eesti maastikku, loodust ja metsaga kaetud maa osakaalu, oli selge, et peaaegu kõigis piirkondades oli vaja paigutada õhuvaatluspost mõnda torni. Seetõttu kasutati paljusid kirikuid, tuletõrjekomandode torne, majakaid, ka lossitorne jne. Tänu kõrgusele ja heale nähtavusele igas suunas oli võimalik hoida vaatlejate arvu väiksena, teisest küljest aga olid need kohad hõlpsasti avastatavad kas või kaardiluure põhjal.

ÕVP baasvarustusse kuulusid telefon, ajamõõtja, binokkel, päikeseprillid, piirkonna kaart mõõtkavas 1 : 50 000 või 1 : 200 000²⁰, kompassid, posti teenistusjuhendid, kooditabelid, sideskeemid, töögraafikud ning seadmed lennuki kõrguse ja lennusuuna kindlaksmääramiseks.²¹ Kõik mainitud vahendid olid määratud juba 1934. aasta käsus.²²

Enamiku ÕVPdest, eriti sisemaal, mehitasid Kaitseliidu liikmed.²³ Mõningad postid, mida mehitasid teised asutused, täitsid õhuvaatluse

²⁰ Tavaline kaart oli mõõtkavas 1 : 50 000 ning kaarti mõõtkavaga 1 : 200 000 kasutati ainult rannikul (autori märkus).

²¹ Narva sõjaväeringkonna õhuvaatlusteenistuse kava, ERA 526.1.57, 5–7.

²² Materjalid õhuvaatlusteenistuse ja õhukaitseskava kohta, 1927–1935, 54.

²³ 3. diviisi staabi õhuvaatlusteenistuse kava, ERA 521.1.461, 4.

rolli teisejärgulise ülesandena, näiteks piiri- ja rannavalvepostid jne. Nende töötajad olid tavateenistuses – nad pidid käituma õhuvaatluspostina ainult siis, kui märgati mõnd lennukit.²⁴

Õhuvaatluspostid olid mehitatud ainult valgel ajal, kuid 18. juunist 1940 kästi osadel postidel, näiteks Rakveres, töötada pidevalt.²⁵

Õhuvaatluskeskpostid

Õhuvaatluskeskpostid vastutasid sidesüsteemide ja koostöö eest, täites harilikult ka ise vaatlusposti ülesandeid. Ka varustus oli neil sarnane; ÕVK varustusele oli lisatud raadiojaam ja telegraafiaparaat koos kooditabelite ja sideskeemidega ning kogu Eesti kaart mõõtkavas 1 : 200 000.²⁶

Võrgustiku kasutada olnud raadiojaamad kui teisese sidevõrgu vahendid koos telegraafijaamadega kuulusid sõjaväele või Kaitseliidule. Olukorras, kus ei toiminud ei traatsideliinid ega raadioside, tuli kasutada „muid kiireid sidevahendeid”,²⁷ kuigi neid pole täpsustatud. Et tavalistel vaatluspostidel puudus raadiotehnika, muutusid nad traatside katkedes kasutuks. Loomulikult tuli katkenud liine parandada nii ruttu kui võimalik – seda peeti tavaliseks ka rahuajal.

Muu varustus – binokkel, kaardid, mõõteseadmed jne – oli tavaline ning see tuli ette valmistada rahuajal.

Õhuvaatlussidepostid

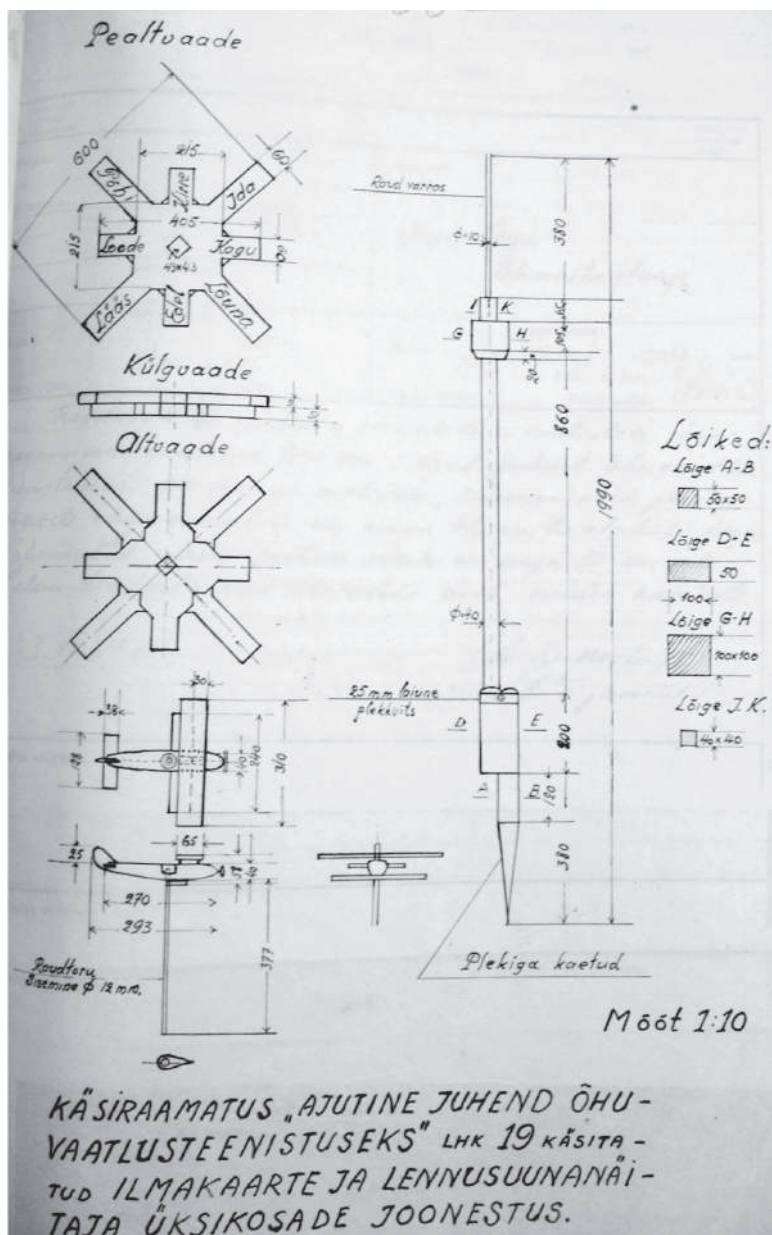
Õhuvaatlussidepostide olemasolu ei olnud ilmtingimata vajalik – neid kasutati teadete vahendamisel kesk- ja vaatlusposti vahel olukorras, kui keskpost pidi teenindama oma piirkonnas liiga paljusid vaatlusposte või kui sideliinid olid liiga pikad.

²⁴ 1. diviisi staabi Viru-Järva õhuvaatluspiirkonna õhuvaatlusteenistuse kava, ERA 515.1.833, 3.

²⁵ 1. diviisi staabi õhuvaatlusteenistusse ja õhukaitsesse puutuv kirjavahetus, 1940, 26.

²⁶ Pärnu-Viljandi õhuvaatlusringkonna õhuvaatlusteenistuse kava, ERA 526.1.58, 7.

²⁷ 3. diviisi staabi materjalid kodanliku õhukaitse ja õhuvaatlusteenistuse kohta, 5.

Lennuki lennusuuna mõõteseadme joonis. Eesti Riigiarhiiv
Measuring device for flight direction of the aircraft

Sidepostid olid tavalised rahuaja telefoni- ja telegraafijaamad, mis olid varustatud teabe kiireks edastamiseks vajalike vahenditega. Pärast häiret olid kõik postkontorid, telegraafijaamad ja telefoniliinid (nii tsiviil- kui ka sõjalised) kohustatud edastama esmatähtsaid sõjalisi teateid ööpäev läbi.²⁸ Erinevalt õhuvaatluskeskpostist ei täitnud õhuvaatlussidepost tavaliselt õhuvaatlusposti ülesandeid.

Õhuvaatlusringkonnad

1. õhuvaatlusringkonnal – täpsemalt öeldes 1. jalaväediviisi vastutusalas – oli kokku viis raadiojaamadega varustatud õhuvaatluskeskposti: Narvas, Rakveres, Tapal ja Paides ning Jõhvi Kaitseliidu kohaliku maleva staabis.

Teises ringkonnas (2. diviisis) olid keskpostid Petseri, Võru, Valga ja Tartu Kaitseliidu staabi juures. Kolmandas õhuvaatlusringkonnas (3. diviisis), mis kaitses tagalat, pealinna ja saari, oli kõige keerulisem vaatluspostide võrgustik. Nagu kombeks, paiknesid neli nendest kohaliku Kaitseliidu staabi juures (Lääne, Saare, Pärnu ja Viljandi malev) ning kogu Eesti õhuvaatluskeskpost paiknes Tallinnas. Sellesse võrgustikku kuulus ka Kärkla piirivalvepost, raadiosidepost Lihula postkontori juhataja erakorteris, kaks Saaremaa vaatlusposti – Leisi ja Kihelkonna – paiknesid kohalike Kaitseliidu liikmete korterites ning kolm posti Ruhnul, Sõrves ja Ristnal kuulusid rannavalvele.²⁹

Isikkoosseis

Võrgustik mehitati kuue asutuse töötajast: õhukaitse, Kaitseliit, merevägi, piirivalve, postiteenistus ja raudteede talitus. Esimesed kaks olid kõige olulisemad, sest mereväe ja piirivalve roll hõlmas õhuvaatlust ning ka sideposte piiri- ja rannaaladel. Vaatluspostide mehitamiseks pakkus

²⁸ Pärnu-Viljandi õhuvaatlusringkonna õhuvaatlusteenistuse kava, 10–14.

²⁹ 3. diviisi staabi materjalid kodanliku õhukaitse ja õhuvaatlusteenistuse kohta, 22.

ohvitser, keskposte mehitasid juhtiv allohvitser ja nõutud arv sidespetsialiste. Tavalisi vaatlusposte mehitasid vaatlusposti vanem ja tema abi, välja arvatud Tallinna ja Harju piirkonnas, kus alluti otse õhukaitsele.³¹

Häire korral pidid ajutised töötajad tulema postile. Konkreetse posti eest vastutav organisatsioon pidi tagama ajutise töötaja majutuse, toitlustuse, arstiabi ning töötasu.³² Kõik relvakäsitsemist õppinud mehed relvas-tati vintpüssi ja 45 padruniga.³³

Pärast häire andmist kutsuti õhuvaatluskeskpostidesse sidemehed Kaitseliidust ning selle allorganisatsioonidest Naiskodukaitse ja Noored Kotkad. Tavalisi vaatlusposte mehitas vahetustega kuus sidemeest, keskpостidele aga eraldasid need allüksused sidemehi kohapealset vajadust mööda. Pärast häire saamist mehitati ka sidepostid postiteenistuse ja raudteede talituse sidetöötajatega.³⁴

Kokkuvõtvalt: õhuvaatlusvõrgustik hõlmas kuut organisatsiooni. Neli nendest olid otseselt seotud sõjaväe või julgeolekuga, postiteenistus ja raudtee lisati side-eesmärkidel, kuid need olid seotud ka kõige hõlpsamini haavatava taristuga. Nende mõlema peamine ülesanne oli hoida sideliinid töökorras nii sõja kui ka rahu ajal.³⁵

Võrgustiku tegevuse algus

Kirjeldatud võrgustiku tähtsaim eesmärk oli hoiatada Tallinna, mis arvati olevat peamine sihtmärk Eestis. Tallinn pidi saama hoiatuse piisavalt varakult, seega viis kõikidest ÕVKdest sideliin otse sealsesse õhukaitse staapi. Kuna strateegilised pommitajad võisid rünnata öösel, tuli linn selleks ajaks pimendada. Ettevalmistusi selleks tehti 1930. aastail ning 1939. aasta 30. detsembril toimus pimendamise peamine harjutus. Eesti lennukid käisid tulemusi kontrollimas ning leidsid puudusi: elurajoonid

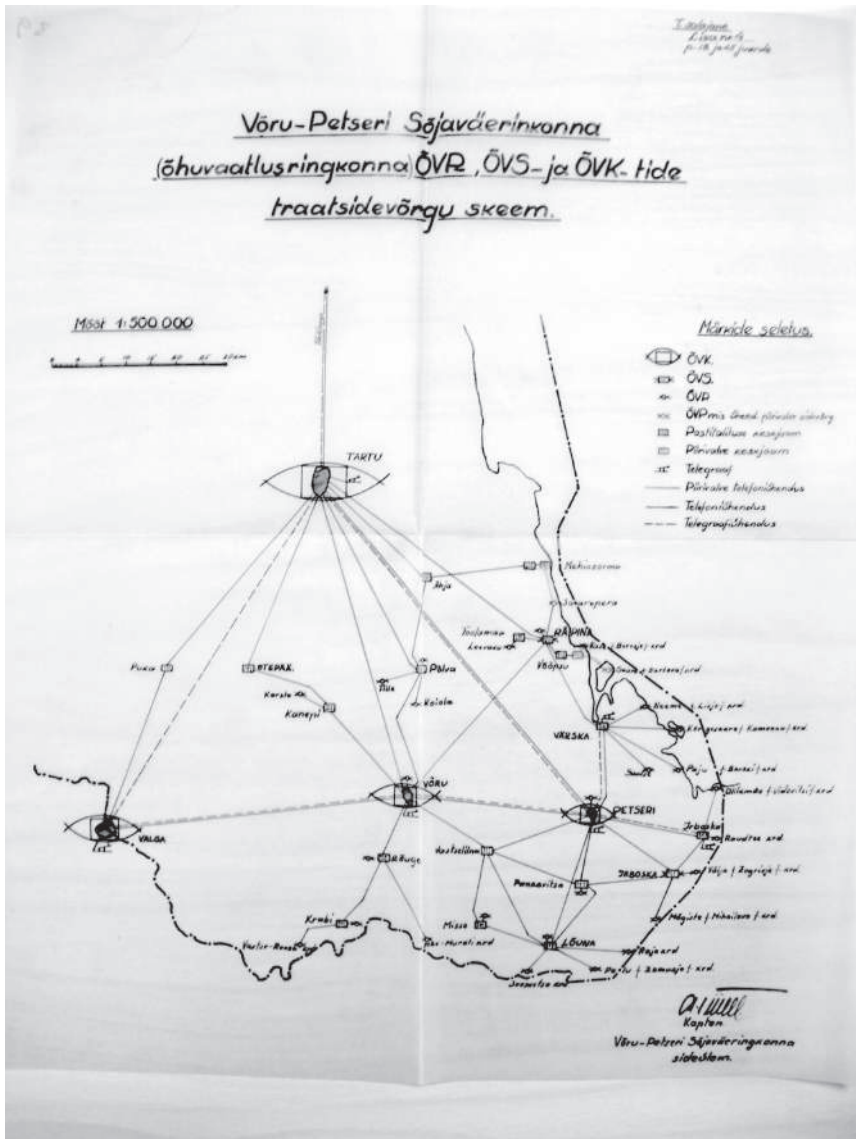
³¹ 3. diviisi staabi materjalid kodanliku õhukaitse ja õhuvaatlusteenistuse kohta, 4.

³² Narva sõjaväeringkonna õhuvaatlusteenistuse kava, 7.

³³ Pärnu-Viljandi õhuvaatlusringkonna õhuvaatlusteenistuse kava, 19.

³⁴ 3. diviisi staabi õhuvaatlusteenistuse kava, 1–4.

³⁵ *Ibid.*, 12–14.

2. õhuvaatlusringkonna (2. jalaväediviisi ringkond) traatsidevõrgu skeem.
Eesti Riigiarhiiv

The landlines network system of 2nd Aerial Observation District
(Area of responsibility of 2nd Infantry Division)

olid korralikult pimendamata ja vastase lennuvägi oleks linna tõenäoliselt üles leidnud.³⁶

Pärast kindral Reegi käske saadi tagasisidet eri ringkondadest ja sõltuvalt kohalikest tingimustest tehti parandusettepanekuid. Näiteks Hiiu- maal olid ainult tavalised ÕVPd koos Kärklas asuva ÕVSiga, kus teateid pidi edastatama Saaremaal asuvasse ÕVKsse. Eesti ja Nõukogude Liidu vahel sõlmitud baaside lepingu kohaselt paigutati suur hulk Nõukogude vägesid Hiiumaale, seepärast omandas see saar väga suure tähtsuse. Saare-Lääne ringkonna ülem kirjutas koostöös õhukaitsega 3. diviisi ülemale kirja, kus tegi ettepaneku muuta Kärkla sidepost keskpостiks ja seada sisse selle otseühendus mandril asuva Haapsaluga. Lisaks teabetee- konna lühendamisele oleks olnud tagatud ka dubleerimine, sest Hiiumaa ja mandri vahel oli kaks teineteisest sõltumatut sidekaablit, Saaremaa ja Hiiumaa vahel aga oli vaid üks ning selle katkemisel oleks tulnud teha ettearvamatu hulk ümberkorraldusi.

Turva- ja hajutamiskaalutlustel otsustati jätta oma alalistesse asu- kohtadesse ka Kaitseliidu raadiojaamad, mis oleks võinud võrgustikuga ühendada. Selle asemel ehitati jaamade ja õhuvaatluskeskpостide vahele telefoniliinid.³⁷ Sellega kulutati teate edastamiseks küll lisa-aega, kuid välditi ohtu, et lennuväe rünnakul õhuvaatluskeskpостide vastu oleks hävinud ka raadiojaamad.

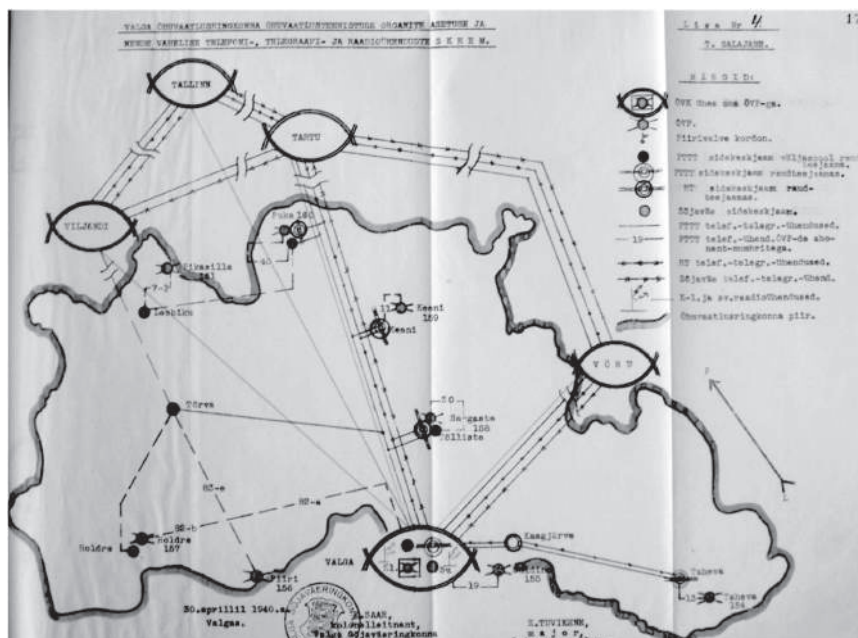
Samuti võib paranduste valdkonda kanda loobumise kohustusest registreerida kõik õhuvaatlussidepostist läbi käinud teated. Kui teateid on palju, siis takistab see kiiret tegutsemist, ning edaspidi kästi neid registreerida üksnes ülespoole minevate sideliinide rivist väljalangemise puhul. Kõikides muudes olukordades peeti seda ajaraiskamiseks. Ka loo- buti nõudest teavitada kõigist nähtud lennukeist³⁸ – näiteks Eesti enda lennukite puhul oleks see olnud tarbetu, kui mitte lausa kahjulik.

Nagu öeldud, oli raadiovõrk teise tähtsusega ja seda kasutati ainult hädaolukorras, kui traatside oli hävinud või kahjustatud. Raadiosideks

³⁶ Mika Raudvassar, „Õhukaitse Suurtükiväegrupp 1928–1940,” *KVÜÖA toimetised* 3 (2004): 229.

³⁷ 3. diviisi staabi materjalid kodanliku õhukaitse ja õhuvaatlusteenistuse kohta, 6–15.

³⁸ *Ibid.*, 20–21.

Valga maakonna sidesüsteem koos telegraafi-, telefoni- ja raadioliinidega. Tähelepanu ühendustele üle maakonnapiiri. Eesti Riigiarhiiv

Communications system with telgraph, telephone and radio connections of Valga county. Note the connections, crossing the county borders

määrati kolm sagedust, millest esimene oli põhisagedus ja käsu korral lülituti ümber teisele või kolmandale sagedusele. Kõik teated edastati ühesuunalisena, ilma et vastuvõtja oleks pidanud teadet kordama. Igaks juhuks edastati iga sõnumit kaks korda.³⁹

³⁹ 3. diviisi staabi materjalid kodanliku õhukaitse ja õhuvaatlusteenistuse kohta, 23.

Häiresõnumid ja nende klassifikatsioon

Kogu raadioside toimus kodeeritult, näiteks:

YL 15 de QK 9 Õ 158 Kl 0815 3 km ede 5 pt ede kir 1500

Tähendus: Valga õhuvaatluskeskpostil (kood: YL 15) on teade Tartu keskpostile (QK 9), et Sangaste vaatluspost (158) on märganud kell 08:15 kolme kilomeetri kaugusel edela suunas viit tundmatut pommitajat suundumas kirdesse kõrgusel 1500 meetrit.⁴⁰

See sõnum oli selge ja struktureeritud, kuid tal on isegi kirja panduna kaks nõrka kohta. Ühes kohas puudub numbrite vahel tühik ning segaduste vältimiseks pidi raadioühendus olema piisavalt hea. Teine ja märksa suurem probleem oli see, kui vastase sideluure oleks saanud selle sõnumi sisu enda valdusesse ja oleks sellest aru saanud. Pannes kokku enda lennuteekonnad ja -ajad, oleks olnud võimalik hõlpsasti määrata eestlaste õhuvaatluspostide asukohad – seda enam, et need asusid tavaliselt kõikvõimalikes tornides. Sõnumis öeldi ju vastase lennukite asukoht enda, st vaatlusposti suhtes. Selline sihtmärgi osutamise viis oli tollal väga levinud, sealhulgas maasihtmärkide osutamisel. Alles II maailmasõja ajal mindi näiteks Soomes üle lihtsale sihtmärgi osutamisele, edastades ainult sihtmärgi koordinaate, mille põhjal pole võimalik vaatlaja asukohta määrata.

On täiesti arusaadav, et ÖVPde asukohad olid salastatud. Võis olla kindel, et vastase luure tunneb postide asukohtade, nagu ka muu õhukaitsealase teabe vastu huvi. Eesti lennuväe vastu oli Nõukogude luure huvi tundnud juba palju varem.⁴¹

Võrgustiku tegevus

Õhuhäire tuli anda olukordades, kus õhuruumi sisenes tundmatu lennuk ilma etteteatamiseta, kui toimus mis tahes õhk-maa või õhk-õhk tuletegevus või Eesti maapealne õhutõrje oli ilma hoiatuseta tule avanud.

⁴⁰ *Ibid.*, 23–24.

⁴¹ Raudvassar, „Õhukaitse Suurtükiväegrupp,” 215–216.

Kui hoiatus anti piisavalt varakult, oli häire andmise õigus neljal inimesel: õhukaitse ülemal, 3. diviisi ülemal ja nende asutuste staabiülematel. Igal juhul tuli hoiatada kõiki üksusi Tallinna ringkonnas, kaasa arvatud mereväe üksusi. Häire puhul tuli käivitada piirikatteplaan ja seljataguse katteplaan, tänapäevases mõistes tagala katteplaan. Tegevusjuhised häire puhuks pidid olema igas püsivalt mehitatud postis ning neid hoiti suletud ümbrikus.⁴²

Tallinna õhuvaatluskeskpost pidi kahe tunni jooksul alates häire andmisest olema täielikus sõjavalmiduses.⁴³ Tänu sõjaväe sideliinidele said ka teised üksused Tallinnas häire kiiresti. Muudele üksustele, nagu 1. ja 2. lennuskal Rakveres ja Tartus, tuli edastada häire kas raadio teel või kasutades maavägede traatsideühendusi. Et õhukaitses oli Eesti esimene pidevalt toimiv lühilainevõrk ja aastate jooksul oli selle sides esinenud häireid väga harva, siis oleks häire tõenäoliselt õigel ajal päralt jõudnud.

Baaside leping ja Talvesõda

Pärast Molotovi-Ribbentropi pakti sõlmimist oli Balti riikide saatus määratud. Lootnud viimse hetkeni rahvusvaheliste lepingute ja heade tavade kehtivusele, oli Eesti oma ettevalmistustes hiljaks jäänud. Eesti ja Nõukogude Liidu vahel sõlmiti baaside leping, millega toodi Eestisse Nõukogude vägesid, mille suurus ületas Eesti kaitseväge rahuaja koosseisu. Doominoefekti kohaselt tehti järgmised käigud Läti ja Leedu vastu ning ka need olid Nõukogude Liidule edukad.

Soome vastu aga samasugune käik ei õnnestunud. Soome sõjavägi oli palju paremini ette valmistunud: kevade ja suve jooksul kutsuti palju reservvägesid tegevteenistusse ning Karjala maakitsusele taasehitati kaitserajatisi. Enamgi veel, Soomel oli maapiir neutraalse riigi Rootsi. Tänu sellele oli võimalik pidada ühendust vaba, mittesõdiva maailmaga erinevalt punalaevastiku poolt piiratud Eestist. Soome ei lubanud oma

⁴² 3. diviisi staabi õhuvaatlusteenistuse kava, 14.

⁴³ Õhukaitse juhatause mobilisatsiooniplaani materjalid, ERA 526.1.180, 14.

territooriumile Nõukogude baase ning piiri taha koondunud Nõukogude armee ründas Soomet.

Paljud Nõukogude sõjalaevad peatusid Tallinna lahes. Juhuks, kui Soome lennukid peaksid sisenema Eesti õhuruumi ja õhutõrjekahurite laskeulatusse, laenati baaside lepingu alusel Eesti sõjaväele 12 õhutõrje raskekahurit Tallinna õhuruumi kaitse tugevdamiseks. Peale selle avasid mitu korda tule Nõukogude enda sõjalaevade õhutõrjesuurtükid ja 1940. aasta 4. märtsil maandus üks mürsk Eesti õhutõrjepatarei juures rannikul.⁴⁴

Nii ajaloolistel kui ka poliitilistel põhjustel ei meeldinud eestlastele baaside leping ega ka baasides asunud Nõukogude väed. Pärast Vabadussõda, võimuhaaramiskatset 1. detsembril 1924, piiril toimunud intsidente jne ei olnud lihtne pidada suurt idanaabrit oma sõbraks. Eriti relvajõududes tuli mõningaid ebameeldivaid korraldusi korrata – kuni selleni, et Nõukogude baasivägesid kästi kutsuda sõpradeks.⁴⁵ Mõisteid *sõber* ja *vastane* võib määrata ka käsuga.

Soome oli olnud Eesti üks kõige loomulikumaid liitlasi kultuurilistel, keelelistel ja ajaloolistel põhjustel, hoolimata sellest, et puudus samasugune ametlik sõjaline koostöö, nagu oli olnud näiteks Lätiga. Soome ja Eesti merejõud olid teinud koostööd viimased kümme aastat. Tõelise õudusunenäona tundus olukord, kus surve all sõlmitud lepingu alusel tuli tegutseda koos riigiga, kelle vastu oli end kakskümmend aastat sõjaks ette valmistatud. Enamgi veel, me pidime vaikides taluma, et meie „uus sõber” sõdib meie loomuliku liitlase vastu. Raske oli kaitseliitlastel, kes pidid julgestama Punaarmee marssi baasidesse – oma rahva võimalike vaenuaktide eest.

Õhukaitse oli Talvesõja ajal ainus väeliik, mis oli ka tegelikus valmisolekus. Patareid asusid jäises pakases positsioonidel ümber Tallinna, toimis ka õhuvaatlusvõrgustik. Palju pabereid täideti teabega lendude kohta, peamiselt Nõukogude lennukite kohta. Lisaks paranes sõja ajal õhukaitse väljaõppe ja varustatuse tase. Lõpuks ometi peeti õhukaitset prioriteediks. Suurenes isegi õhukaitseesse määratud ajateenijate ning patareide

⁴⁴ Raudvassar, „Õhukaitse Suurtükiväegrupp,” 231.

⁴⁵ 1. diviisi staabi õhuvaatlusteenistusse ja õhukaitseesse puutuv kirjavahetus, 1940, 27.

ja relvade arv. Õhutõrjeüksused, kes kaitsesid elulise tähtsusega objekte (näiteks Männiku keskladu), olid saanud otse kindral Laidonerilt käsu tulistada kõik keelatud tsooni sisenevad lennukid alla hoolimata nende kuuluvusest.⁴⁶ Käsust pole võimalik välja lugeda, kas mõeldi ka tsiviillennukeid, millele oli juba varem ladude piirkonna õhuruumi sisenemine loomulikult keelatud.

Kokkuvõte

Eesti õhuseire oli 1930. aastail oma ajastu tasemel. See oli aeg, kui vaatlusvõrgustik oli peaaegu ainus viis saada pidevat usaldusväärset teavet riigi õhuruumis toimuva kohta. Võrgustik oli üles ehitatud kohalikke võimadusi arvestades, sinna oli kaasatud erinevaid organisatsioone. Võrgustikku täiendati ja kohandati vastavalt muutuvatele oludele ning see tõestas oma toimimisvalmidust Talvesõja ajal.

Teisest küljest oli õhutõrjesüsteem – koos maaõhutõrje ja hävitajatega – sõjavägede ülemjuhataja kindral Johan Laidoneri sõnul kõige nõrgem osa Eesti kaitsesüsteemist. Peaaegu kõik õhukaitse uuendamise projektid (ka maaõhutõrje) olid ootejärjekorras. Olukord hakkas muutuma aastal 1940, kuid Nõukogude baaside tõttu oleks tulnud võidelda võõrvõimu vastu üksi ja liiga mitmel rindel.

II maailmasõda algas Eesti kaitsejõududele, eriti õhukaitsesele kõige halvemal ajal.

⁴⁶ Raudvassar, „Õhukaitse Suurtükiväegrupp,” 229–231.

Bibliograafia

Arhiivimaterjalid

Eesti Riigiarhiiv (ERA)

495 Sõjavägede Staap

515 1. Diviisi Staap

521 3. Diviisi Staap

526 Õhukaitse Staap

Kirjandus

Lappi, Ahti. *Ilmatorjunta ilmasodassa 1794–1945*. Helsinki-Vaasa: Ilmatorjunta-säätiö, 2000

Margiotta, Franklin D. *Encyclopedia of Land Forces and Warfare*. London, Washington: Brassey's, 2000

Raudvassar, Mika. „Viron Ilmapuolustus Talvisotaan mennessä II,” *Ilmatorjunta* 2 (2011): 24–28

Raudvassar, Mika. „Õhukaitse Suurtükiväegrupp 1928–1940”, *KVÜÕA toimetised* 3 (2004): 208–234

The aerial observation network in Estonian air defence

Mika Raudvassar

Mankind has been fighting since the beginning of time: first on land, then on sea, and since 1794 in the air as well. Different kinds of aircraft have nasty characteristics compared to the weapons used on land or sea – the speed and agility of the former being independent from the roads and other infrastructure. Since World War I it has been mentioned that aircrafts are extremely dangerous for the civilian population. For example, different organisations were formed for aerial observation matters in order to provide self-defence.

After the establishment of Air Defence, the third service arm in the Estonian Defence Forces, in 1930, such a network was created here. It involved six different organisations and three of them were clearly civilian. The network developed in the 1930s was put into action during the Soviet–Finnish Winter War as the Soviet bases were set up in Estonia after the Bases Agreement. It can be said that when World War II started, Estonian Air Defence was totally unprepared for it due the lack of resources in the field of active air defence.

Ameerika Ühendriikide maavägi ja Korea riiklik raudtee Korea sõja ajal 1950–1953

Sõjajõudude ja tsiviilorganisatsiooni vastastikuse koostöö juhtumiuuring

Eric A. Sibul

Sissejuhatus

Käesolevas artiklis uuritakse, kuidas tegi Ameerika Ühendriikide maavägi koostööd tsiviiletevõttega Korea riiklik raudtee (KRR), et tagada Korea sõja ajal (1950–1953) Ühinenud Rahvaste Organisatsiooni (ÜRO) relvajõududele logistiline tugi.

Selle konflikti ajal olid raudteed mõlema poole, st nii ÜRO kui ka kommunistide jaoks logistiliselt ülima tähtsusega. Korea raudteevõrk sobis sõjaväevedude jaoks hästi, kuna selle olid algselt arendanud välja jaapanlased aastatel 1904–1945 strateegilise transpordi tagamiseks Korea sadamate ja Mandžuuria vahel. Kui 1950. aasta juunis puhkes Korea sõda, oli kõigest kahe aasta eest loodud Lõuna-Korea riiklik raudtee noor ja kogenematu organisatsioon ega suutnud ilma välise abita sõjaseisukorras toime tulla. Sellest tulenevalt võttis USA sõjavägi 1950. aasta augustist Korea Vabariigi (KV) valitsuselt üle KRRi operatiivjuhtimise ja hoidis oma staatust kuni 1955. aasta juunini.

USA sõjaväel oli KRRi suhtes kaks eesmärki. Esimene oli hoida raudtee töös sõjaliste operatsioonide toetamiseks, samal ajal kui teine oli suurendada KRRi võimsust, lubades sel paremini toetada tulevasi sõjalisi operatsioone, aidates samas kaasa KV sotsiaalsele ja majanduslikule arengule. Sõjaväepersonal täitis KRRi teenistujate jaoks nõustaja, koolitaja ja järelevaataja rolli ning abistas ka vahetult raudteetööst. Nende ülesannete jaoks kaasati kogenud raudteelasi USA maaväe reservüksustest.

Reservüksusi toetasid Ameerika tsiviilraudtee-ettevõtted, et tagada sõjaväele raudteel tegutsemise võime sõja või hädaolukorra ajal.

Reservüksuste kasulikkus raudteeettevõtetele seisnes selles, et nende tööliste sõjaväekohustus tagati kontrollitud moel, hoides ära võtmetähtsusega tegevpersonali ja juhtide puudujäägi. Sõjaväepersonali jõupingutused tunduvad olevat suurel määral korda läinud, sest sõja ajal täideti nõudlus maismaatranspordi järele edukalt ning alates 1955. aastast peetakse KRRi väga edukaks organisatsiooniks, mis mängib pidevalt kaalukat rolli Lõuna-Korea majanduslikus ja sotsiaalses arengus.

Eesti Vabadussõja ja Korea sõja kõrvutus

Et käesolev artikkel on kirjutatud Eesti sõjaajaloo aastaraamatule, on võib-olla huvitav ära märkida Eesti Vabadussõja (1918–1920) ja Korea sõja (1950–1953) ühisjooni.

Kumbki konflikt hõlmas kommunistide invasiooni noore, sõjaks halvasti valmistunud riigi vastu. Mõlemas konfliktis võitles demokraatiale orienteeritud riikide koalitsioon kommunistliku totalitarismi vastu. Mõlemas konfliktis viisid antikommunistlikud jõud edukalt ellu rahvusvahelisi ühisoperatsioone. Nii Korea sõjas kui ka Eesti Vabadussõjas peeti vahevaheläbirääkimisi ajal, kui käisid veel lahingud; läbirääkimised P'anmunjõmis ja Tartus olid mitmel moel üsna sarnased.

Nii Eesti Vabadussõjas kui ka Korea sõjas oli raudtee põhiline maismaatranspordi viis logistilise toe tagamiseks.¹ Arvestades Korea transpordiprobleemi tohutut ulatust, raudtee efektiivsust suure hulga sõdurite ja varustuse liigutamisel ning maantee- ja õhutranspordi puudulikkust, mängis raudtee ÜRO relvajõudude militaartranspordi juures ülimalt tähtsat rolli. Umbes 95% sadamates maha laaditud varustusest liikus eesmistesse varustuspunktidesse just raudtee kaudu, sama kehtis isikkoosseisu transpordi, sealhulgas vägede rotatsiooni ja haavatute evakuee-

¹ Eric A. Sibul, „Logistical Aspects of the Estonian War of Independence”, *Baltic Defence and Security Review*, no 2 (2010): 112–113.

rimise kohta. Kommunistide relvajõud olid raudteetranspordist sama suures sõltuvuses.²

Võib-olla seisnes suurim erinevus selles, et Eesti Vabadussõjas kasutati soomusrongi ründevahendina, samal ajal kui Korea sõjas läks soomustatud ronge ja soomustatud vaguneid tarvis ainult rongi ja rööbaste kaitsmiseks. Võrreldes sõjalise raudteetranspordiga aastatel 1914–1920, seisnes Korea sõja üks märgatav erijoon selles, et mootorsõidukid ning kütus ja määrdeained moodustasid lõviosa ÜRO juhtimise all töötanud raudtee veomahust.³ Ehkki esimene, aastal 1899 avatud raudteelõik Korea poolsaarel oli loodud suures osas ärieesmärkidel, rendati raudteed kuni aastani 1950 esmajoones sõjalistel ja strateegilistel eesmärkidel.

Korea raudteesüsteem

Korea esimene raudteelõik ehitati Ameerika inseneri ja ärimähe James R. Morse jõupingutuste tulemusel. Ta pöördus tegevusloa saamiseks Korea Kuningriigi (Yi dünastia) poole, et ehitada Chemulp'o (hiljem rohkem tuntud kui Inch'ön) sadama ja pealinna Sõuli vahele raudtee. Colorado osariigi Denveri ettevõtte Colbran & James sai lepingu standardrööpa-vahega (1435 mm) 48 kilomeetri pikkuse raudtee ehitamiseks ja täielikuks seadmestamiseks.⁴ Morse hakkas 350mehelise rühmaga liini kallal

² George C. Marshalli Raamatukogu ja Arhiiv (George C. Marshall Research Library and Archives, edaspidi GCMRLA) James A. Van Fleet Papers Box 105 „Notes on Korea”, 2; Ollie Atkins & Sylvia Crane Myers, „The World's Worst Railroad Headache”, *Saturday Evening Post*, 14 July 1951, 126; Muriel Dobbin, „The 'Main Gate and Back' Railroad”, *The Sun Sunday Magazine*, 28 January 1962, 8; A. A. Hoeling, „The Army's in the Railroad Business”, *American Mercury*, February 1954, 47; Ruben Levine, „Iron Horse' vs. 'Iron Curtain'”, *Machinist Monthly Journal*, November 1951, 349; „PRR Men in Korea”, *The Pennsy*, October 1953, 13; James A. Van Fleet, *Rail Transport and the Winning of Wars* (Washington DC: Association of American Railroads, 1956), 23; James A. Van Fleet, „Why we never stopped the Red Railroads in Korea”, *Trains Magazine*, July 1956, 18–19.

³ William T. Faricy, „Railroads – Mighty Weapon in Korea”, *Defense Transportation Journal*, March–April 1952, 30; Sibul, „Logistical Aspects”, 112–113.

⁴ Ühendkuningriigi Rahvusarhiiv (United Kingdom National Archives, edaspidi UKNA), War Office (edaspidi WO) 33/255 „Captain W C Black Military Report on Korea 1902 War Office Intelligence Department”; *Korea: Its Land, People, and Culture of All Ages* (Seoul:

tööle 1897. aasta märtsis. Liin avati 1899. aasta septembris, ent ehitamise ajal olid Morsel tekkinud rahaprobleemid ning Jaapani finantseerijate sündikaat sekkus ja esitas väga helde pakkumise Morse välja osta. Korea valitsuse nõusolekul andis Morse lepingu üle Jaapani sündikaadile. Korea valitsus, kes andis transpordirajatiste jaoks maa, sai võimaluse liin 15 aasta pärast ära osta.

Korea raudtee tõsiseltvõetavam arendamine algas Vene-Jaapani sõja (1904–1905) ajal. Jaapani väed maabusid Koreas ning tõrjusid kiiresti Vene väed positsioonidelt Yalu jõel Korea ja Mandžuuria piiril. Kuna Korea poolsaarest sai Mandžuurias venelaste vastu tegutsevate Jaapani üksuste ühendusvöönd, ehitasiid jaapanlased palavikulise kiirusega raudteed, et säilitada oma vägedele logistiline tugi. See määras Korea raudtee struktuuri järgmiseks 40 aastaks. Kui sõda lõppes, taipasid jaapanlased, et venelastega uue sõja puhkemise korral sõltuvad tulevased sõjalised operatsioonid Mandžuurias Korea raudteesüsteemi efektiivsusest. Venelaste jaoks oli Trans-Siberi raudtee nõrkus sõja ajal üks peamisi põhjusi, mis sõjalised operatsioonid Koreas ja Mandžuurias läbi kukkusid.⁵

Korea poolsaare tähtsus jaapanlaste jaoks sidepidamisel Mandžuuria ja Korea saatuse Jaapani Keisririigi kolooniana kuni aastani 1945. Pärast varasemast Ameerika kaasatusest Korea raudtee arendamisel seisnes selles, et Ameerika seadmed, töövõtted ja tehnikastandardid jäid edasi kasutusse.⁶ Jaapani võimu ajal Koreas (1910–1945) arendati Korea transpordisüsteemi Jaapani strateegilistel eesmärkidel.

Aastaks 1945 oli Koreas umbes 6667 kilomeetrit raudteed: 10% sellest oli kahe rööpapaariga ning 200 kilomeetrit standardrööpavahega liinidest olid elektrifitseeritud. Kahe rööpapaariga liinid ehitati eraldi sildade

Hakwon-sa, 1960), 265; Kyotongbu [transpordiministeerium], *Transportation of Korea 1957* (Seoul: Ministry of Transportation, 1957), 17–18; „Proposed Railway in Corea”, *The Railway Engineer*, April 1898.

⁵ Francois Oscar de Negrier, *Lessons of the Russo-Japanese War*, ([S. l.]: Rees, 1906), 81–82; Joel E. Hamby, „Striking the Balance: Strategy and Force in the Russo – Japanese War”, *Armed Forces and Society*, Spring 2004, 338; C. Platonov, „The Battle of Mukden: the 50th Anniversary”, *History Today*, December 1955, 822–823.

⁶ T. Philip Terry, *Terry's Guide to the Japanese Empire* (Boston: Houghton Mifflin Company, 1927), 716.

ja tunnelitega kummagi rööpapaari jaoks, et vähendada haavatavust õhurünnakutele. Korea raudteel liikus 1167 Ameerika mudelite järgi ehitatud vedurit, 2027 reisi- ja 15 352 kaubavagunit. Samal ajal kui jaapanlased rajasid suurepärase raudteesüsteemi, panid nad vähe rõhku maanteede arendamisele – seda tehti peamiselt raudteevõrgustikule juurdeveoteede saamiseks. Sellest tingituna sõltusid Korea sõja mõlemad pooled (ÜRO ja kommunistid) oma relvajõudude logistilisel toetamisel raudteetranspordist.⁷

Raudteed ja USA sõjaväeline valitsus Koreas 1948–1950

Septembris 1945, nagu oli Jalta konverentsil kokku lepitud, okupeerisid USA väed pärast Jaapani kapitulatsiooni Korea 38. paralleelist lõuna pool ning Nõukogude väed okupeerisid Korea 38. paralleelist põhja pool. Korea raudtee olid USA okupatsioonivägedele ülimalt tähtis. USA sõjaväel tuli seda remontida ja taastada seisund, kus raudteed sai kasutada, et tagada peaaegu kõik okupatsioonivägede transpordivajadused. Teiseks soovisid ameeriklased jätta endast hiljem maha toimiva riikliku raudteesüsteemi, mis oli riigi tuleviku seisukohast elutähtis.

Jaapani võimu ajal oli raudtee Jaapani koloniaalvalitsuse range kontrolli all. Et raudtee-ettevõttel oli suur strateegiline roll, olid selle peaaegu kõik juhtivad ja tehnilised ametikohad jaapanlaste käes, kes hakkasid Teise maailmasõja lõpus Jaapanisse naasma. Sel põhjusel saatis USA maaväe transpordikorpus⁸ neile toeks rühma kogenud raudteelasi, kes olid enne tegevteenistusse kutsumist töötanud Ameerika raudteel, et esmalt aidata raudteed töös hoida ning seejärel pakkuda noortele korealastele väljaõpet otse tööpostil ja täita lõpuks võtmepositsioonid korealastega. Veebruariks 1946 oli transpordikorpus välja õpetanud piisavalt palju

⁷ R. B. Black, *An Evaluation of Service Support in the Korean Campaign* (Tokyo: ORO Study, 1951), 58; A. E. Perlman, „Notes on South Korean Railroads”, *Railway Age*, 25 November 1950, 21.

⁸ US Army Transportation Corps – Ameerika Ühendriikide maaväe logistika relvaliik.

Korea vedurijuhte, et need saaksid rongid täielikult üle võtta, jättes ameeriklastest personali ülesandeks üksnes järelevalve. Korealased olid innukad õppima ja võtma üle kõiki raudteetöö aspekte nii ruttu kui võimalik.⁹

Korea sõja eelmäng

Lõunakorealased olid kannatamatud ja tahtsid juhtida raudteed ning kõike muud oma riigis ise, soovides oma rahvale täielikku sõltumatust nii kiiresti kui võimalik. Samal ajal olid okupatsiooniväe Ameerika sõdurid samavõrd kannatamatud, et pääseda tagasi kodusesse tsiviilellu.¹⁰ Korea rahvusliku poliitika veteran Syngman Rhee asutas populistliku erakonna, mis laienes kiiresti ning kutsus üles Korea kohesele ühendamisele ja iseseisvusele. Ameerika Ühendriigid esitasid Korea probleemi 1947. aasta septembris ÜRO-le. Novembris 1947 tunnustas ÜRO Peaassamblee Korea iseseisvustootlust ning tegi ettevalmistusi valitsuse loomiseks ja okupatsiooniväe väljaviimiseks. Et sõjaaegse sõpruse fassaad Ühendriikide ja Nõukogude Liidu vahel oli kiiresti lagunemas, lükkas NSV Liit viivitamatult tagasi üleriigiliste valimiste ja ühisvalitsuse plaani. Üha enam sai selgeks, et poolsaarel moodustatakse kaks eraldi valitsust. Kolme nädalaga koostas rahvusassamblee Korea Vabariigi (KV) põhiseaduse ja Syngman Rhee nimetati iseseisvunud riigi esimeseks presidendiks.¹¹ Augustis 1948 loodi Põhja-Koreas Korea Demokraatlik Rahvavabariik (KDRV) eesotsas endise Punaarmee ohvitseri Kim Il-Söngiga. Nõukogude väed viidi riigist välja 1948. aasta detsembris, KDRVsse jäi aga suur kontingent sõjaväe ja julgeolekuvägede nõuandvat personali.¹²

⁹ USA Rahvusarhiiv (US National Archives, NARA), Records Group 334, US Military Government in Korea (edaspidi NARA RG 334 USMGIK), „Interview with Major Swan A. Johnson, AC, Chief of Operations Section of the Railroad Division of the Dept. of Transportation”.

¹⁰ Kyotongbu, *Transportation of Korea 1957*, 28.

¹¹ William B. Breuer, *Shadow Warriors: the Covert War in Korea* (New York: Wiley, 1996), 17; David Rees, „Two Koreas in Conflict: A Comparative Study”, *Conflict Studies*, April 1978, 10; Andrea Matles Savada & William Shaw (eds), *South Korea: A Country Study* (Washington DC: Federal Research Division, Library of Congress, 1990), 14.

¹² Rees, „Two Korea's in Conflict”, 4.

Korea raudteevõrk (1950)

Korean Railway Network

Kütusevaatide laadimine diislikütuse ja määrdeainete jaamas. Sõjaaja meeste-nappuses oli Korea riikliku raudtee ametnike seas järjest rohkem naisi. NARA, Army Signal Corps Collection

Loading Barrels – Petroleum, Oil Lubricants (POL) barrel filling plant. With wartime manpower stains women increasingly took over administrative jobs on the KNR ►

Ameerika Ühendriigid alustasid samuti vägede väljaviimist Korea poolsaarelt, jättes paigale umbes 500mehelise sõjaliste nõustajate esinduse. 7. septembril 1948 andis USA sõjaväelise valitsuse transpordibüroo formaalselt raudtee kontrollimise üle Lõuna-Korea transpordiministerriumile, mille alluvuses sai raudteesüsteemist (38. paralleelist lõuna pool) Korea riiklik raudtee.¹³

Kui Ameerika Ühendriigid olid raudteesüsteemi taastamise abistamisel vastutulelikud, ei olnud nad niisama lahked Lõuna-Korea relvajõudude varustamisel. Ameerika sõjalised nõustajad koolitasid Korea sõjaväelasi, kuid Ameerika poliitilised liidrid keeldusid süstemaatiliselt andmast selliseid relvi nagu tankid ning keskmised ja raskesuurtükid, mis oleksid võinud anda lõunakorealastele ründevõime. Kahjuks eba-

¹³ Carl R Gray, *Railroading in Eighteen Countries: The Story of American Railroad Men Serving in the Military Railway Service* (New York: Charles Scribner's Sons, 1955), 307; Kyotongbu, *Transportation of Korea 1957*, 32.

õnnestus NSV Liidul selliste piirangute rakendamine oma Põhja-Korea liitlaste varustamisel relvadega.¹⁴

USA armee ei eeldanud, et peab Korea poolsaarele naasma, seega ei tehtud sellise võimaluse jaoks ka logistilisi plaane.¹⁵ Siiski ei sisenenud transpordikorpus 1950. aasta suvel Koreasse täiesti pimesi, sest nad olid aidanud kolme okupatsiooniaasta jooksul Korea raudteed töös hoida. Transpordikorpusel oli väike tuumik nn vanu Korea töölisi, kes tundsid raudteetranspordi tegelikku olukorda ja suutsid efektiivselt KRRi teenistujatega koostööd teha. Need mehed osutusid väga väärtuslikeks, eriti Korea sõja esimestel päevadel.¹⁶ 1948. ja 1950. aasta vahel suurenenud

¹⁴ James A. Huston, *Outposts and Allies: US Army Logistics in the Cold War* (Selinsgrove PA: Susquehanna University Press, 1988), 225.

¹⁵ Crump Gavin, „Pitfalls in Logistic Planning”, *Military Review*, April 1962, 2.

¹⁶ USA Maaväe Sõjaajaloo Instituut (US Army Military History Institute, edaspidi USAMHI), Senior Officers Debriefing Program, „Conversation Between General Edmund C. R. Lasher and Lieutenant Colonel D. R. Lasher”, 73; John G. Westover, *Combat Support in Korea* (Washington DC: Combat Forces Press, 1955), 61.

efektiivsusega töötanud KRRi toimimine tundub tõendavat USA armee pingutuste edukust ja võib-olla ka Korea raudteepersonali enda auhust. Kui 1950. aasta juunis puhkes Korea sõda, arvati KRR olevat efektiivse juhtimise kõrgpunktis.¹⁷

Korea sõda

Põhja-Korea ründas Lõuna-Koread 25. juunil 1950. Ei lõunakorealased ega läänemaailm olnud suuremaks sõjaks valmis ega oodanud seda. Lõuna-Korea sõjavägi oli kergelt relvastatud, olles rohkem nagu korra-kaitsejõud. Põhja-Korea kommunistidel oli Nõukogude väljaõppega sõjavägi, mis oli varustatud sadade T-34 tankide ja raskesuurtükkidega, mida toetasid hävituslennukid Jak ja keskmaapommitajad. USA ja teised sõbralikud riigid ruttasid ÜRO lipu all Koread vägede ja varustusega toetama, et aidata ümberpiiratud lõunakorealastel kommunistide sissetungi tõkestada.¹⁸

Peamine ÜRO kontrolli all olev jõud Koreas oli Ameerika Ühendriikide 8. armee, mis täitis okupatsiooniülesandeid Jaapanis. Korea pool-saar oli sõdimiseks keeruline koht, sest enamik sellest on üsna mägine ning häid looduslikke sadamaid, kus saanuks varustust maha laadida, oli vähe. ÜRO väed sõltusid peamiselt Pusani sadamast, mis oli pool-saare parimate sadamarajatistega looduslik sadam. Erinevat tüüpi varustus tuli kiirustades saata rindel olevatele Lõuna-Korea ja ÜRO vägedele läbi Pusani. Kommunistid said oma varustuse Nõukogude Liidust kätte mööda maismaad läbi Mandžuuria.¹⁹

1950. aasta suvel mattusid noored Korea raudteelased kiiresti tohutute vedude alla. Veelgi enam, KRR kandis suuri kaotusi varustuse ja personali osas, kui kommunistid vallutasid olulised raudteerajatised Yongsanis (Söoulis) ja Yongdungpos. See viis meeleheitliku olukorrani, sest ÜRO

¹⁷ Kyotongbu, *Transportation of Korea 1957*, 38.

¹⁸ Edgar O'Ballance, *Korea: 1950–1953* (Malabar, Fla: R. E. Krieger Pub. Co., 1985), 30; John Toland, *In Mortal Combat: Korea, 1950–1953* (New York: Quill, 1991), 26.

¹⁹ Van Fleet, *Rail Transport and the Winning of Wars*, 23.

Varustusrong Wonju lõppjaamas – varustusrong saabub eesliini lähistele (1951). NARA, Army Signal Corps Collection

Supply Train Wonju Railhead – supply train arrives in forward area 1951

sõjaline panus sõltus KRRi efektiivselt tööst. Transpordivajadus lammatas kiiresti nii KRRi kui ka Lõuna-Korea sõjaväe haldussuutlikkuse. Seega leppis USA suursaadik Korea Vabariigis John J. Muccio kokku KRRi operatiivjuhtimise üleviimises Korea Vabariigi transpordiministeriumilt 8. armeele.²⁰

USA 3. raudteeväe brigaad

Algul saatis USA maaväe transpordikorpus kiirustades Koreasse 19 ohvitserist ja 90 sõdurist koosneva raudteetranspordi eriuksuse. See ei olnud midagi enamast transpordikontrolli agentuurist, mis plaanis ja reguleeris

²⁰ US Army Forces Far East & Eighth Army (edaspidi USAFFE), *Logistics in the Korean Operations* (Camp Zama Japan: US Army Forces Far East, 1955), 6.

sõjaväe raudteevedusid, kuid ei suutnud raudtee toimimist korralikult juhtida ega sellest osa võtta. Seetõttu reaktiveeris 8. armee 26. augustil 1950 formaalselt raudteeväe 3. brigaadi²¹ (3. STR), mis oli Teise maailmasõja ajal tegutsenud Pärsias, hiljem aga teinud järelevalvet Jaapani raudtee üle Jaapani okupeerimise algperioodil. Viimaks oli 3. STRi juhtimise all kaks raudteetranspordipataljoni, üks veeremiremondipataljon ja üks sõjaväepolitsei pataljon. Peale selle vastutas 3. raudteeväe brigaad ka 32 000 KRRi teenistuja järelevalve eest.²²

3. STRi ülemana teenis enamiku Korea sõja ajast kolonelleitnant Jesse M. McLellan. Ta oli kogenud vana „korealane”, sest oli teeninud 1945–1948 Korea okupatsiooni ajal USA sõjaväevalitsuse transpordibüroo raudteetranspordi osakonna ülemana. Ta oli teeninud transpordikorpuses ka Teise maailmasõja ajal – Põhja-Aafrikas, Prantsusmaal ja Saksamaal – ning tal olid suured kogemused tsiviilraudteel ajast, kui ta töötas Washingtoni ja Miami (Florida osariik) vahel liikuva Atlantic Coast Line Railroadi transpordi- ja ekspluatatsiooniosakonnas.²³

Reservüksuste programm

Kolonelleitnant McLellan ja teised spetsialistid, kes mobiliseeriti KRRi juhtimise aitamiseks, olid osa reservüksuste programmist. Aastal 1947 loodi külma sõja kerkivate pingete taustal reservüksuste programm, mis tugines Teise maailmasõja ajal välja töötatud mudelile. See programm

²¹ Inglise keeles *3rd Transportation Military Railway Service* (Täname kaptenmajor Silver Seppa abi eest üksuste ja staapide nimede tõlkimisel. Toim.)

²² USA Maaväe Transpordimuuseumi Raamatukogu (US Army Transportation Museum Library, edaspidi USATML), „Headquarters 3D Transportation Military Railway Service Background”, USAFFE *Logistics in the Korean Operations*, 6; Kyotongbu, *Transportation of Korea 1957*, 40.

²³ USATML „3D Transportation Military Railway Service – Background”, NARA RG 407 3rd Transportation Military Railway Service (edaspidi 3rd TMRS) „Unit History and Activity Report (August–September 1950)”; Atkins & Crane, „The World’s Worst Railroad Headache”, 125–126; Gray, *Railroading in Eighteen Countries*, 296–308; *New York Times*, 12 May 1948; C. B. Tavenner, *Who’s Who in Railroading in North America* (New York: Simmons-Boardman Publishing Company, 1954), 112.

SW 8 2000 – Korea esimene diisel-elektriveduriga reisirong väljub Pusanist Söouli (9. juuli 1951). NARA, Army Signal Corps Collection

SW8 2000 – First diesel-electric powered passenger train in Korea departs Pusan for Seoul on 9 July 1951

kattis raudteetegevuse kõrval ka suure hulga sõjaväe tugifunktsioone, mida toetasid vastavad kas erakätes olevad tööstusharud või valitsusasutused. Näiteks spondeerisid linnade tuletõrjedepood sõjaväe tuletõrjekompaniisid, ehitusfirmad toetasid pioneeripataljone ning isegi sõjaväe pruulikojad olid õlletööstuste pruulikodade sponsorluse all. Reservükuse liikmed viisid oma tsiviiluskused üle sõjaväeteenistusse ning nad ülendati auastmesse, mis vastas umbkaudu nende tsiviilpositsioonile. Rahuajal olid reservi liikmetel igakuised õppused tavaliselt sponsororganisatsiooni antud rajatistes ning nad võtsid igal aastal sõjalise väljaõppe eesmärgil osa kahenädalastest suvelaagritest eri sõjaväebaasides.²⁴

²⁴ USAIMH, „War Department Affiliation Plan, 28 April 1947”; Sanders Marble, „Professional Doctors but Amateur Soldiers: The US Army’s Affiliated Hospitals Program, 1915–1955”, *War*

Sõjaväe jaoks seisnes kasu liikmesprogrammi reservüksustest selles, et spetsiifiliste valdkondade tugiüksusi ei olnud tarvis pidada aktiivteenistuses, vaid neid võis vajaduse korral kiiresti mobiliseerida. Peale selle oli programm „tööstuse, teaduse ja tsiviilkogemuste rakendamine sõjaliste vajaduste tarbeks sõja ajal”, nagu oli 1949. aastal öeldud „Reservkorpuste transpordi 5. käsiraamatus”.²⁵ Kasu sponsororganisatsioonidele seisnes selles, et nende tööliste jaoks oli riikliku hädaolukorra puhul tagatud kontrollitud sõjaväkkekutsumine, mis võimaldas vältida võtmetähtsusega tegevpersonali ja juhtkonna kaotsiminekut.

Põhilised raudteeüksused reservprogrammis olid raudteetranspordipataljon ja veeremiremondipataljon.²⁶ Raudteetranspordipataljonil olid eksploatatsiooni- ja hoolduskohustused, mis vastasid Ameerika suurema tsiviilraudtee-osakonna omale – see ekspluateeris 150 miili (umbes 240 kilomeetrit) raudteed. Pataljoniülemaks oli kolonelleitnant, kes oli tsiviilelusa eraomanduses oleva raudtee osakonnajuhataja (superintendent). Teine põhiüksus oli veeremiremondipataljon, mis täitis tsiviilraudteega kõrvutades vedurite ja vagunite üldtöökoja ülesandeid. Nad tegid vedurite põhjalikumaid remonditöid ning remontisid ja ehitasid vaguneid – neid töid ei olnud võimalik teha väiksemates ja kaugemates töökodades.²⁷

3. septembril 1950 mobiliseeriti Korea eriolukorra tarbeks kolm raudteetranspordipataljoni, üks veeremiremondipataljon ja üks raudteeväe staap. Siiski saadeti alguses USA Virginia osariigist Fort Eustisest²⁸ Koreasse ainult kaks sõjaväe raudteeüksust – 714. transpordipataljon

and Society, May 2008, 54–55; Joseph Bykofsky, *The Transportation Corps in the Current National Emergency Historical Report No. 7: Military Rail Transportation, 1950–1954* (Washington DC: Department of the Army, Office of the Chief of Transportation, 1954), 42–43; Wallace Davis, „The Affiliation Program, Part I”, *National Defense Transportation Journal*, July–August 1949, 9.

²⁵ US Army Transportation Corps (edaspidi USATC), *Transportation Handbook Number Five for the Organized Reserve Corps* (Fort Eustis, VA: Army Transportation School, 1949), 2.

²⁶ Inglise keeles *railway operating battalion* ja *railway shop battalion*.

²⁷ R. P. Alexander, „Our Military Railway Transport Service”, *Army Information Digest*, May 1951, 52; Gray, *Railroading in Eighteen Countries*, 18–20; USATC, *Transportation Handbook Number Five for the Organized Reserve Corps*, 4.

²⁸ Fort Eustise sõjaväebaas rajati 1918. aastal. 1946–2010 asusid seal USA maaväe logistika-kool ja -keskus (toim.).

ja 756. veeremiremondi pataljon, mis pidid Pusani jõudma 30. augustil 1950.

Aktiveeritud reservüksused olid 712., 724. ja 729. raudteetranspordipataljon, 756. veeremiremondipataljon ja 702. raudteediviisi staap.²⁹ Üksustena paigutati Koreasse ainult 712. ja 724. pataljon. 712. pataljoni toetasid koos Reading Railroad ja Central Railroad of New Jersey ning 724. pataljoni sponsor oli Pennsylvania Railroad, mis oli sel ajal Ameerika Ühendriikide suurim kauba ja reisijate vedaja. Nii 712. kui ka 724. pataljon olid rahuajal paigutatud Philadelphiasse Pennsylvania osariigis. 756. veeremiremondipataljon oli veel üks *Pennsylvania Railroad*’i spondeeritav reservüksus, mis paiknes Altoonas Pennsylvania osariigis ja koosnes peamiselt ettevõtte Altoona Works teenistujatest. 729. transpordipataljon asukohaga New Havenis Connecticuti osariigis spondeeris New York, New Haven and Hartford Railroad ning rahuajal Nebraska osariigis Omahas paiknev 702. raudteediviisi staap oli erikoosseisuga staabiüksus, mida spondeeris Union Pacific Railroad.

Sel ajal kui 712. ja 724. pataljon Koreasse saadeti, kuhu nende esimesed jõud saabusid 1950. aasta detsembris, hoiti 702. raudteediviisi staapi, 756. veeremiremondipataljoni ja 729. raudteetranspordipataljoni väljaõppe- ja reservüksustena Fort Eustises, et rahuldada Koreas tegutsevate üksuste vajadusi. 712. ja 724. pataljon roteeriti tagasi Fort Eustisesse, et olla tegutsemisvalmis edasisteks eriolukordadeks muudes kohtades, kus sõjavägi vajab raudteeüksuste tuge. 756. veeremiremondipataljon jäi Koreasse, juhtides KRRi remonditöid Pusanis, kuid enamik selle personalist roteeriti tagasi Ameerika Ühendriikidesse ja asendati 756. pataljoni reservidega.

Kui 712. ja 724. pataljon mobiliseeriti, olid nad märkimisväärselt alamehitatud. Pataljone täiendati raudteelase kogemusega mobiliseeritud reservistidega, aga ka meestega, kellel niisugune kogemus puudus; nemad said väljaõppe tööpostil.³⁰ Osal mobiliseeritud meestest oli ainulaadseid

²⁹ Inglise keeles *702nd Transportation Railway Grand Division (HQ)*.

³⁰ Pennsylvania Raudteemuuseum (Railroad Museum of Pennsylvania, edaspidi RMOP), Albert M. Schofield Papers, „724th TROB History”; Carlton U. Baum, „Back Home From Korea”, *Reading Railroad Magazine*, January 1953, 4; Bykofsky, *The Transportation Corps in the Current National Emergency*, 36; Gray, *Railroading in Eighteen Countries*, 310; Lawrence Mahar, „Little Fellow on a Big Assignment”, *Railway Progress*, February 1953, 37–38; „Many P.R.R.

ja kasulikke kogemusi teistest valdkondadest. Näiteks hulk Lääne-Virginia osariigi söekaevureid oli määratud 712. pataljoni A-kompaniisse, mis hooldas raudteeliini. Tsiviilelus olid paljud neist olnud nn mutionud, st töötanud kitsastes tingimustes kaevandustes. Nad olid ääretult oskuslikud ühesilindriliste mootorite ja veepumpade käitamisel ja parandamisel. Kui raudteeliinid kommunistide vägedelt tagasi vallutati, olid auruvedurite jaoks mõeldud veerajatised tavaliselt tõsiselt kahjustatud ning need mehed olid võimelised seadma arvukate veevõtukohtadega veevarustuse taas töökorda ilma erivarustuse ja varuosadeta.³¹ Vähemalt Korea sõja algfaasis oli vastaspoolte edasi-tagasi liikumise tõttu üsna levinud raudteeliinide purustamine ja kiire taastamine, mis sageli algas vahetult pealetungivate rindeüksuste selja taga.

Raudteetransport ja Korea sõja faasid

Korea sõja ajalugu jaotatakse viide faasi: Pusani perimeetri periood 25. juunist kuni 15. septembrini 1950, ÜRO rünnakute periood 15. septembrist kuni 2. novembrini 1950, Hiina sekkumise periood 2. novembrist 1950 kuni 24. jaanuarini 1951, ÜRO vasturünnaku periood 24. jaanuarist 10. juulini 1951 ja patiseisu periood 10. juulist 1951 kuni 27. juulini 1953.

Pusani perimeetri perioodil tõmbusid ÜRO väed 224kilomeetri-lisele joonele, mis kaardus Masani sadamast läänes kuni P'ohang-dongini idarannikul. Selle eesmärk oli hoida tagasi Põhja-Korea sõjaväge, kaitstes eluliselt tähtsat Pusani sadamat, et koguda vägesid ja alustada vasturünnakut. ÜRO rünnakuteperioodil sooritasid ÜRO väed mere-dessandi Inchönis, murdsid välja Pusani perimeetrist ja tungisid edasi Põhja-Koreasse Yalu jõe suunas. Järgmisel perioodil liitusid konfliktiga

Men at Fort Eustis", *The Mutual Magazine*, January 1951, 16; „Two Railway Battalions Alerted for Duty", *Railway Age*, 2 September 1950, 84.

³¹ USA Maaväe Transpordikorpuse Raamatukogu (US Army Transportation Library, edaspidi USATL), M. L. Werner, jr., „A History of the 712th Railway Operating Battalion", www.lic.eustis.army.mil/documents/712th Trans Bn.doc, 13. juuli 2006; Leo Friedrich, „Recall to Duty – or – What's a TROB: Part I", *712th Transportation Railway Operating Battalion Mail Call*, December 1997, 7.

kommunistliku Hiina relvajõud ja ÜRO jõud tõmbusid Põhja-Koreast tagasi kaitseliinile Sõulist lõunasse P'yöngt'aekist kuni Samchökini. ÜRO vasturünnakute perioodil vabastati uuesti Sõul ja tõrjuti kommunistide väed tagasi umbkaudu 38. paralleeli joonele. Patiseisu perioodil asusid kahe sõjas oleva koalitsiooni juhid vaherahuläbirääkimistele, samal ajal lahingud jätkusid. Sõjategevus piirdus positsioonide tugevdamise ja piiratud väljatungidega vastase positsioonide vastu. Patiseisu perioodil tulistati üksteist suurtükkidest, sooritati äkilisi sissetunge ja luureretki ning korraldati aeg-ajalt piiratud ulatusega rünnakuid, et haarata võtmetähtsusega alasid, kuid enamjaolt püsisid rindejooned suhteliselt paigal.³²

Pusani perimeetri perioodil oli raudtee ülesanne vedada lisavägesid eesliinile ning evakueerida haavatuid ja põgenikke, samuti perimeetrisse tõmmatud mehi ja varustust. Aukude sulgemiseks kaitseliinis oli samuti tarvis taktikalisi ümberpaiknemisi. Näiteks liikus kogu USA 25. jalaväediviis 240 kilomeetrit mööda raudteed Waegwanist Chinjusse vähem kui 36 tunniga, et tõkestada Põhja-Korea edasitung Chinju juures ja kindlustada Pusani perimeeter.³³

ÜRO rünnakute perioodil oli peamine siht tagasivallutatud raudteerajatised ja -liinid nii kiiresti kui võimalik taastada ning toetada edasitungivaid rindeüksusi. ÜRO jõudude plaanid nägid alguses ette, et Inchõnist lähtuvad raudteeüksuste operatsioonid algaksid rohkem kui 30 päeva pärast maabumist. Siiski taaskäivitati need juba maabumisele järgneval päeval Inchõni sadama-alal ning 20. septembril 1950 saadeti esimene rong 1200 merejalaväelasega Sõuli-Inchõni raudteeliinil kuni Pupyungini, umbes 8 kilomeetri kaugusele, et toetada pealetungi Sõulile. Kolm päeva hiljem oli raudteeliin kuni Korea pealinna äärelinnadeni taastatud, transportides 350 000 toiduportsjonit, 315 000 gallonit kütust, 1260 tonni laskemoona ning 10 000 meest toeks Sõuli tagasivallutamise operatsioonidele.³⁴

³² Paik Sun Yup, *From Pusan to Panmunjom* (Washington: Brassey's, 1992), 166; Andrew J. Birtle, *The Korean War: Years of Stalemate* ([Washington DC]: U.S. Army Center for Military History, 2000), 3.

³³ E. C. R. Lasher, „A Transport Miracle Saved Pusan”, *National Defense Transportation Journal*, November–December 1950, 11.

³⁴ Kenneth W. Condit, „Marine Supply in Korea”, *Marine Corps Gazette*, January 1953, 52.

Hiina sekkumise faasis oli esmatähtis evakueerida mehi, varustust ja tsiviilpõgenikke lõuna poole, võimaldades ÜRO vägedel ümber formeeruda ja rünnakuvõimet uuendada ning päästa kümneid tuhandeid tsiviil-elusid. Vaatamata kaootilisele ja hirmutavale taandumisele jätkas 3. STR rindeüksuste varustamist. Järjestikused jaotusjaamad seati üles kohtades, kust lahinguüksused said võtta kütust ja määrdeaineid, toiduportsjoneid ja laskemoona. Kui üks jaotusjaam rinde lõuna poole liikudes suleti, avati kaugemal lõunas uus. Mis puutub tegevusse raudteel sõja selles faasis, ütles kolonel Edmond Lasher, USA 8. armee transpordiülem: „On väljaspool kahtlust, et raudtee päästis meie naha.”³⁵

ÜRO vasturünnakute perioodil rõhutati raudteeliinide ja -rajatiste taastamist nii ruttu kui võimalik ja võitlusvägede edasitungi toetamist. Mõned parandustööd ja taasavatud liinid olid kommunistliku Hiina suurtükitalu ulatuses. USA 32. pioneeribrigaad võttis enda peale suuremate sildade rekonstrueerimise. Enamiku väiksemate raudteesildade parandamise, tunnelite puhastamise ja raudteeliiprite taasladumise võttis oma hooleks 3. STR, mobiliseerides KRRi ressursse ja Korea ehitajaid ning lisatsiviil tööjõudu.³⁶

Patiseisu faasi ajal jäid rindejooned 38. laiuskraadile Sõulist põhjas enam-vähem paigale ning ÜRO jõudude ja kommunistide vahel algasid 10. juulil 1951 Kaesöngis vaherahuläbirääkimised. Need viidi raevukate lahingute jätkudes üle P'anmunjõni, mis paikneb umbes 24 kilomeetrit Kaesöngist lõunas neutraaltsoonis. Kui sõjategevus jätkus, juhendas 3. STR KRRi tööd ja tagas Koreas olevatele ÜRO relvajõudude raudteeveod. Selle hulgas oli isikkoosseisu ja varustuse viimine ühest asukohast teise, kui taktikaline olukord seda nõudis, mis tähendas ka haigete ja haavatute evakueerimist sanitaarrongidega, samuti transporditi päästa õnnestunud varustus tagalasse remonti. Kui olukord stabiliseerus, suurendas 3. STR jõupingutusi, et arendada edasi nii KRRi isikkoosseisu kui ka materiaalse baasi käitusvõimet ja koolitada personali.³⁷

³⁵ Sidney A. Levy, „Build'em up – Blow'em up”, *Railway Progress*, February 1952, 8.

³⁶ NARA, RG 407, 3rd TMRS, „Command Report 1 March to 31 March 1951”; Westover, *Combat Support in Korea*, 63.

³⁷ NARA, RG 407, 3rd TMRS, „Command Report 1 October to 31 October 1951”; „Command Report 1 March to 31 March 1952”.

Operatsioon *Little Switch*

Vaherahuläbirääkimistega seoses tehti 3. STRile ülesandeks olla peamine transpordivahendaja kolmes ülimalt olulises ja tundlikus operatsioonis: *Little Switch*, *Big Switch* ja *Glory*.

Operatsioon *Little Switch* korraldati pärast seda, kui kommunistid nõustusid ÜRO pakkumisega haigete ja haavatud sõjavangide esialgseks vahetamiseks. Kommunistide ja ÜRO kokkuleppe alusel kavatseti *Little Switch* korralda 20. aprillist kuni 4. maini 1953. Sõjavangid pidid saabuma vahetusale P'anmunjõmis täpselt graafiku järgi. Vähimgi viivitus võis saada kommunistide propaganda märklauaks ja olla võimalik etteväärne vaherahust taganemiseks.

Suuremat osa kommunistliku Korea sõjavangidest hoiti Pusani lähedal ning nad viidi sanitaarrongiga Munsani jaotusjaama, kust sanitaarkonvoi nad P'anmunjõmi edasi viis. 3. STR pidi olema sel 486kilomeetrisel marsruudil erilisel ettevaatlik – peljates rööbastel takistusi, saadeti ette eelvedur, mida sai kasutada ka vahetusvedurina. Rööbastelt maha jooksmise puhuks järgnes rongile raudteekraanaga varustatud remondirong. Operatsiooni *Little Switch* 14 päeva jooksul repatrieeriti 6670 kommunistliku Korea sõjavangi ja kõik sanitaarrongid saabusid õigel ajal.³⁸

Operatsioonid *Big Switch* ja *Glory*

Niipea kui vaherahule oli 27. juulil 1953 alla kirjutatud, algas operatsioon *Big Switch*. ÜRO väejuhatuse andis 5. augustist kuni 6. septembrini demilitariseeritud tsoonis P'anmunjõmis otse kommunistidele üle 75 000 sõjavangi ning kommunistid saatsid ÜROle Munsani, P'anmunjõmile lähimasse jaotusjaama vastu 12 000. Sõjavangide veoks kasutas 3. STR üle 150 rongi, mis tavaliselt koosnesid kümnest vagunist, mahutades 600 sõjavangi ja vahiüksuse. Lisaks otsustasid 22 000 Hiina ja Põhja-Korea sõjavangi mitte repatrieeruda ning nad tuli viia vastuvõtupunktidesse üle

³⁸ Robert M. Elkins, „Operation Little Switch”, *Railway Progress*, August 1953, 33.

kogu Lõuna-Korea (hiinlased viidi Taiwani saatmiseks Inchõni või K-16 lennuväljale Sõulis). Nendeks vedudeks kasutati vastuvõtukeskustesse saadetavate korealaste jaoks seitset 22 vaguniga diiselelektrirongi ning Taejõni haiglatesse või K-16 lennuväljale saadetavate haigete korealaste ja hiinlaste jaoks kolme sanitaarrongi.³⁹

Vahetuse viimane faas oli operatsioon *Glory*, st langenute vahetamine ÜRO ja kommunistide relvajõudude vahel. Langenud vastaste säilmed viidi spetsiaalsete morgirongidega Munsani jaotusjaama. Kõik ÜRO vägede langenud saadeti tuvastamiseks ja kodumaale transportimiseks Munsani jaotusjaamast Pusani.⁴⁰

Üleandmine KRRile

Vaenutegevuse lõpu järel hakkasid sõjaväe raudteepataljonid andma üha rohkem töö-, hooldus- ja juhtimiskohustusi üle KRRi töötajatele. Selle tulemusena määrati 765. veeremiremondipataljon reservi 1. detsembril 1954 ja 712. raudteetranspordipataljon 20. jaanuaril 1955. 724. raudteetranspordipataljon vabastati tegevteenistusest 26. mail 1955 ja viidi reservstaatuses tagasi Philadelphiasse.

Tagamaks, et KRRi arendamine kestab rahuldavalt edasi ja et raudteesüsteem jätkab edukalt logistilise toe pakkumist Korea poolsaarele jäävatele Ameerika relvajõududele, organiseeris USA sõjavägi nõunike grupi, et jätkata KRRi abistamist, kuni tegevjuhtimine 1955. aasta juunis Korea valitsuse kätte tagasi läheb. Raudteepataljonid viidi tagasi USAsse. Algselt

³⁹ USAIMH, Williams S. Lawton Papers Box 2, „Headquarters I US Corps Brochure for the evacuation of non-repatriates January 1954”; Walter G. Hermes, *United States Army in the Korean War: Fighting Front and Truce Tent* (Washington DC: Office of the Chief of Military History Department of Army, 1965), 495–496; „Operation Big Switch,” *712th TROB Mail Call*, June 1998, 4; „Operation Big Switch,” *712th TROB Mail Call*, September 1998, 4.

⁴⁰ UKNA (Ministry of Defence), DEFE 7/1929, „Operation Glory 1954 No. 125 (1191/1/18) British Legation Seoul 20 September 1954 to Anthony Eden”; US Army Quartermasters Museum „Operation Glory Condensed from Graves Registration Division, Korean Communications Zone (KCOMZ) Historical Summary, July -December 1954”, http://www.qmmuseum.lee.army.mil/korea/op_glory.htm, 15. juuni 2006.

1000mehelisena kavandatud nõunike rühma kahandati kiiresti kõigest 78-liikmeliseks, aga ka see osutus mittevajalikuks, sest korealased tõestasid ruttu oma vilumust raudteesüsteemi käitamisel ja juhtimisel. Nelja kuu jooksul vähendati nõuandvat rühma 14 meheni ning lõpuks võtsid Riigidepartemangu tsiviileksperdid ohvitseridelt kohustused üle. See ehk tõendab raudteepataljonide jõupingutuste edu väljaõppel ja nõustamisel, samuti KRRi ametnike edasipüüdlikkust ja soovi raudteesüsteemi ise juhtida ja arendada.⁴¹

Hinnang

Nõunike rühma koosseisu kiire kahandamine paistab tunnistavat raudteepataljonide pingutuste edu väljaõppel ja nõustamisel. Õnneks oli võib-olla tõsiasi, et KRR oli põhiosas üles ehitatud Ameerika suure raudteekompanii mudeli alusel. Maaväe raudteeüksused järgisid sama mudelit, muutes võimalikuks paralleelhierarhia, kus 3. STRi personal täitis järelevaataja, nõuandja, koolitaja, samuti kaastöötaja rolli. Nõustamise, mentorluse ja koolitamise muutis kergemaks ka tõsiasi, et selle aja Ameerika raudteedel koolitati ja arendati suurema vastutusega ametikohtade jaoks vajalikke töötajaid nii, et nad olid kogenud kolleegide juures õpi- poisiks.

Ainus erinevus selles protsessis reservistidest raudteetöötajate jaoks Koeras oli toimetulek korealaste väga eristuva kultuuriga. Paralleeljärelevaatajad töötasid KRRi teenistujate jaoks tuttavas õpipoisikontekstis hästi. Neid kasutati liinihooldusseksioonides, kus olid nii sõjaväe kui ka KRRi sektsiooni töödejuhatajad; pöördplatvormiga veduridepoodes olid samal ajal olemas Ameerika ja Korea töödejuhatajad. Süsteem töötas

⁴¹ NARA, RG 469, Foreign Operations Administration (FOA), „Summary of the Understanding Reached at the Conference at HQ KCAC 2 August Concerning Procurement of Rail Services from KNR”; „3rd TRC Summary of Proceedings of Conference held on 5 January 1955”; „G. B. DeGroat to C. T. Wood 26 September 1955”; RG 554, Headquarters Korean Civil Assistance Command (HQ KCAC), „Monthly Civil Affairs Summary for Korea July–September 1955”; *United Nations Command Civil Assistance and Economic Aid Korea, 1 July 1954 to 30 June 1955* (Tokyo: Supreme Headquarters Far East, 1955), 95.

kõige paremini siis, kui vastutajaks oli kogenud Ameerika raudteelane ning kasutati veidi praktilist diplomaatiat.

Kui Koreasse saabus 765. veeremiremondipataljoni jaoks uus isikkoosseis, viis pataljoni staap oma uued sõdurid kurssi KRRi tööliste vabatahtliku koostöö saavutamise tähtsusega. 765. pataljoni juhendamise all oleva töökoja tegevuses ei märgatud Ameerika ja Korea personali segunemisel suuremaid raskusi vaatamata keelebarjäärile ja erinevustele tehnilistes meetodites.⁴²

Reservprogrammi taandareng

Reservprogramm oli vabatahtlik ja organisatsioonid toetasid üksusi lepingulisel alusel sõjaväega. 1950. aasta augustis algas reservprogrammi mahu kiire kahanemine, kuna sõjaväega uuendati üha vähem lepinguid. Augustist 1950 kuni juunini 1954 tühistasid raudteed reservilepingud 24 üksusega, mis seejärel laiali saadeti. Ainult 16 reserv-raudteeüksust jäi pärast 1954. aastat alles. Veelgi enam, kõik allesjäänud üksused olid tugevalt alamehitatud. Aastaks 1959 oli enamik raudteid allesolevad reservilepingud tühistanud.

Korea sõja puhkedes kutsuti ohvitserid ja sõdurid ühekaupa tegevteenistusse ning paigutati sageli raudteega mitte seotud teenistuskohadele. Selline tegevus häiris tugevalt sponsoriks olevate raudteekompaniide ametnikke, kes tundsid, et sellega rikuti ettevõtete ja sõjaväe vahelist lepingut, mille järgi reservprogrammis osalev personal kutsutakse vaid raudteel tegutsevasse üksustesse. Sõjavägi tegi seda, viidates hädavajadusele, mis oli juriidiliselt lubatud. Raudteeametnike jaoks oli sellel siiski umbusalduse ja ebapädevuse kõrvalmaik, arvestades transpordiprobleemide eripära Koreas, kus kogenud raudteelastest oli sageli kriitiline puudus.

Paljud probleemid ei tulenenud mitte reservprogrammist, vaid sõjaväe üldisest personalisüsteemist, mis põhines aegunud haldusideedel, tuginedes sajandivahetuse-aegsetele Frederick W. Taylori teadusliku

⁴² NARA, RG 407, 765th TRSB, „Command Report 1 January 1951 to 31 January 1951”.

Auruvedur raudteetöökogas – Korea riikliku raudtee kesktöökogad Pusanis. NARA, Army Signal Corps Collection

Steam Locomotive in Shop – Main KNR repair workshops at Pusan

juhtimise teooriatele. Neid ei olnud muudetud ajast, kui nad peaaegu 50 aasta eest kehtestati. Iganenud personalisüsteem murdus ootamatu riikliku hädaolukorra all kiiresti.⁴³ Reservilepingute tühistamine põhjustas transpordikorpuse jaoks veel ühe muret tekitava konflikti olukorraks, kus raudteetransport oleks vajalik. Kindralmajor Paul F. Younti, USA maaväe transpordiülema sõnade kohaselt oli see „kurb, ebatavaline ja nõutukstegev asjade seis”.⁴⁴ Kui suur hulk organisatsioone lõpetas reservilepingud aastaks 1959, käisid kiiresti alla ka muud tüüpi reservüksused sarnaselt raudteele spetsialiseerunudega.

⁴³ Donald Vandergriff, *The Path to Victory: America's Army and the Revolution in Human Affairs* (Novato, CA: Presidio Press, 2002), 84–88.

⁴⁴ Bykofsky, *The Transportation Corps in the Current National Emergency*, 46–47.

Kokkuvõte

Korea sõja ajal tõi reservprogramm suurt kasu. Sõjaväe ametlikule aruandele tuginedes ületasid 724., samuti 712. ja 765. pataljon kõiki uskumatuna näivaid ootusi Korea raudteed töös hoides: „Iidsed sillad, raudteeliinid ja teetammid on taastatud, parandatud ja tugevdatud. Pioneeeriüksuste sõdurid ja meeskonnaliikmed on korealased välja õpetanud suurepäraseks raudteelasteks.”⁴⁵

KRRi 3. STRilt õpitu oli Lõuna-Koreale selgelt kasuks. Noor riik suutis säilitada oma vabaduse ning arenes lõpuks Aasia tugevaks majandusgigandiks. Oluline tegur Lõuna-Korea stabiliseerimises ja majanduslikus arengus oli tõhus transpordisüsteem. Pidev veomahu kasv KRRil oli tihe-
das vastavuses Lõuna-Korea majanduse imetlusväärse tõusuga: aastatel 1961–1977 suurenes kaubaveomaht ja reisijate arv üle kolme korra.⁴⁶ Raudteeliikluse kaalukus on püsinud ka uuel aastatuhandel. Lõuna-Korea tähtsaimaid linnu Sõuli ja Pusani hakkas ühendama KTX, tipptehnoloogiline kiirreisirong, mida peetakse suureks majanduslikuks kordaminekuks.⁴⁷

Bibliograafia

Arhiivid, raamatukogud ja muuseumid

Ameerika Ühendriikide Maaväe Sõjaajaloo Instituut (US Army Military History Institute)

Senior Officers Debriefing Program

Williams S. Lawton Papers

⁴⁵ Gary Jennings, „The KCOMZ Story”, *Army Information Digest*, October 1953, 57.

⁴⁶ William D. Middleton, „Keeping Pace With A Booming Economy”, *Railway Gazette International*, March 1979, 235.

⁴⁷ Michael Knutton, „Korea fulfils A High Speed Dream”, *Rail Journal International*, March 2004, <http://www.railjournal.com/altfeature2.shtml>, 15. aprill 2004; *New York Times*, 1 April 2004; „S. Korea Launches High Speed Train”, *BBC World News*, 1 April 2004, <http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/asia-pacific/3589591.stm>, 9. detsember 2004.

Ameerika Ühendriikide Maaväe Transpordimuuseum (US Army Transportation Museum)

Research Library

Ameerika Ühendriikide Rahvusarhiiv (US National Archives)

334 Records of Interservice Agencies

407 Records of the Adjutant General's Office

469 Records of U.S. Foreign Assistance Agencies, 1948–1961

George C. Marshalli Raamatukogu ja Arhiiv (George C. Marshall Research Library and Archives)

James A. Van Fleet Papers

Pennsylvania Raudteemuuseum (Railroad Museum of Pennsylvania)

Albert M. Schofield Papers

Ühendkuningriigi Rahvusarhiiv (United Kingdom National Archives)

WO 33 War Office: Reports, Memoranda and Papers

DEFE 7 Ministry of Defence prior to 1964: Registered Files

Kirjandus

Alexander, R. P. „Our Military Railway Transport Service.” *Army Information Digest*, May 1951

Birtle, Andrew J. *The Korean War: Years of Stalemate*. [Washington DC]: U.S. Army Center for Military History, 2000

Black, R. B. *An Evaluation of Service Support in the Korean Campaign*. Tokyo: ORO Study, 1951

Breuer, William B. *Shadow Warriors: the Covert War in Korea*. New York: Wiley, 1996

Bykofsky, Joseph. *The Transportation Corps in the Current National Emergency Historical Report No. 7: Military Rail Transportation, 1950–1954*. Washington DC: Department of the Army, Office of the Chief of Transportation, 1954

Condit, Kenneth W. „Marine Supply in Korea.” *Marine Corps Gazette*, January 1953

Davis, Wallace. „The Affiliation Program, Part I.” *National Defense Transportation Journal*. July–August 1949

Elkins, Robert M. „Operation Little Switch.” *Railway Progress*, August 1953

Faricy, William T. „Railroads – Mighty Weapon in Korea.” *Defense Transportation Journal*, March–April 1952

Gavin, Crump. „Pitfalls in Logistic Planning.” *Military Review*, April 1962

- Gray, Carl R. *Railroading in Eighteen Countries: The Story of American Railroad Men Serving in the Military Railway Service*. New York: Charles Scribner's Sons, 1955
- Hamby, Joel E. „Striking the Balance: Strategy and Force in the Russo – Japanese War.” *Armed Forces and Society*, Spring 2004
- Hermes, Walter G. *United States Army in the Korean War: Fighting Front and Truce Tent*. Washington DC: Office of the Chief of Military History Department of Army, 1965
- Huston, James A. *Outposts and Allies: US Army Logistics in the Cold War*. Selinsgrove PA: Susquehanna University Press, 1988
- Jennings, Gary. „The KCOMZ Story.” *Army Information Digest*, October 1953
- Korea: *Its Land, People, and Culture of All Ages*. Seoul: Hakwon-sa, 1960
- Kyotongbu. *Transportation of Korea 1957*. Seoul: Ministry of Transportation, 1957
- Lasher, E. C. R. „A Transport Miracle Saved Pusan.” *National Defense Transportation Journal*, November–December 1950
- Levy, Sidney A. „Build'em up – Blow'em up.” *Railway Progress*, February 1952
- Marble, Sanders. „Professional Doctors but Amateur Soldiers: The US Army's Affiliated Hospitals Program, 1915–1955.” *War and Society*, May 2008
- Matles Savada, Andrea & Shaw, William (eds). *South Korea: A Country Study*. Washington DC: Federal Research Division, Library of Congress, 1990
- Middleton, William D. „Keeping Pace With A Booming Economy.” *Railway Gazette International*, March 1979
- Negrier, Francois Oscar de. *Lessons of the Russo-Japanese War*. [S. l.]: Rees, 1906
- O'Ballance, Edgar. *Korea: 1950–1953*. Malabar, Fla: R. E. Krieger Pub. Co., 1985
- Paik Sun Yup. *From Pusan to Panmunjom*. Washington: Brassey's, 1992
- Perlman, A. E. „Notes on South Korean Railroads.” *Railway Age*, 25 November 1950
- Platonov, C. „The Battle of Mukden: the 50th Anniversary.” *History Today*, December 1955
- „Proposed Railway in Korea.” *The Railway Engineer*, April 1898
- Rees, David. „Two Koreas in Conflict: A Comparative Study.” *Conflict Studies*, April 1978
- Sibul, Eric A. „Logistical Aspects of the Estonian War of Independence.” *Baltic Defence and Security Review*, vol. 12, no 2 (2010): 108–133
- Tavener, C. B. *Who's Who in Railroading in North America*. New York: Simmons-Boardman Publishing Company, 1954

- Terry, T. Philip. *Terry's Guide to the Japanese Empire*. Boston: Houghton Mifflin Company, 1927
- Toland, John. *In Mortal Combat: Korea, 1950–1953*. New York: Quill, 1991
- United Nations Command Civil Assistance and Economic Aid Korea, 1 July 1954 to 30 June 1955*. Tokyo: Supreme Headquarters Far East, 1955
- US Army Forces Far East & Eighth Army (USAFFE). *Logistics in the Korean Operations*. Camp Zama Japan: US Army Forces Far East, 1955
- US Army Transportation Corps (USATC). *Transportation Handbook Number Five for the Organized Reserve Corps*. Fort Eustis, VA: Army Transportation School, 1949
- Van Fleet, James A. *Rail Transport and the Winning of Wars*. Washington DC: Association of American Railroads, 1956
- Vandergriff, Donald. *The Path to Victory: America's Army and the Revolution in Human Affairs*. Novato, CA: Presidio Press, 2002
- Westover, John G. *Combat Support in Korea*. Washington DC: Combat Forces Press, 1955

Internet

- BBC World News, 1 April 2004. „S. Korea launches high speed train.” 20. märts 2012. <http://news.bbc.co.uk/1/hi/world/asia-pacific/3589591.stm>
- Rail Journal International, March 2004. Knutton, Michael. „Korea fulfils A High Speed Dream.” 15. aprill 2004. <http://www.railjournal.com/altfeature2.shtml>
- US Army Quartermasters Museum. „Operation Glory Condensed from Graves Registration Division, Korean Communications Zone (KCOMZ) Historical Summary, July–December 1954.” 20. märts 2012. http://www.qmmuseum.lee.army.mil/korea/op_glory.htm
- US Army Transportation Library. Werner, M. L. jr. „A History of the 712th Railway Operating Battalion.” 13. juuli 2006. [www.lic.eustis.army.mil/documents/712th Trans Bn.doc](http://www.lic.eustis.army.mil/documents/712th%20Trans%20Bn.doc)

US Army and Korean National Railroad during the Korean War: 1950–1953

A case study of interaction between military and a civil organization

Eric Sibul

This article examines how the US Army worked with the civilian Korean National Railroad (KNR) to provide logistics support to the United Nations (UN) forces during the Korean War in 1950–1953. During this conflict, railways were of paramount logistical importance to both the UN and the Communists. Korean railways were well suited for military transport as they were primarily developed by the Japanese between 1904 and 1945 to provide strategic transport between Korean ports and Manchuria. When the Korean War broke out in June 1950, South Korea's KNR was a young and inexperienced organization, being formed just two years prior, and thus could not cope with wartime operation without outside assistance.

As a result the US Army took over the operational control of the KNR from the government of the Republic of Korea (ROK) from August 1950 to June 1955. The army had two objectives in regard to the KNR. The first was to keep the railway running to support ongoing military operations, while the second was to increase the capacity of the KNR, allowing it to provide better support to future military operations while facilitating the social and economic development of the ROK. Army personnel served as advisors, trainers and supervisors to KNR employees as well as assisted in actual railway operation. The army drew on experienced railroad men in army reserve units for these tasks. These reserve units were sponsored by civilian American railroad companies to provide the army with railroad operation capacity in time of war or emergency. The benefit the reserve units offered to the railroad companies was a controlled fashion for their employees to be called up for military duty, preventing deficiencies of key operating personnel and management figures.

The basic railway transportation reserve units were the railway operating battalion and the shop battalion. The operating battalion had the operation and maintenance duties equivalent to a division of a major American civilian railway operating 240 kilometres (150 miles) of railway. The other basic unit was the railway shop battalion which did the work of the general locomotive and car (wagon) workshop on a civilian railway. They did heavy repair on locomotives and car refurbishment and erection, work that could not be accomplished in smaller outlying facilities.

On 3 September 1950 three railway operating battalions, one shop battalion and one rail transport headquarters unit were mobilized as units for the Korean emergency. However, initially only two of the army's active rail transportation units, 714th Transportation Railway Operating Battalion and the 765th Transportation Railway Shop Battalion deployed from Fort Eustis, Virginia to Korea, arriving in Pusan on 30 August 1950.

The reserve units activated were 712th, 724th and 729th Transportation Operating Battalions, the 756th Transportation Railway Shop Battalion, and the 702nd Transportation Railway Grand Division (HQ). Only the 712th and 724th were to deploy as units to Korea. The 712th was sponsored jointly by the Reading Railroad and the Central Railroad of New Jersey and the 724th which was sponsored by the Pennsylvania Railroad which was largest mover of freight and passengers in the United States at that time. The 756th shop battalion was another Pennsylvania Railroad sponsored reserve unit, the 729th operating battalion was sponsored by the New Haven Railroad and the 702nd was a headquarters unit with specialized staffs, sponsored by Union Pacific Railroad. While the 712th and 724th deployed to Korea with first elements arriving December 1950, the 702nd HQ, 756th shop battalion and the 729th operating battalion were held at Fort Eustis to facilitate training and as a source of replacements.

With end of hostilities in July 1953 the army railway battalions began to increasingly turn over operations, maintenance and administrative responsibilities to KNR's employees. To ensure the KNR's development continued satisfactorily and that the rail system would continue to provide successful logistics support to American forces remaining on the Korean Peninsula, the army organized KNR Advisory Group to continue

assistance to the KNR once operational control returned to the Korean government in June 1955; railway battalions were returned to the continental U.S. The army advisory group with an initially envisioned strength of 1,000 men was quickly reduced down to a mere 78, but even this proved unnecessary, as the Koreans quickly proved adept at operating and managing the rail system. Within four months the advisory group was further reduced to 14 men and civilian experts under the State Department eventually took over these responsibilities from the army officers. This perhaps attests to the success of railway battalions' training and advisory efforts, as well as the ambition and desire of KNR's officials to run and develop the rail system themselves.

The quick reduction of the advisory group seems to attest the success of railway battalions' training and advisory efforts. It was fortunate that KNR was organized according to the model of a large American railway; the organization of army railway units was based on the same model and it was possible to make a parallel hierarchy with experienced army personnel serving as supervisors, advisors, trainers and co-workers. What also made the tasks of advising, mentoring and training easier was that on American railways, employees were trained and developed to assume positions of greater responsibility through apprenticeship to experienced senior employees. The only difference from this process for the reservist railway men in Korea was dealing with a very different national culture. Parallel supervisors for KNR employees worked well in the familiar context of apprenticeship.

Parallel supervisors were used in the track maintenance sections and, in roundhouses, there were parallel American and Korean foremen. The system gave the best results if there was an experienced American railroader in charge and some practical diplomacy was used. As new personnel arrived in Korea for the 765th shop battalion, the command briefed its new enlisted men on the importance of obtaining the voluntary cooperation of KNR workers. Within the repair shop operations overseen by the 765th no great difficulties were seen in the intermingling of American and Korean personnel in spite of a language barrier and differences in technical methods.

Eestlastest ajateenijad Nõukogude Liidu relvajõududes külma sõja perioodil

Kristjan Luts

Eesti Sõjamuuseum on külma sõja uurimisega sõjaajaloolisest aspektist tegelenud alates 2005. aastast, kui algatati uurimisprojekt „Eesti ja külm sõda”. Eeskätt mälestuste kogumisele keskenduva projekti teravik on suunatud külma sõja perioodil Nõukogude Liidu relvajõududes teeninud eestlastele – nii ajateenijatele kui ka ohvitseridele. Teema olulisus seisneb asjaolus, et kuigi 1949. aasta Genfi konventsiooniga on ajateenistus okupeeriva riigi sõjaväes keelatud,¹ sunniti pärast Teist maailmasõda rohkem kui 300 000 Eesti Nõukogude Sotsialistlikus Vabariigis elanud meest teenima Nõukogude relvajõududes.²

Artikli eesmärk on esitada koondatult kvantitatiivseid ja kvalitatiivseid teadmisi eesti ajateenijate olukorrast ja kogemustest Nõukogude sõjaväes.³ Üldlevinud vaateid teenistusele, samuti tüüpilise Nõukogude

¹ 12. novembril 1989 võttis Eesti NSV Ülemnõukogu vastu otsuse ajaloolis-õiguslikust hinnangust Eestis 1940. aastal toimunud sündmuste kohta. See dokument tunnustas Eesti NSV territooriumi okupeeritud alaks. Samuti leiab Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Rahvusvahelise Komisjoni aruanne, et Eesti oli Nõukogude Liidu poolt okupeeritud ajavahe-
mikus 1940–1941 ning 1944–1991. Toomas Hiio, Meelis Maripuu ja Indrek Paavle (toim.), *Estonia since 1944 : Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity* (Tallinn: Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity, 2009).

² Nimetatud arv põhineb Kaitseressursside Ameti (KRA) arhiivimaterjalidel (fond 9, kataloog 8, „Eesti NSV-st Nõukogude armeesse saadetute nimekirjad”). Tuleb silmas pidada, et arv kajastab kogumispunkti teele saadetuid, ent ei saa täie kindlusega väita, et kõik kutsealused oma teenistuskohhta jõudsid või kui kaua nende teenistus realselt kestis (nt võidi neidervislikel vm põhjustel tagasi saata). Arhiivimaterjalid on juurdepääsupiiranguga, nendega võis tutvuda pärast teadustöö vajadustele viitava avalduse esitamist ning selle rahuldamist.

³ Eestlastest ajateenijaid Nõukogude Liidu relvajõududes on autor varem käsitlenud artiklis Kristjan Luts, „Eestlastest ajateenijad Nõukogude Liidu relvajõududes”, *Ajalooline Ajakiri*, 2/2009, lk 253–280. Siinne artikkel vaatleb laiemat perioodi ja tutvustab ajateenistuse üldise

sõduri kuvandit on võrreldud eestlastega, et näha, kas viimased sobisid üldisse pilti või erinesid mingil määral paljudest teistest Nõukogude sõjaväes teeninud rahvustest. Artiklis pööratakse tähelepanu järgmistele küsimustele: missugune oli eesti meeste üldine taust võrreldes nende kaaslastega Nõukogude relvajõududes? Millised olid suhted teiste rahvusrühmadega? Kuidas hinnatakse teenistuse mõttekust tagasi-vaates?

Nõukogude relvajõudude ajalugu külma sõja perioodil on uurinud nii Euroopa, USA kui ka Venemaa (Nõukogude Liidu) autorid. Ühendriikide Kaitseluureagentuuri (Defense Intelligence Agency)⁴ koostatud uurimusest võib leida süstemaatilise ülevaate, mis katab peaaegu kõik teemad alates personaliküsimustest kuni erinevate väeliikide kirjeldusteni. Teise üldise ülevaate annab Carey Schofield oma raamatus pealkirjaga „Inside the Soviet Army”,⁵ mille ta lõpetas 1980. aastate lõpus pärast kaheaastast reisi Nõukogude sõjaväebaasidesse. Ray Bonds keskendub peamiselt Nõukogude Liidu sõjalisele tugevusele ja annab eri väeliikide varustusest ülevaate oma raamatus „Soviet War Power”.⁶ John Erickson ja E. Feuchtwanger on koostanud raamatu, mis sisaldab esseid teemadel alates Nõukogude sõjalistest teooriatest kuni sõjaväe kui rahvusliku loimumise vahendi tähtsuseni.⁷ Ellen Jones on analüüsinud relvajõudude ja ühiskonna suhet oma raamatus „Red Army and Society”.⁸ Põhjaliku, kuid mõneti erapooliku kirjelduse Nõukogude relvajõudude kohta võib leida raamatust „Inside the Soviet Army”, mille on koostanud Nõukogude armee ülejooksikust ohvitser Vladimir Rezun (ilmunud Viktor Suvorovi kirjanikunime all).⁹ Mary Heissi ja Victor Papacosma teosest „NATO and

raamistiku kirjeldamise asemel eeskätt veebipõhise uuringu raames kogutud mälestuskilde. Artikkel põhineb autori magistritööl Kristjan Luts, „Eesti sõdur võõras mundris: eestlastest ajateenijad Nõukogude Liidu relvajõududes 1968–1991”, juh Aigi Rahi-Tamm (Tartu, 2009).

⁴ Defense Intelligence Agency, *Handbook on the Soviet Armed Forces* (Washington: Government Printing Office, 1978).

⁵ Carey Schofield, *Inside the Soviet Army* (London: Headline, 1991).

⁶ Ray Bonds (toim.), *Soviet War Power* (London: Corgi, 1982).

⁷ John Erickson ja E. Feuchtwanger (toim.), *Soviet Military Power and Performance* (London: Palgrave Macmillan Press, 1979).

⁸ Ellen Jones, *Red Army and Society* (Boston: Allen and Unwin, 1985).

⁹ Viktor Suvorov, *Inside the Soviet Army* (London: Macmillan Publishing Co., 1982).

the Warsaw Pact” võib leida NATO ja Varssavi Lepingu Organisatsiooni sõjalise tugevuse laiahaardelise võrdluse.¹⁰

Vene autorite uurimused hõlmavad näiteks Tatjana Volokitina, Galina Muraško ja Albina Noskova teost „Москва и Восточная Европа”,¹¹ mis annab ülevaate Ida-Euroopa nõukogustamisest külma sõja alguses ning Ida-Euroopa maade relvajõudude allutamist Moskva valitsusele. Üks kõige tunnustatumaid Vene sõjaajaloolasi tänapäeval, kindral Grigori Krivošejev, on toimetanud raamatu „Россия и СССР в войнах XX века”, mis arutleb Nõukogude/Venemaa sõjaliste konfliktide üle 20. sajandil.¹² Nõukogude ohvitseri ja sõduri psüühikat analüüsiva laialdase uurimuse võib leida teosest „Военная психология”.¹³ Nõukogude relvajõudude territoriaalset ja organisatsioonilist struktuuri käsitletakse raamatus „Советская Армия в годы „холодной войны””.¹⁴ Inimliku poole pealt on Juri Poljakov analüüsinud *dedovština*’t, kirjeldades Nõukogude ajateenija igapäevaelu raamatus „100 дней до приказа”¹⁵.

Ka eestlaste hulgas on mitu endist ajateenijat ja ohvitseri (nt Olavi Ruitlane,¹⁶ Viljo Anslan,¹⁷ Indrek Paavle,¹⁸ Toomas Kivi,¹⁹ Aleksander Torjus,²⁰ major Enn Vaino²¹ ja kindralmajor Vello Vare²²) leidnud aja ning huvi, et kirja panna oma mälestused. Eesti Sõjamuuseumi kogudes

¹⁰ Mary Heiss ja Victor Papacosma, *NATO and the Warsaw Pact* (Kent: Kent State University Press, 2008).

¹¹ Татьяна Волокитина, Галина Мурашко и Альбина Носкова, *Москва и Восточная Европа* (Moskva: РОССПЭН, 2008).

¹² Григорий Кривошеев, *Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооруженных сил. Статистическое исследование* (Moskva: Олма-Пресс, 2001).

¹³ В. Шеляг, *Военная психология* (Moskva: Воениздат, 1972).

¹⁴ В. Феськов, К. Калашников и В. Голиков, *Советская Армия в годы „холодной войны” (1945–1991)* (Томск: Томский университет, 2004).

¹⁵ Юрий Поляков, *100 дней до приказа* (Moskva: М. Дет. лит., 1999).

¹⁶ Olavi Ruitlane, *Krooni* (Tartu: Väiku Välläandja, 2005).

¹⁷ Viljo Anslan, *Raadiosignaal 0001* (Tallinn: V. Anslan, 2008).

¹⁸ Indrek Paavle, „Suletud maailmas” – Eneken Helme, Lea Tooming (toim.) *Eesti rahva elulood. III osa, Elu Eesti NSV-s* (Tallinn: Tänapäev, 2003).

¹⁹ Toomas Kivi, *Dembel 1985, Kabul* (Pärnu: Perona, 1996).

²⁰ Aleksander Torjus, *Sina ei pea mitte imestama* (Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia, 2011).

²¹ Enn Vaino, *Raketigarnison I ja II* (Tartu: Enn Vaino, 2000).

²² Vello Vare, *Jälgi tallatud radadelt: ühe elu kroonika I ja II* (Tallinn: [Infotrükk], 2003).

säilitatakse ka mitut ajateenistust kirjeldavat käsikirja (nt Tõnis Assoni²³ ja Victor Verniku²⁴ oma). Selliste mälestuste kasutamisel tuleb aga arvestada mitme kitsaskohaga. Suhteliselt pikk ajavahe sündmuste toimumise ja nende kirjapanemise vahel võib põhjustada faktilisi ebatäpsusi. Mitmel juhul on tagasivaatav lähenemine teemale toonud kaasa ka üldistusi, tegude õigustamist ja pärast teenistust kujunenud väärtuste omistamist teenistusajale.

Peale eelnimetatud kirjanduse on artikli koostamisel kasutatud esmasid allikaid, nagu näiteks sõdurite kirju. Nende kasutamisel ajalooallikana tuleb arvestada kirjutamise aega, nagu ka kirja adressaati. Tehtud intervjuud on samuti osutunud väärtuslikeks allikateks ning täiendavad analüüsi kirjeldavate elementidega. Kokku on intervjuueeritud 17 endist ajateenijat alates reameestest kuni Eesti kaitseväge praeguste kindraliteni: nii mehi, kes läbisid oma teenistuse ehituspataljонides, kui ka neid, kes teenisid strateegilistes raketivägedes. Võimalikult täpse pildi saamiseks on käsitletud eri perioode 1950. kuni 1990. aastateni. Kuigi veteranide kommentaare saab vaadelda vastukaaluna Nõukogude ametlikele allikatele (nt uudisteartiklitele), ei tohi esimesi võtta puhta tõena. Intervjuueeritavad rääkisid tihti üksteisele vastu ja aeg-ajalt väljendasid suurt kallutatust.

Empiiriliste andmete kogumisel oli aga kõige olulisem allikas internetipõhine küsimustik, mis koostati nii kvantitatiivse kui ka kvalitatiivse teabe kogumiseks Nõukogude armees teeninud meestelt (nt väljaõppe, ülesannete, igapäevaelu kohta). Küsimustiku täitsid 2007. aasta maist kuni 2011. aasta detsembrini 839 sõdurit ja 106 ohvitseri ning andmete kogumist jätkatakse. Tuleb rõhutada, et kuivõrd tegu on endiselt ainult väikese osaga Nõukogude relvajõududes teeninud eestlaste mälestustest, ei saa nende mälestusi ega nende põhjal tehtud järeldusi üksüheselt üle kanda suuremale rühmale. Samuti katab enamik vastuseid (74%) teenistuspriodi 1970. ja 1980. aastatel, jättes tühikuid 1950. ja 1960. aastate kohta.

Veel on kasutatud mitmes arhiivis säilitatavaid materjale. Neist peamised paigad on Eesti Riigiarhiiv (materjalid ajateenistuse ja ohvitseride

²³ Tõnis Asson, *Военный билет* (käsikiri) (Tartu, 1999).

²⁴ Victor Vernik, *Sõjasõit: mälestusi Vene kroonust* (käsikiri) (Laagri, 2005).

värbamise süsteemi institutsionaalsest korraldusest Eesti NSVs) ja Kaitseressursside Ameti arhiiv (Eesti NSVst Nõukogude relvajõududesse saadetud meeste nimekirjad). Kõige tähtsama eraarhiivina tuleb nime-tada endise Nõukogude ohvitseri Rein Värgi koostatud andmekogu, kus on materjale üle 280 Nõukogude sõjaväes teeninud eestlasest ohvitseri ja ajateenija kohta.

Eestlaste teenistust Nõukogude relvajõududes on Eesti Sõjamuuseumis uuritud nüüdseks juba seitse aastat. Kogutud materjal annab võimaluse teha esimesi järeldusi ja välja pakkuda hüpoteese, ent nende täiendamiseks peab uurimistöö jätkuma. Oma panuse saab anda iga Nõukogude relvajõududes teeninu, osaledes vastavasisulises uuringus (vt täpsemalt: www.esm.ee/ankeet).

Eestlastest ajateenijad Nõukogude Liidu relvajõududes

Nõukogude Liidu põhiseadus sätestas: „Sõjaväeteenistus NSV Liidu relvajõududes on Nõukogude kodanike austav kohustus.”²⁵ Siiski pidi NSV Liit olema 1949. aasta Genfi konventsioonile allakirjutanud riigina teadlik, et võõrvõimu sõjaväes teenimise nõudmine on konventsiooni rikkumine.²⁶ Sellest hoolimata olid eesti mehed sunnitud veetma kaks kuni viis aastat (olenevalt aastakäigust)²⁷ Nõukogude relvajõududes. Järgnev artikkel pakub ülevaate nende teenistusest ning võimaldab meil uurida kogetut, mis on mõjutanud mitut põlvkonda eesti mehi.

²⁵ NSV Liidu konstitutsioon (Moskva, 1977), artikkel 63.

²⁶ Office of the High Commissioner for Human Rights, 'Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War', Part III, Article 51, <http://www.unhchr.ch/html/menu3/b/92.html>, 27. jaanuar 2012.

²⁷ 1925. aastal vastu võetud kohustusliku väeteenistuse seadus sätestas teenistuse pikkuseks olenevalt väeliigist ja erialast kaks kuni neli aastat, 1939. aastal uuendatud seadus maaväes kaks; nooremallohvitseride puhul kolm; lennuväes, rannakaitses, piirivalves neli ja mereväes viis aastat. Alates 1968. aastast lühendati teenistuse kestust kõikides väeliikides kahe aastani, v.a mereväes, kus teenistuse pikkuseks määrati kolm aastat. Советская Военная Энциклопедия. Том 4 (Москва: Воениздат, 1977), 379.

Ajateenistus muutus ebageeldivamaks pärast rahvusväeosade likvideerimist

Kuni 1956. aastani eksisteerisid Nõukogude relvajõududes rahvusväeosad, mis olid moodustatud Teise maailmasõja ajal lahinguefektiivsuse suurendamiseks.²⁸ Rahvusväeosade laialisaatmine oli seotud sündmustega Gruusias: sealne rahvusüksus keeldus maha surumast rahvast, kes oli tulnud 1956. aasta märtsis tänavatele protesteerima Jossif Stalini hukkamõistmise vastu.²⁹ Küsimust arutati 18. märtsil 1956 Nõukogude Liidu Kommunistliku Partei Keskkomitee presiidiumis, kus otsustati kõik rahvusväeosad laiali saata.³⁰ Seni oli rahvusüksuste olemasolu võimaldanud enamikul eesti ajateenijatel läbida oma sõjaväeteenistus Eestis, nüüd suunati nad üle kogu Nõukogude Liidu, samuti Varssavi lepingu riikidesse.

NSV Liit pidas sõjaväeteenistusest kõrvalehoidmist reeturlikuks ja sõjaväeteenistuse vältimiselt tabatud mehi karistati vangistusega.³¹ Ent vältimine polnud sama mis vabastuse saamine. Nendel, kes ei saanud apelleerida sellele, et nende usk keelas relvakandmise, oli võimalus panustada mitmesugustele füüsilistele või vaimsetele probleemidele.³² Näiteks kirjeldab Mihkel Raud oma mälestustes: „Hullumajas pidid arvel olema

²⁸ П. Ртищев, „Ленинская национальная политика и строительство Советских Вооруженных Сил“, *Военно-исторический журнал*, 6/1974, 8, tsiteeritud Teresa Rakowska-Harmstone'i artiklist „The Soviet Army as the Instrument of National Integration” – John Erickson ja E. Feuchtwanger (toim.), *Soviet Military Power and Performance* (London: Palgrave Macmillan Press, 1979), 134. Teise maailmasõja ajal eksisteeris kuusteist rahvuslikku üksust, nende hulgas hiina ja moldaavia, kuid mitte ukraina ega valgevene üksust. Народная Война. Национальные Соинские Формирования В Великой Отечественной Войне, <http://www.voina.com.ru/index.php?p=33>, 22. jaanuar 2012.

²⁹ Vt Алексей Козлов, *Неизвестный СССР : противостояние народа и власти 1953–1985 гг* (Москва: Олма-пресс, 2006), 234–262.

³⁰ Hanno Ojalo (toim.), *Korpusepoisid: Eesti sõjamehed 22. eesti territoriaalkorpuses ja 8. eesti laskurkorpuses Teises maailmasõjas aastatel 1940–45* (Tallinn, 2007), 222; Rein Värk, „Rahutused Gruusias. Otsus rahvusdiviiside laialisaatmisest” – Allan Kasesalu ja Kristin Aasma (toim.), *XX sajandi kroonika, II* (Tallinn, 2004), 426–427.

³¹ Sõjaväest kõrvalehoidmist võidi käsitleda kodumaa reetmisena, mille eest oli miinimumkaristus kümme aastat vabadusekaotust. *Eesti NSV kriminaalkodeks* (Tallinn: Olion, 1990), § 62.

³² Vt nt Hans Kiio kirja Eesti NSV Ministrite Nõukogule. „Kirjavahetus sõjakomissariaatide, sõjaväe- ja sõjamerelaevastiku osadega nende ENSV territooriumile paigutamise kohta”, Eesti Riigiarhiiv (ERA), Siseministeerium, R-1.13.16, 1. veebruar 1971, 64–65.

Selliseid propagandakollaaže võis tellida väeosa fotograafilt. Autori erakogu
This type of propaganda collages were compiled by military units' photographers

kõik, kes Vene sõjaväest pääseda tahtsid. Loomulikult võis alati proovida ka mõne muu haiguse simuleerimist, ent kui näiteks südamepuudulikkust kurtva selli võis polgu köögitoimkonda määrata, siis põhjalikult sassis pööninguga ajateenijaid ei saanud endale isegi nõukogude armee lubada. Vaimuhaiguste sümptomeid kirjeldav meditsiinikirjandus oli seetõttu seitsmeteistkümnenda aastate poiste hulgas minev kaup.³³ Raud jätkab: „Tallinna *heavy metal* ansambli The Welders trummar Tiit Altosaar võis [seetõttu] une pealt rääkida, kuidas vastab skisofreenik küsimusele „Mis värvi on lumi?” või mis nägu teeb maniakaal-depressiivset psühhoosi põdev inimene, kui talle palju õnne sünnipäevaks soovitakse.”³⁴ Samal ajal tuli vältida diagnoosi, mis oleks takistanud ülikooli vastuvõtmist või juhiloa saamist. Sõjaväeteenistusest vabastavate seaduslike põhjuste

³³ Mihkel Raud, *Musta pori näkku* (Tallinn: Tammerraamat, 2008), 98–99.

³⁴ *Ibid.*

hulka kuulusid näiteks mitmesugused perekondlikud põhjused, õppimine miilitsakoolis või töötamine sõjatehases (Eestis näiteks Dvigatel).

1980. aastate teise poole uues poliitilises kliimas tunti end vähem ohustatuna ning eestlased hakkasid julgemalt kohustuslikule ajateenistusele vastu astuma. Aktivistid kogusid teenistuse vastu allkirju,³⁵ oma protesti väljendas mitu ühiskondlikku organisatsiooni³⁶ ning mehed keeldusid osalemast tsiviilkaitseõppustel.³⁷ 1989. aastal sai Eestis alguse populaarne liikumine Genf-49, mis kutsus üles keelduma NSV Liidu teenimisest ja julgustas kodanikke oma sõjaväepiletit ära andma. Aktivistid apelleerisid eespool nimetatud Genfi konventsioonile, mis sätestas: „Okupeeriv riik ei või sundida kaitstud isikuid teenima oma relvajõududes või nende abiteenistustes.”³⁸

Nendel sündmustel oli ka tulemus: 1990. aastal jõudis Eesti Ülemnõukogu järeldusele, et Nõukogude armees teenimise vältimist ei peeta enam ebaseaduslikuks.³⁹ Veel otsustati, et kohustuslik sõjaväeteenistus ei ole seaduslik, ning tühistati Eesti NSV kriminaalkoodeksi paragrahvid 2, 78, 79 ja 189, mis käsitlesid sõjaväeteenistusest ja/või reservkogunemistest kõrvalehoidmist; samuti vabastati nende paragrahvide alusel süüdi mõistetud inimesed.⁴⁰

³⁵ Vt „Allkirjad Eesti noormeeste Nõukogude armees teenimise vastu ja sellega seotud kriminaalkoodeksi paragrahvide tühistamise poolt”, ERA, R-3.16.115, Siseministeerium, detsember 1989; „Allkirjad noormeeste N. armees teenimise vastu 1. Kõide”, ERA R-3.16.117, Siseministeerium, märts 1990.

³⁶ „Kohalike omavalitsuste, asutuste jt. kirjad ja allkirjad Eesti noormeeste Nõukogude armees teenimise, tööteenistuse ja kriminaalkoodeksi sätete muutmise küsimuses”, ERA, R-3.14.42, Siseministeerium, september 1989, 5.

³⁷ „Kirjavahetus ENSV linnade ja rajoonide täitevkomiteedega sõjaväe küsimustes”, ERA R-1.23.54, Siseministeerium, august 1988, 6.

³⁸ International Committee of the Red Cross. Geneva Conventions of 12 August 1949, <http://www.icrc.org/ihl.nsf/NORM/48D358FE7D15CA77C1256402003F9795?OpenDocument>, 2. märts 2012.

³⁹ Seadus „Eesti NSV elanike teenistusest NSV Liidu relvajõududes üleminekuperioodil”, EST-LEXi õigusinfosüsteem, <http://www.estlex.ee/tasuta/?id=savedoc&aktid=2729&syscmd=1>, 29. veebruar 2012. Vajab märkimist, et tollal veel eksisteerinud Nõukogude Liidu asjaomased asutused Eesti NSV Ülemnõukogu poolt vastu võetud seadust ei tunnistanud ning jaht sõjaväest kõrvalehoidjate üle jätkus.

⁴⁰ *Ibid.*

TALLINNA LINNA KALININI RAJOONI SÕJAKOMISSARI

KÄSKKIRI

13. jaanuaril 1977. a.

Nr. 9

Tallinn

Kodanike arvelevõtmisest kutsejaoskonnas.

§ 1

Vastavalt NSV Liidu seadusele „Üldisest sõjaväekohustusest“ toimub 1. veebruarist kuni 28. veebruarini 1977. a. Eesti NSV Tallinna Linna Kalinini rajooni kutsejaoskonnas 1960. aastal sündinud kodanike arvelevõtmine.

§ 2

Arvelevõtmisele kuuluvad kõik alaliselt või ajutiselt Tallinna Linna Kalinini rajooni territooriumil elavad kodanikud,

kes on sündinud ajavahemikul 1. jaanuarist kuni 31. detsembrini 1960. aastal, samuti vanemate aastakäikude kodanikud, kes ei ole varem mingil põhjusel arvele võetud.

§ 3

Kõik kutsejaoskonnas arvelevõtmisele kuuluvad kodanikud on kohustatud ilmuma määratud päeval ja kellaajal aadressil: Käsperiti tän. 18, võttes kaasa järgmised dokumendid:

- a) passi;
- b) kooli lõputunnistuse (diplomi) või üldsi hariduse kohta; linna- või maakoolikooli lõpetanud isikud ka tunnistuse vastava kooli lõpetamise kohta;
- c) majavalituse või kütandusega üldsi perekonna koostise kohta, millele on ära märgitud vanemate (sealhulgas surmud), naiste, laste, vendade ja sõdade perekonnas, ees- ja isanimi, sünniaasta ja -kuu, sünnikoht ja elukoht. Ülaltoodud andmed esitada ka arvele võetavast eraldi eluveste perekonnaliikmete kohta. Perekonnaliikmete-lavaliikide puhul esitada peale selle üldsi lavalituse grupi ja saadava pensioni suuruse kohta;
- d) üldsi töökohast või õppeasutusest, kus peab olema ära märgitud ametikoht, eriala kategooria ja mis ajast töötas; õppivatel noortel — misaegused karused (klassid) end õppivad;
- e) iseloomustuse töökohast või õppeasutusest; ULKNO liikmetel koosolekudokumendid ja iseloomustus;
- f) 4 foto suurusega 3x4 cm;
- g) iseloomustused ja üldsi õigekirjalaste märkide ja spordiõrgu normide täitmisel ning ALMAVO õppeorganisatsioonides saadud erialade kohta.

Kodanikud, kes pole saanud kutset, on kohustatud ilmuma koos isikut tõendava dokumendiga eespool nimetatud aadressil 21. veebruaril 1977. a.

§ 4

Ettevõtete, asutuste, organisatsioonide, kolhooside, sovhooside või õppeasutuste juhtkond on kohustatud vabastama arvelevõtmisele kuuluvad kodanikud vajalikuks ajaks tööst (õpinguist) ja tagama nende õigeaegse ilmumise rajooni sõjakomissariaati.

**Tallinna Linna Kalinini rajooni
sõjakomissar major R. VÄRK**

Sõjakomissari käskkiri kodanike arvelevõtmisest kutsejaoskonnas (1977).

Rein Värgi erakogu

Directive of a regional military commissar on the registration of conscripts

Kus ja kellena teeniti

Paraku lahutas Nõukogude okupatsiooni algust Eestis eelnimetatud sündmustest peaaegu viis aastakümnet. Kui just ei satunud selle 12% hulka, kel õnnestus erinevatel põhjustel teenistusest pääseda,⁴¹ tuli anda vanne⁴² ning asuda oma „kodanikukohust” täitma. Eesti Kaitseressursside Ameti arhiivimaterjalide⁴³ järgi saadeti ajavahemikus 1947–1991 Nõukogude relvajõududesse teenima ühtekokku 303 275 Eesti NSVs elanud meeskodanikku (vt lisa 1).

Ajateenijale ei antud väeliigi valimise võimalust. Nõukogude relvajõudude kindralstaap käskis igal sõjakomissariaadil tagada vajalik arv ajateenijaid ühte või teise konkreetse üksusesse. Kindralstaap ei andnud mitte täpseid käsklusi, vaid nõudis näiteks „150 meest kategooriast 0 sõjaväeüksusesse nr. 54678”.⁴⁴ Seega sõltus suuresti õnnest, kuhu keegi teenima läks. Arvesse võeti huve ja oskusi, eriti ALMAVÜs omandatud, kuigi tavaliselt mitte piisavalt.

⁴¹ Richard Gabriel, *The New Red Legions* (Westport, 1980), 3.

⁴² Vande tekst eesti keelde tõlgituna kõlas alljärgnevalt: „Mina, Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu kodanik, astudes NSV Liidu relvajõudude ridadesse, annan vande ja töötan pidulikult olla aus, vapper, distsiplineeritud ja valvas sõjamees, rangelt hoida sõjalist ja riiklikku saladust, pidades kinni NSV Liidu konstitutsioonist ja Nõukogude seadustest, vastuvaidlematult täita kõiki sõjaväemäärustikke ja komandöride ning ülemate käskke. Töötan kohusetruult õppida sõjaasjandust, igati hoida sõjaväe ja rahva vara ning viimse hingetõmbeni olla ustav oma rahvale, oma Nõukogude kodumaale ja Nõukogude valitsusele. Olen alati valmis Nõukogude valitsuse käsul oma kodumaa – Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liidu – kaitseks välja astuma ja NSV Liidu relvajõudude sõjamehena töötan teda kaitsta mehiselt, oskuslikult, vääriskuse ja auga, säästmata oma verd ja isegi elu vaenlaste üle täieliku võidu saavutamiseks. Kui ma aga rikun seda oma pühalikku vannet, siis tabagu mind Nõukogude seaduse karm karistus, Nõukogude rahva üldine vihkamine ja põlgus.” Vello Vare (toim.), *Vene-Eesti sõjaduse sõnaraamat* (Tallinn, 1986), 200.

⁴³ KRA, fond 9, kataloog 8, „Eesti NSV-st Nõukogude armeesse saadetute nimekirjad”. Materjalid on saadaval ainult ajavahemiku 1947–1991 kohta ning tuleb arvestada, et arvud esindavad kõiki tollel ajal Eesti NSVs elanud eri rahvustest mehi (eriti eestlasi ja venelasi). Kalinini rajooni endise sõjakomissari polkovnik Rein Värgi hinnangu kohaselt ulatus eestlaste osakaal umbes kahe kolmandikuni ajateenijatest. Eesti Sõjamuuseumi Arhiivkogu (KLM Ar), Eesti ja külm sõda, „Intervjuu Rein Värjiga” (Kristjan Luts), 5. jaanuar 2009.

⁴⁴ Suvorov, *Inside*, 216. Kategooria „0” viitas kutsealuste füüsilistele ja vaimsetele omadustele, sõjaväeüksuse kood tähistas konkreetset väeosa, antud juhul sisevägede üksust.

*Avaldus sõjaväe-
pileti tagastamiseks
liikumise Genf-49
raames. Autori
erakogu*

*Request to return
the military identi-
fication card to the
Ministry of Defence
of the USSR in the
course of a public
action initiated
by the movement
'Geneva 49'*

NSVL Kaitseministeeriumile

nimi:

sõnniaeg:

elukoht:

AVALDUS

1940. a. okupeeris ja annekteeris Nõukogude Liit vägivaltsel viisil sõltumatu ja iseseisva Eesti Vabariigi. Seda rahvusvahelise õiguse vastast akti ei tunnusta maailma demokraatlikud riigid ja nad loevad tänini Eesti Vabariiki okupeeritud riigiks.

12. augusti 1949. a. Genfi konventsioon sätestab artiklis 51: "Okupeeriv riik ei või sundida haldusaluseid isikuid teenima tema relva- või abijõududes. Igasugune surve või propaganda armeele vabatahtliku astumise kasuks on keelatud."

Nimetatud konventsioon on alla kirjutatud ka Nõukogude Liidu poolt ja lubab mind kui okupeeritud riigi kodanikku keelduda teenistusest Nõukogude okupatsiooniarmees.

Tagastan sõjaväepileti nr.

Seoses minu keeldumisega teenida Nõukogude armees käsitan minule avaldatavat võimalikku survet kui rahvusvahelise õiguse ja inimõiguste jämedat rikkumist.

Kuupäev:

Allkiri:

Kalinini rajooni Sõjakomissariaadi
Kutsekeriisjärele

Arvutus

EESNIMI PERENIMI

Põhimõtetele voolanud kaitlaseks,
laskudes Jumala sõna poolt keht-
likult kehtetatud vabatahtlusest,
mis ei õigusta tapmist või
tapmist, ja olles vastavalt kehtinud as-
kajale väljendunud keeldumise avalduse-
teinimise poliitilise-ajalisele nõustele,
ma keeldus teenistusest Nõukogude armee.

28.8.49

ALLKIRI

*Kutsealuse avaldus
ajateenistusest vabastuseks
usulistel põhjustel (1977).
Rein Värgi erakogu*

*Request of a conscript
to be discharged from the
military service due to the
religious grounds*

Ootuspäraselt teenis enamik (üle 150 000 mehe) Eesti NSVst pärit ajateenijaid maavägedes. Mõneti ootamatu on aga arvukuselt teine koht – teenistus tööpataljonides (36 808 meest). Kas siis tõesti oli sinne kutsealuste kvaliteet sedavõrd halb, et nad mujale ei kõlvanud? Või paisutasid seda arvu Eesti NSVsse sisserännanud muulased? Nendele küsimustele peab vastuse andma edasine uurimistöö, mis peale arvandmete kajastamise lisab rahvusliku kuuluvuse näitaja – NSV Liidus kuulus rahvus statistilise analüüsi põhinäitajate sekka.

Üsna palju kutsealuseid (35 282) suunati õhukaitsevähke, sest tegu oli siiski suhteliselt kõrget kvalifikatsiooni ja head tehnilist taipu nõudvate ametikohtadega. Kõige vähem suunati mehi teenima strateegilistesse raketivägedesse (2395) – ühelt poolt oli tegemist n-ö eliitväeliigiga, kuhu mittedaavlasti naljalt teenima ei tahetud,⁴⁵ teisalt aga ka lihtsalt seetõttu, et vastav väeliik moodustati alles 1959. aastal⁴⁶ ning esimesed Eesti NSVst pärit ajateenijad suunati sinna 1965. aastal.⁴⁷

Geograafilises plaanis oli uuringus osalenute hulgas kõige sagedamini esinenud teenistukoht ootuspäraselt Nõukogude Liit (92,3%), mille liiduvabariikidest oli esikohal Vene NFSV (58,9%) ning seejärel mõneti üllatuslikult Eesti NSV (9,1%). Asjaosaliste enda kommentaaride kohaselt õnnestus kodumaale teenima pääseda sõjakomissariaati „erineva meelega” mõjutades,⁴⁸ mis näitab üsna selgelt, et teooria ja tegelikkus alati ei kattu. Teoorias ei paigutatud ühes riigis elavaid rahvusi oma kodumaale: lätlased ei teeninud Lätis, eestlased Eestis jne. Selle põhjused ulatuvad tagasi juba tsariaega, kui võimud kasutasid sõjaväeüksusi tsiviilrahutuste mahasurumiseks. Oli mõistetav, et sõdur võis oma kaasmaalaste vastu tegutsedes kõhelda, kui ta tundis neid inimesi isiklikult või nad rääkisid tema emakeelt.⁴⁹ Samuti oli oluline segada omavahel eri rahvusi diviiside, polkude ja pataljonide sees, et ükski rahvusrühm ei muutuks

⁴⁵ „The U.S.S.R.: Moscow's Military Machine”, *TIME Magazine*, 23. juuni 1980, 2.

⁴⁶ И. Дороговоз, *Ракетные войска СССР* (Минск: Харвест, 2007), 18.

⁴⁷ KRA, fond 9, kataloog 8.

⁴⁸ Veebipõhise uuringu „Eesti sõdur võõras mundris: eestlased NL-i relvajõududes” raames täidetud ankeet nr 112 (edaspidi viidatud kujul: Ankeet nr 112).

⁴⁹ John Curtiss, *The Russian Army under Nicholas I, 1825-55* (Durham: Duke University Press, 1965), 273.

liiga domineerivaks.⁵⁰ Sellist tava on kasutatud ja kasutatakse ka teiste riikide relvajõududes.

Seoses Afganistani sõjaga (1979–1989) ja sinna komandeerimisega tõi selle riigi välja 1,3% küsitletud ajateenijatest. Viimasega seoses esineb kommentaar, mille järgi eestlasel õnnestus „kodust saadetud kartulikoti abil otsustaja ohvitser ära osta ning seetõttu lähetati Afganistani üks usbeki päritolu ajateenija. Kes naases tinakirstus”.⁵¹ Kokku hukkus ametlikel andmetel Afganistanis 15 051 Nõukogude sõdurit ja ohvitseri,⁵² neist 36 Eestist teenistusse kutsutud meest.⁵³

Küsimus sõjalisest auastmest pälvis kõikide teiste küsimustega võrreldes suurima hulga vastuseid: 482. Kombineerides auastet ajateenija ettevalmistusega, ei saa aga väita, et haridustausta ja saavutatava auastme vahel oleks olnud otsene side, sest seersandikursusele (nn *utšebka*) suunati vastavalt etteantud kvoodile, mitte niivõrd vastavalt juhiomadustele. Ent *utšebka*’st läbi pidid – „nui neljaks”⁵⁴ – saama kõik sinna suunatud.

Üle veerandi (30%) märkisid auastme küsimuse vastusteks „määramata”. See võib tuleneda asjaolust, et nende meeste teenistus möödus reamehena, kuid reservkogunemisel võidi neid edutada näiteks kapraliks (jefreitoriks). Kõige tavalisem auaste oli reamees (29%), sellele järgnesid seersant (13%), nooremseersant (11%), kapral (11%) ja vanemseersant (6%).

Üksuste rahvuslik koosseis ja suhtumine eestlastest ajateenijatesse

Analüüsides mõne konkreetse üksuse rahvuslikku struktuuri, võib väita, et keskmiselt teenis igas üksuses 1–3 eestlast, kogu rahvuslik koosseis oli aga väga kirju (siinkohal võib jällegi väita, et teooria ja praktika lähevad

⁵⁰ Suvorov, *Inside*, 216.

⁵¹ Ankeet nr 141.

⁵² Г. Кривошеев, *Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооруженных сил. Статистическое исследование* (Москва: Олма-Пресс, 2001), 536.

⁵³ Külle Arjakas, „Afganistani sõjas hukkus 36 Eestist pärit meest”, *Eesti Päevaleht*, 11. veebruar 2006, 11.

⁵⁴ Ankeet nr 111.

kokku, vt eespool). Viimast iseloomustab hästi kommentaar ajateenijalt, kelle meenutuste kohaselt teenis tema üksuses „12 grusiini, 32 aserbaidžani, 8 armeenlast, 12 kesk-aasialast, 6 leedukat, 8 lätlast, 2 juuti ja 1 eestlane ning ülejäänud olid venelased, ukrainlased ja valgevenelased”.⁵⁵ Veelgi rahvusvahelisema pildi maalis Tõnis Asson, kes väitis, et tema pataljonis olid esindatud järgmised rahvused: eestlased, lätlased, leedulased, venelased, ukrainlased, moldaavlased, aserbaidžaanid, armeenlased, valgevenelased, turkmeenid, kasahhid, tšetšeenid, ungarlane ja sakslane jne. Ta olevat omandanud „tõeliselt rahvusvahelise töökogemuse”.⁵⁶

1970. aastate lõpus ja 1980. aastate alguses hakkas väeosades ilmema Nõukogude Liidu demograafilise olukorra muutumine – iga värbamisega tuli juurde üha rohkem mehi Kesk-Aasiast ja Põhja-Kaukaasiast. Arvestades nende pidevat juurdevoolu ja väeosades teenivate rahvuste kokkusobimatut segu, pidid tekkima hõõrumised. 171 vastajat 320st mõõnsid, et rahvusliku päritolu alusel esines konflikte, kus otsustav tegur oli arvuline ülekaal – mida rohkem oli ühe rahvusrühma esindajaid, seda rohkem võimu neil oli.

Küsimustiku vastustest ilmnes, et kõige problemaatilisemad rahvusrühmad olid pärit Põhja-Kaukaasiast ja Kesk-Aasiast (nn tšurkad), kellesse suhtuti üldiselt halvustavalt. Viimased pidid oma puuduliku hariduse tõttu tegema räpasemaid töid, kuid samal ajal hoidsid nad kokku ning kui ühte üksusesse sattus neid palju, kippusid nad „domineerima ja sigatsema”.⁵⁷ Tõnis Asson märgib: „Nahavärv ei anna põhjust eelarvamusteks. Põhjuse annavad osalised ise. Kiiresti sai selgeks, et nende sõprade keskmine haridustase on madal, vene keele oskus vilets, tehnika valdamine alla keskmise ja enamasti olid juhiloadki soetatud hõimusi demeid või lambaid kasutades.”⁵⁸

Ankeetide vastustest ja intervjuudest peegeldub tõdemus, et tülikad olid ka leedulased, kes türanniseerisid ilma kõhkluseta isegi oma kaasmaalasi, rääkimata siis kõigist teistest rahvustest väeosas. Lisaks kippu-

⁵⁵ Ankeet nr 312.

⁵⁶ Tõnis Asson, „Военный билет” (käsikiri) (Tartu, 1999), 95.

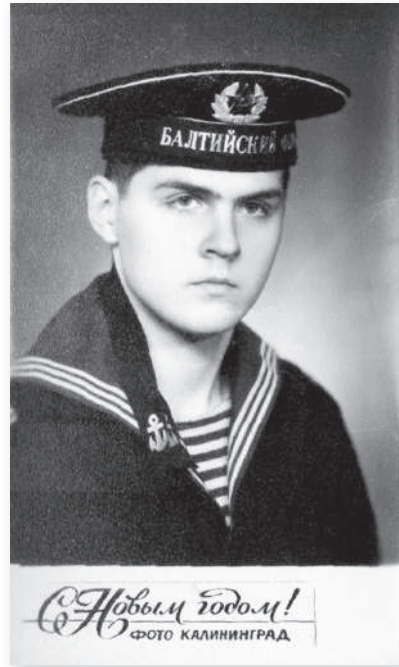
⁵⁷ Ankeet nr 312.

⁵⁸ Asson, „Военный билет”, 94.

*Kaitseväge juhataja brigaadikindral
Riho Terras teenis aega Nõukogude
mereväes (1980. aastad).*

Eesti Sõjamuuseumi fotokogu

*Commander of Estonian Defence
Forces since 2011 Brigade General
Riho Terras during his compulsory
military service in the Soviet Navy
in 1980s*

sid nad sarnaselt venelaste ja aseritega domineerima ja ühe kommentaari kohaselt „ei olnud leedukate puhul „Balti ühtsusest” juttugi”.⁵⁹ Loomulikult ei saa seda väita kõigi leedulaste kohta, sest ka nende hulgas oli tublisid kaasvõitlejaid. Alar Nigul, kes teenis Afganistani sõjas õhudesantüksuses, meenutas: „Esimesena sattusin vahva leedu poisi Arvydas Amonkjavicuse juurde. Arvydasega olime väga head sõbrad. Ta oli lõbus ja eluterve, temaga koos olime korduvalt õhtuti teed joonud ja oma elust pajatanud. [...] Temaga koos võis julgelt luurele minna. Ta oli üks mees sellest tuumikust, kellega ma võimalusel kokku hoidsin.”⁶⁰

Vastanute seas kiideti ennekõike lätlasi, moldaavlasi, ukrainlasi ja linnavenelasi. Viimases rühmas moodustasid suure erandi Eestist pärit venelased, kellega olid suhted üldjuhul külmad või halvad.⁶¹ Sellest

⁵⁹ Ankeet nr 199.

⁶⁰ Alar Nigul, *Võitlus kahel rindel* (Tallinn: Grenader Grupp, 2008), 147.

⁶¹ *Ibid.*, 91.

hoolimata tõid vastajad välja nn vene hinge ja tahtejõu, tänu millele ei antud raskustes alla ning mis aitas nii neid endid kui ka kaaslasi keerulistel hetkedel.⁶²

Eestlaste kui rahvusrühma kohta leidsid ankeeditäitjad ja intervjuueeritud, et üldjuhul nähti eestlasi lugupeetud võitlejatena ning nad teenisid headel kohtadel, näiteks autojuhina või mõnel juhtival positsioonil. Eestlastele antud hüüdnimed (nt „nemets”, „jobannõi nemets”, „Fritz”, „Hans”, „fašist”) olid enamikul juhtudel ainult hüüdnimed ega olnud mõeldud solvanguna. Üks eestlane meenutas, et tema hüüdnimi oli Adolf ning teda tervitati saksa moodi: „Nii tegi isegi *zampolit*, kes oli major. Seletus sellele oli lihtne: sõna „ja” esineb nii eesti kui saksa keeles, järelikult eestlased ongi sakslased!”⁶³ Siiski olid volgasakslased ühes üksuses seletanud venelastele, et „eestlased on kõigest fritsud, mitte sakslased”.⁶⁴ Tihti tehti ka nalju „kuumade eesti kuttide” (*gorjatsije estonskije parni*) üle.

Pärast Gorbatšovi võimuletulekut ja sellega kaasnenud liberaalsemate olude tõttu Balti riikides hakkas alates 1987. aastast senine kauaaegne neutraalne või soodne suhtumine eestlastesse pöörduma. Laulva revolutsiooni alguse järel hakati mõnes üksuses eestlasi kutsuma *sojuznik*’uteks (Sojuz oli Nõukogude kosmoselaev, võrdlus selle kaugenemisega Maast pärast starti).⁶⁵

Toit ja kasarm on sõduri elus kõige tähtsamad

Kes on olnud teenistuses, see teab, kui oluline on sõduri jaoks toit, ning seetõttu oli ankeedis toitlustamise kohta eraldi alajaotus. Ajateenijate mälestuste põhjal võib isegi väita, et päev oli jaotatud toidukordade järgi: kõigepealt hommikusöök, seejärel aeg kuni lõunasöögini, siis õhtusöögi ootamine ning pärast õhtusööki hommikusöögi peale mõtlemine.

⁶² Ankeet nr 12, 312, 339.

⁶³ Ankeet nr 385; KLM Ar, Eesti ja külm sõda, „Intervjuu LL-iga” (Kristjan Luts), 29. detsember 2008.

⁶⁴ Indrek Tarand, „Allah vee alla ei näe!”, *Sirp*, 23. mai 2008, 10.

⁶⁵ Ankeet nr 199, 411.

*Ajateenija Maido Kikas
Nõukogude armee
vormis (1970. aastad).
Eesti Sõjamuuseumi
fotokogu*

*Maido Kikas during
his compulsory military
service in the Soviet
Army in 1970s*

Hommikuks pakuti tavaliselt putru võisilmaga (viimast noorteajal sageli ei saanud, sest selle võtsid nn vanakesed ära), lõunaks supp ja makaronid, õhtuks puder ja vahel kala. Pühapäeval pakuti lisaks keedetud muna. Tuli ette ajajärke, kus üks ja sama toit oli menüüs pikka aega – nii mäletab mõni ajateenija kuupikkust kapsaperioodi ning paarinädalast aega, kus kõik toidud olid tehtud kuivatatud ja jahvatatud kartulipulbri-⁶⁶ Pidupäevadel pakuti tavaliselt vinegretti ja kompotti, harvemini puuvilju. Õnnega olid koos need ajateenijad, kel väeosas oli *Voentorg*'i (Военторг, VT) pood ja kus ka ajateenijatel oli lubatud osta: sealt saadi kõik vähegi maitavam ja vaheldusrikkam. Esines juhtumeid, kus VT poest ostetut saadeti isegi koju: „Mina nt saatsin oma kodustele Valgevenest VT poest või mujalt ostetud kommi jt maiustusi – need olid teistsugused ja sageli paremad kui Eestis.”⁶⁷ Lisaks olid mitmes linnakus reaksioosisele

⁶⁶ Ankeet nr 98.

⁶⁷ Jüri Pärna kommentaar autorile. 4. aprill 2009.

rajatud teemajad ehk *tšainaja*d, kust sai osta teed ja saiakesi ning neid kiiresti lauakeste taga süüa.⁶⁸

Enamik ajateenijaid (40%) mäletas, et toitlustamine oli normaalne. Mõnevõrra vähem vastanuid (25%) oli seisukohal, et toit oli rahuldav ja piisava kalorikoguse sai kätte, ent võinuks siiski parem olla. Seda, et toit oli kehv, arvas 17% vastanutest, väga kehvaks nimetas toitu 9%. Sama palju (9%) oli ka neid, kes mäletasid, et toitlustamine oli justkui restoranis, st väga hea. Viimaste hulgas olid enamasti esindatud need, kes olid teeninud allveelaevadel või õhuväes ja kellel oli võimalus süüa samas sööklas lendurite-ohvitseridega. Samaväärne klass olid ajateenijad, kelle teenistuskohat asus polaarjoone taga – neil oli esiteks suurem rasvainete kogus, samuti kvaliteetsem ja vaheldusrikkam toit.

Paljud vastanud meenutasid pidevat magusaisu ja vitamiinipuudust. Enamasti polnud kesise toidulaua põhjuseks mitte see, et sõduritele oleks olnud vähe süüa ette nähtud, vaid lihtne tõsiasi, et enne, kui toit lauale jõudis, oli see läbi käinud laomeeste, kokkade ja ohvitseride käest, kes paremad palad enda jaoks kõrvale panid. Siiski ei kehtinud see alati: „Toit oli küllaldane ja hea. Eriti hästi maitseisid supid – borš, seljanka, rassolnik. Polgukomandör Lipatov tavatses aeg-ajalt sõdurite sööklas söömas käia, eks sellepärast pingutatigi.”⁶⁹

Toitlustamise kõrval oli igapäevaküsimustest olulisel kohal kasarmute olukord. Nende kohta on üldistust teha keeruline, sest väga palju sõltus geograafilisest piirkonnast. Kusagil Kesk-Aasias võis juhtuda, et enamik ajateenistuse öid möödus telgis, samal ajal võisid Saksa DVs teeninud mehed nautida Berliini 1936. aasta olümpiamängudeks ehitatud majutushoonete head kvaliteeti ja suhtelist mugavust. Samuti kiidetakse kasarmuid, mis olid ehitatud Saksa sõjaväe kasarmuteks Kaliningradis (Königsberg). Viimaseid on meenutustes eriti esile tõstetud – hästi läbi mõeldud planeering, tammeparkettpõrandad, sirged seinad jne. Enamik uuringus osalenuid majutati siiski tüüpprojektide järgi ehitatud kolme- või neljakorruselistes silikaatkasarmutes, ühte ruumi paigutati tavaliselt 50–150 ajateenijat.

⁶⁸ Tõnis Assoni kommentaar autorile. 8. aprill 2009.

⁶⁹ Ankeet nr 43.

Tihti meenutati pidevat külma (eriti talvel) ja seda, kas WC asus samal korrusel või pidi oma loomulike hädade rahuldamiseks õue põikama. Neist esimest illustreerib järgmine kommentaar: „120 meest ühes L-kujulises kasarmus. Talvel külm, öisel ajal 7 °C; päeval kui rood tööl 3–5 °C. Kannatasime külma. Külмага siginesid kasarmusse rotid. Mõned said hammustada näost ja kõrvadest.”⁷⁰ Omapärane oli ka juhtum, kus „kasarmu ja söökla asusid endises katoliku kirikus”.⁷¹

Nagu toitlustamise, nii oli ka kasarmu olukorra puhul oma osa väeliigil. Mida prestiižikam see oli, seda suurem oli tõenäosus, et ka ruumid olid korralikud ja hügieenitingimused vastuvõetaval tasemel.

Piitsa ja präänikut

Kergemate rikkumiste eest (näiteks mingi ülesande täitmine hilinemisega või ebakvaliteetselt, ülematele alkoholijoobes vahelejäamine, aga ka asjaolu, et võõrihm oli liiga lõtv või välimus ebakorrektnel) võidi ajateenijast reameestele ja seersantidele määrata karistus distsiplinaarkorras. See tähendas aresti peavahis pidamisega ehk nn kartsa. 1975. aasta distsiplinaarmäärustiku kohaselt võisid eri auastme ja ametikohaga ohvitserid määrata erineva pikkusega areste (nt rooduülem kolm ööpäeva).⁷² Maksimaalselt võidi aresti määrata kümme ööpäeva, mida garnisoni komandant võis aja lõppemisel uuesti pikendada, st sisuliselt võinuks arest kesta igavesti. Aresti kandmist võidi ka edasi lükata ja seetõttu pääses nii mõnigi ajateenija sellest sootuks.⁷³ Huvitav on asjaolu, et täpselt ei olnud määratud, millisele rikkumisele kui pikk arest järgnes. See jäeti ülema enda otsustada, võttes arvesse, milline tema pädevuses olev karistus oli tema meelest kasvatuslikult kõige mõjusam.

Raskemate rikkumiste ja süütegude eest järgnesid ka tõsisemad karistused. Kõige karmim neist (millega võrreldes paaripäevane arest oli

⁷⁰ Ankeet nr 501.

⁷¹ Ankeet nr 331.

⁷² Дисциплинарный устав Вооруженных Сил СССР: утвержден Указом Президиума Верховного Совета СССР от 30 июля 1975 года (Москва: Воениздат, 1983).

⁷³ Asson, „Военный билет”, 61.

nali) oli saatmine distsiplinaarpataljoni (дисциплинарный батальон ehk *disbat*).⁷⁴ *Disbat*'is veedetud aeg ei läinud kirja kui teenistusaeg, aga samas ka mitte kriminaalkaristusena: kui ajateenija oli teeninud näiteks aasta ja saadeti seejärel kaheks aastaks *disbat*'i, pidi ta pärast karistuse ärakandmist oma väeossa tagasi pöörduma ja poolelijäänud teenistuse lõpetama.⁷⁵ Distsiplinaarpataljoni saatis sõjatribunal ajateenija eeskätt kellegi raskelt vigastamise või (tahtmatu) surma põhjustamise tõttu, aga ka *dedovština*⁷⁶, varguse, raske huligaansuse või muu kuriteo tõttu.⁷⁷

Teisest küljest tuli häid sõdureid motiveerida, mis enamasti tähendas võimalust mõneks ajaks väeosast lahkuda. Oli kahte sorti väljapääsulubasid. Esiteks anti linnalubasid, mis võimaldasid lühikest visiiti väeosa lähedal asuvasse asulasse (juhul, kui väeosa ligidal midagi sellist üldse oli). Ent suursündmus, mida iga sõdur pikisilmi ootas, oli luba sõita puhkusele.

Teoreetiliselt võidi ajateenijale anda kogu teenistuse vältel kuni kümme päeva puhkust, kuid tegelikkus oli teistsugune. Eeskätt sõltus see ajateenija otsesest ülemast ja tema hinnangust ajateenija teenistusele.⁷⁸ Samal ajal võisid teised, kes olid hästi esinenud näiteks väeosadevahelisel spordivõistlusel või teenisid allveelaeval, saada koju ka tihemini kui üks kord teenistuse jooksul.⁷⁹ Õnnega olid koos aga need, kes tabasid vahis olles sissetungija: see tähendas kümnepäevast kojusõiduluba olenemata sellest, kas nad olid juba oma puhkuse kätte saanud või mitte.⁸⁰

Ajateenijad õppisid kiiresti ära võimaluse, kuidas puhkusesüsteemist maksimum võtta. Nimelt lisati puhkuse kümnele päevale kojusõiduks ja tagasitulekuks kuluv aeg, võttes aluseks raudteetranspordi kiiruse. Kui

⁷⁴ Schofield, *Inside the Soviet Army*, 105.

⁷⁵ Seadus sõjaväekohustusest, § 41.

⁷⁶ Siinkohal on asjakohane seletada ajateenijate seas kehtinud hierarhiat. Konkreetne aste hierarhiareedel ei sõltunud mitte niivõrd auastmest (reamees vs. seersant), vaid läbitud teenistuse pikkusest. Madalama staatusega klassid (*duhh*'id ehk noorsõdurid) pidid tunnistama vanemate olijate (*ded*'ide) suuremaid õigusi. Selline ülemate poolt vaikimisi aktsepteeritud hierarhiasüsteem viis nn *dedovština*'ni ehk uute ajateenijate süstemaatilise terroriseerimiseni teenistuses pikemat aega olnud sõdurite poolt.

⁷⁷ Schofield, *Inside the Soviet Army*, 106.

⁷⁸ Jones, *Red Army and Society*, 165.

⁷⁹ Schofield, *Inside the Soviet Army*, 104.

⁸⁰ *Ibid.*

aga sõduril õnnestus hankida lennukipiletid ja käia puhkusel lennukiga, saadi selle abil puhkusele kuni nädal lisaks, sest reisipäevi arvestati ikka ainult rongiühenduse kiiruse järgi.⁸¹

Demblitraditsioonid

Kohustuslik ajateenistus lõppes ajateenija jaoks reservi arvamise järel pärast kaitseministri vastava käskkirja väljakuulutamist. Tõnis Asson meenutas, et „nad lugesid päevi käskkirja saabumiseni. Maagiline joon, mis tähistas sadat päeva käskkirjani, oli pöördepunkt iga sõduri teenistuses. Pärast seda pidid kõik *duhh*’id teadma, mitu päeva on *ded*’i käskkirjani veel jäänud”.⁸²

Kauaoodatud päev saabus tavaliselt märtsis või septembris, sõltuvalt sellest, kas teenistus oli alanud kevadel või sügisel. Teenistuses oldud aega ei arvutatud täpselt – sõdureid arvati reservi alates aprillist juunini ja septembrist detsembrini (kaitseministril oli õigus teenistust kahe kuu võrra pikendada).⁸³ Samuti võis sõdurite demobiliseerimisega viivitada väeosa ülem ja seda võib pidada peamiseks vahendiks, kuidas distsiplineerida ja hoida kontrolli all peatselt demobiliseeruvaid sõdureid, nn dembleid.

Dembliks saamisega kaasnes mitu tava ja rituaali. Oli üsna levinud, et teenistuse lõpusirgel olev sõdur pidi valima ühe uustulnuka, kes võtab tema sõjaväelise ametikoha üle ja kellele ta pidi seda ametit õpetama. Peale selle pidi peatselt demobiliseeritav sõdur sooritama oma demblitöö. See oli väeosa ülema antud eriülesanne mehele, kes oli peatselt lahkumas. Ülesannete amplituud oli avar, alates sõjaväe veoki ülevärvimisest kuni kööki uue kraanikausi paigaldamiseni. Sõltuvalt sellest, kui hästi tuldi tööga toime, tegi väeosa ülem ajateenija lahkumise hõlpsaks või keeruliseks.⁸⁴

⁸¹ Rongide sõidukiiruseks arvestati 500 kilomeetrit ööpäevas. Kes teenis Kaug-Idas, võis seega saada koguni 15 päeva puhkusepäevadele lisaks. Rein Värgi kommentaar autorile. 5. jaanuar 2009.

⁸² Asson, „Военный билет”, 89.

⁸³ Sõjaväeteenistuse seadus, § 15. Pikendused tekitasid sõdurite seas märkimisväärset nurinat. Vt V. Savtin, „Sõjaväeteenistusest, ajapikendusest üliõpilastele ja muudest muudatustest Nõukogude armeesse kutsumisel”, *Rahva Hääli*, 31. märts 1989, 4.

⁸⁴ KLM Ar, Eesti ja külm sõda, „Intervjuu Leho Lõhmusega” (Kristjan Luts), 7. aprill 2009.

Eri rahvuste seas võis täheldada erinevat suhtumist demobiliseerumise kaasnematesse rituaalidesse. Carey Schofield on väitnud, et „Balti riikidest pärit sõdurid soovisid sõjaväest võimalikult ruttu välja saada. Neile ei pakkunud lahkumisrituaalid huvi”.⁸⁵ Intervjuud Nõukogude armees teeninud eestlastega ei toeta Schofieldi hinnangut täielikult. Näiteks oli populaarne tegevus (mida mainisid 169 sõdurit 243st) nn demblialbumite koostamine, mis sisaldasid fotosid (ametlikult oli pildistamine keelatud), joonistusi, vanasõnu jne üksuse kohta, kus sõdur oli teeninud. Tõnis Asson on väitnud, et „vaatamata karmile keelule fotoaparaatide omamise ja kasutamise kohta, oli pilte kogunenud. Kodunt lasti saata soliidsem album, mis disainiti täielikult ümber. Kaaned kaeti sameti või muu riidega, lehtedele kleebiti vahe- ja lisalehti. Vahelehed joonistati täis vägagi erootilis-patriootilisi või militaarseid kunstiteoseid. Sellesse pandi oma hing”.⁸⁶ Mõnes väeosas muutus demblialbumite tootmine oma-moodi tööstusharuks, sest „ohvitserid andsid mitmetele meestele eriloa valmistada neid albumeid *ded’ide* jaoks”.⁸⁷ Ühes väeosas paistsid eestlased silma veel sellega, et „kuigi albumeid ei tehtud, oli eestlastel üks ajaloolise väärtusega „demblirihm”, seda sai kanda „iga kutse kõige väärikam esindaja pool viimast teenistusaastat, pärast seda kraapis ta sinna oma nime ja andis vanuselt järgmisele pidulikult edasi”.⁸⁸

Üldmulje teenistusest

Üldise suhtumise osas väeteenistusse olid vastused mõnevõrra üllatavad. Üldlevinud arusaam on, et ajateenistus Nõukogude armees ei olnud eestlaste hulgas populaarne.⁸⁹ Selle põhjuseks ei olnud niivõrd 1949. aasta Genfi konventsiooni eirav nõue teenida okupeeriva riigi relva-

⁸⁵ Schofield, *Inside the Soviet Army*, 112.

⁸⁶ Asson, „Военный билет”, 90.

⁸⁷ Ankeet nr 229.

⁸⁸ Ankeet nr 91.

⁸⁹ Vt näiteks Tarand, „Allah vee alla ei näe”; Deivil Tserp, *Irdinimene: vasaraheitja Jüri Tamme lugu* (Tallinn: J. Tamm, 2001), 69.

jõududes,⁹⁰ kuivõrd asjaolu, et keegi ei tahtnud minna teenima „kuskile pärapõrgusse primitiivsetesse tingimustesse, kus toit oli halb ja keskkond brutaalne”.⁹¹ Siiski ei kinnita kõik uuringus osalenud seda seisukohta, kuna esines vastuseid, mis kirjeldasid ajateenistust kui „kaheaastast puhkust”⁹² ja elu selle ajal kui „pagari kassil”.⁹³

Pigem soodsat suhtumist leidis ka ankeetküsitluse vastustes. Üldiselt võib väita, et suhtumine oma teenistusse sõltus sellest, millal ja kus sõdur teenis ning millisel määral tal vedas teenistuskonnaga. Vastupidiselt müüdile, et „ajateenistus on ajaraiskamine”, andis üle poole vastanutest (52%) teenistusele hinnangu „hea” ja veidi alla veerandi hinnangu „rahuldav”. Lisaks oli rohkem neid, kes hindasid teenistust „väga heana”, kui „halva” või „väga halvana”. Teatud määral võib see olla seotud asjaoluga, et küsimustikule vastasid just need, kelle jaoks teenistus ei olnud kuigi piinarikas ning kes ei ole üritanud seda eluetappi oma mälust kustutada. Üldjoontes sama suhtumist väljendab sõjaajaloo foorumis [militaar.net](http://www.militaar.net) korraldatud küsitlus, kus 40% vastanutest väitis, et teenistus oli „hea”, 33% pidas seda „rahuldavaks” ja kõigest 10% leidis ajateenistuse olevat „mitterahuldava”.⁹⁴

Võib väita, et kõige rohkem olid rahul need, kes teenisid strateegilistes raketivägedes ja mereväes, seevastu mõnes kauges maavägede üksuses teeninud meenutavad möödunut tülgaastusega. Kronoloogiliselt skaalal võib teha järelduse, et parim aeg teenistuseks oli 1960. aastate esimene pool ning halvim 1980. aastad. Seevastu 1950. aastate esimese poole kohta, s.o perioodi kohta enne rahvusväeosade likvideerimist, ei saa praeguse vastuste hulga juures midagi oletada. Otsides seletusi ajateenistuse positiivselt meenutamisele, võib välja tuua järgmised asjaolud: madal *dedovština* tase, üksuse hea distsipliin, sõbralikud suhted sõdurite

⁹⁰ Väärrib äramärkimist, et hulk aktiviste on esitanud Eesti Riigikohtule kaebuse, et neid tunnustatakse represseeritutena, sest neid sunniti teenima okupatsioonivägedes. Vt Priit Hõbemägi, „Nõukogude armees teeninud eestlastele represseeritu staatus!”, *Eesti Ekspress*, 26. juuni 2009, a9.

⁹¹ Toomas Hiio kommentaar autorile. 2. mai 2009.

⁹² Ankeet nr 91.

⁹³ Ankeet nr 239.

⁹⁴ Internetifoorum [militaar.net](http://www.militaar.net), <http://www.militaar.net/phpBB2/viewtopic.php?p=161733&sid=3ed023b222b3605de34b54f69197c084>, 26. veebruar 2012.

ja ohvitseridega, hea ametikoht, soodus asukoht (nt Kaliningrad, Riia, Leningrad) ning väarikas väeliik (st strateegilised raketiväed). Negatiivseid hinnanguid mõjutas andma liiga range distsipliin või, vastupidi, täielik anarhia, KGB sagedased kontrollid, igavus, julm *dedovština*, olematu puhkus ja sõduri madal ametikoht.

Enamik vastanutest (74%) tõi välja, et vene keele selgeksõppimine „osutus hilisemas elus kasulikuks”.⁹⁵ See ei ole üllatav, arvestades nõukogude sotsioloogide väidet, et sõjavägi oli keeleõppe seisukohast kolmandal kohal kooli ja töökoha järel.⁹⁶ Sama ilmnis ka 1978. aastal mol-daavlaste, eestlaste ja usbekkide seas korraldatud uuringust, kus tõdeti, et sõjavägi oli teisel kohal vene keele õppimise arvestuses.⁹⁷

Lääne autorid (nt Ellen Jones) on oma töödes rõhutanud, et kohustuslik ajateenistus jättis jälje sõduri edasisele elule, sest see muutis tema maailmavaadet, sõnavara ja väärtusi.⁹⁸ Seda ei saa väita eesti päritolu sõdurite kohta üldiselt: kuigi enamik neist (69%) tunnistas, et teenistus oli ainult üks kord elus saadav kogemus, polnud tegu „ümberõppega”.⁹⁹ Nõukogude armees veedetud aega käsitati kui (ebameeldivat) kohustust, mida tuli täita, et seejärel jätkata oma isikliku eluga. Seda illustreerib hästi kommentaar, et ajateenistus oli „Värvikas kogemus, kuid 1x piisab”.¹⁰⁰

Kokkuvõte

Nõukogude Sotsialistlike Vabariikide Liit oli üks väheseid riike, mis sätestas otsese seose kodanikuks olemise ja kohustusliku ajateenistuse vahel. Konstitutsioon teatas: „Sõjaväeteenistus NSV Liidu relvajõududes on Nõukogude kodanike austav kohustus.”¹⁰¹

⁹⁵ KLM Ar, Eesti ja külm sõda, „Intervjuu MT-ga” (Kristjan Luts), 29. märts 2009.

⁹⁶ С. Брук и М. Губогло, „Факторы распространение двуязычия у народов СССР” – *Советская этнография. Том 5* (Москва, 1975), 28.

⁹⁷ Rakowska-Harmstone, „The Soviet Army as the Instrument of National Integration”, 137.

⁹⁸ Jones, *Red Army and Society*, 220.

⁹⁹ Ankeet nr 110, 141.

¹⁰⁰ Ankeet nr 293.

¹⁰¹ NSVL konstitutsioon (Moskva, 1977), artikkel 63.

Vahetult pärast Teist maailmasõda sai mitu NSVLi rahvust (kaasa arvatud eestlased) läbida kohustusliku ajateenistuse ning soovi korral alustada ohvitserikarjääri oma liiduvabariigi rahvusüksuses. Selline süsteem, mis oli loodud Teise maailmasõja ajal parema lahinguefektiivsuse saavutamiseks, likvideeriti pärast seda, kui Gruusia rahvusüksus ei suutnud tegutseda oma rahvuse esindajate vastu, kes olid tulnud tänavale protesteerima Jossif Stalini hukkamõistmise vastu 1956. aastal. Praktikas eksterritoriaalsuse põhimõtet siiski alati ei rakendatud ning käesolev artikkel tõestas, et mõningatel juhtudel õnnestus eesti sõduritel läbida teenistus Eesti NSVs ka pärast 1956. aastat.

Teise maailmasõja järel tõi kohustusliku ajateenistuse osas Nõukogude ajateenijatele märkimisväärsed muudatusi 1967. aasta seadus üldisest sõjaväekohustusest. Esiteks vähendati sellega teenistuse kestust kõigis väeliikides kahele aastale, välja arvatud mereväes, kus selle vältuseks määrati kolm aastat. Teiseks loodi lühema ajateenistuse kompenseerimiseks uus sõjalise väljaõppe vorm: teenistuseelne väljaõpe.

Nõukogude sõdurile ei antud võimalust kaasa rääkida oma tulevase teenistuse osas. Tema teenistuskoht sõltus kutseoskustest ja rahvusest. Nende kahe teguri põhjal on vähemalt teoorias võimalik anda seletus, miks mõni sõdur valiti teenima elitaarsesse strateegilisse raketiväesse, samas kui mõni teine ajateenija võis veeta kaks aastat masendavas ehituspataljonis Kaug-Idas. Et maavägi oli kõige suurem relvajõud, on mõistev, miks enamik Eesti NSVst pärit noormehi teenis just seal.

Nõukogude sõjaväge peeti kõigi nõukogude rahvaste sulatusahjuks. Sellegipoolest säilitasid eestlased oma rahvusliku identiteedi ja võimaluse korral hoidsid kaasmaalastega kokku. Kaasvõitlejate suhtumine eesti sõduritesse oli üldiselt hea ja ka suhetes ohvitseridega ei olnud otseselt rahvusest tulenevaid probleeme. Eestlastest sõdureid peeti ülesannetega hästi toime tulevateks, ent neid ei saanud poliitiliselt usaldada.

Hoolimata rasketest tingimustest, mida reakoosseis pidi kogema, meenutas enamik ajateenijaid vastupidiiselt senisele historiograafiale oma teenistust kui saavutust. Selgus, et enamiku meeste jaoks on algne traumeeriv kogemus (tingituna uuest ja karmist keskkonnast) asendunud nüüdseks nostalgiliste tunnetega oma täiskasvanuea alustamise kohta. Samuti

väärtustati vene keele põhjalikku omandamist ja selle kasulikkust igapäevaelus. Kõige tõenäolisemalt meenutasid oma teenistust hea sõnaga 1960. aastatel ja 1970. aastate alguses teeninud mehed, samal ajal kui 1980. aastatel teeninud olid oma vastustes taunivamad. Väeliikidest suhtuti kõige soosivamalt strateegilistesse raketivägedesse ja mereväkke, samal ajal kui maaväe ehituspataljone peeti kõige hullemateks teenistuskohfadeks.

Bibliograafia

Arhiivid

Eesti Riigiarhiiv (ERA)

R-1 Eesti Vabariigi Ministrite Nõukogu

R-3 Eesti Vabariigi Ülemnõukogu Esimehe Kantslei

Eesti Sõjamuuseumi – Kindral Laidoneri Muuseumi arhiivkogu (KLM Ar)

30 Külm sõda

Kaitseressursside Ameti arhiiv (KRA)

9, kataloog 8 Eesti NSV-st Nõukogude armeesse saadetute nimekirjad

Õigusaktid

Eesti NSV kriminaalkodeks. Tallinn: Olion, 1990

NSV Liidu konstitutsioon. Moskva, 1977

Дисциплинарный устав Вооруженных Сил СССР: утвержден Указом Президиума Верховного Совета СССР от 30 июля 1975 года. Москва: Воениздат, 1983

Käsitirjad ja avaldamata mälestused

Asson, Tõnis. *Военный билет* (käsitiri). Tartu, 1999

Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri Muuseumi veebipõhise uuringu „Eesti sõdur võõras mundris: eestlased NL-i relvajõududes” ankeedid

Vernik, Victor. *Sõjasõit: mälestusi Vene kroonust* (käsitiri). Laagri, 2005

Kirjandus

- Anslan, Viljo. *Raadiosignaal 0001*. Tallinn: V. Anslan, 2008
- Arjakas, Küllo. „Afganistani sõjas hukkus 36 Eestist pärit meest.” *Eesti Päevaleht*, 11. veebruar 2006
- Bonds, Ray (toim.). *Soviet War Power*. London: Corgi, 1982
- Curtiss, John. *The Russian Army under Nicholas I, 1825–55*. Durham: Duke University Press, 1965
- Defense Intelligence Agency. *Handbook on the Soviet Armed Forces*. Washington: Government Printing Office, 1978
- Erickson, John ja Feuchtwanger, E. (toim.). *Soviet Military Power and Performance*. London: Palgrave Macmillan Press, 1979
- Gabriel, Richard. *The New Red Legions*. Westport, 1980
- Heiss, Mary ja Papacosma, Victor. *NATO and the Warsaw Pact*. Kent: Kent State University Press, 2008
- Hiio, Toomas, Maripuu, Meelis ja Paavle, Indrek (toim.). *Estonia since 1944 : Reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*. Tallinn: Estonian Foundation for the Investigation of Crimes Against Humanity, 2009
- Höbemägi, Priit. „Nõukogude armees teeninud eestlastele represseeritu staatus!” *Eesti Ekspress*, 26. juuni 2009
- Jones, Ellen. *Red Army and Society*. Boston: Allen and Unwin, 1985
- Kivi, Toomas. *Dembel 1985, Kabul*. Pärnu: Perona, 1996
- Luts, Kristjan. „Eesti sõdur võõras mundris: eestlastest ajateenijad Nõukogude Liidu relvajõududes 1968–1991.” Magistritöö, Tartu Ülikooli ajaloo ja arheoloogia instituut, 2009
- Luts, Kristjan. „Eestlastest ajateenijad Nõukogude Liidu relvajõududes.” *Ajalooline Ajakiri*, 2/2009, lk 253–280
- Nigul, Alar. *Võitlus kahel rindel*. Tallinn: Grenader Grupp, 2008
- Ojalo, Hanno (toim.). *Korpusepoisid: Eesti sõjamehed 22. eesti territoriaalkorpuses ja 8. eesti laskurkorpuses Teises maailmasõjas aastatel 1940–45*. Tallinn: Sentinel, 2007
- Paavle, Indrek. „Suletud maailmas.” Helme Eneken, Lea Tooming (toim.) *Eesti rahva elulood. III osa, Elu Eesti NSV-s*. Tallinn: Tänapäev, 2003
- Rakowska-Harmstone, Teresa. „The Soviet Army as the Instrument of National Integration.” Erickson, John ja Feuchtwanger, E. (toim.). *Soviet Military Power and Performance*. London: Palgrave Macmillan Press, 1979

- Raud, Mihkel. *Musta pori näkku*. Tallinn: Tammerraamat, 2008
- Ruitlane, Olavi. *Kroonu*. Tartu: Väiku Välläandja, 2005
- Savtin, V. „Sõjaväeteenistusest, ajapikendusest üliõpilastele ja muudest muudatustest Nõukogude armeesse kutsumisel.” *Rahva Hää*, 31. märts 1989
- Schofield, Carey. *Inside the Soviet Army*. London: Headline, 1991
- Suvorov, Viktor. *Inside the Soviet Army*. London: Macmillan Publishing Co., 1982
- Tarand, Indrek. „Allah vee alla ei näe!” *Sirp*, 23. mai 2008
- „The U.S.S.R.: Moscow’s Military Machine.” *TIME Magazine*, 23. juuni 1980
- Torjus, Aleksander. *Sina ei pea mitte imestama*. Tallinn: Eesti Päevaleht, Akadeemia, 2011
- Tserp, Deivil. *Irdinimene: vasaraheitja Jüri Tamme lugu*. Tallinn: J. Tamm, 2001
- Vaino, Enn. *Raketigarnison I ja II*. Tartu: Enn Vaino, 2000
- Vare, Vello (toim.). *Vene-Eesti sõjanduse sõnaraamat*. Tallinn: Valgus, 1986
- Vare, Vello. *Jälgi tallatud radadelt: ühe elu kroonika I ja II*. Tallinn: [Infotrükk], 2003
- Värk, Rein. „Rahutused Gruusias. Otsus rahvusdiviiside laialisaatmisest.” Kasesalu, Allan ja Aasma, Kristin (toim.). *XX sajandi kroonika, II*. Tallinn: Entsüklopeediakirjastus, 2004
- Волокитина, Татьяна, Мурашко Галина и Носкова, Альбина. *Москва и Восточная Европа*. Москва: РОССПЭН, 2008
- Дороговоз, И. *Ракетные войска СССР*. Минск: Харвест, 2007
- Козлов, Алексей. *Неизвестный СССР: противостояние народа и власти 1953–1985 гг.* Москва: Олма-пресс, 2006
- Кривошеев, Г. *Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооруженных сил. Статистическое исследование*. Москва: Олма-Пресс, 2001
- Кривошеев, Григорий. *Россия и СССР в войнах XX века. Потери вооруженных сил. Статистическое исследование*. Москва: Олма-Пресс, 2001
- Поляков, Юрий. *100 дней до приказа*. Москва: М. Дет. лит., 1999
- Советская Военная Энциклопедия. Том 4. Москва: Воениздат, 1977
- Феськов, В., Калашников, К. и Голиков, В. *Советская Армия в годы „холодной войны” (1945–1991)*. Томск: Томский университет, 2004
- Шеляг, В. *Военная психология*. Москва: Воениздат, 1972

Internet

International Committee of the Red Cross. Geneva Conventions of 12 August 1949. 2. märts 2012. <http://www.icrc.org/ihl.nsf/NORM/48D358FE7D15CA77C1256402003F9795?OpenDocument>

Internetifoorum militaar.net. 26. veebruar 2012. <http://www.militaar.net/>

Office of the High Commissioner for Human Rights. Geneva Convention relative to the Protection of Civilian Persons in Time of War. Part III, Article 51. 27. jaanuar 2012. <http://www.unhchr.ch/html/menu3/b/92.html>

Seadus „Eesti NSV elanike teenistusest NSV Liidu relvajõududes ülemineku-perioodil”. 29. veebruar 2012. ESTLEXi õigusinfosüsteem, <http://www.estlex.ee/tasuta/?id=savedoc&aktid=2729&syscmd=1>

Народная Война. Национальные Соинские Формирования В Великой Отечественной Войне. 22. jaanuar 2012. <http://www.voina.com.ru/index.php?p=33>

Lisa I. Aastatel 1947–1991 Eestist Nõukogude armeesse

Aasta	Maavägi	Merevägi	Õhuvägi	Õhukaitsevägi	Strateegilised raketiväed	Õhudessantvägi
1947	–	–	–	–	–	–
1948	120	–	–	–	–	–
1949	1815	–	–	–	–	–
1950	4522	–	15	28	–	–
1951	8609	870	–	–	–	–
1952	7896	70	25	5	—	20
1953	4385	–	–	–	–	–
1954	8739	393	23	–	–	–
1955	6794	–	10	–	–	–
1956	4670	–	–	–	–	–
1957	5944	–	–	–	–	–
1958	5279	–	135	–	–	–
1959	2690	912	464	51	–	113
1960	2923	350	120	691	–	100
1961	3819	355	411	785	–	90
1962	3642	835	535	930	–	110
1963	2033	840	495	1237	–	130
1964	5532	570	449	927	–	100
1965	3683	523	514	637	222	100
1966	2563	711	643	1066	292	86
1967	3356	475	414	827	345	110
1968	3558	879	1014	820	525	243
1969	3056	813	665	717	332	218
1970	4108	626	508	1102	0	308
1971	3230	906	300	1334	0	347
1972	3373	635	444	1137	48	196

kutsutud meeste arv väe- ja relvaliikide kaupa

KGB üksused	Siseministeeriumi üksused	Tööpataljon	Tsiviilkaitse üksused	Raudteeväed	KOKKU
53	–	–	–	–	53
–	–	–	–	–	120
150	–	–	–	–	1965
3	100	214	–	–	4882
34	214	1043	–	–	10770
88	213	2025	–	–	10342
–	–	229	–	–	4614
–	–	333	–	–	9488
–	–	108	–	–	6912
–	63	50	–	–	4783
–	–	–	–	–	5944
–	–	–	–	–	5414
359	355	–	–	–	4944
168	265	703	–	–	5320
1344	231	–	–	–	7035
190	570	–	–	–	6812
130	760	927	131	–	6683
–	505	–	100	145	8328
–	270	–	75	52	6076
16	462	572	20	56	6487
–	162	916	45	34	6684
257	226	1105	99	235	8961
105	170	1030	243	97	7446
80	210	1155	80	100	8277
70	105	1640	50	50	8032
114	146	1936	61	50	8140

Aasta	Maavägi	Merevägi	Õhuvägi	Õhukaitsevägi	Strateegilised raketiväed	Õhudessantvägi
1973	2906	725	328	1079	75	231
1974	3353	805	456	1018	37	212
1975	2798	829	989	1063	52	289
1976	1859	600	267	1193	60	217
1977	2057	1031	494	1562	58	277
1978	2261	850	471	1771	55	334
1979	2001	616	358	1530	60	435
1980	2132	461	601	1669	60	327
1981	2861	581	539	1299	35	385
1982	2795	586	560	1349	58	259
1983	2566	486	250	1612	58	459
1984	3310	572	220	1578	23	420
1985	3206	543	421	1644	0	326
1986	3755	639	784	1301	0	314
1987	4092	367	631	1045	0	356
1988	4197	443	512	973	0	379
1989	2549	459	507	905	0	241
1990	1411	68	73	322	0	127
1991	536	27	40	75	0	11
KOKKU	156984	21451	15685	35282	2395	7870

KGB üksused	Siseministeeriumi üksused	Tööpataljon	Tsiviilkaitse üksused	Raudteeväed	KOKKU
70	194	1553	172	144	7477
70	213	1627	80	227	8098
210	229	923	106	140	7628
25	238	1402	195	229	6285
70	264	764	40	229	6846
127	228	1118	80	191	7486
85	231	1380	144	254	7094
70	319	1345	80	238	7302
100	317	1316	130	260	7823
102	653	1813	60	566	8801
125	720	1788	120	284	8468
169	1165	1032	70	382	8941
93	999	1048	134	414	8828
97	1062	1145	41	79	9217
135	819	1197	83	260	8985
172	542	1664	50	222	9154
361	477	1169	61	188	6917
14	56	428	8	0	2507
27	74	110	6	0	906
5283	13827	36808	2564	5126	303275

Estonian-born conscripts in the armed forces of the Soviet Union during the Cold War period

Kristjan Luts

Requiring military service in the armed forces of an occupying power is a violation of the 1949 Geneva Convention. Nevertheless, men from the occupied territory of the Estonian SSR were forced to spend two to five years in the armed forces of the USSR as their ‘national’ service and/or were encouraged to choose the career of an officer. The aim of the article is to analyse how these men remember their service – focusing on the time period since after World War II to 1991 – and thereby provide insights into a phenomenon that affected generations of Soviet men of different national, material and educational backgrounds.

Due to the multiplicity of sources, it was important to consider the relevance of each text when the sources conflicted. The accuracy of each interviewee/memoir/soldier’s letter had to be assessed. Although the best efforts were made to be as self-conscious and objective as possible, there are different interpretation possibilities; and to borrow from Christopher Browning, perhaps “other historians looking at the same materials would retell these events in somewhat different ways.”¹

Estonian soldiers in the Soviet armed forces

The Union of Soviet Socialist Republics was one of the few countries that developed a direct link between citizenship and compulsory military service. The Soviet Constitution stipulated that “military service in the ranks of the Armed Forces of the USSR is the sacred obligation of Soviet citizens”.²

¹ Christopher Browning, *Ordinary men: Reserve Police Battalion 101 and the final solution in Poland* (London, 2001), p. xix.

² Constitution of the USSR (Moscow, 1977), Article 63.

After World War II, some of the nationalities in the USSR (including the Estonians) had the opportunity to complete their compulsory military service or take up a career as an officer in national units at their home country. Such a system, instituted during the war for better combat effectiveness, was abolished after the Georgian national units failed to take action against their compatriots who participated in street protests against the denunciation of Joseph Stalin in 1956. However, the principle of exterritoriality was not always implemented in practice and the article proved that, in some cases, Estonian soldiers managed to buy off officers at the local military commissariats and spend their service in Estonia.

In terms of compulsory military service, several noteworthy changes that affected Soviet soldiers after World War II resulted from the 1967 Act on Universal Military Service. Firstly, the new law reduced the length of service to two years in all arms of service, with the exception of the Navy, where it was set at three years. Secondly, as a partial compensation for the reduced time in service, a new aspect of military service – pre-military training – was introduced.

The Soviet soldier was not given a chance to have a say about his future service. Where he served depended on his qualifications and his national belonging. It was the combination of these two factors – at least in theory – that explained why a soldier could be chosen to serve in the elite Strategic Rocket Forces, while another conscript might spend two years in a depressing construction battalion in the Far East.

It can be argued that an Estonian conscript was a rather exceptional character in comparison to his fellow soldiers in the Soviet Army. Generally speaking, Estonians had a relatively high level of education and practical skills (e.g. they usually had received their driver's license before the start of service), enabling them to get better and relatively more comfortable positions once in the military. Since the Soviet officers had some doubts about their political reliability, only a modest number of Estonians would serve in units under the KGB or the Ministry of Internal Affairs.

The Soviet military has been regarded a 'melting pot' of the different nationalities found in the USSR. However, Estonians retained their national identity and stuck together, if possible. Moreover, nationality-based

differentiation pointed out by Western authors (see, for example, Ellen Jones) did not apply to a great extent in the case of Estonians and nicknames referring to their 'fascist' background (Hans, Fritz, etc.) were not perceived as insults. The attitude of fellow servicemen towards Estonians was generally rather good and they were respected as soldiers. The relationships with officers were also good – they thought highly of Estonian soldiers in terms of task performance, but as was pointed out before, Estonians could not be politically trusted. Such a positive attitude started to change at the end of the 1980s with the 'national awakening' in Estonia.

Despite the harsh conditions that all rank and file soldiers usually experienced, it was rather commonplace that most of the conscripts, especially ethnic Russians and Ukrainians, looked back on their time in the armed forces with a sense of achievement. Contradictory to existing historiography, Estonian servicemen also looked back with surprisingly positive feelings. Naturally, it depended on the individual circumstances, but most could remember something good from their time on active duty. The article suggests that, by today, for most men the initial feeling of trauma (due to the new and harsh environment) has been replaced with nostalgic thoughts about an experience from the beginning of their adulthood. They also valued the advanced knowledge of the Russian language (as correctly pointed out by Soviet as well as Western sociologists), which has proven useful in everyday life. Those whose service period was in the 1960s and early 1970s were most likely to have positive memories, while those who served in the 1980s were more negative in their responses. In terms of the arm of service, the Strategic Rocket Forces and the Navy were remembered most favourably, while construction battalions of the Ground Forces were considered the worst of all.

Surm, lein ja mälestamine

Langenud sõdurite mälestamine külma sõja järgsel Saksamaal

Jörg Echternkamp

Sissejuhatus: langenud sõdurite mälestamine kui sotsiaalne ja poliitiline probleem

Surm tõstatab olulise küsimuse seoses sõjaväe ja ühiskonna vaheliste suhetega. Kui sõdur langeb lahinguväljal, tahavad tema kaasvõitlejad ja temast maha jäänud inimesed teada selle põhjust. Käesolev artikkel alustab probleemi üldisema kirjeldamisega konverentsiteema „Sõda ja ühiskond: suhted sõjaväe ja tsiviilelanike vahel” taustal ja esitab mõned võtmeküsimused. Teiseks keskendutakse Lääne-Saksamaa langenute mälestamise traditsiooni ajaloole, mis kujunes enne Saksamaa taasühinemist 1989/1990. aastal nn vanas liitvabariigis (s.o Lääne-Saksamaal) ning mis on varasema langenute mälestamise traditsioonina oluline ka tänapäeval. Kolmandaks uuritakse uuemaid, st pärast külma sõja lõppu tekkinud mälestamise vorme ja tavasid ning tänapäeva elektroonilise meedia mõju neile. Neljandaks esitatakse mõned kokkuvõtvad väited konverentsi teemal ja heidetakse ettevaatlik pilk tulevikku. Üldiselt ei kirjeldata alljärgnevalt mitte ainult Saksamaa juhtumit, vaid püütakse teemat käsitleda ka teoreetilisest ja metodoloogilisest vaatepunktist.¹

2010. aasta aprillis langesid lahingus Talibani vastu kolm Saksa Bundeswehri sõdurit ja mitu meest sai raskelt haavata. Matusetalitus oli vaevalt lõppenud, kui saksa rahvast šokeerisid uudised veel neljast

¹ Artikkel põhineb kirjutistel: Manfred Hettling und Jörg Echternkamp (Hrsg.), *Bedingt erinnerungsbereit. Soldatengedenken in der Bundesrepublik* (Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, september 2008); Manfred Hettling und Jörg Echternkamp (Hrsg.), *Der Tod des Soldaten. Gefallenengedenkung und politische Legitimation im internationalen Vergleich* (München: Oldenbourg, 2012).

hukkunud sõdurist ja uutest kaotustest. Seekord oli Bundeswehri sõdu-reid varitsetud Kondozi (Kundūzi) lähedal, kus nad olid sattunud mit-metunnissesse lahingusse, mis jäi mõnele sõdurile viimaseks. See juhtum loob kurva seose käesoleva uurimuse ja tänapäeva vahel. Juhtumi erilisus ei olnud tingitud mitte asjaolust, et Saksa sõdurid langesid ÜRO missioo-nil – seni oli Afganistanis hukkunud juba 38 sakslast² –, vaid pigem sel-lest, et seitse Saksa sõdurit langesid väga lühikese aja jooksul.

Tõeline uudsus peitub aga sõja ja ühiskonna vahelistes suhetes, st kahe sõjasündmuse sotsiaalsetes ja poliitilistes tagajärgedes: esimest korda alates sellest ajast, kui Bundeswehr alustas välismissioone, tunnus-tasid avalikkus ja meedia – alates kõmulehtedest, nagu BILD, ning koha-likest ja piirkondlikest ajalehtedest, nagu Der Tagesspiegel Berliinis, kuni poliitikale keskenduvate ajakirjadeni, nagu Der Spiegel – sõdurite surma viisil, mida võib nimetada meediapoolseks ülespuhumiseks.³ Langenud sõdurite mälestamine oli vältimatu teema ka televisiooni vestlussaadetes. Olukord oli märkimisväärne peamiselt sellepärast, et seni olid nii mee-dia kui ka saksa rahvas suhtunud sõjaväkke ja seega ka langenud sõja-väelastesse sõbraliku ükskõiksusega, nagu ütles endine president Horst Köhler.⁴

Veel enam, 2010. aasta aprillis leidis kinnitust autori teoreetiline eeldus teemale lähenemisel: täpsemalt eeldus, et langenud sõjaväelaste mälestamine ei ole ainult eraasi, vaid ka ülimalt poliitiline ja sotsiaalne sündmus. Ka selle juhtumi puhul on rakendatav saksa ajaloolase Reinhart Kosellecki 1980. aastatel välja mõeldud langenute mälestamise poliitilise traditsiooni (sks *politischer Totenkult*) termin. Miks poliitiline? Sest lan-genud sõjaväelaste mälestamine avalikkuses on „ühine reaktsioon, mille

² Ülevaate jaoks vaata Hans J. Gießmann und Armin Wagner, „Auslandseinsätze der Bundeswehr,” *Aus Politik und Zeitgeschichte* 48 (2009): 3–9; Hans J. Gießmann und Armin Wagner (Hrsg.), *Armee im Einsatz. Grundlagen, Strategien und Ergebnisse einer Beteiligung der Bundeswehr* (Baden-Baden: Nomos, 2009).

³ „Im Krieg. Deutsche Soldaten über das Töten und Sterben in Afghanistan,” *Der Spiegel* 19. april 2010 (pealkiri kaanel).

⁴ Vaata Heiko Biehl, „Von der Verteidigungs- zur Interventionsarmee. Konturen eines gehemmten Wandels,” – Gerhard Kümmel (Hrsg.), *Streitkräfte im Einsatz. Zur Soziologie mili-tärischer Interventionen* (Baden-Baden: Nomos, 2008), 9–20.

eesmärk on [massi]surma mõtestamine, kui see on võimalik”, nagu väitis Koselleck kahele maailmasõjale vihjates.⁵ Erasisiku surm on loomulik ja seda ei pea ühiskond seletama (või kuulub see politsei tegevusvaldkonda). Seevastu sõjaväelase surm nõuab sellele poliitilise tähenduse andmist, sest sõdur pani oma elu kaalule kellegi kolmanda pärast, tavaliselt oma ühiskonna nimel. Tegu on poliitilise küsimusega, sest sõduri surma õigustamine on lahutamatu seotud sõjalise jõu kasutamise legitiimsusega nii minevikus kui ka tulevikus. Hukkunute, eriti sõjas langenute mis tahes viisil mälestamine avalikkuses pakub meile võimaluse (või lausa kohustuse) omistada toimuvale poliitiline tähendus. Sellega asetatakse üksikisiku saatus ajaloolisesse konteksti ja kujutatakse ühist langenute mälestamist poliitilise ja rahvusliku tegevusena, mis edastab sõnumi praegusele ja tulevasele ühiskonnale ning pakub ühtlasi tõlgendamisvõimaluse. Seetõttu on langenute mälestamise traditsioon ajas muutuv. Autor ajaloolasena peab selles kontekstis uurimisobjektina oluliseks nii mälestamise kui ka ajaloolise mälu erinevate vormide muutumist, aga ka nende poliitilist mõtestamist ja selle avalikkuses omaks võtmist aja jooksul. Ajaloolisus määrab selle valdkonna tähtsuse ka tänapäeva sõjaajalooteaduse uurimisobjektina, vähemalt juhul, kui analüüsitakse suhteid sõjaväe ja ühiskonna vahel nii sõja- kui ka rahuajal.⁶

Poliitiline mõõde tõusis esile 2010. aasta aprillis ja see seletab ka meedia suurt huvi. Esimest korda Saksamaa Liitvabariigi ajaloos käis valitsusjuht sõdurite matusetalitusel. Saksamaa kantsler Angela Merkel langetas pea iga riigilipuga kaetud sarga ees ja toonitas oma otsustavust jätkata Saksamaa osalemist Afganistani missioonil.

Seetõttu keskendutakse alljärgnevalt sõdades langenute mälestamise traditsiooni *ajaloolisele* mõõtmele Saksamaal. Ajaloolisest vaatepunktist vaadatuna on sellel kaks osa. Ühest küljest iseloomustab (Lääne-)Saksa-

⁵ Vaata Reinhart Koselleck und Michael Jeismann (Hrsg.), *Der politische Totenkult. Kriegerdenkmäler in der Moderne* (München: Wilhelm Fink Verlag, 1994).

⁶ Sõjaajaloo kui uurimisala ajaloo ja viimaste arengusuundade kohta vaata Jörg Echternkamp, Thomas Vogel und Wolfgang Schmidt (Hrsg.), *Perspektiven der Militärgeschichte. Raum, Gewalt und Repräsentation in historischer Forschung und Bildung* (München: Oldenbourg, 2011).

maa ühiskonna ja Saksa sõjaväe vahelist keerukat suhet mitu eripära, mida saab seletada Saksamaa ajaloo abil. II maailmasõja, viimase nn totaalise sõja ajalooline kogemus, täielik lüüasaamine ning liitlaste poolt peale sunnitud demilitariseerimispoliitika on takistanud sõjaliste jõudude idealiseerimist ja sõdurite ülistamist kuni tänapäevani.⁷ Sakslased, vähemalt Lääne-Saksamaalt pärit inimesed, moodustavad postheroilise ühiskonna, mis on pikka aega hoidunud ohutusse kaugusse kõigest sõjaga seonduvast.⁸ Seetõttu tekib küsimus, kuidas toimis langenute mälestamise traditsioon tingimustes, mis on nii erinevad näiteks Suurbritanniast, kus traditsioonides ei ole olnud nii radikaalset murrangut.

Teisest küljest moodustab langenud sõdurite mälestamise traditsioon ajaloolise tausta alates 1990. aastatest surma saanud Bundeswehri sõdurite mälestamisele. Mälestamine ei toimu ilma taustsüsteemita, vaid on osa pärast 1945. aastat kujunenud ja edasi arendatud mälestamise tavast. Selles kontekstis tekib küsimus, kas üle 40 aasta tagasi Lääne-Saksamaal välja arendatud langenud sõjaväelaste mälestamise traditsioon, vanad tavad ja sümbolid, sobivad uude olukorda.⁹

Rahvuslike eripärade ja struktuursete sarnasuste uurimiseks on vaja võrreldavaid kriteeriume. Järgnevalt loetletakse neist kolm.¹⁰ Esiteks oleme huvitatud mälestamistraditsiooni eest vastutavatest organisatsioonidest. Kes on kujundanud langenud sõdurite mälestamise traditsiooni? Kes on püstitanud monumendid, kes on korraldanud mälestusüritused,

⁷ Jörg Echternkamp, „Im Schlagschatten des Krieges. Von den Folgen militärischer Gewalt und nationalsozialistischer Herrschaft in der frühen Nachkriegszeit,” – Rolf-Dieter Müller (Hrsg.), *Der Zusammenbruch des Deutschen Reiches 1945: Die Folgen des Zweiten Weltkriegs*, Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, Bd. 10/2 (München: DVA, 2008), 657–697.

⁸ Herfried Münkler, *Der Wandel des Krieges. Von der Symmetrie zur Asymmetrie* (Weilerswist: Velbrück Wiss., 2006).

⁹ Need olid põhiküsimused Berliini sotsiaalteaduste keskuse samateemalisel konverentsil, mille tulemuseks on kaks konverentsikogumikku, vaata 1. märkust.

¹⁰ Vaata Manfred Hettling, „Politischer Totenkult im internationalen Vergleich,” – Corinna Hauswedell (Hrsg.), *Soldatentod in heutigen Kriegen. Herausforderungen für politische Normenbildung und Erinnerungskultur* (Rehburg-Loccum: Evang. Akad. Loccum, 2009), 171–94; järjepidevusest ja muutustest vaata Manfred Hettling und Jörg Echternkamp, „Heroisierung und Opferstilisierung. Grundelemente des Gefallenengedenkens in Deutschland von 1813 bis heute,” – Manfred Hettling und Jörg Echternkamp (Hrsg.), *Der Tod des Soldaten. Gefallenengedenken und politische Legitimation im internationalen Vergleich* (München: Oldenbourg, 2012).

kes on pidanud matusekõned? Siinkohal tuleb eristada riiki (kogukonda), sõjaväelisi ja tsiviilorganisatsioone. Teiseks peame uurima, kuidas sõdu-reid mälestatakse. See puudutab nii mälestamistavasid kui ka seda, kuidas sõdu-reid selles kontekstis esitletakse. Kas neid mäletatakse võitlejatena või kui kodanikke sõdurisinelis? Või sõjategevuse ohvritena? Missugu-seid omadusi omistavad ellujääjad langenutele? Kas see on spetsiifiline nn sõduriau või on need üldised kodanikuvoorused? Kas mainitakse sõja-lise konflikti poliitilist eesmärki? Kolmandaks peab langenute mälesta-mise traditsiooni uurima vastavalt kujutluspildile sellest sõjast, millel see põhineb. Miks sõdurid üldse surma said? Kuidas sõda tõlgendati? Mis oli sõja mõte?

Lääne-Saksamaa langenud sõdurite mälestamise traditsioon (1949–1989/1990)

Kui „vana” liitvabariik mälestas hukkunud sõdu-reid, siis ei mälestatud tavaliselt „oma” sõdu-reid (Bundeswehri sõdu-reid), vaid „teisi” (Wehr-macht sõdu-reid üksi või osana teistest mälestatavatest).¹¹ Selline nihe tekitas Lääne-Saksamaa langenute mälestamise traditsioonis palju pin-geid, mis ilmnesisid korduvalt alates 1950. aastatest.

Ühest küljest leinati sõja surma saanud abikaasat, venda või isa era-viisiliselt; alles jäid isiklikud mälestused 5,3 miljonist langenud Saksa sõdurist¹² ja kristlik kohustus hoida surnute mälestus au sees. Peale selle oli veteranidel – neil, kes jäid ellu – iseenesestmõistetavalt vaja austada oma langenud kaasvõitlejate mälestust. Teisest küljest põhines Lääne-Saksamaa poliitiline legitiimsus, st sakslaste teine demokraatiakatse, enda eristamisel natsionaalsotsialistlikust riigikorrast. Kuigi vaieldi selle üle, mille eest sõdurid täpsemalt surid, ei vaidlustatud kunagi väidet, et nad ei

¹¹ Järgnev peatükk tugineb autori artiklile „Kein stilles Gedenken. Die Toten der Wehrmacht im Erinnerungskonflikt der Bundesrepublik,” – Hettling & Echternkamp, *Bedingt erinnerungs-bereit*, 46–57.

¹² Rüdiger Overmans, *Deutsche militärische Verluste im Zweiten Weltkrieg* (München: Olden-bourg, 1999), 316.

*Laboe mereväe
mälestusmärk*

*Laboe Naval
Memorial*

langenud Saksamaa Liitvabariigi eest. Seega tekkis normatiivne vastuolu langenute mälestamise kui automaatselt positiivse mälestusvormi ja lähiminekivile, sõjale ja diktatuurile osutava negatiivsuse vahel.

Seega on keskne küsimus, kuidas lahendas Lääne-Saksamaa vastuolu ühelt poolt langenute leinamise ja mälestamise ning teiselt poolt natsionaalsotsialistlikust riigikorrast distantseerumise vahel. Kuidas läänesakslased Wehrmachi langenuid avalikult mälestasid? Selle analüüsimiseks tuleb vaadelda avalikku sfääri laiemalt. Käesolevas artiklis keskendutakse relvajõududes teeninud langenute mälestamise traditsioonile avalikes paikades, kus kohtuvad sõjaväelased ja tsiviilelanikud.

Kuni 1990. aastateni oli sõjas surma saamine sakslastele kujuteldamatu, sest tuumaohu taustal peeti sõda ennast ebatõenäoliseks. Seetõttu ei olnud kogu Bundeswehris üldisi sõjaväelisi langenute mälestamise tavasid. Pigem tekkisid mälestuspaigad ja -tavad mereväes, õhuväes ja maaväes eraldi. Peatumata põhjalikult iga väeliigi ajalool, tuleb anda ülevaade ajaloolistest traditsioonidest, et vaadata hilisemat arengut selle taustal.

Mereväel on 85 meetri kõrgune mälestuspaik Kieli lahe ääres, milleks oli Laboe mereväe mälestusmärk (sks *Marine-Ehrenmal*). Algselt oli see pühendatud keiserliku Saksamaa mereväelastele, kes andsid elu I maailmasõjas. Pärast seda, kui Saksa Mereväeliit (*Deutscher Marine-*

Möltenort

*Möltenort, galerii
pronkstahvlitega*

*Möltenort, Gallery
with bronze plaques*

bund, DMB) võttis 30. mail 1954 mälestusmärgi haldamise üle, muudeti pühendust ning sellest sai mälestusmärk „kõigi riikide ja rahvaste mere-meestele, kes on merel hukkunud, ning ühtlasi ausammas rahumeelsele laevasõidule vabadel meredel”.¹³

Möltenorti küla lähedal on mälestusmärk hukkunud allveelaevnikele. Mälestusmärk on pööratud fassaadiga mere poole, selle tiibadel seisavad kaks mälestusehist ja nende vahel 15 meetri kõrgune Weseri liivakivist sammas, mille tipus seisab peaaegu viiemeetrise tiivaulatusega pronks-

¹³ Marine-Ehrenmal, <http://www.spurensuchesh.de/ehrenmal.htm>, 22. veebruar 2012.

*Õhuväe
mälestusmärk
Fürstenfeldbruckis*

*Air Force
Memorial in
Fürstenfeldbruck*

kotkas. Sillutatud eesõuest viivad trepid mälestusehisteni, mille kaudu külastajad sisenevad allpool maapinda asuvasse poolringikujulisse galeriisse. Pronkstahvlitel galerii sise- ja välisseintel on loetletud üle 35 000 allveelaevniku nimed, kes hukkusid I ja II maailmasõja lahingutes.

Langenud õhuväelaste mälestussammas on 1957. aastal Hannoveris eraalgatusena asutatud Luftwaffe mälestussamba sihtasutuse (Stiftung Luftwaffen-Ehrenmal e.V.) tegevuse tulemus. Suur, 5 × 5 meetrine mälestuskivi valmis 1963. aasta rahvuslikuks leinapäevaks.¹⁴ Kivi on memoriaali keskel ja sellesse on süvistatud raudristi kujutis (teine ehitusetapp). Memoriaali väravad lõpetati (kolmas ehitusetapp) ja mälestusmärk anti Saksa õhuväele üle 1966. aasta mais – peaaegu kümme aastat pärast sihtasutuse moodustamist.

Juba mälestusmärgi sissekäigu juures näeb külastaja tähendusrikast lauset. Pühendus „Den Toten der Luftwaffe und der Luftfahrt” (*õhuväes ja lennunduses teeninud hukkunutele*) on seotud ristiusu ristiga sellest vasakul ja väikese tahvliga sissekäigu taga, millel on saksakeelsed sõnad „Püstitatud annetuste toel”. Mälestusmärk ei ole pühendatud konkreetse sõjaväe – ei Bundeswehri, Wehrmachi ega ka Reichswehri – langenutele ning isegi mitte ainult kahe maailmasõja sõduritele, vaid ka lennundu-

¹⁴ Saksa rahva leinapäev (sks *Volkstrauertag*) – alates 1952. aastast novembri teisel pühapäeval tähistatav mälestuspäev kõigi rahvaste sõjas langenute ja hukkunute ning hirmuvalitsuse ohvrite mälestuseks (toim.).

*Saksa maaväe
mälestusmärk,
Ehrenbreitsteini
kindlus (esikülg)*

*Memorial of the
German Army,
Ehrenbreitstein
Fortress (front)*

*Saksa maaväe
mälestusmärk,
Ehrenbreitsteini
kindlus (foto: 1972)*

*Memorial of the
German Army,
Ehrenbreitstein
Fortress (Photo: 1972)*

sega seotud tsiviilisikutele, kes on õnnetustes surma saanud. Luftwaffes hukkunute mälestamine on siin ühendatud praeguste õhujõudude liikmete mälestamisega. Sarnast teguviisi võib täheldada, kui vaadelda maa-väes teeninud langenuid.

Saksa maaväe mälestusmärk püstitati viimaks 1972. aastal Lääne-Saksamaal asendama *Neue Wache*'t (*uus vahtkonnamaja*) Ida-Berliinis.¹⁵ Kindluse seina ühes nišis on noore lahingus langenud sõduri skulptuur. Mälestusmärk oli algul pühendatud mõlemas maailmasõjas langenutele,

¹⁵ Ulrich Schlie, *Die Nation erinnert sich. Die Denkmäler der Deutschen* (München: Beck, 2002), 145–147, 154; Ehrenmal des Deutschen Heeres, <http://www.ehrenmal-heer.de/tiki-index.php?page=Einf%C3%BChrung>, 22. veebruar 2012.

kandes saksakeelset kirja „Saksa maaväe langenutele 1914–1918 + 1939–1945 / nende pärand: rahu”.

Alates 1980. aastate lõpust on mälestusmärk pühendatud kõigile Saksa maaväes langenutele olenemata sellest, kas nad teenisid Reichswehris, Wehrmachtis või Bundeswehris. I ja II maailmasõda asetati ka visuaalselt tagaplaanile, sest aastaarvud paigutati esialgu külgedele ja siis võeti ära, samal ajal kui vaatajate silmad on suunatud raudristile – sümbolile, mis rõhutab sõjaväelist traditsiooni viisil, nagu seda on kasutatud järjepidevalt alates 1813. aastast.¹⁶ Jälle lubas tahtlikult mittekonkreetne väljendusviis kaasata mälestatavate hulka ka Wehrmachti sõdurid. Selline universaalne langenute mälestamise viis võimaldas viidata kõigile hukkunud Saksa sõduritele, ükskõik missuguse režiimi ajal nad teeninud olid.

Spetsiaalselt Bundeswehri ridades langenutele pühendatud mälestusmärk püstitati viimaks aastatel 2006–2007. See viitab kasvavale vajadusele sümboolselt ja ka tegelikkuses eristada varasemate sõdade sõdureid lahingus langenud Bundeswehri sõduritest. Muutuse on põhjustanud viimasel ajal suurenenud langenute hulk. Siit jõuame kolmanda peatüki, tänapäeva sõjaliste sümbolite poliitika juurde.

Katkematus või muutus? Saksamaa langenute mälestamise poliitiline traditsioon alates 1990. aastatest kuni tänapäevani

Alates Bundeswehri asutamisest 1955. aastal on sõjaväes surma saanud umbes 2600 sõdurit, neist ligikaudu 80 alates 1993. aastast välismissioonidel. Seetõttu kerkib õigustamise küsimus. Mis õigustab nende sõdurite surma? Langenud sõdurite küsimuse käsitlemine on seega tihedas seoses taasühendatud Saksamaa uue julgeolekukontseptsiooniga. Täpsemalt on see ühelt poolt küsimus välismissioonide poliitilisest põhjendatusest,

¹⁶ Pärast ümberkujundamist on Bundeswehri personal sellest järjepidevusest esile tõstetud erilisel kiviplotil. Pühenduselt saab saksa keeles lugeda: „Bundeswehri armee personalile, kes andsid oma elu rahu, õigluse ja vabaduse eest.”

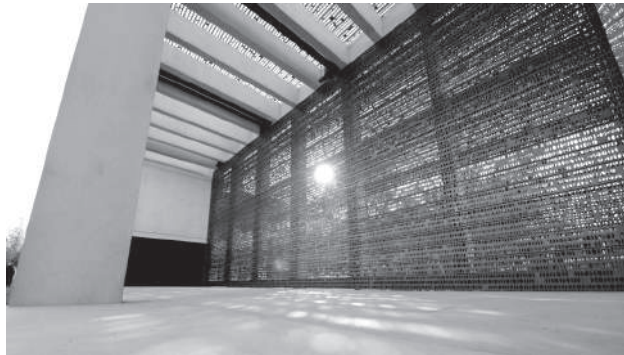
*Bundeswehri
mälestusmärk,
Berliin (välisvaade)*

*Bundeswehr
Memorial, Berlin
(exterior view)*

*Bundeswehri
mälestusmärk,
Berliin (sisevaade)*

*Bundeswehr
Memorial, Berlin
(interior view)*

teiselt poolt aga küsimus tsiviilühiskonna ja sõjaväe suhte uuest määratlemisest.

2006. aastal teatas kaitseminister Franz Josef Jung, et püstitatakse teenistuskohustuste täitmisel hukkunud Bundeswehri sõdurite mälestusmärk. Memoriaal pühitseti 8. septembril 2009 kaitseministeeriumi territooriumil tseremoonia käigus, kus osales ka Saksamaa president. Mälestusmärk kujutab endast üle 30 meetri pikkust ja 10 meetri kõrgust hoonet, mis on ümbritsetud pronksist kestaga. Hoone sees on mustade seinte ja laega vaikuseruum ning kuldne sein, millel on saksakeelsed sõnad „Meie Bundeswehri sõdurite mälestuseks, kes surid rahu, õigluse ja vabaduse eest”. Langenute nimed on projitseeritud valgusinstallatsiooni abil ühele seinale.

Jung ütles, et esimest korda riigi ajaloos on keskne mälestuspaik Bundeswehri 3100 sõdurile, kes on elu kaotanud kohustuste täitmisel oma riigi ees. Nad langesid lahinguülesannet täites, traagilistes õnnetustes või katastroofides. Memoriaal on pühendatud nii Bundeswehri tsiviilpersonali kui ka sõjaväelaste mälestusele.

Oma sõnavõtus kirjeldas kaitseminister mälestusmärgi eesmärki, öeldes, et mälestusmärk näitab kindlalt, et „rahu, õigluse ja vabaduse kaitsmist ei saa võrrelda ühegi teise ametiga. Vande andmine tähendas sõduri jaoks lõppkokkuvõttes oma elu kaalule panemist. Niisiis on memoriaal ka märk riiklikust tunnustusest nendele, kes on andnud oma elu rahu ja vabaduse kaitsmise eest”. Varasem ohviretoorika on hüljatud. Minister määras mälestusmärgile veel ühe ülesande. Ühelt poolt on selle ülesanne lõimida tänapäevane Saksa sõdurite mälestamine Lääne-Saksamaa langenute mälestamise traditsiooniga. Teiselt poolt on aga mälestusmärk suunatud sõdurite mälestamise poliitilisele tähtsusele nii minevikus kui ka tulevikus ning tsiviilühiskonna ja sõjaväe suhetele. Jung väitis, et mälestusmärk peaks hõivama oma koha Saksamaa mälestuskultuuris ja seega andma panuse avalikkuse kasvavasse teadlikkusse Bundeswehri missioonist. Mälestusmärgil on 19. sajandile viitav nimi, kuigi asjaolud iseenesest on uued.¹⁷ Esimest korda pühendati Bundeswehri sõjaväe- ja tsiviilpersonalile, kes on lahingus langenud, ühine mälestusmärk. Enam ei eksisteeri poliitilist konflikti, mis kujundab lahingus langenute mälestamist aastakümneid. Mälestusmärk jääb nähtavaks sellisena, nagu poliitilised tõlgendused ja tähendused seda kujundavad.

Seda mälestusmärki võib vaadelda võrreldes 1989. aasta eelse perioodiga murranguna ja märgina sellest, et Saksamaa Liitvabariik on loobumas oma sõjajärgsest poliitikast distantseeruda langenud sõdurite mälestamise traditsioonilisest sõjaväelisest tavast. Nimelt üritasid pärast 1945. aastat sel teemal peetud pikad ja vastuolulised väitlused vastanduda

¹⁷ Manfred Hettling, „Militärisches Ehrenmal oder politisches Denkmal? Repräsentationen des toten Soldaten in der Bundesrepublik,” – Herfried Münkler und Jens Hacke (Hrsg.), *Wege in die neue Bundesrepublik. Politische Mythen und kollektive Selbstbilder nach 1989*. (Frankfurt/M.: Campus-Verlag, 2009), 131–152.

*Sõdurite
virtuaalne
mälestamine /
web 2.0*

*Virtual com-
memoration
of soldiers /
web 2.0*

sõjaväelistele traditsioonidele ning üle tähtsustada sõdurite kui ohvrite mälestamist.

Teisest küljest saab seda vaadelda olukorra vajaliku, kuid hilinevad normaliseerumisena, sest Saksa sõdureid on juba peaaegu 17 aastat saadetud välismissioonidele rahvusvaheliste koalitsioonide koosseisus ja rahvusvaheliste lepingute raames ning seega on nad avatud uutele riskidele.

Selline on hukkunud sõdurite mälestamine riiklikust vaatepunktist. Sõdurid arendavad oma mälestusvorme ise, lisaks pakub uus meedia oma väljendusvõimalusi, näiteks mälestusvideoid YouTube'is – „Sõdurite mälestamine 2.0”. Poliitilised sõnumid on tihti drastilisemad, kaldudes ametlikust tõlgendusest ja tähendusest mõnikord vasak-, mõnikord aga paremäärmuslusse. Jällegi selgub, et sõdurite mälestamises ja sõja üldisemas mäletamises võistlevad omavahel erinevad vormid ja sisu. Mälestamine pakub vestlusainet. Peale üldiste videote lahingus langenud sõduritest levivad isiklikumat laadi videosõnumid, kus mälestatakse üksikuid surmasaanud inimesi või mitut lahingus hukkunud sõdurit väga isiklikul viisil, näidates pilte nende elust. Näiteks mälestusklippi „ISAF Tribute

(Bundeswehr)”, kus näidatakse nüüdisaegse heliteose taustal langenute ja Afganistani missiooni fotosid, on vaadatud üle 100 000 korra ja kommenteeritud üle 500 korra.¹⁸ Asju, mis reaalses elus pörkuksid takistustele, saab rakendada virtuaalses tegelikkuses. Kõikidele Bundeswehri sõduritele, kes on kaotanud oma elu välismissioonidel, süüdatakse küünal kodulehel www.das-kriegerdenkmal.de/bundeswehr.html.¹⁹ Küünal põleb sõna otseses mõttes iga nimetahvli juures – küünal tumedal taustal on kui igavene leek. Veelgi enam, internet suurendab märkimisväärselt kohalike mälestustahvlite ja memoriaalide nähtavust. Lahingus langenud sõdurite nimesid, mida näidatakse mälestusmärgil lühikest aega, saab juba ammu guugeldada.

Langenute mälestamise sõjalise traditsiooni virtuaalne tõlgendus viitab Saksamaa „ekspeditsioonivägede” nn uutele langenutele. Tavaliselt nn vanu Wehrmachtis langenuid ei mainita ning sellisel juhul ei ole enam vastuolu leinamise ja poliitilise distantsi hoidmise vahel, millest oli juttu artikli alguses. Selle asemel tekib uus lõhe leinamise ja poliitika vahel, kui leinajad – näiteks virtuaalsetes kaastunderaamatutes – ei tunnusta ametlikku versiooni, kahtlevad Afganistani sõja poliitilises eesmärgis ega suuda seega näha mõtet nende sõdurite surmal. See viib meid tagasi algusse ja sealse võrdluse juurde.

Kokkuvõte

Eespool kirjeldatud Saksamaa eripärade taustal võib võtta artikli kokku kolme väitega, tulles samal ajal tagasi 2010. aasta aprilli sündmuste juurde, millele on alguses viidatud.

Politiseerimine. Võimatu on mitte näha langenute mälestamise sõjalise traditsiooni poliitilist ja sotsiaalset mõõdet. Mitte ükski teine muutus

¹⁸ ISAF Tribute (Bundeswehr), <http://www.youtube.com/watch?v=3BHNmMlt100&feature=related>, 29. märts 2012.

¹⁹ Kodulehekül on osa eraviisilisest internetileheküljest, mis on loodud eesmärgiga mälestada inimesi, kes on hukkunud ükskõik millises sõjas ükskõik mis riigi eest. Virtuaalsus on ühendatud reaalsusega. Mälestusest saab eesmärk iseeneses. Sellega tahetakse meenutada kõigi sõdurite tegevust olenemata sellest, missugust riigikorda nad teenisid.

ei ole tõstatanud sõdurite hukkumise põhjustanud sõjaliste operatsioonide legitiimsuse küsimust teravamalt kui nende avalik mälestamine. Langenud sõdurite mälestamine ei ole enam tegevus, mis piirdub iga-aastaste kuupäevadega mälestamise kalendris. Samal ajal võivad Saksa sõdurid surma saada igal ajal ja uus partnerlusstrateegia Afganistanis tõenäoliselt suurendab hukkunute arvu lähitulevikus. See annab hoogu uuele ametlikule mälestamistavale, mis nõuab poliitikute kohalolu nii otseselt kui ka kaudselt vastutavate ühiskonna esindajatena, nagu oli ka Saksa rahva leinapäeval enne 1989/1990. aastat, millel ei ole midagi pistmist kahe maailmasõja sõdurite leinamisega. Ametliku mälestamistraditsiooniga võistleb langenute mälestamise traditsioon, mis võrsub tavakodaniku tasandilt, olgu siis mittesõjaväelaste või ka sõdurite endi seast. Valitsus peab seletama, mis ja miks on kaalul. Retoorilises võidurelvastumises, mida on olnud võimalik Saksamaal viimastel kuudel jälgida, hakatakse asju aina rohkem nimetama õigete nimedega. Rahutagamismeetmete ja sõjaga sarnanevate tingimuste asemel räägitakse nüüd avalikult sõjast ja lahingus langenud sõduritest. Sõjaseisukorraks sätestab Saksa põhiseadus siiski teistsuguse olukorra, kus vastutav ei ole mitte kaitseminister, vaid liidukantsler. Kuigi Merkel on seni ilmunud avalikkuse ette ainult seoses heade uudistega – näiteks teenetemärkide üleandmise tseremooniaga –, osales ta esimest korda 2010. aasta aprillis pärast lühikest kõhklust kolme sõduri matusetalitusel ning külastas seejärel demonstratiivselt Bundeswehri operatsioonide väejuhatust Potsdamis.

Traditsioonide muutus. Ühest küljest mõjutab Lääne-Saksamaa langenute mälestamise traditsiooni, nagu ka tsiviilühiskonna ja sõjaväe suhteid, traditsioonide katkemine pärast 1945. aastat natsionaalsotsialismi tõttu. Aastakümneid oli inimestel keeruline ühtaegu mälestada Wehrmachtis langenuid ja samal ajal distantseeruda diktatuurist, mida nad olid teeninud. Erinevalt Suurbritanniast ja Prantsusmaast ei saa Saksamaa tõmmata järjepidevat joont alates I maailmasõjast. Üks katse seda tühikut täita oli mälestamine üldistada, teine katse aga luua ajalooväline väljamõeldis Saksa sõduri kohta. Teisest küljest pakub möödunu vajaliku ajaloolise traditsiooni ning 1945. aastale järgnenud langenute mälestamise kultuuril tuli sellega leppida. Vastupidi on näiteks Hollandis, mis

ei osalenud sõdades kuni 1940. aastani tänu neutraliteedile ning kus oli pärast 1945. aastat võimalik välja arendada üsna vaba mälestustraditsioon, sest neil puudusid vastavad tavad; koloniaalsõdu aga riiklikul tasemel ei meenutatud.

Rahvusvahelistumine. Siit jõuame teise väiteni: Lääne-Saksamaa 40-aastane langenute mälestamise traditsioon on rahvuslik. See vastandub ainult näiliselt asjaolule, et Saksamaal asuvad monumendid (vähe-malt riigisisesed sõjaväelised mälestusmärgid) üldistasid seda inimeste rühma, kellele nad pühendatud olid. Pragmaatiline põhjendus nüüdis-aegse langenute mälestamise traditsiooni sidumisel riigiga on, et sõjavägi ja otsus minna sõtta oli ja on osa riigi suveräänsusest, rääkimata ideoloogilisest seosest sõja ja riigi ülesehitamise vahel 19. sajandi alguses. Tänapäeval, kui sõjavägi muutub üha rahvusvahelisemaks – enam ei ole sellist nähtust nagu Saksa diviis! – ning sõjalised missioonid on rahvusvahelised operatsioonid, mille legitiimsuse tagavad rahvusvaheliste organisatsioonide, nagu ÜRO rahvusülesed eesmärgid, oleks langenute mälestamise rahvuslik traditsioon liiga kitsas. Rahvusülese mälestamistava näidet võis jälgida Berliinis 21. aprillil 2010, kui rahvusvaheliste julgeolekuabijõudude ülem, USA kindral Stanley McChrystal ja Saksamaa kaitseminister asetaski pärja Bundeswehri mälestusmärgile seitsme langenud Saksa sõduri mälestuseks. Kindral McChrystal tunnustas nende toodud ohvrit. Kaitseminister Karl-Theodor zu Guttenberg tunnustas omakorda USA sõdureid, kes olid riskinud eluga, et päästa Saksa sõjaväelasi, ning annetas neile Bundeswehri kuldse teeneteristi (sks *Ehrenkreuz der Bundeswehr in Gold*), millega ta väljendas „liitu, mille põhimõtted elavad”. Seda võib näha katsena korrigeerida suhet traditsioonide ja tänapäeva vahel ning kohandada vanu langenute mälestamise tavasid uue rahvusülese sõjategevusega.

Teiste sõnadega: sõja ja ühiskonna, sõjaväe ja tsiviilelanike suhet ei saa enam defineerida ega analüüsida ainult ühe riigi piires. Rahvusvahelistes missioonides langenud sõdureid tuleb mälestada rahvusüleselt, euroopalike tavade kohaselt.

Bibliograafia

Kirjandus

- Biehl, Heiko. „Von der Verteidigungs- zur Interventionsarmee. Konturen eines gehemmten Wandels,” – Gerhard Kümmel (Hrsg.), *Streitkräfte im Einsatz. Zur Soziologie militärischer Interventionen*, 9–20. Baden-Baden: Nomos, 2008
- Echternkamp, Jörg, Vogel, Thomas & Schmidt, Wolfgang (Hrsg.). *Perspektiven der Militärgeschichte. Raum, Gewalt und Repräsentation in historischer Forschung und Bildung*. München: Oldenbourg, 2011
- Echternkamp, Jörg. „Im Schlagschatten des Krieges. Von den Folgen militärischer Gewalt und nationalsozialistischer Herrschaft in der frühen Nachkriegszeit,” – Rolf-Dieter Müller (Hrsg.), *Der Zusammenbruch des Deutschen Reiches 1945: Die Folgen des Zweiten Weltkriegs*, Das Deutsche Reich und der Zweite Weltkrieg, Bd. 10/2, 657–697. München: DVA, 2008
- Gießmann, Hans J. & Wagner, Armin (Hrsg.). *Armee im Einsatz. Grundlagen, Strategien und Ergebnisse einer Beteiligung der Bundeswehr*. Baden-Baden: Nomos, 2009
- Gießmann, Hans J. & Wagner, Armin. „Auslandseinsätze der Bundeswehr,” *Aus Politik und Zeitgeschichte* 48 (2009): 3–9
- Hettling Manfred & Echternkamp, Jörg. „Heroisierung und Opferstilisierung. Grundelemente des Gefallenengedenkens in Deutschland von 1813 bis heute,” – Manfred Hettling und Jörg Echternkamp (Hrsg.), *Der Tod des Soldaten. Gefallenengedenken und politische Legitimation im internationalen Vergleich*. München: Oldenbourg, 2012
- Hettling, Manfred & Echternkamp, Jörg (Hrsg.). *Bedingt erinnerungsbereit. Soldatengedenken in der Bundesrepublik*. Göttingen: Vandenhoeck & Ruprecht, september 2008
- Hettling, Manfred & Echternkamp, Jörg (Hrsg.). *Der Tod des Soldaten. Gefallenengedenkung und politische Legitimation im internationalen Vergleich*. München: Oldenbourg, 2012
- Hettling, Manfred. „Militärisches Ehrenmal oder politisches Denkmal? Repräsentationen des toten Soldaten in der Bundesrepublik,” – Herfried Münkler und Jens Hacke (Hrsg.), *Wege in die neue Bundesrepublik. Politische Mythen und kollektive Selbstbilder nach 1989*. 131–152. Frankfurt/M: Campus-Verlag, 2009

- Hettling, Manfred. „Politischer Totenkult im internationalen Vergleich,” – Corinna Hauswedell (Hrsg.), *Soldatentod in heutigen Kriegen. Herausforderungen für politische Normenbildung und Erinnerungskultur*, 171–194. Rehburg-Loccum: Evang. Akadem. Loccum, 2009
- „Im Krieg. Deutsche Soldaten über das Töten und Sterben in Afghanistan.” *Der Spiegel* 19. april 2010 (pealkiri kaanel)
- „Kein stilles Gedenken. Die Toten der Wehrmacht im Erinnerungskonflikt der Bundesrepublik,” – Manfred Hettling und Jörg Echternkamp (Hrsg.), *Bedingt erinnerungsbereit. Soldatengedenken in der Bundesrepublik*, 46–57. Göttingen: Vandenhoeck & Rupprecht, 2008
- Koselleck, Reinhart & Jeismann, Michael (Hrsg.). *Der politische Totenkult. Kriegerdenkmäler in der Moderne*. München, Wilhelm Fink Verlag, 1994
- Münkler, Herfried. *Der Wandel des Krieges. Von der Symmetrie zur Asymmetrie*. (Weilerswist: Velbrück Wiss., 2006)
- Overmans, Rüdiger. *Deutsche militärische Verluste im Zweiten Weltkrieg* (München: Oldenbourg, 1999)
- Schlie, Ulrich. *Die Nation erinnert sich. Die Denkmäler der Deutschen*. München: Beck 2002

Internet

- Ehrenmal des Deutschen Heeres, <http://www.ehrenmal-heer.de/tiki-index.php?page=Einf%C3%BChrung>, 22. veebruar 2012
- ISAF Tribute (Bundeswehr), <http://www.youtube.com/watch?v=3BHNmMlt100&feature=related>, 29. märts 2012
- Marine-Ehrenmal, <http://www.spurensuchesh.de/ehrenmal.htm>, 22. veebruar 2012

Death, grief, and memory

Commemorating fallen soldiers in post Cold War Germany

Jörg Echternkamp

The article explores the commemoration of fallen soldiers in West Germany since the end of World War II, focusing on the relation between the military and the society and drawing parallels to modern death cult.

Politization. It is impossible not to see the political and social dimension of the military death cult. The question of the legitimacy of a military operation in which soldiers have been killed has not been raised more directly by any other development than by the public commemoration of the fallen. The commemoration of soldiers killed in action is no longer confined to recurring dates in the commemoration calendar. Meanwhile, German soldiers can be expected to die any time, and the new Afghanistan strategy of partnership will increase the number of losses in the foreseeable future. This will push ahead the development of a new official commemoration practice that demands the presence of politicians – people in the role of being directly responsible and not simply representatives of a community which has nothing to do with the mourned soldiers of the World Wars, like it had been on the Days of National Mourning prior to 1989/90. Furthermore, a public death cult that is evolving “from the bottom”, either from the civil population or the soldiers themselves, is competing with the official practice. The government must explain what is at stake and why. In the rhetoric arms race that could be observed in Germany over the recent months, things were increasingly being called by their right name. Instead of “peace stability measures” and “war-like conditions”, there is now open talk of “war” and “soldiers killed in action”. In the case of war, however, different constitutional provisions apply, and it is not the Minister of Defence but the Federal Chancellor that is responsible. While Angela Merkel has so far only appeared on occasions where she has produced “good news” (for instance, at a decoration award ceremony), in April 2010, after the death of three soldiers, she attended

a funeral service for the first time and afterwards paid a demonstrative visit to the Bundeswehr Operations Command in Potsdam – albeit after hesitating briefly.

Change of Tradition. On the one hand, the West German death cult – like the relationship between the civil and military society – has been influenced by the break in traditions that resulted from National Socialism since 1945. For decades, the challenge facing the people was to remember the dead of the Wehrmacht while dissociating them from the dictatorship under which they had served. Unlike Britain and France, Germany cannot draw a line of continuity to World War I and beyond. The universalization of commemoration was one attempt to bridge this gap, the ahistoric fictionalization of German soldiership another. On the other hand, the past necessarily provides a historic tradition and the post-1945 death cult had to come to terms with it. In contrast, countries like the Netherlands, which, until 1940, did not have anything to do with national wars because of their neutrality, were able to develop a relatively unencumbered culture of commemoration after 1945 since they did not have a previous tradition and did not remember the colonial wars on a national level.

Internationalization. This leads to another thesis: the 40-year old death cult of the old Federal Republic is a national one. This only seemingly contradicts the fact that the monuments in Germany, not least the internal military ones, “universalized” the group of people to whom they were dedicated. The pragmatic reason behind linking the modern death cult with the nation is that the military and the decision to wage war were and are elements of a nation’s sovereignty – not to mention the ideological interrelation between war and nation-building in the early 19th century. As the military becomes more international (there is no such thing as a purely German division anymore) and military operations have turned into international operations legitimized by supranational organizations like the UN, a national death cult would be too narrow. An example of a “transnational” commemoration practice could be observed in Berlin on 21 April 2010: The ISAF Commander, US General Stanley McChrystal, and Zu Guttenberg, the German Minister of Defence laid a wreath at the Bundeswehr Memorial in commemoration of the seven German

soldiers who were killed in action. General McChrystal appreciated their sacrifice. Zu Guttenberg, in turn, honoured US soldiers who had risked their lives to rescue German servicemen by awarding them the German “Gold Cross of Honor of the Bundeswehr” – a token expression of what he called an “alliance whose principles are lived”. This can be seen as an attempt to readjust the relationship between tradition and the present and to adapt older forms of the death cult to the new supranational acts of warfare.

In other words, the relationship between war and society, between the military and civil population can no longer be defined and analysed in national terms alone. The fallen soldiers of multinational operations will also require transnational, European forms of commemoration.

ARTIKLID

Eesti sõjalaevastiku olukord ja võimalikud relvahanked Suurbritanniast aastail 1920–1921

Arto Oll

Sissejuhatus

Pärast Tartu rahu sõlmimist 2. veebruaril 1920 lõppes sõda Eesti Vabariigi ja Nõukogude Venemaa vahel. Sõjategevus oli lõppenud juba veidi varem, 3. jaanuaril 1920, kui hakkas kehtima vaherahu. Eesti mereväel,¹ mis oli loodud sõjaolukorras ja jõudnud tegutseda veidi üle ühe aasta, tuli muutuda rahuaegseks organisatsiooniks. Vabadussõja-järgne demobilisatsioon Eesti kaitseväes andis väga valusalt tunda just mereväes, sest paljud tehnikaspetsialistid (ohvitserid, allohvitserid, mehaanikud, kütjad jne) läksid reservi. See omakorda andis tuntava löögi sõjalaevastiku lahinguvalmisolekule ehk teisisõnu – vähenes merekaitsevõime.

Aastatel 1920–1921 oli mereväe arengukontseptsiooni väljatöötamine riigikaitse vaatepunktist tähtsal kohal. Omaette teema oli sõjalaevastik, mis oli Eesti-sugusele väikeriigile väga kulukas relvaliik ja mille lahinguvalmiduses hoidmine nõudis märkimisväärsed ressursse. Päevakohaseks muutus mereväe võimsaimate laevade, miiniristlejate Lennuki ja Wambola (rahvusvahelise klassifikatsiooni järgi hävitajate) rakendamise küsimus. Probleem oli selles, et need laevad ei kuulunud mitte Ees- tile, vaid inglased olid andnud need Vabadussõja alguses Eesti mereväe käsutusse.

¹ Mereväe organiseerimisega tehti algust juba 1918. aasta veebruaris, kui Eesti sõjaväe ülemal Andres Larka päevakäsuga moodustati staabi inspektorijaoskonna all mereväejaoskond. Eesti mereväe sünnipäevaks peetakse aga 21. novembrit 1918. Sellest kuupäevast kinnitas Eesti Aju- tise Valitsuse sõjaminister kindralmajor Andres Larka oma päevakäsuga Sõjavägede Staabi juu- res oleva mereväe valitsuse koosseisu, mille ülemaks sai II järgu kapten Rudolf Schiller. ERA (Eesti Riigiarhiiv) 527.1.999, 2; *Merendus* nr 1 (1935): 4–9.

Sellega seoses tekkis riigikaitse jaoks arvukalt küsimusi. Kõigepealt muidugi see, kas miiniristlejad jäävad Eestile. Juhul kui inglased oleksid laevad Eestile andnud, siis kas on mõtet neid pidada või tuleks nende asemele hankida Suurbritanniast täiesti uued laevad? Mereväel eesotsas merejõudude juhataja Johannes Hermiga² oli Eesti merekaitset keeruline planeerida.

Eesti merevägi oli aastail 1920–1921 ränkade valikute ees. Palju arutati selle üle, millisel kujul peaks merevägi rahuajal edasi eksisteerima. Eelkõige puudutas see sõjalaevade ülalpidamist, mis oli väikeriigi jaoks väga suur kulu. Sõjalaevastiku olukorda tuli tingimata muuta. Mereväe ohvitserkond pidi üksikasjalikult läbi töötama kõik võimalused sõjalaevastiku parandamiseks. Esmajoones peeti paremaks osta Suurbritanniast uued laevad ning müüa maha kulukad miiniristlejad Lennuk ja Wambola, mille olid inglased andnud lõplikult Eestile alles 28. juulil 1920. Komplitseeriva asjaoluna selgus, et lisavarustust neile laevadele sai hankida ainult Nõukogude Venemaalt.

Alljärgnev artikkel annab ülevaate Eesti mereväe kaitsekavadest aastail 1920–1921 ja sõjalaevade olukorrast. Samuti kajastatakse miiniristlejate küsimuse lahendamist ning katseid laevastikku täiendada ja ajakohastada. Lõpuks antakse hinnang mereväe tegevusele sõjalaevastiku arendamisel aastatel 1920–1921 vastavalt kaitsekavadele.

Mereväe olukord Vabadussõja lõpus ja esimesel rahuaastal

Eesti merevägi mängis Vabadussõja käigus tähtsat osa. Kuigi laevastik oli väike ning kvalifitseeritud mereväeohvitseride nappus tuntav, suudeti oma ülesannetega siiski rahuldavalt toime tulla.

Eesti sõjalaevastik ei pidanud teatavasti ühtegi merelahingut Vene Balti laevastiku sõjalaevadega. Pigem olid mereväe peamisteks ülesanneteks toetada maaväge (teha dessante), tagada logistiline toetus, transport,

² Johannes Eduard Herm (14.1.1893–1.1.1926), mereväekapten. VR (Vabadusrist) I/2 ja II/3. Eesti merejõudude juhataja 28.11.1919–1.3.1925. Teenistusleht vt ERA 495.7.1010.

side jne.³ Kõike seda soodustas Suurbritannia kergeristlejate eskaadri⁴ saabumine Tallinna 12. detsembril 1918.⁵ Seega sai Eesti väike sõjalaevastik tegutseda inglaste kaitse all.

Tõsist muret valmistas sõjalaevastiku olukord Vabadussõja lõpukudel. Sõjalaevu oli intensiivselt rakendatud kogu sõja vältel ja nende seisukord ei olnud kiita. Alates 1919. aasta novembrist, st Narva kaitselahingute ajal, sõjalaevastik lahinguoperatsioonides enam ei osalenud, sest Soome laht oli jäätunud. Kuni 6. detsembrini osales sõjategevuses veel suurtükipaat Lembit, tulistades vaenlase patareisid ja positsioone Ingerimaal. Seejärel tuli ka Lembit Tallinna talvekorterisse.⁶ Lembitu sõjaretk oli ette võetud suure riskina, sest laev võis sõita ainult hädakorral – selle üks neljast katlast oli läbi põlenud ja töökorras oli ainult üks pump.⁷

1919. aasta detsembrist pärineb laevastiku vanemuurtükiväeohvitseri Johan Masiku raport sõjalaevade üldise olukorra kohta. Miiniristlejad Lennuk⁸ ja Wambola⁹ enam sõjalist jõudu ei kujutanud, sest suurtükid

³ Vt lisaks: Aleksander Warma (koost.), *Merevägi Vabadussõjas* (Tallinn: Kindralstaabi VI Osakond, 1926); Mati Õun, Hannes Walter ja Peedu Sammalsoo, *Võitlused Läänemeres 1918–1919* (Tallinn: Olion, 2003); Reet Naber, *Eesti Merejõudude juhatajad 1918–1940* (Tartu: Kaitseväe Ühendatud Õppeasutused, 2004); *Eesti Vabadussõda 1918–1920*, I ja II köide, koost. August Traksmäa jt, (Tallinn: Vabadussõja Ajaloo Komitee, 1937, 1939).

⁴ Eskaader – mereväe taktikaline üksus, mis koosneb kahest või enamast sõjalaevade divisjonist. Koosneb üldjuhul, kuid mitte alati sama tüüpi laevadest (Militerm, <http://mt.legaltext.ee/militerm>, 15. märts 2012).

⁵ Johan Laidoner, „Inglaste tulek. Briti laevastiku saabumine Balti merre,” *Kaitse Kodu!* nr 11 (1930): 447.

⁶ Õun jt, *Võitlused Läänemeres*, 136; Georg Baum, „Suurtükilaev „Lembit” Vabadussõjas 1918–1919,” ERA 2124.3.51, 17.

⁷ Laeva insenermehaanik Tambergi raport „Lembitu” komandörile, november 1919, ERA 527.1.1202, 86.

⁸ Miiniristleja Lennuk oli Eesti mereväe lipulaev aastatel 1922–1933. Lennuk (endine Avtroil) ehitati Tallinnas Bekkeri laevatehases aastatel 1913–1917. Veeväljasurve 1350 tonni, kaks auruturbiini kokku võimsusega 32 000 hj. Maksimaalne kiirus 35 sõlme. Mõõtmed: pikkus 107,1 m, laius 9,9 m, süvis 3,0 m. Relvastus: viis 102 mm suurtükki, üks 40 mm Vickersi õhutorjekahur, kaks kuulipildujat, kolm kolmetorulist torpeedoaparaati, kuni 80 meremiini. Meeskond: 180 meest. 1933. aastal müüdi laev Peruule ning sai nimeks Almirante Guise. 1949. aastal müüdi vanarauaks.

⁹ Miiniristleja Wambola (endised nimed Kapitan 2. ranga Kingsbergen, Kapitan 1. ranga Mikluhho-Maklai ja Spartak). Ehitati 1914–1917 Petrogradis Putilovi tehases. Veeväljasurve 1260 tonni, kaks auruturbiini kokku 32 000 hj. Maksimaalne kiirus 35 sõlme. Mõõtmed: pikkus

olid kulunud ning laskemoona oli järel kõigest 180 mürsku.¹⁰ Miiniristlejatel ei olnud peal isegi ettenähtud arvu (üheksa) suurtükke. Suurtükipaadil Lembitu olid kõik suurtükid olemas, kuid arvestades seda hulka mürske, mis Vabadussõjas laeva suurtükkidest välja lasti, ei olnud need suurtükid enam usaldusväärsed, nagu hindas nende seisukorda Tiido Kraus.¹¹ Kõike seda arvesse võttes soovitati vanade suurtükkide väljavahetamiseks hankida miiniristlejatele üheksa, Lembitule kaks ja Peipsi laevastiku divisjonile kaks kuni neli suurtükki.¹²

Laevastiku seisukorra parandamiseks tuli ilmtingimata midagi ette võtta, et vaenlase rünnaku puhul pealinna ja rannikut mere poolt tõhusalt kaitsta. Viimased Inglise ja Prantsuse sõjalaevad lahkusid Tallinna reidilt 29. jaanuaril 1920, kui meri oli jääs ning oldi veendunud, et punalaevastik ei kujuta endast enam reaalselt ohtu. Merejõudude juhataja asekapten Herm tegi sel puhul Eesti kaitseväge esindajana visiidi kerge-ristleja Dunedin komandöri juurde. Kuigi Tartu rahulepingu allkirjastamiseni jäid veel loetud päevad, sai Herm siiski komandörit rahustava vastuse: „Inglise laevastik on sunnitud jääolude pärast ajutiselt Tallinnast lahkuma, et laevade sissekülmutumise võimalust ära hoida. Mingisugust poliitilist põhjust ärasõiduks olemas ei ole. Strateegiliselt ei ole ka tarvis laevu Tallinna sadamasse seisma panna jääajaks, sest et laevasõit varsti lõppemas on ja telegraafi kaudu Tallinna raadio-jaam ka tulevikus täielist koostöötamist Eesti Merejõudude staabiga võimaldab. Niisama on Tallinnas olevatel Briti poliitilistel ja sõjaväelistel missioonidel ühendus Inglise laevastiku komanderiga Tallinna raadiojaama kaudu korraldatud. Niipea kui jääolud lubavad, ilmub jälle mõni inglise sõjalaev Tallinna.”¹³

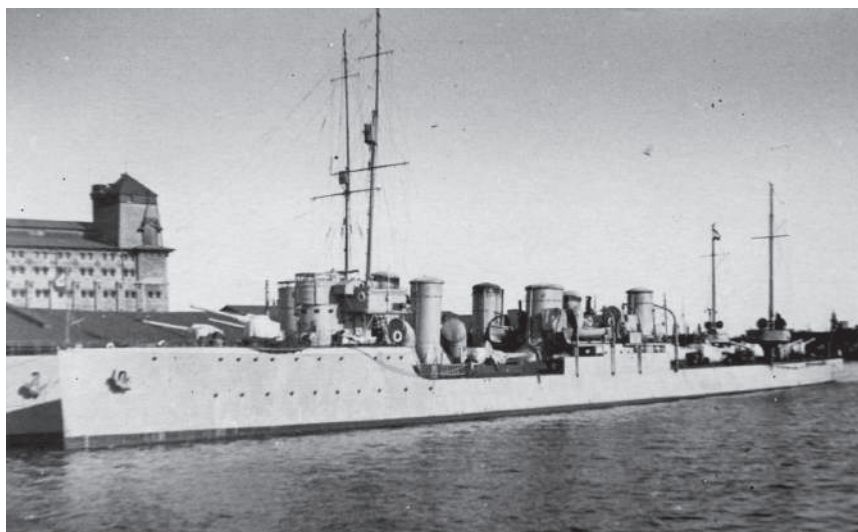
98 m, laius 9,3 m, süvis 3,0 m. Relvastus: neli 102 mm suurtükki, üks 37 mm õhutõrjekahur, kaks kuulipildujat, kolm kolmetorulist torpeedoaparaati, 80 meremiini. Meeskond: 170 meest. Pärast Peruule müümist 1933. aastal kandis nime Almirante Villar. 1954. aastal müüdi vanarauaks.

¹⁰ Laevastiku vanemuurtükiohvitser Johan Masiku raport Merejõudude juhatajale 21.12.1919, ERA 527.1.1465, 133.

¹¹ Tiido Kraus (hiljem Kore) (26.11.1883–10.5.1945), kaptenmajor. VR II/2 ja II/3. Läänemere laevastiku divisjoni ülem 2.12.1919–16.1.1923. Teenistusleht vt ERA 527.1.563.

¹² ERA 527.1.1465, 133.

¹³ *Päevaleht*, 29. jaanuar 1920, 1; *Sõdur* nr 5 (1920): 8.

Miiniristlejad Lennuk ja Wambola. Autori fotokogu
Destroyers 'Lennuk' and 'Wambola'

Kaotades inglaste toetuse merel, pidi merejõudude juhataja välja töötama esimese mereväe rahuaegse kaitsekava. Herm oli sellega juba alustanud, tema ringkirjalisel korraldusel tuli kõikide laevade komandöridel 6. jaanuariks 1920 esitada merejõudude staabile üksikasjalik ülevaade laevade seisukorra kohta.¹⁴ Kirja tuli panna kõik puudused ja ära näidata vajalikud parandustööd, mis tuli asjatundjatel üle kontrollida. Samuti moodustas Herm Läänemere laevastiku divisjoni (1925. aastast mere-laevastiku divisjon) otsealluvusega merejõudude juhatajale, kuhu koondati kõik Eesti suuremad sõjalaevad. Divisjoniülemaks määrati Wambola komandör Tiido Kraus.¹⁵

Divisjoni koosseisu kuulusid detsembrist 1919 miiniristlejad Lennuk ja Wambola, suurtükilaevad Lembit, Mardus ja Meeme, abilaev Naftalaev nr 1 ning jäämurdja-puksiir Ruhno.¹⁶ Läänemere laevastik ei kujutanud

¹⁴ Merejõudude juhataja ära kiri 1919. a. detsember, ERA 1662.1.1, 307.

¹⁵ Merejõudude juhataja päevakäsk nr 1800, 2.12.1919, ERA 638.1.1, 2.

¹⁶ Rudolf Borgmann [hiljem Linnuste], „Merelaevastiku divisjon – Vabadussõjast tänapäevani,” *Merendus* nr 6 (1933): 167.

*Asekapten (aastast 1924 mereväekapten)
Johannes Herm, Eesti merejõudude
juhataja 1919–1925.*

Helga Viilupi fotokogu

*Lieutenant Commander
(since 1924 Captain) Johannes Herm,
Commander of Estonian Navy
in 1919–1925*

1920. aasta alguses endast arvestatavat sõjalist jõudu:¹⁷ miiniristlejatel puudus laskemoon, Mardust alles ehitati suurtükipaadiks (valmis 1922. aastal), Lembit oli enam-vähem käiguvõimeline ja Meeme olukord polnud samuti kiita.

Juba 26. veebruaril 1920 saatsid asekapten¹⁸ Herm ja tema staabiülem asekapten Hermann Salza¹⁹ sõjavägede ülemjuhatajale salaraporti, milles kirjeldati mereväe vajadusi ja hetkeolukorda.²⁰ Kõige tähtsamaks pidas Herm Tallinna kaitsmist, kui vaenlane seda merelt pommitab. Rõhutati, et selleks tuleb korda teha merekindluste patareid (Naissaare, Aegna, Suurupi ja Viimsi), kuid nendest üksi ei piisa. Merekindluste varustamiseks ja abistamiseks merel on vaja ka laevastikku.

¹⁷ Briti välisministeeriumi vestlus admiral Pitkaga, ERA 1583.1.528, 268.

¹⁸ Asekapten – II järgu kapten, Vene mereväe auaste, mida kasutati Eestis 1922. aastani, kui nimetati ümber kaptenleitnandiks. Vastab maaväe kolonelleitnandile.

¹⁹ Hermann Aleksander Eduard von Salza (16.4.1885–23.1.1946), kontradmiral (1928), VR I/3. mereväe staabi ülem 29.1.–17.6.1919 ja 20.1.1920–1.3.1925 ning merejõudude juhataja 1.3.1925–15.3.1932. Teenistusleht vt ERA 495.7.5132.

²⁰ ERA 527.1.1465, 135–136.

*Mereväekapten (aastast 1928
kontradmiraal) Hermann von Salza,
Eesti merejõudude juhataja
1925–1932. Eesti Filmiarhiiv*

*Captain (since 1928 Rear Admiral)
Hermann von Salza, Commander
of Estonian Navy in 1925–1932*

Mereväe juhtkond arvestas Eesti riigi võimalusi ja pidas paremaks muretseda laevu, mis otseselt vaenlasega lahingut ei peaks. Põhjus, miks suurema sõjalaevastiku mõtet välja ei käidud, oli lihtne: Eesti riik ei oleks suutnud seda ülal pidada, rääkimata ostmisest. Põhieesmärk oli mitte lasta vaenlase laevadel manööverdada ja teine eesmärk oli kaitsta miinivälju. Samuti soovitas Herm tellida Suurbritanniast neli suuremat miinitraalerit, millega saaks Eesti laevateed miinidest puhastada (olemasolevad väikesed traalerid said traalida miine välja ainult teatava sügavuseni). Hiljem oleks traalereid saanud kohandada ka miiniveeskajateks ning nende abil oleks omandatud miiniveeskamise võime. Veel soovitati hankida neli allveelaeva, mis oleksid varustatud torpeedode ja meremiinidega. Allveelaevade soetamine ei olnud sugugi uus ega utopiline idee. Juba 1918. aasta lõpus oli tolleaegne mereväe ülem Rudolf Schiller soovitanud mereväele allveelaevad hankida, sest viimased olevat Eesti-sugusele väikeriigile kõige sobivamad sõjalaevad.²¹

²¹ Mereväe ülemat raport sõjaministrile 28.11.1918, ERA 527.1.1020, 11.

Herm ja Salza soovitasid vabariigi valitsusel kindlaks teha, kellele kuuluvad miiniristlejad Lennuk ja Wambola. Juhul kui Briti valitsus otsustaks laevad Eestile päriseks anda, tuleks nad maha müüa või vahetada uuemate hävitajate²² vastu välja.²³

Olemasolevate laevade põhiprobleemiks oli suur kütusekulu: miiniristlejad kulutasid tunnis 8–10 tonni naftat, Briti hävitajad aga 2–3 tonni. Juhul kui laevad oleksid Eestile antud, soovitati nende asemele uued muretseda just Suurbritanniast. Suurtükilaev Lembit oli suure tulejõuga, kuid liiga aeglane ja avameresõiduks sobimatu (see oli ehitatud Amuuri jõe tarbeks²⁴). Edaspidi kasutati Lembitut eelkõige kadettide õppelaevana. Olemasolevate laevade kasutamine tulevikus pandi küsimärgi alla ning Herm soovitas osta Suurbritanniast 8–12 torpeedodega varustatud mootortorpeedopaati (ingl *motor torpedo boat*, MTB). Need laevad olid hea kiiruse ja manööverdamisvõimega ning nõudsid vähe kütust. Selline oli mereväe kõige esimene rahuaegne arengukava, mida hakati järk-järgult ellu viima.

Hermi kava nägi mereväe arengusuundadena ette nii sõjalaevastiku kui ka merekindluste olemasolu. See oleks olnud Eestile kui väikeriigile sobivaim lahendus, sest peale rannapatareide suurtükkide tulejõu oleks olemas olnud ka arvestatava sõjajõuga laevad. Vajaduse korral oleksid sõjalaevad tegutsenud koostöös merekindlustega (ja ka teiste kaitseväge üksustega). Tänu sõjalaevadele saanuks teostada territoriaalvete vahiteenistust, õpetada välja mereväelasi ning panna sõja korral välja miiniväljad, mis oleksid takistanud sissepääsu sadamatesse ja dessantide tegemist mandrile.

Mereväe peamiseks ülesandeks sai olemasoleva sõjalaevastiku korrastamine. Endiselt oli lahtine miiniristlejate Lennuk ja Wambola saatust, sest ilma nendeta poleks Eesti merevägi suutnud pakkuda pealinnale

²² Hävitaja (ka destroyer, miinilaev, miiniristleja), sõjalaev võitluseks all- ja pealveelaevadega, valveteenistuseks, luureks, konvoide ning suurte sõjalaevade kaitseks ja tulelööki andmiseks rannikule. O. Luhaveer jt (toim.), *Mereleksikon* (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1996), 104. Tavaliselt oli hävitaja relvastatud nelja kuni kuue väikesekaliibrilise suurtüki, torpeedode ja miinidega.

²³ Merejõudude juhataja raport Sõjavägede ülemjuhatajale 26.2.1920. ERA 527.1.1465, 135–136.

²⁴ Mati Õun, *Eesti sõjalaevad 1918–1940*, I valik (Tallinn: Tammiskilp, 1998), 10.

merelt mingitki kaitset. Üheks laevade Eesti käsutusse andmise tingimuseks oli olnud, et Eesti riik peab neid sõidukorras hoidma.²⁵ Kuid 1920. aasta alguseks olid Lennuk ja Wambola peaaegu kasutuskõlbmatud, suurtükid olid sõja jooksul ära kulunud ja laskemoon otsakorral. Laskemoona muretsemisega oli suuri raskusi, sest suurtükid olid toodetud Peterburis ja neile sai laskemoona osta ainult Venemaalt. Et laskemoona juurde ei saadud, otsustati suurtükid välja vahetada. Herm oli vastava taotluse esitanud juba 30. detsembril 1919.²⁶

1920. aasta jaanuaris, kui admiral Johan Pitka oli Suurbritannias puhkusel, astuti esimene samm miiniristlejate küsimuse lahendamiseks. Pitka rääkis miiniristlejate probleemist Briti admiraliteedi esindajatega ja palus inglasi, et nad müüksid Eestile uued suurtükid koos laskemoonataavaraga. Sellega taheti vihjata ja Suurbritannia valitsust veenda, et miiniristlejad ikka Eestisse jääksid. Müües oleks saanud laevu kasutada sissemaksuks uute ja moodsamate Inglise hävitajate soetamisel.

1920. aasta algul hinnati miiniristlejad Lennuk ja Wambola vastavalt 65 miljoni ja 60 miljoni Eesti marga peale.²⁷ Huvitav on see, et admiraliteet sellega ka nõustus (suurtükkide hinnaks koos arvestatava laskemoonakogusega oli 97 000 naela),²⁸ mereväe juhatus aga loobus sellest esialgu. Herm põhjendas oma otsust sellega, et kuna laevad ametlikult Eestile ei kuulu, siis selline „kolossaalne” summa oleks Eesti riigile liiga kulukas.²⁹

Laevastiku inspekteerimiseks soovitas Suurbritannias viibiv admiral Pitka³⁰ suure praktikaga mereväehvitseri Herbert Littledale'i,³¹ kellel

²⁵ Kontradmiral Alexander Sinclairi tingimused miiniristlejate laenamise asjus Eestile 4.1.1919, ärakiri, ERA 1583.1.339, lehed nummerdamata.

²⁶ Merejõudude juhataja raport Suurtüki valitsuse ülemale 30.12.1919, ERA 527.1.1465, 132.

²⁷ Merejõudude juhataja päevakäsu nr 66, 13.1.1920 põhjal kokkutulnud komisjon sõjalaevastiku hindamiseks, ERA 527.1.104, lehed nummerdamata.

²⁸ Briti välisministeeriumi kiri 20.3.1920, ERA 1583.1.528.

²⁹ Merejõudude juhataja salajane raport Sõjavägede staabi ülemale 28.6.1920, ERA 527.1.1465, 146.

³⁰ Johan Pitka (19.2.1872 – september 1944 (?)), kontradmiral, VR I/1. Eesti merejõudude juhataja 21.12.1918–27.11.1919. Teenistusleht vt ERA 495.7.4179. Johan Pitka telegramm Londonist Johan Laidonerile 19.1.1920, ERA 1583.1.339, lehed nummerdamata.

³¹ Herbert Francis Littledale (24.4.1882 – ?), asekapten. Eesti mereväe instruktor kõigis mere-sõjaasjandust puudutavates küsimustes 19.2 –26.9.1920. Teenistusleht vt ERA 495.7.2857.

olid pealegi olemas head teadmised meresuurtükkidest.³² Littledale sõlmis Eesti Vabariigiga lepingu, mille kohaselt oli ta kohustatud teenima mereväes ühe aasta ja saama tasuks 660 naela.³³

Pärast esimest kuud Eesti mereväes kandis Littledale ette seal valitsevast olukorrast. Tema hinnang oli, et laevadel on nõrk distsipliin, paljud ohvitserid on üleliigsed³⁴ ja laevaruumid on mustad.³⁵ Siiski mainis ta, et Eesti mereväeohvitserid ja madrused on „iseäralisest heast materjalist”, kes oleksid merel vaprad ja oskuslikud. Et aga nende potentsiaali esile tõsta, tuleb neile selgeks teha, et teenistuslaev on neile kui kodu, mida tuleb korras hoida.³⁶ Littledale märkis oma kokkuvõttes, et kui lohakus ja mustus on mereväest kõrvaldatud, siis saab eestlasi õpetada samamoodi kui inglasi.

Juba märtsi lõpus hakkas üldine distsipliin laevadel paranema. Aprilis inspekteeris Littledale ka laevade teki- ja siseruume. Kõige paremini oli hoitud Wambola (Läänemere laevastiku divisjoni ülema Krausi laev), Lembit oli samuti korras, kuid Lennuki puhul märgiti, et see on umbne ja ruumides valitseb suur mustus.³⁷ Krausi ja Littledale'i kokkuleppel pandi paika laevade suurtükiväeõppuste kavad, mille põhjal hakati tegema laskeharjutusi. Õppusi korraldati mitmel laeval, sest sõjalaevade meeskonnad olid demobilisatsiooniga vähenenud ning suurtükid polnud kõigil korras. Osa suurtükke oli ka ilma õppekuulideta. Samal ajal aga märgiti, et Lembitu suurtükid on üllataval kombel töökorras, ning Littledale soovitas laeva suurtükiväeohvitserile kiitust avaldada.

Olles Eesti mereväe ja selle ohvitseridega tutvunud, andis Littledale mereväe ülemale oma soovitusel.³⁸ Miiniristlejatest oli eriti halvas olukorras Lennuk, kuid tegelikult ei sobinud kumbki laev oma eripära tõttu

³² Aseadmiral Pitka telegramm Sõjavägede Ülemjuhatajale 19.1.1920, ERA 1583.1.339, lehed nummerdamata.

³³ Littledale ja Eesti Vabariigi vaheline leping 20.1.1920, *ibid.*

³⁴ 1920. aastal teenis mereväes kokku 1779 inimest, sh 143 ohvitseri. Ülevaade mereväe organisatsioonist ja koosseisudest 1920. a, ERA 496.4.112, 38.

³⁵ Littledale'i kiri aseadmiral Pitkale 12.3.1920, ERA 527.1.51, 15.

³⁶ *Ibid.*

³⁷ „Lennuki” ülevaatus, aprill 1920, *ibid.*, 44.

³⁸ Littledale'i raport Merejõudude juhatajale 9.4.1920, ERA 495.2.1, 215.

Eesti laevastikku. Miiniristlejate küttekulu oli liiga suur ja need vajasisid põhjalikumat remonti. Samuti olid miiniristlejad liiga suured Tallinna sadamas manööverdamiseks ja ehkki nad olid suuremad kui tavalised Inglise hävitajad, suutsid nad siiski täita samu kohuseid. Teisisõnu olid need laevad Eestile liiga kallid. Littledale'i arvates oleks Eestile olnud parimaks võimaluseks tellida Suurbritanniast kaks moodsat hävitajat, mis oleksid olemasolevatest miiniristlejatest väiksemad. Peale hävitajate oleks tulnud tellida kaks allveelaeva ja neli traalerit, mida saanuks kohandada ka miinide veeskamiseks. Littledale lisas, et Suurbritannias on selliseid laevu küllalt ja neid ollakse ka nõus müüma. Miiniristlejate eest saadava raha eest saanuks Suurbritanniast osta kokku viis laeva. Littledale arvas, et kui Eesti valitsus tema soovitusi kuulda võtaks, siis võiks prognoosida Eestile juba 1920. aasta oktoobriks tugevat ja väljaõpetatud mereväge.

Miiniristlejate küsimus häiris eelkõige merejõudude juhatajat, kes ei teadnud kuni selle ajani, kellele need kuuluvad. Nii oli merekaitset raske korraldada. Herm määras kahe miiniristleja peale kokku ühe meeskonna, millest jätkus üksnes laevade korrashoiuks.³⁹ Oma raportis sõjaministrile toonitas Herm, et miiniristlejate saatus tuleb kindlasti enne talve ära otsustada. Kuid 1920. aasta aprillis tuli Hermil saata sõjaministrile⁴⁰ järjekordne päring: „Täielikus teadmatuses olles selles, missugune saab tulevikus meie laevastiku koosseis olema, ei ole võimalik tema komplekteerimise mõttes mingisuguseid ettevalmistusi teha. Minul näiteks ei ole siia maani veel seegi teada, jäävad „Lennuk” ja „Wambola” meile või tulevad nad kord inglastele tagasi anda.”⁴¹ Mingit vastust saamata saatis merejõudude juhataja neli päeva hiljem sõjaministrile uuesti raporti, kus selgitas laevade olukorda täpsemalt.⁴² Juhul kui halvas seisukorras olev Lennuk jäetaksegi sadamasse ja raha selle kütmiseks ei ole, muutub laev järgmiseks aastaks (1921) täiesti kasutuskõlbmatuks – kõigepealt

³⁹ Merejõudude raport Sõjaministrile, dateerimata, ERA 527.1.6a, 34.

⁴⁰ 18.11.1919–27.7.1920 oli sõjaminister August Hanko, 27.7.1920–26.10.1920 Aleksander Tõnisson, 26.10.1920–25.1.1921 Ants Piip.

⁴¹ Merejõudude juhataja salajane raport Sõjaministrile 22.4.1920, ERA 495.2.1, 199.

⁴² Merejõudude juhataja salajane raport Sõjaministrile 26.4.1920, ERA 1583.1.339, lehed nummerdamata.

külmuksid lõhki laeva torud. Peale selle toonitas Herm, et otsus tehtaks kiirelt, sest laeva talvekorterisse seadmise ettevalmistamiseks kulub kolm kuud. Sõjaminister oli laeva konserveerimise ettepanekuga nõus ja miiniristleja Lennuk määrati ajutiselt reservi. Selleks andis laevastiku insenermehaanik asekapten Mihhail Ananitš⁴³ ka vastavad juhised.⁴⁴ Järgmisel kuul võeti laevalt maha kõik torpeedoaparaadid, miinid ja lahinguks vajalik tagavara koos vähese laskemoonaga.⁴⁵ Et laevad kuulusid ametlikult Suurbritanniale, ei tohtinud suuremaid muudatusi teha – nad pidid jääma selliseks, nagu nad venelastelt äravõetuna olid. Eelkõige puudutas see laevade mootoreid ja mehhanisme. Laevade kütmine tõi endaga kaasa suuri kulusid, sest nafta oli kallis ja seda tuli välismaalt osta. 30. juulil 1919 saatis mereväe staabiülem Salza sõjaministrile lisaraporti, milles soovitas seada laevad otsekohe talvekorterisse sisse.⁴⁶ Siis ei peaks neid naftaga kütma. Kui laevad oleksid olnud Eesti omad, oleks saanud mehhanismid lahti võtta ja korda seada,⁴⁷ mis oleks märgatavalt vähendanud küttekulusid. Pealegi olid miiniristlejad kohe pärast vettelaskmist osalenud I maailmasõjas ning neil ei jõutud teha korralikke katsetusi (küttekulu ja suurtükkide osas).⁴⁸

Sel moel olid miiniristlejad (eriti Lennuk) jäänud väga ohtlikku olukorda. Salza rõhutas, et juhul, kui valitsus otsustab laevad talvekorterisse jätta, ei tohiks päevagi viivitada.⁴⁹ Pärast poolt aastat järelepärimisi ja erinevate võimaluste kaalumist sai Herm Briti valitsuselt lõpuks ametliku vastuse. 28. juulil 1920 teatasid inglased Eesti välisministeeriumile, et miiniristlejad kuuluvad Eesti riigile.⁵⁰

⁴³ Mihhail Ananitš (19.10.1888–18.5.1932), kaptenleitnant, VR I/3. Teenistusleht vt ERA 527.1.413.

⁴⁴ M. Ananitši juhtnõõrid „Eeltööde tarvis m/r. „Lennuki” reservi saatmise puhul”, aprill 1920, ERA 638.1.92, 50–52; Andres Larka kiri Ants Piibule 26.4.1920, ERA 1583.1.339, lehed nummerdamata.

⁴⁵ „Lennuki” komandöri Valentin Grenzi aruanne, ERA 638.1.92, 54.

⁴⁶ Mereväe Staabi ülemal salajane raport Sõjaministrile 30.7.1920, ERA 527.1.1457, 143.

⁴⁷ Asekapten Mihhail Ananitši raport Merejõudude juhatajale 30.7.1920, ERA 527.1.6a, 40.

⁴⁸ Merejõudude juhataja salajane raport Sõjaministrile 2.3.1922, ERA 527.1.1476, 49.

⁴⁹ Mereväe Staabi ülemal salajane raport Sõjaministrile 30.7.1920, ERA 527.1.1457, 143.

⁵⁰ Briti välisministeerium Eesti esindajale Londonis professor Piibule 28.7.1920, ERA 1583.1.339, lehed nummerdamata.

Nüüd, kui miiniristlejate küsimus oli lahenenud, tuli hakata mõtlema, mida nendega edasi teha. Suured vaidlused käisid selle üle, kas mereväge kui väeliiki on üldse mõtet edasi pidada – eeskätt sõjalaevastiku suurte kulude tõttu. Loomulikult oleks Eesti kaitsevõime ilma mereväeta kõvasti kannatada saanud ning tuli ära otsustada, missugusel kujul peaks merevägi rahuajal edasi eksisteerima. Mõne plaani järgi tulnuks Mereväe Staap likvideerida ja anda selle kohustused üle Sõjavägede Staabile. Veel tehti ettepanek saata laiali Läänemere laevastiku divisjon. Miiniristlejatele soovitati panna üks meeskond ja hoida neid sadamas.⁵¹ Lembitu plaaniti esialgu alles hoida, sest see kulutas sõjalaevadest kõige vähem kütust.

Kõige tähtsamaks peeti merekindlusi, mis kaitsesid pealinna mere poolt. Merekindlused olid ainuke mereväe koosseisus olev üksus, mille isikkoosseisu kavatseti suurendada. Teisalt teenis merekindluste väljaehitamise kava ka palju kriitikat kui liiga kulukas ettevõtmine, kuid merejõudude rajaja kontradmiral Pitka oli isegi seisukohal, et sõjalaevad tuleb koos maha müüa ja merekindlused korralikult välja ehitada.⁵² Merekindlused üksi poleks suutnud pealinna mere poolt tõhusalt kaitsta. Nende tegevuse efektiivsuse tagamiseks oli tingimata vaja abilaevastikku varustamiseks ning koordineeritud meresidet koos vaatlus- ja juhtimispunktidega.

Loomulikult rääkis mereväe tuleviku küsimuses kaasa ka merejõudude juhataja Johannes Herm, kelle erialast arvamust küsis sõjaminister isiklikult. 1920. aasta novembris esitas merejõudude juhataja oma esimese kaitsekava pärast miiniristlejate küsimuse lahendamist.⁵³ Oma raportis toonitas Herm, et Eesti ei saa endale lubada suurt sõjalaevastikku. Ideaalis võiks Eestil olla hävitajate eskaader, sest see laevatüüp sobivat siinsetele mereoludele kõige paremini. Kahjuks aga ei suutvat väikeriik sellist laevastikku ülal pidada. Võimalikus sõjaolukorras oleks soovitatav omada minimaalset laevastikku, mis suudaks pealinna kaitseks miiniväljad välja panna ning vähemalt vaenlase vahi- ja luurelaevad eemal hoida. Miinide tagavara olevat olemas ja piisav hulk rannapatarsid korda tehtud,

⁵¹ Alampolkovnik Viardi raport Sõjaministrile 30.9.1920, ERA 496.4.114, 16.

⁵² *Valve* nr 11 (1922): 5–6.

⁵³ Merejõudude juhataja raport Sõjaministrile 11.11.1920, ERA 527.1.1465, 170.

et takistada vaenlase sissetungi Tallinna reidile. Miiniristlejad soovitas Herm maha müüa ning võimaluse korral tellida Suurbritanniast uue-
mad ja moodsamad hävitajad. Selleks oleks tulnud saata Suurbritanniasse
mereväehvitser, et asi võimalike müüjatega läbi arutada.⁵⁴

Raportist võib samuti välja lugeda, et miiniristlejate olukord oli
endiselt väga vilets. Sõja puhkemise korral ei oleks laevad suutnud las-
kemoona puuduse tõttu vaenlast merel takistada. Merejõudude juhataja
teavitas sõjaministrit ka asjaolust, et Taanist oleks võimalik tellida mii-
niristlejatele laskemoona. Soomlased olid juba leidnud võimaluse Taani
abiga oma Vene suurtükkide laskemoonavaru täiendada.⁵⁵

Detsembris 1920 saatis Herm sõjaministrile täiendava raporti, esita-
des üksikasjalikumad kavad sõjalaevastiku arengu ja laskemoona seisu-
korra kohta.⁵⁶ Miiniristlejatele (kokku üheksa suurtükki) oleks normaalne
laskemoonavaru olnud 2000 mürsku, olemas oli ainult 100. Samal ajal oli
laevastik juba võimeline pakkuma pealinnale algset merekaitset miiniväl-
jade rajamise abil. Miiniristlejad suutvat kumbki peale võtta maksimaal-
selt 100, suurtükipaat Lembit kuni 60 ning traalerid Kalev, Olev ja Traal
igauks 50 miini. Ladudes olevat merevael kokku umbes 2600 meremiini,
mis oli piisav Tallinna kaitseks miiniväljade rajamiseks. Järgnevalt tooni-
tas merejõudude juhataja, et kuna ei ole täpselt teada, milliseid hävitajaid
on Suurbritannia nõus Eestile müüma, ei saa edasisi plaane koostada.
Selle väljaselgitamiseks pidas Herm vajalikuks saata üks mereväehvit-
ser, nimelt vanemleitnant Kraus, Suurbritanniasse. Kui selgub, et mingitel
põhjustel ei saa uusi hävitajaid osta, tuleks kiiremas korras osta välismaalt
laengud Lennukile ja Wambolale.⁵⁷

Võib väita, et Herm analüüsis olukorda õigesti. Samal ajal, kui üritati
uurida uute laevade ostmise võimalust Suurbritanniast, rõhutas merejõu-
dude juhataja olemasolevate laevade kordaseadmise vajadust. Eesti mere-
väe miiniristlejad olid kiiremad ja suurema tulejõuga kui inglaste sama
tüüpi hävitajad. Kui õnnestuks saada laevadele arvestatav laskemoona-

⁵⁴ *Ibid.*, 171.

⁵⁵ *Ibid.*

⁵⁶ Merejõudude juhataja raport Sõjaministrile 3.12.1920, ERA 527.1.1460, 24.

⁵⁷ Merejõudude juhataja raport sõjaministrile 3.12.1920, ERA 527.1.1460, 25.

varu, oleks nende müügihind kõrgem. Alles pärast kõigi võimaluste iga-külgselt analüüsi tuli langetada lõplik otsus selle kohta, kas jätta alles oma võimsad ja kulukad laevad või hankida Vene miiniristlejate asemele odavamad, kuid nõrgema lahinguvõimega hävitajad.

Kõige suuremaks sündmuseks 1920. aastal oli loomulikult miiniristlejate Eestile andmine. Need laevad moodustasid Eesti laevastiku selgroo ja olid kaasatud kõigisse kaitsekavadesse kuni laevade müümiseni 1933. aastal. Laevastik kannatas samuti demobilisatsiooni tõttu. Aasta lõpuks suudeti mereväes taastada Vabadussõja-aegne distsipliin. Laevade ühisõppust navigatsiooniperioodil ei peetud ja miiniristlejad seisis tegevusetult sadamas.⁵⁸ Lembitul sõitsid mereväe kadetid lühiajalisele õppesõidule Eesti vetesse ning suurtükipaati Meeme oli rakendatud rannavalves.⁵⁹ Ainukese märkimisväärse reisi tegi Lennuk 15. detsembril 1920, kui sõideti Helsingisse, et tuua Eestisse Jüri Vilmsi ja tema hukkunud kaaslaste surnukehad. Laev jõudis Tallinna tagasi kell 5 pärastlõunal. Surnute säilmed jäid järgmise päeva hommikuni laevale kadettide auvahtkonna valve alla.⁶⁰

Relvahanked Suurbritanniast 1920–1921

Eesti ja Briti mereväe suhted olid head juba alates 1919. aasta detsembrist. Kohe pärast Vabadussõja lõppu pidas merejõudude juhataja Herm vajalikuks komandeerida üks ohvitser Suurbritanniasse. Põhjuseks oli vajadus omada seal Eesti mereväe esindajat, kes vahendaks kahe riigi sõjalisi suhteid. See ohvitser, nooremleitnant Rudolf Möllerson,⁶¹ pidi edastama Eesti mereväele kõige ajakohasemat ja täpsemat teavet võimaliku varustuse ostmise kohta. Oma telegrammis sõjaminister August Hankole rõhutas

⁵⁸ Arto Oll, „Eesti Merevägi Johannes Hermi juhtimisel 1919–1925” (magistritöö, Tallinna Ülikool, 2010), 59.

⁵⁹ Merejõudude juhataja aruanne kindralstaabi ülemale 20.10.1920, ERA 527.1.1457, 277.

⁶⁰ Seppo Zetterberg, *Jüri Vilmsi surm: Eesti asepeaministri hukkamine Helsingis 13. aprillil 1918* (Tallinn: Tänapäev, 2004), 141; *Postimees*, 16. detsember 1920, 1.

⁶¹ Rudolf Aleksander Möllerson (8.8.1892–8.10.1940), mereväe nooremleitnant, VR I/3. Mitmel missioonil Suurbritannias kuni 29.11.1920 (ERA 495.7.3493, 8). Hiljem välisministeeriumi teenistuses: konsul, peakonsul ja saatkonnanõunik Londonis, saadik Helsingis ja Berliinis.

Herm, et see lähetus poleks kasulik mitte üksi mereväele, vaid kogu riigile.⁶² Arvatavasti pidas ta silmas kahe riigi laiemat kaitsekoostööd. Järgmisel päeval kiitis peaminister Jaan Tõnisson ettepaneku heaks. Peale selle soovitati merejõudude juhatajal hoolikalt läbi mõelda ning esitada Sõjavägede Staabi ülemale polkovnik Jaan Rinkile nimekiri varustusest (laevad, laskemoon jne), mis tuleks Suurbritanniast mereväele tellida.⁶³

Traalerid

Triivivad miinid⁶⁴ muutusid laevaliiklusele ohtlikuks pärast sõda, kui laevaliiklus elavnes. Miiniohu tõttu laevateedel olid kindlustusmaksed meritsi kaubaveol kõrged, see takistas Eesti varustamist kaupadega ja tegi need ülemäära kalliks. Mereasjanduse peavalitsuse initsiatiivil anti välja valitsuse määrus, mis lubas igal laevakaptenil omada laevas vintpüssi, et vajaduse korral miinide pihta tulistades need uputada.⁶⁵ Hoiatamaks inimesi kaldale uhutud miinide eest avaldas merejõudude juhataja ajalehtedes juhised miinidega ümberkäimiseks. Kuna oli ette tulnud arvukalt õnnetusjuhtumeid, märkis mereväeülem Herm oma juhistes, et kaldale uhutud miinide kahjutustamine on nii ohtlik töö, et see on lubatud ainult vastava ettevalmistuse saanud asjatundjatele.⁶⁶ Eesti oma traalerid olid sedavõrd väikesed ja nõrgad, et neid sai rakendada ainult sadamate ja ranniku läheduses, avamerel töötamiseks puudusid traalerid täielikult.

Eesti merevägi püüdis igal võimalusel tugevdada sidemeid Suurbritanniaga, sest sealtn plaaniti muretseda uued sõjalaevad. Tuleb märkida, et välispoliitiliselt orienteerus Eesti Suurbritanniale kuni 1930. aastate keskpaigani. Peale Rudolf Möllersoni saatmise Suurbritanniasse nägi Herm

⁶² Merejõudude juhataja kiri Sõjaministrile 12.2.1920, ERA 31.1.1332, 2.

⁶³ Sõjavägede Staabi ülem polkovnik Rinki rutuline ärakiri Merejõudude juhatajale, juuni 1920, ERA 527.1.1465, 145.

⁶⁴ I maailmasõja ajal mineerisid Eesti veealad nii Saksa kui ka Vene laevastik. Aastatel 1914–1917 arvatakse siinsetesse vetesse olevat veesatud ligikaudu 33 000–35 000 miini. Oll, „Eesti Merevägi,” 41.

⁶⁵ Vabariigi Valitsuse määrus 21.5.1920, ERA 31.1.356, 8.

⁶⁶ *Päevaleht*, 22. juuni 1920, 1.

soodsat ja kiiret asjaajamisvõimalust ka aseadmiral Pitka kaudu. Juba 28. märtsil 1920 soovitas ta oma raportis sõjaministrile saata Suurbritanniasse just Pitka, kellel on head suhted Briti admiraliteediga (meie mõistes mereväe staabiga).⁶⁷ Kava kohaselt pidi Pitka uurima admiraliteedi kaudu võimalusi hankida Eestile esmajärjekorras kaks traalerit, kaks hävitajat ja kaks allveelaeva. Võib eeldada, et tegemist oli pinna sondeerimisega, et välja selgitada, kas Suurbritannia on tegelikult üldse nõus vast iseseisvunud Eestile sõjalaevu müüma. Selleks nägi Hermi kava ette anda Pitkale suured volitused, eelkõige sellepärast, et saaks korraldada laevade kiire Eestisse toimetamise. Raportist võib järeldada, et esmajoones pandi rõhk traaleritele (mis on odavamad kui hävitajad ja allveelaevad), mida oleks väikeriigil kõige otstarbekam soetada.

Nähtavasti kaaluti asja liiga kaua ning 26. aprillil tegi Herm sõjaminister August Hankole ettepaneku hankida neli traalerit. Veel tuletas Herm sõjaministrile meelde, et asjaga tuleb kiirustada. Juhul kui Pitkat ei saa Suurbritanniasse komandeerida, soovitas ta temal asemel saata asekapten Littledale'i või vanemleitnandid Tiido Krausi ja Johannes Plaksi.⁶⁸

Selle kõrval rõhutas Herm, et inglased peaksid laevad teatud tasu eest ise Eestisse tooma, kus need mehitataks Eesti ohvitseride ja meeskondatega.⁶⁹ Briti valitsus vastas omakorda, et I maailmasõjas välja pandud miinide traalimine jääb sakslaste kohustuseks ja Suurbritannia selles osaleda ei kavatse.⁷⁰ Teisalt märgiti siiski, et soovitakse teavet miinidest vabastatud laevateede kohta ja ollakse nõus Eestile traalereid laenama.⁷¹ Ants Piip⁷² oli sellega põhimõtteliselt nõus, kuid soovis, et laevadele pandaks Eestis Eesti meeskonnad.⁷³ Eesti valitsus lükkas selle pakkumise tagasi, pidades seda liiga kulukaks.

See plaan ei saanud teoks lihtsal põhjusel: riikliku bürokraatia ja eelkõige finantsraskuste tõttu oleks asi jäänud venima. Tegutseda oli aga

⁶⁷ Merejõudude juhataja raport sõjaministrile 28.3.1920, ERA 527.1.1465, 137.

⁶⁸ Merejõudude juhataja raporti ärakiri sõjaministrile, aprill 1920, ERA 527.1.1465, 138.

⁶⁹ Merejõudude juhataja raport sõjaministrile 26.4.1920, ERA 31.1.508, 3.

⁷⁰ Briti admiraliteedi kiri Ants Piibule 2.4.1920, ERA 1583.1.339, lehed nummerdamata.

⁷¹ Briti admiraliteedi kiri Eesti saatkonnale 25.3.1920, ERA 4002.1.21, 11.

⁷² Ants Piip (28.2.1884–1.10.1942), VR III/1. Eesti esindaja Londonis 1920. aastal.

⁷³ Ants Piibu kiri Briti välisministeeriumile 12.4.1920, ERA 1583.1.339, lehed nummerdamata.

vaja kiiremas korras, et võimaldada kaubalaevastiku tegevust rahuajal. Seetõttu osteti laevastiku täienduseks 13. mail 1920 Soomest kaks ratasaurikut, mis said nimeks Suurop ja Ristna⁷⁴ ning mis kohandati esialgu miinitraaleriteks, hiljem ka -veeskajateks. Laevade ümberehitamine lõpetati 27. juuliks ning laevad sõitsid Paldiskisse oma esimestele traalimistöodele.⁷⁵ Traalerid jäid Eestisse kuni Eesti okupeerimiseni 1940. aastal.⁷⁶ Eesti merevägi lõpetas rannikuvete traalimistööd 1922. aasta lõpus,⁷⁷ kui puhastati Heinaste ümbruses olnud miiniväli.

Mereväelaste Suurbritannias koolitamise ja sealt rannakaitse mootorpaatide ostmise plaanide luhtumine 1920. aastal

Mereväe kaitseplaani ja sõjalaevastiku uuendamise kava nägi ette ka rannakaitse mootorpaatide⁷⁸ (torpeedokaatrite) soetamise. Need laevad oleksid tegelenud eelkõige piirivalvega ning vajaduse korral toetanud sõjalaevu ja merekindlusi. Vene mootorpaate oli pärast I maailmasõda jäänud ka Eestisse, kuid kasutusele merevägi neid ei võtnud. Põhjus oli lihtne – merevägi pidas neid kõlbmatuks (sest neid polnud varem sõjapidamiseks kasutatud). Kõik kaheksa mootorpaati müüdi maha.⁷⁹ 19. aprillil soovitati välisministeeriumil asja uurida, et viimane Briti admiraliteediga ühendust võtaks ja päriks järele, kas mootorpaate oleks võimalik osta.

Briti admiraliteet oli sellega nõus:⁸⁰ Eestile oli võimalik müüa kaks rannakaitse mootorpaati kokku 4000 naelsterlingi eest, kusjuures see

⁷⁴ Merejõudude juhataja raport sõjaministrile 10.6.1920, ERA 527.1.1074, 100.

⁷⁵ Traalerite divisjoni ülema asekapten Aleksander Jekimovi raport merejõudude juhatajale 29.7.1920, *ibid.*, 132.

⁷⁶ Пееду Саммалсоо, „„Рижские речные извозчики” в ВМС Эстонии,” *Baltfort* nr 2 (10) (2010).

⁷⁷ Laevastiku vanemnavigatsiooniohvitseri raport merejõudude juhatajale 21.11.1922, ERA 4002.1.21, 167.

⁷⁸ Kiire laev (kaater) ranniku ja rannapatareide kaitseks. Pikkus kuni 12 meetrit, varustatud 1–2 torpeedoga, mõnikord lisaks ka kuulipildujatega.

⁷⁹ Mootorpaatide nimekiri koos andmete ja hinnaga, oktoober 1920, ERA 31.1.781, 8.

⁸⁰ Briti välisministeeriumi kiri Eesti saatkonnale Londonis 30.4.1920, ERA 4002.1.31, 1.

hind ei sisaldanud torpeedosid.⁸¹ Inglased lubasid mootorpaadid ise kohale toimetada, kui Eesti riik kannab kõik kulud. Samal ajal uuris mereväeülem Herm ka teisi võimalusi. Ta nentis oma raportis sõjaministrile, et välismaalt tuleks tellida kokku kolm rannakaitse mootorpaati.⁸² Inglise firmalt Thornycroft⁸³ tellides saaksid need valmis nelja-viie kuuga ja ilma lisavarustusega läheksid kokku maksma 18 000 naelsterlingit. Teise võimalusena oleks saanud sama tüüpi laevu Itaaliast, kus neid oli müügis tervelt 36 tükki.⁸⁴ Itaalia kasuks rääkis asjaolu, et see oli ainus riik, kes lubas välisriikide mereväehvitseri oma sõjalaevadele praktikale.⁸⁵ Soomlasedki olid endale soetanud kaks laeva, kuid eestlaste kirjavahetus Itaaliaga venis ja laevaostust ei tulnud midagi välja.

Seega jäid sõelale Thornycrofti või admiraliteedi pakutud kasutatud mootorpaadid. Mereväe ülem Herm eelistas ise viimaseid ja lükkas Thornycrofti pakkumise kõrge hinna tõttu tagasi. Herm rõhutas, et Suurbritanniasse tuleks saata vähemalt kaks Eesti mereväehvitseri inspekteerima nende mootoreid, mis tema arvates võisid madalast hinnast järeldades olla üle töötanud. Esmajärjekorras soovitas ta vaadata A-tüüpi mootoreid, sest ehkki need olid teistest odavamad, oli neil piisavalt kiirust.⁸⁶

Asjaajamine kippus selgi korral venima, mistõttu Briti välisministeerium küsis Ants Piibult Londonis, kas Eesti on mootorpaatidest endiselt huvitatud.⁸⁷ Sõjaministri abi kindralmajor Larka seisukoht paatide ostu asjas oli järgmine: „... on, ühesõnaga, liiaks”⁸⁸, ning mootorpaatide ostmisest loobuti nende kõrge hinna ja vähese lahinguvõime tõttu. Samas

⁸¹ Briti välisministeeriumi kiri Eesti saatkonnale Londonis 4.6.1920, ERA 1583.1.339, lehed nummerdamata.

⁸² Merejõudude juhataja raport sõjaministrile 11.6.1920, ERA 495.2.1, 351.

⁸³ John I. Thornycroft & Company Limited tegutses aastatel 1866–1966.

⁸⁴ Eesti välisministri ringkiri sõja- ja peaministrile 22.5.1920. Mootorpaadi hinnaks oli umbes 120 000 Itaalia liiri, ERA 527.1.1465, 152.

⁸⁵ Naber, *Eesti Merejõudude juhatajad*, 64.

⁸⁶ Laevastiku insenermehaaniku asekapten Ananitši soovitused laevade tehniliste näitude kohta, ERA 495.2.1, 352.

⁸⁷ Briti välisministeeriumi järelepärimine Eesti saatkonnalt Londonis 3.8.1920, ERA 1583.1.339, lehed nummerdamata.

⁸⁸ Sõjaministri abi Andres Larka salajane ärakiri välisministrile 13.7.1920, *ibid.*, lehed nummerdamata.

oleksid Briti admiraliteedilt ostetud mootorpaadid olnud igati soodsa hinnaga ning torpeedoga relvastatud kiirpaadi potentsiaal ei olnud ega ole ka tänapäeval üldse väike. Pigem olid takistuseks rahanappus (Eesti oli niigi Suurbritanniale võlgu) ning maaväe ohvitseride asjatundmatud otsused mereväe arengusuundade kohta.

Eesti Vabariigi esimene rahuaasta oli keeruline. Nagu eespool kirjelatud, oli sõjalaevastik halvas olukorras. See tegi Tallinna kaitsmise efektiivsuse küsitavaks, samuti andis see asjaolu löögi mereväe rahuaegsele väljaõppesüsteemile. Mereväe kadettidel, kes pidid saama sõjalaevadel merepraktikat, seda võimalust ei avanenud. Otsiti alternatiive välisriikides ning otsustati pöörduda järjekordselt Suurbritannia poole. Nimelt taheti saata üheksa mereväe kadetti Briti tegevlaevastikku, kus nad saaksid hädavajalikku lahingu- ja merepraktikat. Selle palvega pöördus Sõjavägede Staabi ülem polkovnik Jaan Rink välisministri poole. Samuti pöördus eraviisiliselt sama palvega Briti admiraliteedi poole asekapten Littledale. Rink palus Ants Piibul Londonis uurida, kas Eesti mereväe nooremleitnandid säilitavad Suurbritanniasse praktikale minnes oma auastme, millist vormi peavad nad kandma, mis asutuse kaudu tuleb neile palka maksta ja kui palju maksab üldse üheksa kadeti väljaõpe.⁸⁹

Briti välisministeerium saatis küsimused edasi admiraliteedile, lisades oma soovitused.⁹⁰ Admiraliteedist teatati omakorda suure kahetsusega – „very great regret” –, et parasjagu ei ole võimalik kadette praktikale võtta. Briti välisminister lord Curzon⁹¹ palus Eesti valitsust teavitada oma sügavast kahetsusest.⁹²

Suurbritanniasse jõudsid eesti mereväeohvitserid alles 1922. aasta lõpus, kui sinna saadeti õppima mereväe nooremleitnandid Johannes Santpank ja Bruno Linneberg.⁹³

⁸⁹ Sõjavägede Staabi ülema palve välisministrile 7.6.1920, *ibid.*, lehed nummerdamata.

⁹⁰ Briti välisministeeriumi kiri Ants Piibule 27.7.1920, *ibid.*, lehed nummerdamata.

⁹¹ George Nathaniel Curzon (11.1.1859–20.3.1925), Kedlestone 1. markii, India asekingas 1899–1905, Briti välisminister 1919–1924.

⁹² Briti konsulaadi kiri Eesti välisministrile 8.10.1920, ERA 31.1.1601, 2.

⁹³ Admiraliteedi kiri Eesti saatkonnale Londonis 10.11.1922, ERA 4002.1.17, 2.

Suurbritanniast hävitajate ostmise võimalused ja seisukohad aastail 1920–1921

Uute miiniristlejate (hävitajate) ostmise küsimus oli väga päevakajaline aastail 1920–1921. Pärast Vabadussõda võttis sõjaministeerium seisukoha, et juhul kui Suurbritannia oleks nõus kinnivõetud Vene miiniristlejad Eestile müüma, ei ole neid mõtet osta.⁹⁴ Juba märtsis 1920 pöördus Eesti mereväes teeniv asekapten Littledale Briti saatkonna kaudu admiraliteedi poole ja soovitas toetada eestlastele uute sõjalaevade müümist.⁹⁵

Pärast miiniristlejate Lennuk ja Wambola Eestile andmist 28. juulil 1920 hakkas Eesti kõrgem sõjaline juhtkond arutlema laevade seisukorra ja otstarbekuse üle. Esimesel rahuaastal peeti paremaks kõnealused laevad maha müüa ja soetada Suurbritanniast asemele moodsamad hävitajad. Tegemist oleks olnud väga kuluka ettevõtmisega. Hävitaja-tüüpi laevad oleksid nii või teisiti olnud Eesti-sugusele väikeriigile kallis ost, rääkimata nende ülalpidamiskuludest. Seega tuli asi üksikasjalikult läbi mõelda ja uurida erinevaid ostupakkumisi Suurbritanniast. Märkimisväärse relvaostu puhul, nagu seda oleks olnud hävitajate soetamine, pidi Eesti riik arvestama ka tolleaegse Euroopa poliitilise olukorraga, seda eelkõige Rahvasteliidu tõttu, mille liikmeks Eesti alles pürgis (liikmeks saadi 22. septembril 1921). Kõik pidi olema Rahvasteliiduga kooskõlastatud. Euroopa üldsus oleks eeldatavasti suhtunud äsja iseseisvunud Eestisse vaenulikumalt, kui väikeriik oleks kohe hakanud endale sõjalaevu soetama. Samuti soovitas Briti saatkond Tallinnas arvestada Rahvasteliidu põhikirjaga ja märkis, et admiraliteet hävitajate ostmisel takistusi ei tee. Siiski ei soovitatud mereväel ofensiivse otstarbega sõjalaevu hankida ning soovitati allveelaevade ostust esialgu üldse loobuda.⁹⁶

Kuid juba 1920. aasta 8. juunil oli Eesti saatkond Londonis saatnud välisminister lord Curzonile palvekirja, kus kirjeldati Eesti sõjalaevastiku hetkeolukorda. Saadik Ants Piip teatas selles kirjas, et Eesti oleks huvitatud oma sõjalaevastiku uuendamisest, ja küsis, kas Suurbritanniast oleks

⁹⁴ Sõjaministri abi Andres Larka raport välisministrile 13.7.1920, ERA 495.2.1, 411.

⁹⁵ Merejõudude juhataja raport sõjaministrile 27.8.1920, *ibid.*, 614.

⁹⁶ Tallinna Briti konsuli kiri asekapten Littledale'ile 24.8.1920, *ibid.*, 616.

võimalik osta hävitajaid.⁹⁷ Samuti rõhutasid eestlased, et sõjalaevastik oleks kaitseloomuga, mitte rünnakuks.

Järgnevalt pakkus sõjaministri abi Andres Larka välja omapoolse, kohati utoopilise plaani. Nimelt pidas kindral paremaks esialgu laevu Suurbritanniast mitte tellida, kuid tõdes, et sõjalaevastikku oleks Eestil tarvis. Ta arvas, et Eestil oleks kokku vaja kolme-nelja allveelaeva ja kahte-kolme hävitajat. Tema teada oli Suurbritannial selliseid laevu palju ning viimane võiks oma tegevlaevastikust anda Eestile mõne laeva ajutiselt kasutada ehk „sööma peale”.⁹⁸ Tuleb mainida, et sellist hulka laevu ei julgenud Eesti mereväelased soovida. Nii suure laevastiku muretsemine oleks loomulikult olnud ilus mõte, kuid tegelikkuses mitte mingil juhul saavutatav. Mis puutub laevade n-ö rentimisse, siis oleks selle kasutegur olnud väga väike. Laevad oleksid jäänud Eestisse ajutiselt ning mereväelased oleks pidanud õppima selgeks teistsugused laevamehhanismid ja sedagi ainult piiratud ajaks. Omandatud teadmised oleksid kaotsi läinud, sest Eestil endal selliseid laevu polnud. Pealegi on sõjalaeva rentimine väga keeruline ja kulukas ettevõtmine, mis ei oleks end ära tasunud (rääkimata korraga mitme eri tüüpi sõjalaeva rentimisest). Larka kava keegi tõsiselt ei võtnud ja see jäi ainult paberile.

Eesti saatkonna 8. juunil esitatud palvele vastas Briti välisministeerium, et Suurbritannia suhtub Inglise hävitajate Eestile müümisse soosivalt.⁹⁹ Veel märkis lord Curzon, et Vene miiniristlejad ei sobi Briti laevastikule ja neid ei saa kasutada sissemakseks uute hävitajate eest.

1920. aastal hävitajate ostuga rohkem ei tegeldud, küll aga puututi kokku Vickersi laevatehase¹⁰⁰ esindajatega, kes olid huvitatud Eesti miiniristlejatele ostja leidmisest. Vickers oleks tegutsenud vahendajana Eesti ja võimaliku ostja vahel, võttes 2% komisjonitasu.¹⁰¹

⁹⁷ Eesti saatkonna kiri lord Curzonile 8.6.1920, ERA 4002.1.31, 2.

⁹⁸ Sõjaministri abi Andres Larka salajane ärakiri välisministrile 13.7.1920, ERA 1583.1.339, lehed nummerdamata.

⁹⁹ Briti välisministeeriumi kiri Ants Piibule 27.9.1920, ERA 4002.1.31, 4.

¹⁰⁰ Vickers Limited tegutses aastast 1828, 1927. aastal nimetati ümber Vickers-Armstrongs Limited. Nimetatud firmalt tellis Eesti Vabariik allveelaevad Kalev ja Lembit, mis jõudsid Eestisse 1937. aastal. Vt Ragnar Kokk, *Eesti merejõudude allveelaevad ja allveelaevnikud* (Tartu: Kaitseväe Ühendatud Õppeasutused, 2006).

¹⁰¹ Vickersi kiri Eesti saatkonnale Londonis 29.6.1921, ERA 4002.1.31, 44.

1920. aasta tegevuse kokkuvõtteks tasub esile tõsta seda, et Suurbritanniast saadi hävitajate ostmiseks roheline tuli. Nüüd pidi mereväe ülem Herm hakkama uurima, missuguseid laevu ja millise hinnaga on Suurbritanniast võimalik osta. Oma raportis sõjaministrile kurtis merejõudude juhataja, et diplomaatilisel teel võtab laevade ostmine väga kaua aega ning enam pole mõttekas asju ajada Briti saatkonna kaudu Tallinnas. Samuti märkis Herm jälle, et on hädavajalik saata Suurbritanniasse mereväehvitser, kes suudaks kohapeal adekvaatselt hinnata müüdavate laevade seisukorda.¹⁰² Selleks ohvitseriks soovitas Herm Läänemere laevastiku divisjoni ülemat vanemleitnant Krausi, kellele lasti Suurbritanniasse sõiduks ömmelda uus mereväevorm ja tsiviilülikond.

Kohe 1921. aasta alguses saatis mereväe ülem vanemleitnant Krausi auriku Kajak pardal Suurbritanniasse, kus ta pidi otsima Eesti jaoks välja sobivad laevad.¹⁰³ Tiido Kraus oli hea valik – ta oli tõestanud end vapra ja andeka laevakomandörina nii Vabadussõjas kui ka rahuajal.¹⁰⁴

Suurbritanniast raporteeris Kraus, et admiraliteet on küll nõus laevu müüma, kuid ainult välisministeeriumi vahendusel.¹⁰⁵ Põhjus oli selles, et Rahvasteliit polnud veel otsustanud, milline laevastik Eestil võib olla, ning kuni selle selgumiseni ei tahetud admiraliteedi kaudu hävitajaid müüa. Selle kõrval mainis Kraus, et sõjalaevu on Suurbritannial ohtralt üle, kuid nende ostmine on komplitseeritud, eelkõige sellepärast, et laevamüügiga tegelevad erafirmad ja müügiagendid. Viimased müüvad laevu odavamalt, kui seda teeb valitsus, ning Kraus palus andmeid erinevate hävitajate kohta.¹⁰⁶ Mereväe ülem Herm saatis selle teabe edasi sõjaministrile, kes raporteeris omakorda vabariigi valitsusele. Eesti saatkonnal Londonis soovitati pöörduda ametliku ostusooviga Briti välisministeeriumi poole.¹⁰⁷

Vahendajana jäi silma eelkõige firma Aubrey Fletcher & Co, mis pakkus kaht endist Briti laevastiku M-klassi hävitajat koos piisava varustuse

¹⁰² Merejõudude juhataja raport sõjaministril, 8.10.1920, ERA 527.1.1457, 266.

¹⁰³ Merejõudude juhataja rutuline raport sõjaministrile 24.1.1921, ERA 527.1.115, 23.

¹⁰⁴ Vanemleitnant Kraus oli Suurbritanniasse komandeeritud 29.1.–18.5.1921, ERA 527.1.563, 2.

¹⁰⁵ Vanemleitnant Krausi raport Merejõudude juhatajale 21.2.1921, ERA 527.1.115, 4.

¹⁰⁶ Vanemleitnant Krausi raport 8.2.1921, ERA 4002.1.31, 6.

¹⁰⁷ Sõjaministri raport Vabariigi Valitsusele 2.3.1921, ERA 527.1.1469, 18.

ja laskemoonaga hinnaga 49 600 naela laeva eest.¹⁰⁸ Laevade mootorid olid korras ja laevad hiljuti üle värvitud. Kuid kõigest 15 päeva hiljem teatas Kraus, et erafirmadelt on raske sõjalaevu osta, sest riik nõuab oma protsenti müügihinnast ja maksmistingimused on keerulisemad. Esimene kolmandik hinnast tuli tasuta tellimust sisse andes, teine kolmandik siis, kui suurtükid ja torpeedoaparaadid peal, ning viimane kolmandik pärast seda, kui eestlased on laeva vastu võtnud.

Oma raportis soovitas Kraus kaaluda endiselt otse Suurbritannia valitsuselt ostmist, sest tänu headele suhetele võivat laevu osta ehk järelmaksuga.¹⁰⁹ Teine firma, mis olnuks nõus hävitajaid müüma, oli kuulus Vickers Limited. See ettevõtte oli valmis müüma Thornycrofti poolt aastatel 1915–1916 ehitatud viit M-klassi hävitajat: Michael ja Milbrook Devenporti sadamas, Munster Portsmouthis ning Nepean ja Nereus Chathamis.¹¹⁰ Laeva hinnaks oleks olnud 80 000 naelsterlingit ja need olid tunduvalt halvema varustusega kui Fletcheri pakutud laevad. Selle info saatis Herm sõjaministrile.

Herm nentis, et Suurbritanniast on võimalik sõjalaeva ja muud varustust muretseda kolmel viisil:

- 1) Briti admiraliteedi kaudu, mille kaudu ostmine pole siiski tagatud,
- 2) erafirmadelt,
- 3) vahetuse teel (Vickers leiab miiniristlejatele ostja ja saadud raha kasutatakse sissemakseks uute hävitajate ostul).

Kolmas võimalus näis merejõudude juhatajale kõige kiirem ja kindlam.¹¹¹

Seega tuli valida kahe firma vahel, kes olid nõus hävitajaid Eestile müüma: Fletcher ja Vickers. Tuntud ja hinnatud Vickers oleks olnud nõus

¹⁰⁸ Aubrey Fletcher & Co. ametlik pakkumine 1.3.1921. Need laevad oleksid olnud veeväljasurevaga 950 tonni. Pikkus 82,3 m, laius 7,6 m, süvis 2,7 m, kiirus 33–35 sõlme. Relvastus: viis 4" suurtükki, kuus 21" torpeedotoru, üks 40 mm õhutõrjekahur. Ehitatud 1918. aastal. ERA 4002.1.31, 9.

¹⁰⁹ Krausi raport merejõudude juhatajale 15.3.1921, *ibid.*, 12.

¹¹⁰ Vickers Limited ametlik pakkumine 20.6.1921. 25 000 hj mootor, pikkus 80,7 m, laius 7,9 m, süvis 3,1 m, kiirus 34 sõlme. Meeskond kuni 80 meest. Relvastus: kolm 4" suurtükki ning üks 40 mm õhutõrjekahur. ERA 4002.1.31, 30–31.

¹¹¹ Merejõudude juhataja raport sõjaministrile 20.5.1921, ERA 527.1.1467, 177.

müüma ühe miiniristleja hinnaga 80 000 naela ning laevale poleks kaasa antud mingisugust varustust ega varuosi. Varustuse ja lahingumooni saamiseks oleks tulnud pöörduda Briti admiraliteedi poole, mis omakorda oleks kulutusi veel suurendanud. Laev tuli üle võtta just sellisena, nagu see oli, kusjuures mõni osa olid laeval isegi puudu.

Fletcher oleks olnud nõus müüma 1918. aastal ehitatud hävitaja pea-aegu poole odavamalt – 49 600 naela eest. Kaasa oleks antud ka varuosad ja laev lubati ise Tallinna toimetada. Siiski märkis Kraus, et laevad, mida ollakse nõus müüma, on väiksema tulejõuga kui Lennuk ja Wambola. Inglise laevadel oli peal vähem suurtükke ja need olid Vene omadest viletsamad, st väiksema tulejõuga. Samuti olid meeskonnaruumid väiksemad.¹¹² Briti admiraliteet iseenesest pooldas laevade Eestile müümist, kuid poliitiliselt polnud see 1920. aastate alguses võimalik. Admiraliteet märkis, et kui avaneb võimalus müüa Eestile sõjalaevu ametlikult, siis seda ka tehakse.

2. juulil saatis Herm kogutud teabe välisministrile. Oma kokkuvõttes nentis ta, et Vickersi pakkumist ei saa kõrge hinna tõttu vastu võtta. Pealegi oleks raha kulunud veel laeva relvastamisele. Vickersi pakkumine lükati tagasi. Fletcheri pakkumine oli arvestatav ning Herm palus välisministeeriumi kaudu firmalt pakkumise kohta järele pärida, kuid vastust ei tulnud enam. Oma raportis seadis merejõudude juhataja kahtluse alla, kas Fletcheri pakkumisel oli üldse tõsi taga.¹¹³

11. juulil 1921 teavitas Herm oma otsusest ka Eesti konsulit Londonis Rudolf Möllersoni – esialgu loobutakse mõlemast pakkumisest. Veel palus mereväe ülem teatada Vickersi firmale, et „Walitsus on kül harutanud uute laevade muretsemise küsimust, kuid enne lõpliku otsuse tegemist sõjaministrile ülesandeks teinud uute saamise ja wanade müügi kohta selgusele jõuda, missugused tööd praegu käsil”.¹¹⁴

Selle avaldusega oli Eesti valitsus uute hävitajate ostmisest loobunud. Nüüd tuli leida lahendus olemasoleva sõjalaevastiku korrastamiseks.

¹¹² Krausi raport merejõudude juhatajale 27.4.1921, ERA 527.1.115, 94.

¹¹³ Merejõudude juhataja raport sõjaministrile 2.7.1921, *ibid.*, 127.

¹¹⁴ Merejõudude juhataja salajane kiri Eesti konsulile Londonis hr. Möllersonile 11.7.1921, ERA 4002.1.31, 50.

1921. aasta jaanuaris teenis Läänemere laevastiku divisjoni laevadel 215 meest.¹¹⁵ Miiniristlejatel Lennuk ja Wambola oli vastavalt 53 ja 70 meest. Sõjaministeeriumile alluvatest laevadest oli liikumisvõimeline ainult vedurlaev Tallinn. Paljudel laevadel (kaasa arvatud sõjalaevadel) tehti remonti, mis aga venis. Vaatamata raskustele suudeti miiniristlejatel siiski korraldada lühikesed õppused. Wambola sõitis Tallinna reidile 26. mail 1921, kuid alamehitatuna ning osaliselt remontimata ja rikkis masinatega.¹¹⁶ 1. augustil toodi laeva ka mereväe kadetid, et need saaksid praktikat. Korraldati miini- ja suurtükiväeõppusi. Laeva komandör Kraus märkis, et vilunud suurtükiväehvitsere oli vähe ning seetõttu suudeti õppelaskmisi teha ainult kahe suurtükiga. Samuti märgiti ära Lennuki puudumine, mistõttu ei saanud harjutada kahe laeva koordineeritud suurtükituld.¹¹⁷ Suurtükiõppuste käigus, mida peeti kokku 21 tundi, lasti seisvaid ja liikuvaid märklaudu. Kraus hinnangul võis sellises olukorras tulemustega rahul olla. Miiniõppusi peeti kokku 55 tundi, selleks toodi ladudest kohale õppemiinid. Septembrikuus käis Wambola õppuste raames lühikest aega ka Soomes, kuid laeva kesise seisukorra tõttu ei saadud manööverdamisharjutusi teha.

Lennuk sõitis koos mereväe kadettidega sadamast välja alles 4. augustil. Laeva suurtükid puhastati talvemäärdest ja neilt eemaldati roostekiht. Laeva komandör Valentin Grenz arvas, et nähtavasti polnud laevasuurtükke enne puhastatudki kui 1921. aastal.¹¹⁸ Mereleminekuks seati korda ka eelmisel aastal lahti võetud torpeedoaparaat. Torpeedo laskmisharjutusi 1921. aastal ei korraldatud. Kadettide praktika tarbeks korraldati suurtükiväe- ja miinialaseid harjutusi ning septembri lõpus sõideti koos Wambolaga Helsingisse ja tagasi. Lennukil tehtud õppusi hindas Kraus kesisteks ning pidas väikese meeskonnaga laeva potentsiaali 10-protsendiliseks.¹¹⁹

¹¹⁵ Teateleht Läänemere laevastiku divisjoni koosseisude kohta 15.1.1921, ERA 638.1.94, 2.

¹¹⁶ Läänemere laevastiku divisjoni ülema raport Merejõudude juhatajale 12.10.1921, ERA 638.1.25, 50.

¹¹⁷ *Ibid.*

¹¹⁸ Miiniristleja „Lennuk” komandöri vanemleitnant Valentin Grenzi aruanne laeva suviste tööde ja õppuste kohta 10.10.1921, ERA 638.1.97, 70.

¹¹⁹ ERA 638.1.25, 50.

Suurtükipaat Meeme õppustest osa ei võtnud. Laevade olukorda arvestades jäädi õppustega üldjoontes rahule: võrreldes laevade tegevusega 1920. aastal oli laevastiku valmisolek sõjaks suurenenud 50%.¹²⁰ Pärast esimesi rahuaegseid laevastikuõppusi pakkus Kraus välja oma-poolse lahenduse: „Et seda veelgi tõsta on vaja 1/ täis meeskonda, 2/ rohkem sõitu, 3/ praktika kuulisid suurtükide tarwis.”¹²¹

1921. aastal suudeti siiski korraldada Eesti mereväe esimesed rahu-aegsed õppused, seda küll poolikute meeskondade ja puuduliku varustusega. Laevastiku suurõppusteks ei saa neid aga nimetada, sest manööverdamisi, torpeedolaskmisi ja laevadevahelist tulejuhtimist ei harjutatud. Piirduti eelkõige seisvatel laevadel tehtavate harjutustega, ent see oli siiski võrreldes 1920. aasta seisakuga mereväes suur samm edasi.

Lembitu ja miiniristlejate navigatsiooni järel viidi laevad sadamasse tagasi ja talveks vähendas Herm meeskondade liikmete arvu.¹²² Aasta viimasel kuul vahetati dokkides seisvatel miiniristlejatel välja aurutorud. Laevu käidi ka katsetamas – mootorid saavutasid kiiruseks 34 sõlme.¹²³

1921. aastal leiti lõpuks lahendus sõjalaevastiku kokku kuivanud mürsuvarule. Samal aastal toimus Genfi rahukonverents, kuhu saadeti mereväe ekspordina asekapten Salza. Herm tegi oma staabiülemale ülesandeks, et tagasi tulles käiks ta läbi ka Kopenhaagenist.¹²⁴ Selleks andis sõjanõukogu Salzale laialdased volitused.¹²⁵ Salza pidi seal uurima Eestis kasutusel olevate Vene suurtükkide jaoks mürskude ostmise võimalusi. Varem oli Soome saanud Kopenhaageni tehastest (Dansk Rekyll Riffel Syndikat A/Sist) oma Vene suurtükkidele sobivaid mürske. Enne Salza väljasõitu komandeeriti alampolkovnik Burvikov Soome, et viimane saaks sealt Taanis valmistatud mürskude täpsed joonised. Joonised kätte saanud, tuli Burvikov tagasi Tallinna ja sõjanõukogu kiitis 29. detsembril 1921 ostuplaani heaks. Kokku telliti Taanist 10 000-mürsuline tagavara,

¹²⁰ *Ibid.*

¹²¹ *Ibid.*

¹²² Mereväe Staabi ülema ringkiri Läänemere laevastiku divisjoni ülemale 9.11.1921, ERA 638.1.10, 96.

¹²³ Merejõudude juhataja salajane raport sõjaministrile, detsember 1921, ERA 527.1.1467, 462.

¹²⁴ Merejõudude juhtaja raport sõjaministrile 26.9.1921, *ibid.*, 342.

¹²⁵ Sõjanõukogu otsus 29.12.1921, ERA 507.1.24, 13.

mis läks maksma 16 miljonit marka. Et mürsud oleksid Eesti laevade suurtükkidele parajad, paluti Soome sõjaministeeriumil jätta seniks Taani oma suurtükk, mille järgi taanlased mürskude mõõdud võtsid.¹²⁶ 1922. aasta alguses sai merevägi lõpuks endale arvestatava laskemoonatajavara.

Eesti sõjalaevastiku saatus otsustati 10. detsembril 1921, kui riigikogu riigikaitsekomisjon võttis vastu otsuse, et sõjalaevastik on Eestile hädavajalik.¹²⁷ Samal aastal otsustati lõplikult, et olemasolevad miiniristlejad tuleb korda teha ja Eestile jätta. Järgmistel aastatel olid sõjalaevad juba nõuetekohaselt komplekteeritud ning sõjalaevastik pidas iga-aastast laevastiku suurõppust ehk navigatsiooni.

Kokkuvõte

Eesti merevägi loodi Vabadussõja algfaasis ning osales aktiivses sõjategevuses terve sõja vältel. Sõjalaevastik oli väike ja seetõttu langes talle suur koormus. Selle tagajärjel olid sõjalaevad peaaegu aastase sõjategevuse järel üle töötatud ja neil ei olnud enam arvestatavat lahinguvõimet. Pärast Tartu rahulepingu sõlmimist tabas mereväge valus demobilisatsioon, mille tagajärjel kahanes ka Vabadussõja-aegne lahinguvõime ja halvenes distsipliin. Sellises keerulises olukorras pidi merejõudude juhataja välja töötama uue merekaitse strateegia ja organiseerima väeliigi ümber vastavaks rahuajale.

Eesti merevägi oli orienteeritud Suurbritanniale, kus loodeti suur osa oma sõjalaevastikust uute laevade vastu välja vahetada. Eesti Vabariigi esimesel rahuaastal esitas merejõudude juhtaja mitu arengukava ja valis välja laevatüübid, mis oleks tulnud Suurbritanniast võimaluse korral osta. Moodsate traalerite ja torpeedodega varustatud mootorpaadid jäid ostmata eelkõige rahanappuse tõttu. Uute hävitajate soetamine leidis laialdasemat kõlapinda, mida tõestab ka asjaolu, et vanemleitnant Kraus saadeti

¹²⁶ Merejõudude juhataja salajane raport sõjaministrile 24.12.1921, ERA 527.1.1476, 540.

¹²⁷ Ago Pajur, *Eesti riigikaitsepoliitika aastail 1918–1934*, Uurimusi ja allikmaterjale Eesti sõjalaaloost 2 (Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1999), 90.

mitmeks kuuks Suurbritanniasse võimalikke laevu välja valima. Kuid ka sellest ettevõtmisest ei tulnud midagi välja.

Uute hävitajate soetamine jooksis ummikusse peamiselt kahel põhjusel. Esiteks olid loomulikult Eestil rahalised raskused – Suurbritanniale oldi niigi võlgu. Teiseks tuli arvestada Euroopa sõjajärgset poliitilist olukorda. Briti admiraliteet ei soovinud nimelt Rahvasteliiduga konflikti sattuda, sest Rahvasteliit ei olnud Eesti laevastiku suurust veel kindlaks määranud. Seega ei riskitud sõjalaevu vast iseseisvunud Eestile müüa.

Eesti merevägi eesotsas merejõudude juhatajaga otsis laevade ostmiseks alternatiive kuni 1921. aasta suveni, kui teadvustati endale, et laevaostust ei tule midagi välja. Ainukeseks laevaostuks sõjalaevastiku täiendamisel jäi traalerite Suurop ja Ristna soetamine Soomest.

Miiniristlejad Lennuk ja Wambola otsustati lõplikult Eestile jätta 1921. aasta lõpus, kui leiti Taanist tehas, mis oli võimeline tootma mürske Vene laevasuurtükkidele, millega laevad olid relvastatud. Need kaks laeva teenisid Eesti riiki kuni 1933. aastani, kui nad müüdi Peruule.

Suurbritanniast ostis Eesti oma esimesed sõjalaevad (allveelaevad Kalev ja Lembit) alles 1930. aastatel.

Bibliograafia

Arhiivid

Eesti Riigiarhiiv (ERA)

31	Riigikantselei
495	Sõjavägede Staap
507	Sõjanõukogu
527	Merejõudude Staap
638	Merelaevastiku divisjoni staap
1583	Eesti Saatkond Londonis
1662	Hüdrograafia, Lootside ja Tuletornide Valitsus
4002	Eesti Sõjaväe Esindaja Londonis

Publitseerimata mälestused

Baum, Georg. „Suurtükilaev „Lembit“ Vabadussõjas 1918–1919.” ERA 2124.3.51, 17

Perioodika

Merendus 1935

Postimees 1920

Päevaleht 1920

Sõdur 1920

Valve 1922

Kirjandus

Eesti Vabadussõda 1918–1920, I ja II köide. Koost. August Traksmaa jt. Tallinn: Vabadussõja Ajaloo Komitee, 1937, 1939

Kokk, Ragnar. *Eesti merejõudude allveelaevad ja allveelaevnikud*. Tartu: Kaitseväge Ühendatud Õppeasutused, 2006

Laidoner, Johan. „Inglaste tulek. Briti laevastiku saabumine Balti merre,” *Kaitse Kodu!* nr 11 (1930)

Luhaveer, O. jt (toim.). *Mereleksikon*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 1996

Naber, Reet. *Eesti Merejõudude juhatajad 1918–1940*. Tartu: Kaitseväge Ühendatud Õppeasutused, 2004

Oll, Arto. „Eesti Merevägi Johannes Hermi juhtimisel 1919–1925.” Magistritöö, Tallinna Ülikool, 2010

Pajur, Ago. *Eesti riigikaitsepoliitika aastail 1918–1934*. Uurimusi ja allikmaterjale Eesti sõjaajaloost 2. Tartu: Eesti Ajalooarhiiv, 1999

Rudolf Borgmann [hiljem Linnuste], „Merelaevastiku divisjon – Vabadussõjast tänapäevani,” *Merendus* nr 6 (1933)

Саммалсоо, Пееду. „„Рижские речные извозчики” в ВМС Эстонии.” *Baltfort* nr 2 (10) (2010)

Zetterberg, Seppo. *Jüri Vilmsi surm: Eesti asepeaministri hukkamine Helsingis 13. aprillil 1918*. Tallinn: Tänapäev, 2004

Warma, Aleksander (koost.) *Merevägi Vabadussõjas*. Tallinn: Kindralstaabi VI Osakond, 1926

Õun, Mati, Walter, Hannes ja Peedu Sammalsoo. *Võitlused Läänemeres 1918–1919*. Tallinn: Olion, 2003

Õun, Mati. *Eesti sõjalaevad 1918–1940*, I valik. Tallinn: Tammiskilp, 1998

Internet

Militerm. 15. märts 2012. <http://mt.legaltext.ee/militerm>

The condition of the Estonian Navy and potential arms trades with the United Kingdom from 1920 to 1921

Arto Oll

This article gives an overview of the Estonian-British arms trades, specifically the purchase of warships for the Estonian navy. It is the first paper on the subject and therefore employs only sources from Estonian archives. As it becomes evident from the article, the Estonian government did not buy any warships. Therefore, the main purposes of the article are to describe all the interactions relevant for this subject that were conducted between the two countries, as well as to discuss the reasons why eventually no warships were bought. In addition to that, the author provides an overview of the defence programme of the Estonian navy during the period in question to facilitate a better understanding of why these types of ships were selected for purchase from the United Kingdom.

The Estonian Navy took part in the Estonian War of Independence from 1918 to 1920. Owing to the arrival of the British navy squadron on 12 December 1918 and the fact that it provided protection from the invading Baltic Fleet of Soviet Russia, the Estonian navy never had to fight with the Soviet fleet on high seas. During the aforementioned war, the number of navy personnel and the amount of ships were at its highest. It is estimated that from 1918 to 1920, the number of people employed by the navy increased to 5000 men, if one is to include the numerous land units, coastal batteries, border guard, etc. among the number. The navy itself consisted of two separate squadrons, one of which was positioned on the Baltic Sea, and the other on Lake Peipus. There were altogether approximately 150 ships in subordination of the Commanding Officer of the Estonian Naval Forces. Yet only a handful of the 150 ships were combat-capable. These were the destroyers *Lennuk* and *Wambola*, the gunboat *Lembit* and 10 modified gunboats (six of which were stationed in Lake Peipus). After the end of the War of Independence, the navy was

in poor shape: many ship mechanisms and artillery pieces were worn out and ammunition was scarce.

The demobilization of the Estonian armed forces was carried out in 1920, the first year of peace for the Republic of Estonia. This was a significant blow to morale, because many specialists were sent to reserve. Moreover, discipline problems arose amongst the bluejackets. The battleships of the Navy were not considered a threat to the enemy anymore. The two most powerful ships of the Estonian navy – the destroyers *Lennuk* and *Wambola* – were officially not in the possession of Estonia but a British loan that was given after the vessels were captured from the Red Baltic Fleet in the Baltic Sea. All of this contributed to the decrease in the navy's capability to defend Tallinn, the capital of Estonia. Under the command of Commander Johannes Herm, a young Commanding Officer, the navy had to find the best solution for the country's naval defence. 1920–1921 marks a period in the history of the Estonian navy during which different solutions for modernization were explored. Warships were a source of special concern, because the navy command wanted to dispose of Russian destroyers due to a number of reasons: Russian destroyers consumed great amounts of fuel, the ships were of considerable size and thus more sailors were needed to man them, and lastly – there was no ammunition for the Russian cannons in Estonia.

In July 1920, the British government gave the captured destroyers officially to Estonia. Commander Herm and the senior staff of the navy wanted to sell the vessels and buy new destroyers from the UK for their replacement. Aside from the destroyers, there were plans of a further modernization of the Estonian navy. In 1920, many requests for the purchase of minesweepers and coastal motor boats were made to the British Foreign Office. At that time, the Estonian foreign policy was oriented towards the United Kingdom. That was also the main reason behind the intended warship purchase from the United Kingdom as the latter sold many of her older warships after the end of World War I.

Notwithstanding the plans, none of these ideas succeeded; mainly because the General Staff of the Estonian Army and the Ministry of War, as well as the Government did not consider it wise to buy warships while

the country was in a poor financial situation. The navy command searched for other solutions, considered all possible offers and presented them to the Government. The purchase of coastal motor boats and minesweepers was set aside because of their high price. Destroyers were a different matter. Even the command of the Estonian Army agreed that Estonia should have a fleet because of its long coastline. In early 1921, senior lieutenant Tiido Kraus was sent to the UK to inquire into the types of destroyers for sale and their prices. Kraus stayed in England for several months and even found two sellers: Vickers' Limited and Fletcher Limited. While Vickers's proposal was more expensive than Fletcher's, the latter was willing to sell a destroyer (built in 1917–1918) for nearly 50,000 £. The price proposed by Fletcher was acceptable and commander Herm urged the Government to look into the matter. However, when the Estonian Government tried to contact the company through the British Foreign Office, no answer was ever received.

While the Estonian Navy was searching to buy new ships, it was also discovered that a Danish enterprise is producing ammunition for Russian cannon calibres. At the end of 1921, the Government decided to keep the Russian destroyers and to cancel the search for new vessels available for purchase. The destroyers *Lennuk* and *Wambola* served the Estonian navy until 1933, when they were sold to Peru. The first ships that Estonia bought from the United Kingdom were the submarines *Kalev* and *Lembit* which arrived in Tallinn in 1937.

Ideoloogilisest sõjast ei pääsenud keegi

EKP võitlus „kodanliku” massimeediaga

Marek Miil

Sissejuhatus

Alates 1960. aastate lõpust oli Eestimaa Kommunistlik Partei (EKP) keerulises ja erilises olukorras, sest kõrgemad parteiorganid kuulusid, et külma sõja raames peetav ideoloogiline võitlus üha ägeneb. Samal ajal oli EKP hallatav liiduvabariik peale „raadiohäälte” ka „kodanliku” televisiooni – Soome TV – mõjusfääris. EKP üritas anda kodanluse „ideoloogilistele diversioonidele” vastulööke, proovides rakendada tehnilisi abinõusid, nagu näiteks signaalide segamist või televiisoritele Soome TV vaatamist võimaldavate heliplokkide müümise takistamist, kuid erinevatel põhjustel need katsed ebaõnnestusid. Nii nagu raadiohäälte puhul, sai EKP üheks põhiliseks Soome TV vastase propaganda meetodiks „paljastamine” ning sellisel viisil nn vaenlase pildi loomine. See kodanliku televisiooni ja Lääne propagandaaparaadi paljastamise abil loodud pilt vaenlasest pidi aitama Nõukogude Eesti kodanike silmis diskrediteerida nii Soome TV kui ka teiste kodanlike meediakanalite usaldusväärsust ning hoidma neid kodumaise massimeedia mõjusfääris.

Kommunistliku partei võitlus Soome TV ja kodanliku propagandaaparaadi vastu on näide, kuidas totalitaarne režiim püüdis sõjategevusse mobiliseerida kogu rahvastikku. Selleks sõjaks oli nõukogude ideoloogilistes kaanonites väljakuulutatud klassisõda ja võitlus kodanlik-imperialistliku välisvaenlasega, mis pärast Teist maailmasõda jätkus kapitalismi- ja sotsialismibloki uue konfrontatsioonina – külma sõjana. See vastuseis põhines nn ideoloogilisel võitlusel, mida nõukogude teoreetikud ise defineerisid kui „vastandlike ideoloogiate levitamist propaganda ja agitatsiooni abil, mille eesmärgiks on saavutada teatava klassi huvide mõju

inimese teadvuse üle”.¹ Ideoloogilist võitlust peeti ühiskonna ja maailma kaheks vastandlikuks sotsiaalseks jõuks lõhenemise tagajärjeks, külma sõda aga käsitasid nõukogude ideoloogid kui spetsiifilist nähtust, mille on esile kutsunud „imperialismi agressiivne kurss, mis on suunatud rahvusvahelise pinge üleskruvimisele ning sõja piirile läheneva konfliktisituatsiooni loomisele”.²

Kommunistid pidasid ideoloogilise võitluse erijooneks ideede levitamist veenmise ehk propaganda teel.³ Seega kulges ideoloogilise võitluse rindejoon seal, kuhu üle raudse eesriide ulatusid vastaspoole raadio- ja telemastide lained ning levis tema kirjasõna või kus parajasti toimetasid võõrriigi kodanikud. Selles võitluses peetud lahingute eesmärk ei olnud sundida vastast alistuma tema sõjaväelaste, kaitserajatiste, tootmiskomplekside jms füüsilise hävitamisega, vaid hoopis võita võimalikult palju vastaspoole esindajaid oma meediakanalite auditooriumi hulka ning panna neid seejärel lahti ütleva senistest vaadetest ja veenda oma endistele juhtidele selga pöörama.⁴ Ning sihikul ei olnud mitte üksnes sõjaväelased, vaid kõikvõimalikud ühiskonnagrupid.

Nõukogude Liidu eripäraks oli see, et selles riigis puudutas ideoloogiline sõda kõiki režiimi alamaid – nii sõjaväelasi kui ka tsiviilisikuid. Totalitaarses süsteemis ei olnud kellelgi võimalik ideoloogilise sõja lahingutest tagalasse põgeneda, vähemalt senikaua mitte, kui puututi vähegi kokku nõukogude massimeediaga, kultuuri ja haridusega, spordiga, teadusega, tootmistegevusega – ükskõik millise eluvaldkonnaga, mida juhtis partei. Partei juhtis ja suunas peaaegu kõiki eluvaldkondi. Siinkohal ei ole küsimus selles, kas kõik inimesed uskusid nõukogude propagandat

¹ Ralf Mikenberg, *Ideoloogiline võitlus ja psühholoogiline sõda* (Tallinn: Eesti Raamat, 1985), 28.

² Nail Bikkenin, *Sotsialistlik ideoloogia* (Tallinn: Eesti Raamat, 1982), 184.

³ Mikenberg, *Ideoloogiline võitlus*, 28.

⁴ Lääne teoreetilisest kirjandusest võib leida suurel hulgal sellist sõjapidamist iseloomustavaid termineid, nagu näiteks psühholoogiline sõda, poliitiline sõda, diplomaatiline sõda, informatsioonisõda, propagandasõda. Neid eri perioodidel käibele võetud termineid ühendab seisukoht, et sellise sõjapidamise eesmärk on mõjutamisega suunata mingit sihtrühma käituma ja tegutsema vastavalt suunaja huvidele. Ülal on seega esitatud nõukogude käsitus ideoloogilisest võitlusest. Viimase eripäraks on marksistlik-leninlikust ideoloogiast tuletatud klassi-võitluse aspekt – kogu võitlust peetakse klassi huvides.

või mitte. Oluline on see, et külma sõja ajal peetud ideoloogilise võitluse kontekstis olid kõik kodanikud nõukogude propaganda sihtmärgiks ning seetõttu tahes-tahtmata sellesse sõjapidamisse kaasa tõmmatud.

Isegi need Nõukogude Liidu alamad, kes võimude poolt välja kuulutatud ideoloogilisele sõjale sisimas teadlikult vastandusid, ei jäänud sellest võitlusest puutumata, sest kommunistlik partei otsustas, milline teave nõukogude meediakanalitest kodanikeni jõuab, millist kirjandust, muusikat ja filmikunsti nad tarbida saavad. Just osa inimeste soov leida Lääne meediakanalitest alternatiivset teavet ja meelelahutust tingiski kommunistliku partei veel ägedama kaitsereaktsiooni vastupropaganda näol.

Nõukogude propagandaaparaat tegutses koostöös luure-, vastuluure- ja repressiivorganite ning relvajõududega. Nende jõustruktuuride ülesanne oli segada Lääne raadio- ja telejaamade signaale, avastada riigipiiril nõukogudevastase kirjanduse, videokassettide ja helikandjate sissetoomise katsed, hoida silma peal turistidel, koguda luureinfot Lääne raadiojaamade ja režiimile vastuvõetamatute organisatsioonide kohta jne. Loomulikult olid ka Nõukogude relvajõud ise huvitatud tõhusast vastupropagandast, vältimaks seda, et nende enda kaaderkoosseisu ja sõdurite võitlusmoraal ei langeks kodanliku propaganda ideoloogiliste diversioonide ohvriks. Seega iseloomustas partei juhivat ideoloogilist võitlust otsene seotus relvajõudude ja sõjalise riigikaitsega.

Nõukogude Liidu külma sõja aegse ideoloogilise võitluse kontekstis oli Eesti NSV erilises olukorras tänu sellele, et Eestis oli võimalik jälgida Soome televisiooni. Seetõttu deklareeris EKP parteiladvik avalikult, et Eesti on ideoloogilise võitluse eesliinil.⁵ Samal ajal käsitati Nõukogude Eestit varjatult kui omamoodi katsepolügooni, et uurida vaenuliku ideoloogia sisseimbumise teid ja mehhanisme, et seejärel kohaldada sellise ideoloogia elimineerimise-tagasitõrjumise süsteem kogu Nõukogude Liidus.⁶ Seetõttu võib väita, et Eesti NSVs kasutatud vastupropagandal oli kogu Nõukogude Liidu ideoloogilises võitluses ja külma sõja propaganda-võitluses täita ainulaadne ja vastutusrikas roll. Sellele viitab ka tõsiasi, et

⁵ „EKP KK esimese sekretäri seltsimees K. Vaino kõne”, *Rahva Hää*, 28. veebruar 1981, 1; D. Klenski, N. Kožanov, „Ideoloogiavõitluses pole eikellegimaad”, *Rahva Hää*, 4. aprill 1984, 2.

⁶ Mati Graf, *Kalevipoja kojutulek* (Tallinn: Argo, 2008), 24.

paljud Eesti NSV trükiajakirjanduses avaldatud vastupropagandistlikud artiklid olid tõlgitud NSVLi keskajalehtedest. Kodanliku televisiooni vastane võitlus oli sedavõrd tähtis ja vastutusrikas ülesanne, et vastu-propagandaalast paljastamist ei usaldatud pelgalt kohalikele ideoloogia-asutustele ja ajakirjanikele, vaid toetuti eriteenistuste kaudu paremini informeeritud ja metoodiliselt kvaliteetsemat vastupropagandat produtseerivale keskajakirjandusele. Ühtlasi välditi liiduvabariigi tasandil sellisel moel NLKP ideoloogiaotsuste ja poliitika põhiliinist kõrvalekaldumist.

Alljärgnevas käsitluses uuritaksegi, kuidas kommunistlik partei kasutas ajavahemikul 1968–1984 Eesti NSV trükiajakirjandust vastupropaganda eesmärgil võitluses nn kodanliku propagandaaparaadi ja selle ühe osana käsitatud Soome TV vastu ning püüdis vaenlase nn paljastamisega diskrediteerida Lääne meedia usaldusväärsust ja seega vältida oma kodanike sattumist selle mõjualasse. Näitamaks, kuidas kohalik propaganda-aparaat täitis EKP Keskkomitee (KK) büroo ülesannet paljastada vaenlast, on analüüsitud Nõukogude Eesti trükiajakirjanduses avaldatud artikleid, milles kirjutati kommunistliku partei poolt vaenulikeks kuulutatud propagandaorganisatsioonide (mille hulka arvati ka Soome TV) ülesehitusest, eesmärkidest ja meetoditest. Materjalide analüüsimisel on otsitud ajalehtedest vastust küsimusele, kuidas kirjeldati nõukogudevaenulikkust propagandaaparaati, selle eesmärke ja meetodeid nende eesmärkideni jõudmiseks.

Vastused sellele küsimusele on võimaldanud rekonstrueerida Eesti NSV trükiajakirjanduse loodud pildi vaenulikkust propagandaaparaadist. Pilt nn paljastatud vaenlasest võimaldab omakorda osutada, milliseid väiteid kasutas nõukogude trükiajakirjandus oma vastupropagandas vaenuliku propaganda diskrediteerimiseks, ning teisalt näidata nõukogude propagandistide põhjendusi ja selgitusi, mis pidid tõestama, miks näiteks oli Eesti NSV televaatajal ohtlik kokku puutuda kodanliku propagandaga. See pilt paljastatud vaenlasest demonstreerib ka, kuidas kommunistlik partei üritas Eesti NSV elanikke vaimselt relvastada võitluseks kodanliku meedia „ideoloogiliste diversioonide” vastu ehk seda, kuidas partei elanikke trükiajakirjanduse kaudu psühholoogiliselt kaitses.

Uurimismaterjaliks olid tekstid kahest Eesti NSV s ilmunud ajalehest. Esimene neist on EKP KK, Eesti NSV Ülemnõukogu ja Eesti NSV Ministrite Nõukogu päevaleht Rahva Hää, mis oli Eesti NSV tasandil kommunistliku partei kõige olulisem väljaanne. Teisena vaadeldi EKP Tallinna Linnakomitee ja Tallinna Linna Tööraha Saadikute Nõukogu päevalehte Õhtuleht, mis oli kõige otsesemalt Soome TV leviulatusse jääva Tallinna kohaliku parteiorganisatsiooni väljaanne.

Artiklite valimi määramisel on lähtunud kolmest kaalukast sündmusest:

- (1) 1968. aasta augustis puhkenud Tšehhoslovakkia kriis, mille tagajärjel katkestati Eesti TV ja Soome TV vaheline koostöö;
- (2) Helsingis 1971. aastal uue telemasti avamine, mis laiendas märgatavalt Soome TV leviulatust Eestis;
- (3) 1982. aasta juunis EKP KK büroo käivitatud Soome TV vastane kampaania.

Valimisse kuuluvad artiklid, mis ilmusid nende kolme sündmuse ajal ja kahe aasta jooksul pärast neid (aastail 1968–1970, 1971–1973 ja 1982–1984). Selliste intervalliga on tagatud, et valimisse sattusid võimalikult erinevad aspektid, millega vaenlast „paljastati”. Kokku hõlmas valim 228 artiklit.

Artikli esimeses pooles tutvustatakse põgusalt teoreetilisi käsitusi vaenlase pildi loomisest propagandas ja nõukogude vastupropaganda rolli selles kontekstis. Artikli teises pooles antakse ülevaate sellest, kuidas Eesti NSV ajalehed paljastasid vaenulikku propagandaaparaati, kuidas näidati selle eesmäärke ning millised olid meetodid vaenlaseni jõudmiseks.

Vaenlase pilt propagandas

Oma raamatus „Public Opinion” (1921) esitas Walter Lippmann teesi, et stereotüüpide („pildid meie peades”) tõttu asendub meie objektiivne ja reaalne maailmapilt üksnes ettekujutusega sellest maailmast, mistõttu me enne määratleme, siis näeme. Stereotüübid aitavad Lippmanni väitel inimestel keerulises maailmas toime tulla: „Tegelik väliskeskkond on

lähemaks tutvumiseks lõpptulemusena liiga suur, liiga kompleksne ja liiga põgus. Me ei ole piisavalt varustatud, et tegeleda nii peente detailide, nii suure mitmekesisuse, nii paljude permutatsioonide ja kombinatsioonidega. Selles keskkonnas tegutsemiseks peame toimetulekuks rekonstrueerima lihtsama mudeli. Et risti-põiki läbida kogu maailm, vajavad inimesed maailmakaarti.”⁷ Lippmanni võrdluse järgi ei ole inimesed aga Antiik-Kreeka jumalad, kes suudaksid mõista ja hoomata maailma korraga, sest nad ei pääse kõikidele faktidele ligi. Teisalt on neil, kes saavad teavet otseallikatest, võimalus luua maailmast sobiv ettekujutus ja seda teistele edastada. Sellest tulenevalt määratleb Lippmann propagandat kui katset muuta pilti, millele inimesed reageerivad, ehk ühe sotsiaalse vaatenurga asendamist teisega.⁸

Teoretiseerides propaganda rolli üle konkreetselt külmas sõjas, jõudis Jacques Ellul (1965) järeldusele, et kahe süsteemi vahelises võitluses ei jää ükski inimene puutumata. Olukorras, kus sõjaline agressioon oli asendunud kaudse agressiooniga, pidi Elluli arvates iga riik kaitsma ennast vaenlase propaganda eest: „Kuid külm sõda ei nõua tegevust üksnes välisvaenlase vastu, kes üritab sekkuda, vaid see nõuab ka, et kodus „oleks asjad tugeva kontrolli all” [---]. Valitsused on sunnitud oma rahvaid rekonstrueerima psühholoogiliselt ja ideoloogiliselt ja see vajadus õigustab omakorda psühholoogilist tegevust.”⁹ Seejuures rõhutas Ellul, et propagandat kui valitsemise abinõu peavad kasutama kõik moodsad riigid, isegi liberaalsed, demokraatlikud ja humanistlikud.¹⁰

Ka propagandateoreetik Michael Choukas (1965) kutsus külma sõja kontekstis riike üles kasutama oma huvides kõiki abinõusid, pidades seejuures just propagandat üheks olulisemaks ja tõhusamaks vahendiks. Samal ajal toonitas Choukas vastupropaganda tähtsust: „Praeguses olukorras on küsitav, kas propaganda üleüldse jõuab vastasleerini, ning teisalt on kindel, et kui jõuabki, siis vaenlase propagandistid väänavad ja

⁷ Walter Lippmann, *Public Opinion* (La Vergne: BN Publishing, 2010), 19.

⁸ *Ibid.*, 25.

⁹ Jacques Ellul, *Propaganda. The Formation of Men's Attitudes* (New York: Vintage Books, 1973), 135.

¹⁰ *Ibid.*, 138.

moonutavad seda.”¹¹ Garth S. Jowett ja Victoria O'Donnell (1986) tõmbasid propaganda ja vastupropaganda vahele võrdusmärgi, väites, et vastupropaganda võib võtta niisama palju meediavorme kui propaganda ise ning muutuda niisama aktiivseks kui propaganda ise.¹²

Propagandas ja vastupropagandas on nähtud abinõu konstrueerimaks nn vaenlase pilti. Harold D. Lasswell (1935) pidas propaganda üheks ülesandeks reaktsioonide redefineerimist teatud kindlate objektide vastu, võttes kasutusele kõik olemasolevad sümbolid: „Lihtsaim viis teha (Saksa) keisrist kuradit on näidatagi keisrit kõikvõimalikel viisidel nii, nagu näidatakse kuradit.”¹³ Vladimir Serebrjannikov (1997) on kirjeldanud vaenlase pildi loomist kui avaliku arvamuse informatsioonilist töötlemist, mis peab esile kutsuma konfronteeruva hoiaku ja käitumise. See kõik on suunatud olukorra teravdamisele, kokkupõrgete provotseerimisele ning kas sõja või konflikti põhjuste otsimisele või kunstlikule loomisele.¹⁴

Walter Lippmann ise seletas vaenlase loomise fenomeni maailmast ettekujutust loovate stereotüüpidega. Nimelt, kui üksikisikud sõltuvad stereotüüpidest, siis mõjutavad need ka avalikku arvamust. Vaenlased (oponendid) tekivad seepärast, et inimestel on vajadus tagada oma kujutletavale maailmale stabiilsus, mis seataks ohtu, kui keegi hakkaks fakte senisest teisiti tõlgendama: „Kuna minu moraalne süsteem tugineb minu poolt aktsepteeritud faktidele, siis kõik need, kes eitavad minu moraalseid otsuseid või minu versioone faktidest, on mulle perverssed, võõrad, ohtlikud.”¹⁵ Et stereotüübid kontrollivad avalikku arvamust, hakatakse kujutlustes looma nähtuste vahele tegelikult olematuid seoseid ning ühe nähtusega seotud negatiivseid tundeid projitseerima teisele nähtusele. „Lõpuks see kõik kulmineerub kurjuse süsteemi ning headuse süsteemi fabritseerimisega. [...] Tegelik ruum, tegelik aeg, tegelikud numbrid,

¹¹ Michael Choukas, *Propaganda Comes of Age* (Washington: Public Affairs Press, 1965), 281.

¹² Garth S. Jowett, Victoria O'Donnell, *Propaganda and persuasion* (London: Sage Publication, 1991), 297.

¹³ Harold D. Lasswell et al., *Propaganda and Promotional Activities* (London: Humphrey Milford, 2010), 13.

¹⁴ Владимир Серебрянников, *Социология войны* (Москва: Научный мир, 1997), 75.

¹⁵ Lippmann, *Public Opinion*, 93.

tegelikud seosed, tegelikud tähtsused lähevad kaotsi. Tegevuse perspektiivid ja taust ja mõõtmised klammerduvad ja tarduvad stereotüüpi.”¹⁶

Vaenlase konstrueerimise nähtust on seletatud ka sotsiaalse vajadusega kellestki erineda ja samal ajal ka kellegagi samastuda. Meie-ja-nemad-konstruksiooni aspektist vaenlase kujutamise nähtust käsitlenud Boris Poršnev (1979) on väitnud, et „meie” on inimeste ühenduse universaalne psühholoogiline eneseteadvuse vorm, mis eeldab alati vastandnähtust „nemad”.¹⁷ Ümbritsevatest inimestest eristatakse millegi poolest „omasid” ja teisi, millegi poolest „võõraid”. Välised „nemad” on vajalikud ühtse eneseteadvuse loomiseks ning teistest eristudes samal ajal sarnastatakse. Poršnev uskus, et kõik sotsiaalpsühholoogilised suhted määratakse alati kindlaks vastandusega „meie” ja „nemad”.¹⁸

Ka vaenlase pildi loomise fenomeni ajalugu uurinud Vilho Harle (2000) on jõudnud järeldusele, et vaenlase kujutamise puhul ei ole tegemist mitte vajadusega nimetada kedagi faktide põhjal vaenlaseks, vaid tegemist on hoopis nende faktide tõlgendamise põhjal vaenlase pildi loomisega. Harle väitel on „meie” ja „nemad” sellises suhtes, mis väljendub „identiteedis”, kus „nende” loomine tekitab „meie” identiteeti, st „nende” loomine on vajalik „meie” identiteedi loomiseks.¹⁹ Samal seisukohal on vaenlase konstrueerimise sotsioloogiat uurinud James A. Aho (1994), kes pidas vaenlase pildi loomist kogukondi ühendavaks funktsiooniks. Et tema arvates ei saa olla harmooniat ilma kaoseta ja rahu ilma sõjata, siis on vaja ka vaenlast, sest ilma vaenlaseta ei oleks olemas kangelaslikku kogukonda, millega end identifitseerida.²⁰

Vaenlase pilt oli vajalik ka kommunistlikule parteile, et võita ja säilitada oma revolutsioonilise programmi legitiimsust ning kujundada NSV Liidu kodanikkonna identiteeti. Juba Esimese maailmasõja ajal olid bolševistlikus liikumises kristalliseerunud käsitused ja hoiakud, mis

¹⁶ *Ibid.*, 113.

¹⁷ Борис Поршнеv, *Социальная психология и история* (Москва: Наука, 1979), 84.

¹⁸ *Ibid.*, 93.

¹⁹ Vilho Harle, *The Enemy with a Thousand Faces. The Tradition of the Other in Western Political Thought and History* (London: Praeger, 2000), 15–21.

²⁰ James A. Aho, *This Thing of Darkness. A Sociology of the Enemy* (London: University of Washington Press, 1994), 15.

määrasid Nõukogude Venemaa edasise poliitika ja propaganda mitte-nõukogude maailma suhtes. Üks peamisi neist oli, et revolutsioon avas tee jõudmaks inimkonna uude ja imepärasesse sotsiaalsesse arenguetappi. Oli loogiline, et maailma kapitalismikantse, nagu Prantsusmaad, Suurbritanniat ja USA-d, tuli seetõttu käsitada kui ülemaailmse sotsiaalse revolutsiooni avangardi vaenlasi.²¹ Frederick C. Barghoorni (1950) sõnusti sai kommunistide loodud fantastilisest ja luupainajalikust vaenlasekujutusest nii Nõukogude poliitika määraja kui ka ratsionaliseerija ning samal ajal võimas propagandarelv, millega Kreml ja tema käsilased püüdsid saavutada võimu inimhõimustuse üle.²²

Sovetoloog John Boynton (1964) jõudis kommunistliku propaganda eesmärkide ja abinõude analüüsimisel järeldusele, et Nõukogude Liidu propagandale oli vaenlase pildi loomise kontekstis kapitalistliku „imperialismi” olemasolu hädavajalik: „Maailma rahu ja progressi nimel on alati olemas näide imperialismi tegutsemisest, mis tuleb avastada ja paljastada.”²³ Kuid kommunistid tahtsid riigisisese monoliitsuse huvides säilitada ka monopoolse seisundi välisvaenlase kujutamise üle, andmata teisele osapoolle võimalust argumenteerida ja enda kaitsta. Wilbur Schramm (1956) on väitnud oma nõukogude ajakirjanduse teoorias, et kommunistlik partei kasutas massikommunikatsiooni kui riigisisese ühtsuse loomise vahendit. See oli põhjuseks, miks nähti sedavõrd palju vaeva oma massikommunikatsioonivahendite üle kontrolli saavutamiseks ning miks taheti vältida võõramaiste trükiste, saadete ja filmide riiki sattumist.²⁴

Vladimir Shlapentokh (1986) pidas kogu nõukogude ideoloogiatoõ keskseks funktsiooniks eksisteeriva sotsiaalse ja poliitilise korra ning sealhulgas partei ja selle juhtkonna valitseva seisundi legitimeerimist.²⁵

²¹ Frederick C. Barghoorn, *The Soviet Image of the United States* (New York: Harcourt, Brace and Company, 1950), 8.

²² *Ibid.*, 227.

²³ John Boynton, *Aims and Means* (London: The Bodley Head, 1964), 67.

²⁴ Wilbur Schramm, „The Soviet Communist Theory of the Press”, *Four Theories of the Press*, ed. F. S. Siebert, T. Peterson, W. Schramm (London: Seventh Printing, 1972), 105–146 (123).

²⁵ Vladimir Shlapentokh, *Soviet Public Opinion and Ideology. Mythology And Pragmatism In Interaction* (London: Praeger, 1986), 10.

Seega, mida tugevam on süsteemi legitiimsus, seda vähetõenäolisem on opositsiooniliikumiste ilmumine. Ning mida enam tajutakse seda legitiimsust, seda lihtsam on režiimil värvata informaatoreid, et vältida opositsiooni arenemist efektiivseks.²⁶

Shlapentokh eristas selle ideoloogilise töö juures kahte legitiimsuse tüüpi. Esiteks oli kasutusel positiivne legitimeerimine – eksisteeris kujutus, et nõukogude süsteem on teistest süsteemidest parem ning inimesi peaks rahuldama ainult üheksa tõsiasi, et nad on NSV Liidu kodanikud.²⁷ Teine tüüp, negatiivne legitimeerimine sisaldas võrdlust teiste süsteemidega, aga rõhuasetus oli teiste sotsiaalsete süsteemide piiratusel ja puudustel.²⁸ Oma propaganda toel loodud vaenlase pildi abil sai kommunistlik partei näiteks riigisiselt indoktrineerida oma relvajõude ja kodanikke valmisumaks eelseisvaks konfliktiks või diskrediteerida dissidente, usutegelasi ja emigrante kui välisvaenlaste käsilasi.²⁹

Nõukogude propagandistid kujutasid välisvaenlast agressiivse, militaristliku ja repressiivse ning tõelise ohuna rahule ja vabadusele.³⁰ Need pildid välisvaenlasest ja rahvusvahelisest olukorrast ei püsinud aja jookul siiski ühesugusena, vaid muutusid kord optimistlikumaks, kord pessimistlikumaks – sõltuvalt rahvusvahelistest ja sisepoliitilistest teguritest.³¹ Seega, kasutades Shlapentokhi legitiimsuse kontseptsiooni mõistestikku, rakendati eri perioodidel erinevates seostes ja osakaaludes negatiivset ja positiivset legitimaatsiooni.³²

²⁶ *Ibid.*, 11.

²⁷ *Ibid.*, 11.

²⁸ *Ibid.*, 16.

²⁹ Vt näiteks Myron Rush („Soviet Defence Burden and the Specter of War”), Peter Reddaway („Images of Dissent in Soviet Propaganda”), Bohdan R. Bociurkiw („The Impact of the Soviet Treatment of Religion at Home on Moscow’s External Propaganda and Disinformation”), Tõnu Parming („The Soviet Union and the Emigre Communities: A Case Study in Active Measures and Disinformation”), *Contemporary Soviet Propaganda and disinformation. A Conference Report*, ed. US Department of State (Airlie: Department of State Publication, 1987).

³⁰ Philip M. Taylor, *Munitions of the Mind. A history of propaganda from the ancient world to the present area* (Manchester: Manchester University Press, 1995), 253.

³¹ George W. Breslauer, „Updating The Operational Code of the Politburo”, *Contemporary Soviet Propaganda and disinformation. A Conference Report*, ed. US Department of State (Airlie: Department of State Publication, 1987), 57–75 (74).

³² Shlapentokh, *Soviet Public Opinion*, 16.

Terence H. Qualter (1962) uskus, et totalitaarse režiimi propagandis-til on võrreldes demokraatliku režiimi propagandistiga eelseid. Nimelt saab propagandist olukorras, kus totalitaarse režiimi puhul on siseopositsioon nõrk, kui mitte olematu, keskenduda ühiskonna suletud hoidmisele. Seda isolatsiooni ei käsitata mitte kui vastuvõetamatut, vaid hoopis valitsejate tarka ja hoolitsevat juhtimist, millega soovitakse kaitsta oma inimesi võõraste ja seepärast juba olemuselt kurjade ideede eest.³³ Senikaua, kuni nõukogude inimestel puudus ligipääs alternatiivsetele uudistele ja sündmuste tõlgendustele, sai nõukogude propaganda luua moonutatud pilti läänemaailmast ühes kõigi oma väidetega (nt *Lääne demokraatia on võlts, Lääne inimesed on oma valitsustega opositsioonis, aatomiajastul on kestva rahu hoidmine väljakutse, lõplik võit kuulub kommunismile*).³⁴

See totalitaarse režiimi eraldatusest tulenev eelis seati aga õige varsti kahtluse alla. Propaganda ajalugu uurinud Glayds ja Marcella Thum (1972) olid seisukohal, et inimloomus ja selle mõjutamiseks mõeldud propagandameetodid üldjoontes ei muutu, kuid seevastu muutuvad kommunikatsioonivahendid: „Seega pigem kontroll kommunikatsiooni üle kui kontroll propaganda üle on tulevikus põhimureks.”³⁵

Teise maailmasõja järgse kiire tehnoloogilise arengu tõttu ei olnud enam võimalik hoida NSV Liidu kodanikke raudse eesriide taguses isolatsioonis. Kommunistlik partei proovis küll segajatega võidelda kodanlikku propagandat edastavate Lääne raadiojaamade signaalide vastu, kuid see osutus liialt kalliks, ületades kulukuselt koguni nii kodumaiste kui ka rahvusvaheliste raadiosaadete tootmise.³⁶ Lisaks tuli segajate kasutamist piirata, sest need kippusid sageli häirima nõukogude raadiosaadete

³³ Terence H. Qualter, *Propaganda and Psychological Warfare* (New York: Random House, 1962), 147.

³⁴ Ivan D. London, Oleg Ansimov, „The Soviet Propaganda Image of the West”, *Psychological Reports*, Southern Universities Press, 1957, 3, 19–65 (20).

³⁵ Glayds & Marcella Thum, *The Persuades. Propaganda in War and Peace* (New York: Atheneum, 1972), 206.

³⁶ Simo Mikkonen, „Stealing the Monopoly of Knowledge? Soviet Reactions to U.S. Cold War Broadcasting”, *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 2010, Vol. 11, no 4, 771–805 (776).

edastamist.³⁷ Paradoksaalselt oli Nõukogude Liit ka ise lühilainetehnika arendamisega teinud oma kodanike raadioaparaatidele välismaiste raadiosignaalide kinnipüüdmise hõlpsaks.³⁸ Seetõttu, vaatamata sellele, et ajavahemikus 1953–1988 häiriti pidevalt Raadio Vabaduse signaale, oli selle kuulajate arv teatud NSV Liidu piirkondades kuni 30% elanikest, ulatudes absoluutarvus 20 miljoni regulaarse kuulajani.³⁹ Isegi Moskva kesklinnast ainult kümnekonna kilomeetri kaugusel olid Ameerika Hääle ja Raadio Vabaduse saated väga hästi kuulatavad.⁴⁰

Raudsest eesriidest läbiimbunud raadiohääle tõttu oli kommunistlik partei sunnitud arvestama, et inimeste otsuseid oma ühiskonna kohta mõjutavad välismaailmast saadud pildid ja argumendid. Kujunenud olukorras jäi partei kahele positsioonile. Esimene pärines juba kunagise revolutsiooni päevilt ning selle järgi käsitati uudiseid kui teadmist. Seega oli ajakirjandusel jätkuvalt kohustus hoolitseda, et teadmised aktuaalsetest sündmustest ühilduksid „sotsialismi projektiga”. Teine seisukoht oli tõdemus, et partei ülesandeks polnud mitte enam niivõrd võita inimesi sotsialismi poole, vaid takistada seda, et Nõukogude kodanike tunded ei muutuks sotsialismi suhtes täiesti ükskõikseks.⁴¹

Lõppkokkuvõttes kaotas NSV Liit järk-järgult oma senise eelise, mis põhines kodumaise meedia allutamisel riigi kontrollile. Seoses tehnika kiire arenguga 1980. aastatel suutis Lääs murda senisest veel rohkem raudsest eesriidest läbi ja pakkuda nn vaenlase kohta alternatiivseid pilte.⁴² See oli ajajärk, kus Nõukogude funktsionäärid näisid kartvat satelliidisignaale ja CNNi rohkem kui tähesõdade programmi ennast.⁴³

³⁷ *Ibid.*, 778.

³⁸ Simo Mikkonen, „Die gefährlichen Republiken: Moskaus Medienpolitik im sowjetischen Baltikum”, *Forschungen zur Baltischen Geschichte*, 2010, no 5, 184–204 (191).

³⁹ Simo Mikkonen, „Radio Liberty – The Enemy Within? The Dissemination of Western Values through US Cold War Broadcasts”, *Europe – Evropa. Cross-cultural Dialogues between the West, Russia, and Southeastern Europe. Studia multiethnica Upsaliensia*, 2010, 18, Uppsala, 243–257 (240).

⁴⁰ Mikkonen, „Die gefährlichen Republiken”, 196.

⁴¹ Thomas C. Wolfe, *Governing Soviet Journalism. The Press and the Socialist Person after Stalin* (Indianapolis: Indiana University Press, 2005), 127–128.

⁴² Taylor, *Munitions of the Mind*, 253.

⁴³ *Ibid.*, 282.

Olukorras, kus nõukogude propagandistid olid sunnitud üha enam konkureerima Läänest tuleva teabega, hakkas kommunistlik partei otsima võimalusi, kuidas võidelda kodanliku meedia ideoloogilise diversiooniga. Näiteks rakendati ühe vahendina võitluses välisraadiojaamadega sotsialismimaade eriteenistusi, mille repertuaari kuulusid välja-pressimine, ähvardused, füüsiline vägivald, pommirünnakud, mõrvad, oma käsilaste sokutamine raadiojaamade toimetustesse jms.⁴⁴ Kommunistliku partei võitlust Lääne raadiojaamade vastu uurinud Richard H. Cummings (2009) nimetab seda külma sõja perioodi 1950. aastatel, kus idabloki riigid ei valinud kodanliku meedia vastases võitluses vahendeid, koguni kuumaks sõjaks.⁴⁵ Samuti oli nõukogude propagandistide abinõuks katse pakkuda Lääne kanalitele konkurentsi, arvestades seejuures oma sihtauditooriumi huvisid ning tõstes ümber saateaegu, muutes saadete sisu ja tehnilist kvaliteeti.⁴⁶

Samal ajal nende vastuabinõudega käivitasid kõik idabloki riigid ka Lääne meedia vastu suunatud aktiivse riigisisese vastupropaganda.⁴⁷ Seejuures kujunes eriti aktiivseks vasturündajaks ja kritiseerijaks nõukogude trükiajakirjandus.⁴⁸ Vastupropagandas kasutati ühelt poolt ära eriteenistuste abil realselt kogutud luureinfot ja teisalt levitati ka lihtsalt väljamõeldisi.⁴⁹ Lääne kommunikatsiooniekspertid tõdesid nõukogude

⁴⁴ Arch Puddington, *Broadcasting Freedom. The Cold War Triumph of Radio Free Europe and Radio Liberty* (Kentucky: The University Press of Kentucky, 2000), 225.

⁴⁵ Richard H. Cummings, *Cold War Radio. The Dangerous History of American Broadcasting in Europe 1950–1989* (London: McFarland & Company, Inc, 2009), 34.

⁴⁶ Ellen Mickiewicz, *Split Signals. Television and Politics in the Soviet Union* (Oxford: Oxford University Press, 1988), 21.

⁴⁷ Idabloki riikide võitlusest Lääne raadiojaamade vastu on kirjutanud näiteks Jane Leftwitch Curry („Radio Free Europe in the Eyes of the Polish Communiste Elite”), Pawel Machcewicz („Polish Regime Countermeasures against Radio Free Europe”), Nestor Ratesh („Radio Free Europe’s Impact in Romania During the Cold War”), Germina Nagat („Caușescu’s War against Our Ears”), Jordan Baev („Bulgarian Regime Countermeasures against Radio Free Europe”), Peter Zvagulis („Water Shaping the Rock: Cold War Broadcasting Impact in Latvia”), *Cold War Broadcasting. Impact on the Soviet Union and Eastern Europe. A Collection of Studies and Documents*, ed. A. Ross Johnson, R. Eugene Parta (Budapest: CEU Press, 2010).

⁴⁸ R. Eugene Parta, *Discovering the hidden listener. An assessment of Radio Liberty and Western broadcasting to the USSR during the Cold War* (Stanford: Hoover Institution Press, 2007), 64.

⁴⁹ A. Ross Johnson, *Radio Free Europe and Radio Liberty. The CIA Years and Beyond* (Stanford: Stanford University Press, 2010), 193.

vastupropaganda analüüsimisel juba 1950. aastatel: „Iga naela propaganda kohta, mida me saadame Venemaale, tehakse seal agitatsiooni- ja propagandaosakonna poolt tonn vastupropagandat. Meie praegune raadiopropaganda ainult õhutab sovette tegema „kapitalistlike valede” vastu veel enam vastupropagandat.”⁵⁰

Michael Choukas on väitnud, et propaganda saab olla tõhus juhul, kui on täidetud neli omavahel seotud propaganda põhireeglit:

- (1) propagandistil peab olema tegevuse eesmärk,
- (2) propagandistil peab olema selgelt määratud mõjutatav sihtrühm,
- (3) propagandistil peavad olema vahendid oma propaganda edastamiseks ja levitamiseks,
- (4) edastatav propaganda peab olema usaldusväärne.⁵¹

Nõukogude vastupropaganda üheks meetodiks oligi just välisvaenlase ja tema propaganda usaldusväärsuse kahjustamine, selle tegelike eesmärkide paljastamine.

Nõukogude propagandateoreetikud ise kuulutasid marksistlik-leninliku ideoloogia ühtaegu nii parteilise propaganda sisuks kui ka selle metodoloogia aluseks, sest nende käsitusel võimaldas see ideoloogia määrata kindlaks propaganda koha ajalooajalooprotsessis, aga samal ajal ka propaganda tegelikud võimalused ja sotsiaalsed funktsioonid.⁵²

Väljakujunenud ideoloogilise praktika alusel eristati kahte vastandlikku käsitust, mis määrasid propaganda sisu, vormi ja meetodid. Sellal kui marksistlikku kontseptsiooni deklareeriti nägevat propaganda põhieesmärgina rahvahulkade teadvuse arendamist, süüdistati kodanlikku kontseptsiooni selles, et tema propaganda põhieesmärk on teadvusega manipuleerimine.⁵³ Kommunistliku propaganda eripäraks peeti selle iseloomu ja olemust kajastavaid põhjapanevaid marksistlik-leninlikke põhimõtteid, mis liigitati kahte rühma: (1) propaganda sisu ja suunitlust

⁵⁰ D. Lincoln Harter ja John Sullivan, *Propaganda Handbook* (Pennsylvania: 20th Century Publishing Company, 1955), 343.

⁵¹ Choukas, *Propaganda Comes of Age*, 24.

⁵² *Kommunistliku propaganda alused*, toim. V. Baikova, M. Nenašev, V. Pravotorov (Tallinn: Eesti Raamat, 1981), 18.

⁵³ Nail Bikkenin, *Sotsialistlik ideoloogia* (Tallinn: Eesti Raamat, 1982), 109.

määravad põhimõtted, nagu parteilisus, teadlikkus, side eluga ja rahvahulkade praktikaga, ning (2) põhimõtted, milles avaneb propaganda organisatsiooniline ja metodoloogiline külg.⁵⁴

Propaganda sisu ja suunitlust määrav marksistlik-leninlik parteilisuse põhimõte seisnes propagandale klassipositsioonilt lähenemises, mis väljendus leppimatus ja ründavas suhtumises kodanlikku ideoloogiasse ning tõdemuses, et ideoloogilises võitluses ei esine „vaherahu ega vaikust”.⁵⁵ Nõukogude propagandateoreetikud kuulutasid kodanlike imperialistide ideed mannetuks ning väitsid, et vaenlane püüab asendada olukorras, kus ta ei suuda enam marksismile-leninismile vastu seada terviklikku ideoloogilist doktriini, ideede võitluse pelgalt psühholoogilise sõjaga.⁵⁶ Viidates omakorda ideoloogilise võitluse teravnemisele ja psühholoogilise sõja intensiivistumisele, nõuti kodanliku propaganda „selgepilgulist hindamist klassipositsioonilt, ideoloogilist valvsust” ja ründava vastupropagandatöö arendamist.⁵⁷

Vastupropagandat määratleti kui ideoloogiliste ja sotsiaalpsühholoogiliste ürituste süsteemi vaenuliku propaganda eesmärkide, meetodite ja sisu paljastamiseks ning selle mõju neutraliseerimist.⁵⁸ Sellise propaganda ülesandeks peeti negatiivse ühiskondliku arvamuse ja klassipositsioonidelt lähtuva leppimatuse loomist kodanliku ideoloogia ning imperialistliku propaganda suhtes.⁵⁹ Vastupropagandat peeti nii ideoloogilise võitluse kui ka igasuguse propaganda lahutamatuks osaks.⁶⁰ Vastupropaganda meetodites eristati tinglikult kahte omavahel seotud aspekti: esiteks ennetav aspekt, kus klassipositsioonilt lähtudes antakse inimestele tõetruu pilt rahvusvaheliste ja sisepoliitiliste sündmuste kohta, ning

⁵⁴ *Ibid.*, 20.

⁵⁵ *Ibid.*, 22.

⁵⁶ *Ibid.*, 36.

⁵⁷ Arno Kirt, *Ideoloogiline võitlus ja välispoliitiline propaganda* (Tallinn: Eesti Raamat, 1983), 6–7.

⁵⁸ Jaan Napa, *Vastupropaganda vormidest ja meetoditest. Metoodiline juhend abiks lektorile* (Tallinn: Eesti NSV Ühing „Teadus”, 1984), 17.

⁵⁹ Ralf Mikenberg, *Ideoloogiline võitlus ja psühholoogiline sõda* (Tallinn: Eesti Raamat, 1985), 50.

⁶⁰ *Ibid.*, 50.

teiseks paljastav aspekt, kus tuli avada ideoloogiliste diversantide eesmärgid, näidata nende kavatsuste ja ettevõtmiste tõelist olemust.⁶¹

Nõukogude propagandateoreetikud refereerisid vastupropaganda põhimõtete käsitlemisel ikka ja jälle Leninit, kes pidas vastupropagandat üheks edukaimaks ideoloogilise mõjutamise vahendiks, seades ülesandeks avalikult paljastada kodanlikku ideoloogiat, „püüda kodanlust sõnast” ning olla seejuures pealetungiv, järjekindel ja kompromissitu.⁶² Näiteks avaldas Lenin 1902. aastal kahetsust, et peaaegu mitte midagi ei ole tehtud töölishulkadesse „igakülgsed ning värske” paljastuste paiskamiseks. Lenin oli seisukohal, et igakülgsed poliitiliste paljastuste organiseerimine on üks poliitilise agitatsiooni põhitingimusi: „Teisiti kui nende paljastuste varal ei saa kasvatada hulkade poliitilist teadvust ja revolutsioonilist aktiivsust. [...] Töölishulkade teadvus ei saa olla tõeline klassiteadvus, kui töölised konkreetsete ja seejuures tingimata päevakajaliste (aktuaalsete) poliitiliste faktide ja sündmuste najal ei õpi vaatama iga teist ühiskonnaklassi nende klasside vaimse, kõlbelise ja poliitilise elu kõikides avaldustes.”⁶³

Soome televisioon kui veel üks põhjus vastupropagandaks

1950. aastate lõpul ja 1960. aastate alguses oli Soome NSV Liidule nii välispoliitilises plaanis kui ka majandussuhetes sillapea Läände. Ametlikul tasandil rõhutati kahe riigi häid suhteid kui erineva ühiskonnakorraga riikide rahuliku koosseksisteerimise musternäidet.⁶⁴ NSV Liidu juhtkonna Soome-sõbralik poliitika oli vastuvaidlematuks ettekirjutuseks ka EKP-le ja Eesti NSV ametkondadele. See sõpruspoliitika leidis Eesti NSVs ühe reaalse väljundi televisioonialases koostöös. Eestis hakati televisiooni-

⁶¹ Napa, *Vastupropaganda vormidest*, 20.

⁶² Mikenberg, *Ideoloogiline võitlus*, 50.

⁶³ V. I. Lenin, „Mida teha?”, V. I. Lenin, *Teosed. 5. köide. Mai 1901 – veebruar 1902* (Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1951), 311–478 (370–371).

⁶⁴ Graf, *Kalevipoja kojutulek*, 142.

saateid edastama 1955. aastal, Soomes aga alates 1957. aastast. Just tänu kahe riigi headele suhetele oli Soome teletehnikutel võimalus käia enne oma televisiooni käivitamist tutvumas Eesti NSV teletehnikaga.⁶⁵

1956. aastal külastas Soomet NSV Liidu Ülemnõukogu Presiidiumi esimees Kliment Vorošilov, kellele Soome peaminister Urho Kaleva Kekkonen rääkis soomlaste suurest huvist Eesti televisiooni vastu, samuti uuris Kekkonen, kas neid saateid oleks võimalik transleerida soomekeelsetena.⁶⁶ Juba samal aastal loodi NSV Liidu kultuuriministri käskkirja alusel Eesti televisioonis soomekeelsete saadete toimetust ja hakati edastama soomekeelseid saateid. Neid tunnipikkusi nõukogude elulaadi ja Eesti kultuurielu tutvustavaid saateid edastati alguses kord, hiljem kaks korda nädalas.⁶⁷ Samal ajal nõukogude ühiskonna saavutuste esitlemisega püüti soomlastele mõeldud saadetes kujundada soodsat muljet ka Eesti NSVst.⁶⁸ Järgnevatel aastatel kujunesidki välja Eesti NSV ja Soome vahelised telesuhted, mida partei ettekirjutisi järgides tuli Nõukogude Eesti poolel ära kasutada soomlaste „informeerimiseks vabariigi elust ja saavutustest” ning „kodanliku ideoloogia, moraali ja reaktioonilise propaganda paljastamiseks”.⁶⁹

1957. aastal tegi Eesti Televisioon Soomest oma esimese otseülekande, tegu oli Soome-Eesti kergejõustiku maavõistlusega; 1965. aastal edastati ühe tunni vältel Helsingisse Tallinnas toimunud laulupeo pilti. Samal aastal hakati eetrisse andma Eesti-Soome meelelahutuslikku ühis-saadet „Suvesündmusi”, millest sai alguse Eesti ja Soome televisiooni regulaarne koostöö. 1966. aastal kanti üle Helsingist Soome MTV ja ETV ühisviktoriini „Naapurivisa” esimene võistlussaade.

Koos ETV ja Soome TV koostöö laienemisega kasvas Eestis nii televaatajate kui ka omakorda Soome TV vaatajate arv. 1965. aastal oli Eestis 160 800 televiisorit, kuid teleauditooriumi tegelikku mahtu on

⁶⁵ *Ibid.*, 161.

⁶⁶ Voldemar Lindström, *Matk telemaailma Eesti Televisiooni näite varal* (Tallinn: ETV 2005), 37.

⁶⁷ Voldemar Lindström, *Eesti Televisioon. Arvud, faktid, sündmused* (Tallinn: ETV 1995), 16.

⁶⁸ Indrek Treufeldt, „Constructing alternative nationhood: Television of Soviet Estonia against Finnish capitalism”, *Communicative approaches to politics and ethics in Europe* (Tartu, 2009), 193–206 (193).

⁶⁹ Hagi Šein, *Suur teleraamat. 50 aastat televisiooni Eestis 1955–2005* (Tallinn: Tea, 2005), 30.

hinnatud 38%-le rahvastikust.⁷⁰ Viis aastat hiljem oli Eestis 277 000 televiisorit.⁷¹ Teleauditooriumi võimalikuks suuruseks hinnati 68,4% rahvastikust.⁷² Ajavahemikus 1966–1971 olid Soome TV programmid kättesaadavad vähemalt viiendikule Eesti elanikest.⁷³ Kui Helsingis anti 1971. aastal käiku uus televisioonimast, tagas see reaalse võimaluse vaadata Soome TVd poolele Eesti potentsiaalsest teleauditooriumist ja seega oli juba 560 000 Nõukogude alamat välisriigi televisiooni haardeulatuses.⁷⁴ 1983. aasta uuringu tulemused näitasid, et Soome TVd vaatas iga päev 24,2% teleauditooriumist.⁷⁵

1968. aastal lõpetati Nõukogude poole initsiatiivil Soome ja Eesti NSV televisiooni ühissaated, põhjuseks Tšehhoslovakkia sündmuste objektiivne kajastamine Soome TVs.⁷⁶ Seoses Helsingi lõppaktiga (1975) tahtis partei vältida süüdistusi, et NSV Liit saadab teise riigi kodanikele suunatud programmi. Seepärast oli Eesti NSV televisioon sunnitud lõpetama Soomele propagandistlike teležurnaalide tootmise, mida oli tehtud juba alates 1956. aastast.⁷⁷

Osa Eestist oli aga juba Soome TV leviulatuses ning selle vastu ei saanud enam midagi teha. Ühest küljest takistasid välismaise televisiooni signaalide segamist NSV Liidu rahvusvahelised lepingud ja konventsioonid ning Nõukogude armee hirm, et signaalid hakkavad segama sõjaväe radareid ja sidesüsteeme. Teisalt olid üleliidulised tehased huvitatud heliplokkide turustamisest, mida eraisikud lasid amatöörtehnikutel paigaldada oma teleritesse, et vaadata Soome TVd.⁷⁸ Siiski käsitas EKP ideoloogilise sõja valguses Soome TVd kui imperialistlike jõudude käepikendust,

⁷⁰ Lindström, *Matk telemaailma*, 84.

⁷¹ Hagi Šein, *Eesti Televisioon arvudes 1955–1994* (Tallinn: Tea, 1993), 16.

⁷² Šein, *Suur teleraamat*, 29.

⁷³ Graf, *Kalevipoja kojutulek*, 167. V. Lindströmi (1995) ja H. Šeini (2005) andmetel oli Soome TV nähtav 18%-le teleauditooriumist.

⁷⁴ Graf, *Kalevipoja kojutulek*, 163; Lindström, *Eesti Televisioon*, 58; ETV, *Eesti Televisioon. Arvud. Faktid. Sündmused 1955–2004*, <http://etv.err.ee>, 28. jaanuar 2012. H. Šeini (2005) andmetel sai Soome TV nähtavaks kolmandikule Eesti NSV teleauditooriumist.

⁷⁵ Lindström, *Eesti Televisioon*, 88, 90.

⁷⁶ *Ibid.*, 163.

⁷⁷ *Ibid.*, 37.

⁷⁸ Graf, *Kalevipoja kojutulek*, 165, 176–177.

mis õõnestas nõukogude internatsionalismi ja patriotismi ideid. Niisiis pidi partei andma kindlasti vaenlasele vastulöögi.

EKP Soome TV vastase võitluse ajalugu on põhjalikumalt uurinud Mati Graf, kes on avaldanud oma uurimistöö tulemused raamatus „Kalevipoja tagasitulek” (2008). Seetõttu ei peatuta siinkohal pikemalt EKP tegevusel nn kodanliku televisiooni vastases võitluses, seda mõjutanud NKLP KK otsustel ega ühiskondlik-poliitilistel protsessidel. Pean oluliseks vaid mainida, et Mati Graf nimetab Soome TV vastase võitluse kulminatsiooniks EKP KK büroo 15. juuni 1982 otsust, millega algas „kodanliku televisiooni vastane suursõda”.⁷⁹ EKP KK büroo 15. juuni 1982 otsusega „Kodanliku televisiooni poolt vabariigi elanikele avaldatava mõju neutraliseerimisest” keelati Eesti NSV ühiskondlikes asutustes Soome TV vaatamine, senisest aktiivsemalt hakati võitlema Soome TV telekavade paljundamise ja levitamise vastu, kauplustes ning töökodades keelati teleritesse Soome TV vaatamiseks vajalike heliplokkide paigaldamine.⁸⁰

Veel otsustati hakata uurima teleauditooriumi ning kooskõlas saadud tulemustega pidi Eesti NSV kohalik televisioon hakkama tootma sisult ja kvaliteedilt Soome TV-le konkurentsi pakkuvaid telesaateid. Eesti NSV riiklik televisiooni- ja raadiokomitee pidi seega arvestama televaatajate erinevate kategooriate huve ning „kasutama julgemalt televaatajates huvi äratavate kodanliku televisiooni saadete „katmise” meetodit Eesti ja üleliidulise televisiooni huvitavate ja populaarsete programmidega”, ühtlasi parandama informatsiooniliste tele- ja raadiosaadete operatiivsust ja sisu ning koordineerima täpselt tele- ja raadiosaateid.⁸¹

Oma auditooriumi paremaks tundmaõppimiseks ning selle abil soovitude ja ettepanekute saamiseks vastupropaganda ja kodanliku televisiooni mõju neutraliseerimise koordineerimiseks-organiseerimiseks otsustas EKP KK büroo luua televisiooni- ja raadiokomitee informatsiooni- ja arvutuskeskuse.⁸² Kohe aga pidi televisiooni- ja raadio-

⁷⁹ *Ibid.*, 173.

⁸⁰ EKP KK büroo istungi protokoll nr 37. 15. juunist 1982. ERAF, f. 1, n. 4, s. 6067, lk 7–8.

⁸¹ *Ibid.*, 8–9.

⁸² *Ibid.*, 9.

komitee käivitama koostöös Eesti Teaduste Akadeemiaga sotsioloogilise uurimuse „õppimaks tundma avalikku arvamust kodanliku televisiooni programmide ja selle mõju kohta vabariigi elanikele”.⁸³ Samuti otsustati tugevdada Eesti televisiooni materiaalsel baasi.⁸⁴

Nagu eespool mainitud, ei õnnestunud parteil segada ei Soome TV signaale ega ka võidelda selle vastu, et amatöörtehnikud paigaldasid eraisikute televiisoritesse heliplokke. Seetõttu pidas EKP KK büroo võitluses Soome TV vastu üheks tõhusaks vastupropagandistlikuks abinõuks paljastamist, nõudes alates 1968. aastast Eesti NSV ajakirjanduselt sihikindlalt kodanliku propaganda ideoloogiliste diversioonide, antisotsialistlike kampaaniate, revisionistlike käsilaste, sepitsuste, väljamõeldiste, võltsingute ja laimuvõtete ülesandmist. Ülesanne paljastada püstitati trüki-, raadio- ja teleajakirjanduse toimetustele nii kvartaalsetes nn perspektiivplaanides kui ka üldistes propagandasuunistes massimeediale. Näiteks 1982. aastal konkreetselt Soome TV vastu käivitatud vastupropaganda kampaanias sõnastati see ülesanne järgmiselt: „Paljastada operatiivselt ja argumenteeritult kodanliku televisiooni ideoloogilisi diversioone. Näidata veenvalt imperialismi reaktsioonilist olemust, anda vastulööki anti-kommunismi ja antisovetismi ilmingutele, ideoloogilise vaenlase ükskõik millistele katsetele spekuloida meie raskustel ja puudustel.”⁸⁵

Vastupropagandas paljastatud vaenlane

Vaenulik propagandaaparaat

Nõukogude Eesti ajalehtedes kirjeldati kodanlikku propagandasüsteemi kui imperialistlike riikide teenistuses olevate organisatsioonide konglomeraati, mille käsutuses on kõik ajakohased kommunikatsioonivahendid. Kogu selle hiiglasliku propagandaaparaadi juhtimise keskne roll omistati USA-le ja selle peamisele propagandaorganile USA Informatsiooni-

⁸³ *Ibid.*, 9.

⁸⁴ *Ibid.*, 9.

⁸⁵ *Ibid.*, 8.

agentuurile (USIA), mis koos Riigidepartemangu, Luure Keskagentuuri ja veel kümnekonna eriorganiga moodustasid otse Valgele Majale aru andva ametkondadevahelise komisjoni. Selle komisjoni eesmärk olnud ühelt poolt suurendada sotsialismivastase propaganda tõhusust ja teiselt poolt koordineerida NATO riikide vastavate organitega ideoloogilise sotsialismileeri vastast võitlust.⁸⁶

Nõukogude propagandistide väitel oli see juhtimissüsteem otseseks tõendiks USA presidendi Roland Reagani alustatud kommunismivastast ristsõjast: „See tähendab, et organisatsiooniliselt on „psühholoogilise sõja” apologeedid pöördunud külma sõja aastate struktuuri juurde tagasi ning sellest võtavad osa mitmed valitsusorganid, samuti Washingtoni juhtivad tegelased, kaasa arvatud president Reagan isiklikult.”⁸⁷

Kodanlikku propagandasüsteemi rahastasid nii valitsusaparaat kui ka rohkearvulised poliitilisest ja sõjalisest idaeekspansioonist huvitatud organisatsioonid. Süsteemi juhtimist ja oma kontrolli all hoidmist hõlbustas nõukogude propagandistide väitel tõsiasi, et niikuinii kuulus juba enamik massimeediavahendeid kapitalistidele, kes on kommunismi põhimõttelised vaenlased: „Enamik USA raadijaamadest (97%) kuulub juhtivatele ajakirjanduskontsernidele, filmikompaniidele, finantstuusadele – viiesaja suurfirma esindajale, kes on tänapäeva Ameerika tõelised peremehed. Nii näiteks kontrollivad NBC-d Morgani ja Rockefelleri finantsgrupid, NBC-ga konkureeriv ABC aga sõltub täielikult Harrimani perekonnast ja vendadest Brownidest.”⁸⁸ Samadel põhjustel ei saavatkan Lääne kapitalistliku süsteemi puhul üleüldse rääkida vabast ja sõltumatust ajakirjandusest: „Mis puutub suurde ajakirjandusse, siis seda kontrollivad täielikult USA juhitud monopolid, kes on mitte ainult allutanud endale kõige mõjukamad ajalehed ja ajakirjad, vaid kellel on ühtlasi ka esindajad ajakirjanduse „ajustrustides”. [...] Informatsiooniagentuurid ja pressisündikaadid on finants- ja ärisidemetes suurte kirjanduskontsernide ja ajalehetrustidega, kes juhivad „trustivaba” perioodikat. Seepärast ongi

⁸⁶ „NLKP XXVI kongress ideoloogiavõitluse teravnemisest nüüdisajal”, *Rahva Hää*, 13. oktoober 1982, 4.

⁸⁷ *Ibid.*, 4.

⁸⁸ J. Vorontsov, „Operatsioon Brainwashing”, *Rahva Hää*, 1. veebruar 1972, 4.

suurbisnessil nii hõlpus kontrollida informatsiooni, teostada avalikku või varjatud tsensuuri.”⁸⁹

Eriti ohtlikeks vaenlase käsutuses olevateks ideoloogilise diversiooni vahenditeks pidasid nõukogude propagandistid raadiojaamu ja televisiooni, sest nende levikut olevat peaaegu võimatu takistada: „Ulatuvad ju raadiolained üle piiride, pääsevad mööda tolliläbivaatustest ja viisadekontrollist.”⁹⁰ Selliste eriti ohtlike vaenulike raadiokeskuste nimistusse arvati näiteks raadiojaamad Vaba Euroopa, Ameerika Hää, Vabadus, Deutsche Welle, aga ka BBC.

Ajalehed kirjeldasid tõendina vaenlase üha kasvavast agressiivsusest, kuidas Lääne raadiosaatjad suurendavat oma saatemahte ja leidvat uusi sihtauditooriume. Raadiojaam Vabadus olevat andnud 1953. aastal nädalas eetrisse 300 tundi, 1959. aastal 460 tundi, 1961. aastal 1500 tundi, 1967. aastal aga juba 1750 tundi saateid.⁹¹ 1973. aasta seisuga transleerivat Vabadus oma saateid 22 Nõukogude Liidus räägitavas keeles.⁹² Raadiojaam Ameerika Hää edastavat nädalas ligikaudu 800 saatet 40 keeles, sealhulgas seitsmes Nõukogude Liidus räägitud keeles.⁹³ Briti BBC võimeks hinnati aga nädalas 725 tundi saateid 46 keeles ning Saksa FV raadiojaamal Deutsche Wellel 806 tundi saateid 37 keeles.⁹⁴

Kuid milleks oli imperialistlikul vaenlasel vaja pidevalt paisutada oma propagandaaparaati ning laiendada selle raadio- ja telesaadete leviulatust? Nõukogude ideoloogid põhjendasid seda kui selget märki kapitalismi lõppstaadiumi jõudmisest, sest mida kaugemale on jõudnud kapitalismi kriis, seda jõulisemalt on vaenlane oma lõpliku hävingu edasilükkamiseks sunnitud tegutsema ideoloogiarindel: „Kodanliku propaganda hiiglaparaat tegutseb järjest jultunumalt. Tema premeheid ei säästa raha. Kuid

⁸⁹ *Ibid.*, 4.

⁹⁰ V. Tšernjavski, „U-2-st „Puebloni””, *Rahva Hää*, 3. november 1970, 4.

⁹¹ J. Mader, „Nõukogude-vastased keskused Lääne-Saksamaal”, *Rahva Hää*, 13. detsember 1968, 3; „NLKP XXVI kongress ideoloogiavõitluse teravnemisest nüüdisajal”, *Rahva Hää*, 13. oktoober 1982, 4; „Täna on ühtne ülevabariigiline poliitpäev”, *Õhtuleht*, 13. oktoober 1982, 2.

⁹² B. Antonov, „Paljastatakse raadiodiversante”, *Rahva Hää*, 21. märts 1973, 3.

⁹³ B. Matrov, „Antikommunism kui kaasaegse kodanliku ideoloogia põhijoon”, *Rahva Hää*, 5. august 1970, 3.

⁹⁴ „NLKP XXVI kongress ideoloogiavõitluse teravnemisest”, 4.

miljardid dollarid antikommunistidele – see pole muud kui tasu hirmu eest, mida tunneb kapitalismimaades valitsev eliit sotsialismiideede võidukäigu ees. See on kommunistide järjest suureneva prestiiži hind.”⁹⁵

Kuna kapitalistliku režiimi olukord olevat kriitiline, võtvat ta oma eksistentsi säilitamiseks kasutusele kõikvõimalikud vahendid: „Kahe ideoloogia – sotsialistliku ja kodanliku – kompromissitu võitlus on jõudnud sellesse ajajärku, kus kodanlus, tundes oma positsioonide nõrkust, ei vali vahendeid, et oma võimulolekut pikendada.”⁹⁶ Kinnitusena, et vastase jõud on lõpukorral ja oma surmaagoonia pikendamisel ei valita enam vahendeid, tsiteeris nõukogude propaganda vaenlase esindajaid: „Lääne ideoloogiasõja strateegid vahendite valimisel erilist peenetundelisust üles ei näita. Ja nad ei varja seda ka ise. „Ideoloogilises sõjas kommunismiga,” ütles näiteks Ameerika „Poliitilise informatsiooni komitee” esimees kindral Jackson, „vajame mitte tõde, vaid õõnestustegevust. Säärases sõjas läheb tarvis kõiki kõrilõikajaid ja gangstereid, keda meil õnnestub leida ühel või teisel viisil.””⁹⁷

Nõukogude propaganda „paljastas” regulaarselt Lääne raadiojaamade sõltumatust kompromiteerivaid seoseid lääneriikide luureteenistustega. Näiteks teatati, et Suurbritannia Intelligence Service’i koosseisu kuuluvat spetsiaalne poliitiliste aktsioonide osakond, mille ülesanne on korraldada teistes riikides riigipöördeid ja pörandaaluseid aktsioone, teha õõnestuspropagandat ning ajada nurja rahvusvahelisi konverentse ja kohtumisi.⁹⁸ Samuti edastavat raadiojaam BBC Suurbritannia luure käsul tinglikke meloodiaid ja fraase, mille abil peetavat sidet sotsialistlikes riikides tegutsevate agentidega.⁹⁹

Keskse ja juhtiva rolli selles luure- ja sabotaaživõrgustikus omistas nõukogude propaganda jällegi Ameerika Ühendriikidele: „Kõik imperialistliku spionaažikonsortsiumi liikmed annavad oma panuse ideoloogilistesse diversioonidesse nõukogude rahva ja teiste sotsialismimaade vastu. Kuid kõige ulatuslikum on mõistagi Ameerika salateenistuste haare. Ta

⁹⁵ N. Dõhnov, „Sotsialism ja noorsugu”, *Rahva Hää*, 16. oktoober 1968, 2.

⁹⁶ J. Kalits, „Proletaarse internatsionalismi vaimus”, *Rahva Hää*, 23. jaanuar 1970, 3.

⁹⁷ Tšernjavski, „U-2-st „Puebloni””, 4.

⁹⁸ G. Allanov, V. Ljadov, „„Intelligence Service” saladused”, *Rahva Hää*, 15. oktoober 1970, 3.

⁹⁹ A. Panfilov, „BBC kahepalgelisus”, *Rahva Hää*, 25. oktoober 1969, 3.

annab tooni, juhib, suunab, koordineerib ja jagab osasid. See on ka mõistev: Washingtonil on mitu korda rohkem raha, tehnilisi vahendeid ja luurajaid kui tema noorematel partneritel imperialismi spionaažiürituses.”¹⁰⁰ USA luure tegevuse peaesmärgidena nimetati tungimist spionaažiks Nõukogude Liidu territooriumile, NSV Liidu sõjalise potentsiaali kahjustamist, kõikjal nõukogudevastase laimukampaania õhutamist ning psühholoogiliste diversioonide toimepanemist.¹⁰¹ Luure Keskagentuuri sihiks peeti raadiojaamade Vaba Euroopa, Ameerika Hää, Vabadus, Deutsche Welle, aga ka BBC, Radio France Internationali ja teiste NATO liikmesriikide raadiojaamade enda kontrollile ja koordineerimisele allutamist.¹⁰²

Eesti NSV ajalehtedes kuulutati ka Soome TV otseselt USA propagandistide mõjualasse langenuks. USA propagandistid olevat kasutanud koostöös Soome kapitalistliku ladvikuga Soome TVd otseselt sotsialismiideede vastu ning kodanliku ideoloogia ja lääneliku elulaadi propageerimiseks. Kodanlikud propagandistid olevat lähtunud Soome TV programmi koostamisel spetsiaalselt Nõukogude auditoriumist ning näidanud Soome TVs teadlikult valdavalt USA filmitööstuse toodangut. Soome TV programmis ei olevat seetõttu mitte midagi juhuslikku, vaid kõik oli plaanipärane ideoloogiline diversioon: „Noortele näidatakse kaugeltki mitte juhuslikult valitud levimuusikaprogramme, haritlastele väliselt poliitiliselt neutraalseid teadus- ja tehnikasaateid, usklikele religioosset „vaimuvara.””¹⁰³ USA poolt Soome TV vahendusel juhivat ideoloogilist diversiooni iseloomustavat ka tõsiasi, et USA firmad aitasid Soomes püstitada uue, 350 meetri kõrguse telemasti, mille tehniliste süsteemide ja leviala juures arvestati, et need vastaksid Eesti NSV telerite vastuvõtusüsteemidele.

Samuti püüdsid nõukogude propagandistid kompromiteerida Lääne raadiojaamu ja nende koostööpartnereid paljastavate süüdistustega, et toimetuste igapäevatöösse olid kaasatud endised sõjakurjategijad ja kodumaa reeturitest Nõukogude emigrandid. Näiteks Ameerika Hääle

¹⁰⁰ Tšernjavski, „U-2-st „Puebloni””, 4.

¹⁰¹ V. Serjogin, „Luure Keskagentuuri järjekordne läbikukkunud aktsioon”, *Rahva Hää*, 15. september 1983, 3.

¹⁰² V. Nakarjakov, „Antennidega herilasepesad”, *Rahva Hää*, 15. september 1982, 3.

¹⁰³ E. Kraavi, „Ideoloogilise võitluse rinne”, *Õhtuleht*, 5. oktoober 1982, 3.

jutlustajat San Francisco peapiiskoppi Johanni esitleti lugejatele kui „valgeemigranti”, kes Teise maailmasõja ajal tegi koostööd fašistidega.¹⁰⁴ Raadiojaamade Vaba Euroopa ja Vabadus ajakirjaniku Vilis Hasnersi kohta kirjutati, et ta teenis SS-vägedes Valgevenemaal ja põletas seal elusalt rühma sünagoogi aetud juute.¹⁰⁵ Ning tervelt 70% Goethe Instituudi töötajatest kuulutas nõukogude propaganda endisteks fašistliku *Reich*’i pooldajateks.¹⁰⁶

Veel süüdistati kodanlikku propagandat mängureeglite rikkumises, sest vastaspool kasutavat „leppimatu ideoloogilise vastasseisu tingimustes” ebaausa võitlusvahendina psühholoogilist sõjapidamist: „Psühholoogiline sõda – see on propagandavahendite plaanipärane kasutamine ning teiste ürituste korraldamine eesmärgil mõjutada vastaspoole, aga ka neutraalsete ja sõbralike inimrühmade arvamust, emotsioone, suhtumist ja käitumist nõnda, et see aitaks kaasa rahvuslike eesmärkide saavutamisele. [...] Ometigi peaks mõistma, et hoolimata ideoloogilise võitluse objektiivsest iseloomust ja mõjust rahvusvahelisele elule ei tohi ideoloogiline võitlus muutuda psühholoogiliseks sõjaks.”¹⁰⁷ 1968. aasta Tšehhoslovakkia kriisi ajal paljastati, et vaenlane oli viinud läbi hulga psühholoogilisi operatsioone, kasutades selleks nii raadiojaama BBC kui ka Lääne-Saksamaa relvajõudude Andernachis asuvaid Bundeswehri psühholoogilise võitluse üksuse raadiosaatjaid.¹⁰⁸ Poola 1982. aasta kriisi ajal kirjutasid Eesti NSV ajalehed poolakate vastu suunatud NATO staapide ja USA eriteenistuste juhitud psühholoogilisest operatsioonist, mille käigus olevat kasutatud 326 raadiosaatjat ja 38 televisiooniülekandejaama.¹⁰⁹

¹⁰⁴ A. Belov, „Tulutud ponnistused”, *Rahva Hää*, 16. jaanuar 1973, 3.

¹⁰⁵ T. Kolesnitšenko, „Roimarid au sees”, *Rahva Hää*, 9. juuli 1982, 3.

¹⁰⁶ J. Mader, „„Goethe Instituudi” fassaadi varjus”, *Rahva Hää*, 5. august 1970, 3.

¹⁰⁷ G. Hazak, „Ideede võitlus ja psühholoogiline sõda”, *Rahva Hää*, 12. oktoober 1982, 3.

¹⁰⁸ Panfilov, „BBC kahepalgelisus”, 3; V. Mihhailov, „Reini-äärsed sepitsused”, *Rahva Hää*, 27. august 1968, 3; V. Mihhailov, „Raadiodiversandid Andernachist”, *Rahva Hää*, 5. september 1968, 3.

¹⁰⁹ TASS, „Poola-vastane ideoloogiline diversioon”, *Rahva Hää*, 27. juuli 1982, 3.

Propagandaaparaadi eesmärgid ja meetodid

Nõukogude propagandistide käsitustes oli imperialistide propaganda eesmärgiks kommunistide ja kommunistlike parteide omavaheline tülliajamine ja killustamine, marksismi-leninismi teooria moonutamine, partei autoriteedi õonestamine jne, lõppkokkuvõttes kapitalismi „restaureerimine”.¹¹⁰

Oma eesmärgi tahtvat vaenlane saavutada ideoloogilises võitluses teatavate temade ekspluateerimisega. Selliste temade loetellu kuulusid näiteks NSV Liidu süüdistamine agressiivsuses, „Nõukogude sõjalise ohu” teesi põhjendamine, marksismi-leninismi teooria diskrediteerimine, vale ja laim sotsialismimaades valitsevatest lahkkelidest, rahulikumise diskrediteerimine Läänes, NSV Liidus rahvussuhete moonutatud käsitlemine ja natsionalismi õhutamine ning kapitalismi kaitsmine koos vaba ettevõtluse ja pluralismiga.¹¹¹

Eesti NSV trükiajakirjanduses eristuvad selgelt viis teemat, millele nõukogude propagandistid vaenlase propaganda paljastamisel kõige rohkem keskendusid: kodanliku propaganda valetamine, ideoloogilistes küsimustes marksismi-leninismi tõdede moonutamine, madala kõlbelisuse propageerimine, nõukogude noorsoo ideeline laostamine ning natsionalistlike vastuolude ärgitamine NSV Liidus. Nende temade käsitlemisel püüdsid nõukogude propagandistid paljastada kodanliku propaganda ohtlikkust ja samal ajal argumenteeritult selgitada, miks tuleb võidelda vaenulike raadio- ja telekanalitega, sh Soome TVga.

1. Valetamine. Nõukogude propagandistid süüdistasid Lääne propagandat, et see näitab NSV Liidus esinevaid väikseid puudusi teadlikult suurena ning samas eriab seal aset leidnud suuri ja positiivseid muudatusi: „Antikommunismi ideoloogid spekuleerivad samuti puuduste ja vigadega, mis NSV Liidus sotsialismi ehitamise käigus aset on leidnud, kusjuures nad vaatavad neid vigu isoleeritult meie rahva määratu suurtest

¹¹⁰ J. Modržinskaja, „Antikommunism – imperialistliku reaktsiooni relv”, *Rahva Hää*, 5. september 1968, 3.

¹¹¹ K. V. Russakov, „Ideoloogivõitluse teravnemine maailmaarenil ja töötajate poliitiline kasvamine”, *Rahva Hää*, 13. oktoober 1982, 3.

maailmaajaloolistest ümberkujundustest. Need vead ja puudused puhutakse ülemäära suureks ja saavutused vaikitakse hoolega maha.”¹¹²

Mõnikord naeruvääristati Eesti NSV ajalehtedes ka vaenulikkude propagandamasinat, näidates, kuivõrd küüniliselt kodanlik massimeedia valetas NSV Liidu kohta: „Otsustage ise: auväärne ajakiri „Newsweek” pakub oma lugejaile teate: „Nõukogude Liit. CIA teadaanne. Nõukogude pealinnas Moskvast, kuue miljoni elanikuga linnas, on ühtekokku vaid kaheksa bensiinjaama.””¹¹³ Raadiojaama Vabadus juures paljastas nõukogude propaganda raadiojaama toimetuse „võltsimismeistrite lemmikvõtte”, kus raadioajakirjanikud ise koostavad laimukirju, mida hiljem esitati raadiosaadetes kui NSV Liidu raadiokuulajatelt saabunud ehtsaid kuulajakirju.¹¹⁴

2. Marksismi-leninismi moonutamine. Nõukogude propagandistid-ideoloogid püüdsid kaitsta oma ainuõigust marksismi-leninismi õpetamisel ja tõlgendamisel. Kõik katsed Läänes marksismi-leninismi tõlgendada, mis väljusid nõukogude ideoloogiakaanonite raamistikust, kuulutati ideoloogiliseks õõnestustööks. Näiteks rünnati ja kritiseeriti Eesti NSV ajalehtedes Lääne meedias levitatavat nn konvergensiteooriat, mis kujutavat kapitalistlikke majandussuhteid sotsialistlikena: „Seega esitavad „konvergensti” kodanlikud pooldajad teaduslik-tehnilise revolutsiooni tingimustes tootlike jõudude arengus esinevat teatud tehnilis-majanduslikku sarnasust kapitalismi ja sotsialismi kui kvalitatiivselt erinevate ühiskonnasüsteemide olulise sarnasusena.”¹¹⁵ Lugejaid hoiatati, et „teatud elemendid” Läänes on hakanud „marksistlike ideede sildi all levitama isegi selliseid absurdseid väiteid, et ei olevat erinevust sotsialistlike maade ja imperialistlike riikide poliitika vahel, agressiivse NATO bloki ja kaitseloomulise Varssavi lepingu organisatsiooni vahel.”¹¹⁶

3. Madal kõlbelisus. Nõukogude propagandistid iseloomustasid Lääne teleekraanidel igapäevaselt näidatavat kui olemuselt sisutut ja

¹¹² Modržinskaja, „Antikommunism”, 3.

¹¹³ Vorontsov, „Operatsioon Brainwashing”, 4.

¹¹⁴ Tšernjavski, „U-2-st „Puebloni””, 4.

¹¹⁵ Matrov, „Antikommunism”, 3.

¹¹⁶ I. Pomelov, „Sotsialistlik nõukogude patriotism”, *Rahva Hääl*, 14. jaanuar 1971, 3.

maitsetut nähtust, mis oma madala taseme tõttu ei vääri vaatamist: „Kui istuda õhtul televiisori ette ja vaadata teleprogrammi algusest lõpuni läbi, siis võib näha eemaletõukavatest vägivallastseenidest üleküllastatud lavastusi, äärmiselt igavaid saateid auditooriumi osavõtul, stereotüüpsete valemite järgi ülesehitatud komöödiaid, milles tegutsevad absoluutselt ebatõenäolised perekonnad, võib taas olla tunnistajaks veristele mõrvadele ja banditismile.”¹¹⁷ Niisamuti heideti vaenlase propagandale ette kõlbeliste väärtuste risustamist egoistlik-individualistliku ja tarbimiskultusliku Lääne elulaadi propageerimisega: „Samal ajal püüavad sotsialismi vaenlased toetada ja elustada individualistlikke meeleolusid ja tegusid, moonutada materiaalse huvi printsiipi, kasutada seda ahnitsemismentaliteedi taaselustamiseks.”¹¹⁸

Maitsetuse ja kõlbeliste väärtuste puudumise kõrval süüdistati kodanlikku meediat ühiskonnaohtlike sotsiaalsete tagajärgedega nähtuste tekitamises: „Viimastel aastatel on kino ja televisioon loonud vägivalloporno graafia, mis rikub kõlbelisust palju rohkem kui erootiline pornograafia. Kõige suurem on televisiooni mõju. [...] Asi ei piirdu lihtsalt sellega, et televägivald mõjub emotsioonidele ja käitumisele: peale selle tumestab ta reaalseid elu.”¹¹⁹ Lääne meediat tervikuna iseloomustati kui „massihüpnooti vahendit”, mis reklaamivat „ühesuguse innuga nii seepi kui ka vägivalda”.¹²⁰

Vaenuliku propaganda madalat kõlbelisust seletasid nõukogude propagandistid kahe põhjusega. Esiteks nimetati otseselt ideoloogilise võitlusega seotud katset juhtida inimeste tähelepanu kõrvale ühiskonna tegelikest probleemidest: „Seks ja pornograafia on saanud poliitika ja ideoloogia tööriistaks, omalaadseks vahendiks, millega rahvahulki võõrutatakse huvist sotsiaalsete probleemide vastu, oma õiguste eest võitlemisest. Eksploataatorlikele klassidele pole kasulik, et rahvahulgad tegeleksid poliitikaga, et nad kasvaksid vabaduse, võrdsuse ja vendluse üllas vaimus, sest lõppkokkuvõttes tõstab see vältimatult üles kodanluse ülem-

¹¹⁷ Vorontsov, „Operatsioon Brainwashing”, 4.

¹¹⁸ S. Kovaljov, „Kommunistlik kasvatus nüüdisaja tingimustes”, *Rahva Hää*, 3. jaanuar 1971, 2.

¹¹⁹ J. Žukov, „Aleck ja teised”, *Rahva Hää*, 8. märts 1973, 4.

¹²⁰ Vorontsov, „Operatsioon Brainwashing”, 4.

võimu likvideerimise ja kõigi inimeste võrdsusel rajaneva õiglase sotsiaalse korra kehtestamise küsimuse.”¹²¹ Teise eesmärgina nimetasid nõukogude propagandistid kapitalistide loomulikku soovi teenida kasumit. Meedia abil tahtvat kapitalistid lihtsalt mõjutada inimesi kulutama oma raha nende pakutavatele kaupadele ja teenustele: „Lääne propaganda reklaamib intensiivselt kodanliku elulaadi neid jooni, mis egoistlikust seisukohast võivad näida külgetõmbavaina ja esile kutsuda tarbijameeleolu puhangu.”¹²² Niisamuti pidid kahtlase väärtusega filmid ise kapitalistidele kasumit tootma: „Videovägivald baseerub võimsail kommertshuvidel. Selliste filmide tootjad teenivad kuus mitukümmend miljonit dollarit. Nad saavad kuni 10 000 protsenti kasumit! [...] Et tuua vaataja ekraani ette ja ületada konkurente, on tarvis ronida nahast välja leiutamaks aina uusi elajalikke inimeste tapmise viise, et panna vaataja iiveldama. Ekraanil rändavad ringi kõige vaearikkamad hukkamis- ja piinamisviisid, mis maailmas kunagi katsetatud. [...] Vägivald on tingimata ühendatud pornograafiaga. Tekkinud on isegi uus termin „pornovägivald””¹²³

4. Noorsoo ideeline laostamine. Nõukogude ideoloogid süüdistasid Lääne propagandat katsetes moonutada nõukogude noorsoo reaalsustaju. Üks abinõu nende plaanide elluviimisel olevat tegelikult maailmas eksisteeriva sotsiaalse antagonismi eiramine: „Üks praeguse imperialistliku propaganda püüniseid on taotlus meile peale sundida nn vaidlust võrdsetel alustel: hea ja kurja jõud võitlevad kapitalismi tingimustes, säärane võitlus käib ka sotsialismi ajal, maailm on alati jagunenud headeks ja halbadeks inimesteks.”¹²⁴ Teiseks vahendiks olevat nõukogude noorsoo tähelepanu juhtimine reaalselt probleemidelt kunstlikult loodud probleemidele, nagu näiteks põlvkondadevaheline konflikt: „Kodanlikud propagandistid püüavad näidata kapitalistliku ühiskonna kriisi „noorsoo kriisina”, sisendada mõtet, et kapitalistlikku ühiskonda ei lõhesta mitte niivõrd klassipiirid, kuivõrd vanuselised ja bioloogilised piirid.”¹²⁵

¹²¹ L. Konovalova, „Kodanliku moraali kriis”, *Rahva Hää*, 23. august 1972, 2.

¹²² Russakov, „Ideoloogivõitluse teravnemine”, 3.

¹²³ S. Volokitin, „Videokannibalid”, *Õhtuleht*, 10. september 1983, 3.

¹²⁴ R. Kossolapov, „Sotsialism ja noorsugu”, *Rahva Hää*, 21. märts 1968, 2.

¹²⁵ N. Dõhnov, „Sotsialism ja noorsugu”, *Rahva Hää*, 16. oktoober 1968, 2.

Samal ajal noorte reaalsustaju hägustamisega ja nende suunamisega kunstlikult tekitatud probleemide juurde toimuvat kodanliku propaganda tõttu ka nende vaimne laostamine: „Peale selle programmeeritakse noorsoo vaimset laostumist ja rumaldamist sel teel, et talle süstemaatiliselt süstitakse tugevatoimelisi moraalseid (täpsemalt amoraalseid) narkootikume nagu omandikultus, rahakultus, vägivallakultus, seksikultus, valge rassi kultus jne. Selle nimel tegutseb terve propagandatööstus, kaasa arvatud modernistliku kunsti äärmuslikud vormid.”¹²⁶ Sellised noorsoo vaimse laostamise vahendid võivad olla väga rafineeritud ja salakavalad ning peidetud esmapilgul ohututena näivatesse tegevusvaldkondadesse, nagu näites kultuurielu: „Jälgides poliitilise elu lähiminevikku, võime konstateerida, et alates 1970. aastate teisest poolest, kui rahvusvaheline olukord muutus tunduvalt ärevamaks, on ka Läänest meile pakutava muusika ühel osal oma kindel side nii mõnegi meile vastuvõtmatu või vaenulike väärtuste ahelaga. Teiste sõnadega, üheks lüliks imperialismi ideoloogilises võitluses meie vastu on muutunud ka muusika.”¹²⁷

Nõukogude propagandistid hoiatasid ähvardavate ohtude eest konkreetselt ka Soome TVd vaatavaid noori: „Soome televisioon ja selle saatel esindavad kapitalistlikku maailma, seega ka kodanlikku ideoloogiat. On vaja arvestada, et peale kapitalistliku maailma poliitika ja ideoloogia serveeritakse ka nn Lääne kultuuri- ja vaimseid väärtusi, mille enamiku eesmärk on dehumaniseerida nõukogude inimese, eriti noorte isiksust, nimelt nende, kellel ei ole kindlat poliitilist orientatsiooni ja küllalt elukogemusi.”¹²⁸

Lõpptulemusena olevat vaimselt laostatud noorsugu omakorda kerge deideologiseerida ehk teha nad ükskõikseks sotsiaalse korra, ühiskondlike probleemide, revolutsioonilise entusiasmi, klassiteadlikkuse jms vastu. Vaenlase tegelik ja varjatud eesmärk olevat seejuures kunstlikult tekitatud ideoloogilises vaakumis nõukogude marksistliku-leninliku ideoloogia asendamine järk-järgult kapitalistliku ideoloogiaga: „Erilisi jõupingutusi tehakse selleks, et pookida sotsialismimaade noortele külge

¹²⁶ Kossolapov, „Sotsialism”, 3.

¹²⁷ T. Koldits, „Muusika ja ideoloogiline võitlus”, *Rahva Hää*, 5. aprill 1984, 3.

¹²⁸ Kraavi, „Ideoloogilise võitluse rinne”, 3.

taotlust maitsta paljusid kodanliku ühiskonna nn massikultuuri igati kaheldavaid väärtusi ning kõita noori anarhilise omavabaduse ja apoliitilisusega. Sel teel püütakse ideeliselt rüüstata meie noort põlvkonda ja teda ette valmistada kodanliku maailmavaate omaksvõtmisele.”¹²⁹

5. Natsionalistlike vastuolude ärgitamine. Kodanlik propaganda püüdvat rahvusküsimuse tõstatamisega juhtida tähelepanu kõrvale klassivõitluse ning kapitalistliku ja sotsialistliku ühiskonnakorralduse olemuslikust erinevusest: „Otserünnak töölisklassi teaduslikule ideoloogiale ei anna tavaliselt soovitud tulemusi. Seepärast astuvad nad marksismi vastu sageli välja rahvaste „rahvuslike huvide kaitsmise” sildi all. [...] Nüüd on saanud ilmsiks imperialistide mängimine „rahvuslikul suveräänsusel”. Olles esitanud sotsialistlike maade „piiratud suveräänsuse” müüdi, püüavad imperialismi ideoloogid elustada natsionalistlikke eelarvamusi ja lõhkuda sotsialistlike maade sõprust.”¹³⁰

Seejuures olevat imperialistid võtnud taas kasutusele oma klassikalised pseudoteooriad: „On teada, et ekspluataatorlikud klassid, nende ideoloogid ja apologeedid püüavad uimastada töötajate teadvust natsionalismi ja šovinismi mürgiga, „teooriatega” inimeste iidsest jagunemisest kõrgemateks ja alamateks rassideks, juttudega sellest, et rikasteks ja vaesteks jagunemine on jumalast seatud jne.”¹³¹ Nende pseudofilosoofiliste „targutuste” kõrval olevat Lääne ideoloogid välja mõeldud ka uued käsitlused, nagu teooriad rahvuslikust kommunismist ning Lääne ja Ida kommunismi erinevusest. Need teooriad olevat loodud üksnes sotsialistlike riikide koostöö nõrgendamiseks: „Selle eesmärk on tõmmata mõned Ida-Euroopa maad marksistliku-leninliku ideoloogia juurest „demokraatliku sotsialismi” juurde, luua Ida-Euroopas „puhver Ida ja Lääne vahel” ja sellega isoleerida Nõukogude Liit. [...] Imperialismi ideoloogid on valmis toetama iga „rahvuslikku kommunismi”, iga uut „sotsialismi mudelit”, kui sel ainult on nõukogudevastane iseloom.”¹³² Teisalt olevat pseudoteooriad

¹²⁹ Russakov, „Ideoloogiavõitluse teravnemine”, 3.

¹³⁰ M. Džunussov, „Natsionalism on imperialismi relv”, *Rahva Hääli*, 27. august 1970, 3.

¹³¹ M. Morozov, „Rahvuslikud traditsioonid ja nõukogude patriotism”, *Rahva Hääli*, 8. oktoober 1971, 2.

¹³² S. Maksin, „Antikommunismi propaganda”, *Õhtuleht*, 25. detsember 1971, 3.

vajalikud NSV Liidu sisekonfliktide ja -vastuolude tekitamiseks ning seda eelkõige rahvuslikul tasandil: „Selle ideeline tuum on kodanlik natsionalism, peaeesmärk – sotsialismi eest võitlevate jõudude lõhestamine, soov neid üksteisele vastandada.”¹³³

Nõukogude propagandistid pidasidki üheks ohtlikemaks vaenuliku ideoloogilise diversiooni vahendiks nn vene teesi, kus kodanlik propaganda proovivat vastandada venelasi teiste Nõukogude Liidus elavate rahvustega: „Nendel eesmärkidel galvaniseerivad imperialismi ideoloogilised diversandid „vägivaldse assimileerimise”, „russifitseerimise” vana tonti, levitavad legende nende või teiste rahvaste kultuuri hääbumisest ja nende rahvuslike püüdluste mahasurumisest.”¹³⁴ Just vene teesi ekspluateerimisel ei kohkuvat vaenulik propaganda tagasi ka kõige suurematest valedest ja võltsingutest: „Mida küll ei mõtle välja meie vastased välismaal: kord nad kuulutavad, et meil olevat „keelatud meenutada kogu revolutsioonieelset Vene ajalugu”, kord kinnitavad, et surutavat maha mittevene rahvaste rahvuskultuuri, kord ülistavad taevani mineviku natsionalistlikke tegelasi ja mustavad neid, kes on olnud ja on rahvaste sõpruse eestvõitlejad. [...] Püüdes kahjustada meie riigi tugevust, tõlgendab kodanlik propaganda moonutatult ka seda, et Nõukogude Liidus on rahvustevahelise suhtlemise keeleks saanud vene keel. Ehkki see protsess on arenenud ajalooliselt, objektiivsete asjaolude mõjul, kujutab kodanlik propaganda asja nii, nagu sunnitaks vene keelt kõigile vägivaldselt peale. Säärane väide tähendab tegelikkuse sihilikku moonutamist.”¹³⁵

Kõigi suuremate rahvustevahelisi tülisid ärgitavate valede taga olid nõukogude propaganda väitel jällegi USA luuretalitused. Näiteks olevat luureorganisatsioonid spondeerinud Ameerika Ühendriikides igal aastal korraldatava orjastatud rahvaste nädala läbiviimist, millel osalejad esinevat kui 26 rahva (sh Baltimaade, Ukraina, Armeenia, Aserbaidžani, Gruusia) vabaduse eest võitlejad. Selle ürituse liigitas nõukogude

¹³³ F. Kinkar, „Partei juhtiv osa sotsialistliku ideoloogia ja kultuuri arengus”, *Rahva Hää*, 21. märts 1971, 3.

¹³⁴ E. Bagramov, „Sotsialistlike rahvaste arenemine ja lähenemine”, *Rahva Hää*, 23. juuli 1971, 2.

¹³⁵ Pomelov, „Sotsialistlik nõukogude patriotism”, 2.

propaganda tervikuna vaenulike eriteenistuste korraldatud provokatsioonide hulka: „USA luuretalitused aga osutavad heldet toetust emigratsioonis olevatele natsionalistlikele jätistele, kes esinevad Leedu, Läti ja Eesti eraldamise, Ukraina „iseseisvuse” jms. loosungite all.”¹³⁶ Samuti paljastas nõukogude propaganda USA luuretalituste seoseid natsionalismi õhutamisel, avaldades nende rahastatava raadiojaama Ameerika Hääli organisatsioonisisese juhendi propagandasaadete koostamiseks: „See juhend käsib ässitada NSV Liidu rahvaid üksteise vastu ning vähemust enamuse vastu, kasutada rahvuslikke erinevusi, ässitada eestlasi, leedulasi, valgevenelasi, ukrainlasi ja teisi venelaste vastu ning külvata rahvuslikku vaenu.”¹³⁷

Järeldused

Soome TV saadete nähtavus ja Lääne raadiojaamade kuuldavus Eesti NSVs ei võimaldanud kommunistlikul parteil säilitada monopoolset kontrolli massimeedia kaudu levitatava teabe üle. Seda, et oma infomopoli kaotamine oli totalitaarsele režiimile äärmiselt ohtlik ja et sellesse probleemi suhtuti täie tõsidusega, tõestab aktiivne vastupropaganda Nõukogude Eesti trükiajakirjanduses.

Kuna EKP-l ei õnnestunud takistada „raadiohäälte” kõrval ka Soome TV levikut Eesti territooriumile ning selle vaatamist tuhandetes kodudes, jäi parteil üle ainult püüda inimesi panna uskuma, et kodanliku televisiooni jälgimine on mitmesugustel põhjusel ebasoovitav ja ohtlik, sest tegu pole usaldusväärse meediakanaliga. Veenmiseks kasutati trükiajakirjanduses nn kodanliku propaganda paljastamist. Kommunistliku partei eesmärk oli muuta nende paljastuste abil kujundatud vaenlase pildiga Eesti inimesed immuunseks Läänest sisseimbuvate ideede, elustiili, sõltumatu teabe jms vastu. Partei arvates ei pidanuks korralik nõukogude inimene üldse Lääne meediakanaleid jälgima. Kui selline asi aga mingil

¹³⁶ Russakov, „Ideoloogivõitluse teravnemine”, 3.

¹³⁷ A. Gorjatšova, „Rahvuskultuuri probleemidest ideoloogilise võitluse taustal”, *Rahva Hääli*, 18. märts 1983, 2.

põhjusel ikkagi juhtus, siis leiti olevat abi preventiivsest paljastustööst, mis pidi suurendada inimeste valvsust ja teadlikkust kodanliku propaganda ohtlikkusest, kus ka pealtnäha kõige süütumates detailides võis peituda imperialistide vandenõu ja ideoloogiline diversioon.

Seega võiks piltlikult väljendades öelda, et ideoloogilise sõja kontekstis püüdis partei Eesti NSV kodanikest ette valmistada ideoloogilist sõdurit, kes osanuks vaenlase rünnaku korral õigesti varjuda (vahetada raadio- või telekanalit). Isegi juhul, kui teda oleks tabanud rünnak, pidanuks see kodanikust sõdur suutma osutada iseseisvalt vastupanu, st suhtuma teadlikult kõigesse Lääne kanalitest edastatavasse kui desinformatsiooni. Kuid see partei dikteeritud kodanliku propagandaaparaadi ja Soome TV vastu suunatud paljastamise kampaania trükiajakirjanduses oli ainult üks vastupropaganda vahend, millega totalitaarne režiim kaasas külma sõja ajal peetud ideoloogilisse võitlusse kogu Eesti rahvastiku. Sama ülesannet täitsid veel raadio, televisioon, kirjandus, filmikunst, selgitustöö partei-algorganisatsioonides, loenguline propaganda, konverentsid jms.

Võimatu on tagantjärele hinnata, kuivõrd tõhus oli selline paljastamine ning kas ja kuivõrd suhtusid Eesti inimesed näiteks Soome TVs näidatusse kriitiliselt või kui pelgalt kodanlikku propagandasse. Näiteks 1956. aastal oletati ajakirjas *The Baltic Review*, et vaatamata kommunistliku propaganda läbikukkumisele Eesti NSVs ei ole sellel Eestis poliitilisi tagajärgi ning nõukogude propaganda tegutseb endisel suunal vähemalt seni, kuni inimesed hakkavad oma antikommunistlikke tundeid varjama.¹³⁸

Nõukogude propaganda ebaõnnestumise põhjuseks peeti siis ühelt poolt kommunistide endi – iseäranis nende, kes töötasid parteihierarhia madalamal tasemel – passiivsust propagandatöös. Teiseks ja veel olulisemaks põhjuseks usuti olevat Eesti inimeste antikommunistlikku hoiakut.¹³⁹ Arvati, et seda tingib terav vastuolu nõukogude propaganda loodud õnneliku elu kujutuse ja igapäevase reaalsuse vahel, mistõttu suhtutavatki propagandasse passiivselt. Läänes teati, et kohalikku nõukogude raadiot kuulati ainult muusika pärast, samal ajal oli Ameerika Hääle kuulamine

¹³⁸ Adolf Perandi, „Communist Propaganda – A Failure”, *The Baltic Review*, 1956, no 9, 47–57 (57).

¹³⁹ Perandi, „Communist Propaganda”, 57.

levinud ning seda välisraadiot peeti eestimeelse vastupanu suurepäraseks moraalityetajaks.¹⁴⁰ Tagantjärele ei ole võimalik tuvastada EKP juhitud vastupropaganda ja paljastamise efektiivsust, kuid kindel on see, et Eestis jätkati Soome TV vaatamist ja Lääne raadiojaamade kuulamist.

Paradoksaalne, aga vastupropagandal ja paljastamisel võis olla soovitule hoopis vastupidine mõju. Nii on väidetud, et kommunistliku partei vastumeetmed, nagu segamine ja riigisisene vastupropaganda, suurendasid sageli hoopis inimeste huvi Lääne allikate vastu, nagu ka nende usaldusväärsust.¹⁴¹ Käsitledes riigisisese vastupropaganda raames mõnda Lääne kanali väidet, anti sellele tähelepanu pööramisega tihtipeale tahes-tahmata lisavõimendus.¹⁴² Nii sai Eesti inimene, kes ise ei pruukinudki Soome TVd ega välisraadiojaamu jälgida, just vastupropaganda paljastustegevuse kaudu teada, mida Lääne meedias oli hiljuti väidetud ning mida Nõukogude pool püüdis tagantjärele kummutada. Viidates kõnekäänule „kes esimesena räägib, seda usutakse”, on mingi väite tagantjärele ümberlükkamine alati märksa keerukam kui algse väite eetrisse paiskamine. Siinkohal tuleb silmas pidada, et nõukogude propagandaaparaat oli parteilise kontrolli, tsensuuri ja käsuliinide tõttu liialt kohmakas, et reageerida Lääne meedias avaldatule kiiresti. Kuid vaenlane, siinsel juhul Soome TV, oli operatiivne. Ta suutis analüüsida aktuaalseid teemasid oma igapäevastes vestlussaadetes, tema käsutuses oli rikkalik visuaalne materjal ja seal töötas kõrge tasemega kommentaatoreid.¹⁴³

Samalaadset soovimatut kahepidist efekti võisid tekitada ka paljastused vaenuliku propagandaaparaadi ülesehituse, mastaapide jms kohta. Nimelt said NSV Liidu kodanikud seda tõlgendada ka kui Lääne soovimatust leppida kommunistliku režiimiga ning katset lammutada raud-

¹⁴⁰ Johannes Klesment, „The Forms Of Baltic Resistance To The Communists”, *The Baltic Review*, 1956, no 8, 24–42 (37).

¹⁴¹ Peter Zvagulis, „Water Shaping the Rock: Cold War Broadcasting Impact in Latvia”, *Cold War Broadcasting. Impact on the Soviet Union and Eastern Europe. A Collection of Studies and Documents*, ed. A. Ross Johnson, R. Eugene Parta (Budapest: CEU Press, 2010), (319–342), 340.

¹⁴² A. Ross Johnson, R. Eugene Parta, „Cold War International Broadcasting and the Road to Democracy”, *Cold War Broadcasting. Impact on the Soviet Union and Eastern Europe. A Collection of Studies and Documents*, eds. A. Ross Johnson, R. Eugene Parta (Budapest: CEU Press, 2010), (345–350), 346.

¹⁴³ Graf, *Kalevipoja kojutulek*, 92, 168.

set eesriiet ja lõppkokkuvõttes režiimi ennast. Kahtlemata andis selline teadmine vähemalt osale Eesti inimestest omamoodi moraalselt toetust ja julgustas passiivsele vastupanule.

Kommunistlikul parteil oli ka paljastamisega väga raske seletada Soome televisiooni igapäevaselt vahendatavas telepildis kajastatava Lääne heaoluühiskonna konflikti nõukogude propaganda enda väidetega peatselt kokkuvarisest kapitalismist ning varsti öitsvasse kommunismi jõudvast NSV Liidust. Riigipiire ületav kirjavahetus, väliturism ja inimeste vahetu kogemus olid siinkohal Eesti NSV kodanikele märksa usaldusväärsemateks allikateks kui trükiajakirjanduse vastupropaganda.

Klassikaliselt hinnatakse mingi sõja tagajärgi tsiviilühiskonnale füüsilis-materiaalsete kahjude loetlemisega: kui palju tsiviilelanikke hukkus, kui palju neist deporteeriti, kui palju põgenes, kui palju jäi peavarjuta, kui palju mobiliseeriti võõrväkke jne. Kuid tänapäevased käsitlused infoajastust ja -sõdadest ning praegustest konfliktidest peaksid meid senisest enam julgustama mõtlema ja analüüsima, milliseid tagajärgi on ühiskonnas põhjustanud mingi valitseva režiimi või okupatsioonijõudude propagandategevus, olgu siis nendeks sõjajärgseteks tagajärgedeks mõne rahva mälutrauma (ajaloo ümberkirjutamise ja võltsimise tagajärg), teise rahva patriootlik ärkamine või mõne endise poliitilise massiliikumise iseeneslik väljasuremine. Osates tuvastada ja analüüsida kunagiste propagandalahingute mõju ühiskonnale, võib leida mõningaid seletusi tänapäeval ja võib-olla ka tulevikus toimuvatele ühiskondlikele ja poliitilistele protsessidele. Näiteks saaks analüüsida, miks Venemaal peetakse endiselt ohtlikemateks välisvaenlasteks NATOt ja Ameerika Ühendriike, miks Balti riike kujutatakse fašismiidee kandjatena või miks üleskutse kaitsta pronkssõdurit leidis sedavõrd palju toetajaid.

Bibliograafia

Arhiivid

Eesti Riigiarhiivi filiaal (ERAF)

- 1 Eestimaa Kommunistliku Partei Keskkomitee

Kirjandus

- Aho, James A. *This Thing of Darkness. A Sociology of the Enemy*. London: University of Washington Press, 1994
- Allanov, G., Ljadov, V. „„Intelligence Service” saladused.” *Rahva Hää*, 15. oktoober 1970
- Antonov, B. „Paljastatakse raadiodiversante.” *Rahva Hää*, 21. märts 1973
- Baev, Jordan. „Bulgarian Regime Countermeasures against Radio Free Europe,” – *Cold War Broadcasting. Impact on the Soviet Union and Eastern Europe*
- Bagramov, E. „Sotsialistlike rahvaste arenemine ja lähenemine”, *Rahva Hää*, 23. juuli 1971
- Barghoorn, Frederick C. *The Soviet Image of the United States*. New York: Harcourt, Brace and Company, 1950
- Belov, A. „Tulutud ponnistused.” *Rahva Hää*, 16. jaanuar 1973
- Bikkenin, Nail. *Sotsialistlik ideoloogia*. Tallinn: Eesti Raamat, 1982
- Bikkenin, Nail. *Sotsialistlik ideoloogia*. Tallinn: Eesti Raamat, 1982
- Bociurkiw, Bohdan R. „The Impact of the Soviet Treatment of Religion at Home on Moscow’s External Propaganda and Disinformation,” – *Contemporary Soviet Propaganda and disinformation. A Conference Report*
- Boynton, John. *Aims and Means*. London: The Bodley Head, 1964
- Breslauer, George W. „Updating The Operational Code of the Politburo,” – *Contemporary Soviet Propaganda and disinformation. A Conference Report*
- Choukas, Michael. *Propaganda Comes of Age*. Washington: Public Affairs Press, 1965
- Cold War Broadcasting. Impact on the Soviet Union and Eastern Europe. A Collection of Studies and Documents*, ed. A. Ross Johnson, R. Eugene Parta. Budapest: CEU Press, 2010
- Cold War Broadcasting. Impact on the Soviet Union and Eastern Europe. A Collection of Studies and Documents*, eds. A. Ross Johnson, R. Eugene Parta. Budapest: CEU Press, 2010

- Contemporary Soviet Propaganda and disinformation. A Conference Report*, ed. US Department of State. Airline: Department of State Publication, 1987
- Cummings, Richard H. *Cold War Radio. The Dangerous History of American Broadcasting in Europe 1950–1989*. London: McFarland & Company, Inc, 2009
- Curry, Jane Leftwitch. „Radio Free Europe in the Eyes of the Polish Communiste Elite,” – *Cold War Broadcasting. Impact on the Soviet Union and Eastern Europe*
- Džunussov, M. „Natsionalism on imperialismi relv.” *Rahva Hää*, 27. august 1970
- Dõhnov, N. „Sotsialism ja noorsugu.” *Rahva Hää*, 16. oktoober 1968
- „EKP KK esimese sekretäri seltsimees K. Vaino kõne.” *Rahva Hää*, 28. veebruar 1981
- Ellul, Jacques. *Propaganda. The Formation of Men's Attitudes*. New York: Vintage Books, 1973
- Gorjatšova, A. „Rahvuskultuuri probleemidest ideoloogilise võitluse taustal.” *Rahva Hää*, 18. märts 1983
- Graf, Mati. *Kalevipoja kojutulek*. Tallinn: Argo, 2008
- Harle, Vilho. *The Enemy with a Thousand Faces. The Tradition of the Other in Western Political Thought and History*. London: Praeger, 2000
- Harter, D. Lincoln and Sullivan, John. *Propaganda Handbook*. Pennsylvania: 20th Century Publishing Company, 1955
- Hazak, G. „Ideede võitlus ja psühholoogiline sõda.” *Rahva Hää*, 12. oktoober 1982
- Johnson, A. Ross, Parta, R. Eugene. „Cold War International Broadcasting and the Road to Democracy.” – *Cold War Broadcasting. Impact on the Soviet Union and Eastern Europe*, 345–350
- Johnson, A. Ross. *Radio Free Europe and Radio Liberty. The CIA Years and Beyond*. Stanford: Stanford University Press, 2010
- Jowett, Garth S., O'Donnell, Victoria. *Propaganda and persuasion*. London: Sage Publication, 1991)
- Kalits, J. „Proletaarse internatsionalismi vaimus.” *Rahva Hää*, 23. jaanuar 1970
- Kinkar, F. „Partei juhtiv osa sotsialistliku ideoloogia ja kultuuri arengus.” *Rahva Hää*, 21. märts 1971
- Kirt, Arno. *Ideoloogiline võitlus ja välispoliitiline propaganda*. Tallinn: Eesti Raamat, 1983

- Klenski, D., Kožanov, N. „Ideoloogivõitluses pole eikellegimaad.” *Rahva Hää*, 4. aprill 1984
- Klesment, Johannes. „The Forms Of Baltic Resistance To The Communists,” *The Baltic Review*, no 8 (1956): 24–42
- Koldits, T. „Muusika ja ideoloogiline võitlus.” *Rahva Hää*, 5. aprill 1984
- Kolesnitšenko, T. „Roimarid au sees.” *Rahva Hää*, 9. juuli 1982
- Kommunistliku propaganda alused*, toim. V. Baikova, M. Nenašev, V. Pravotorov. Tallinn: Eesti Raamat, 1981
- Konovalova, L. „Kodanliku moraali kriis.” *Rahva Hää*, 23. august 1972
- Kossolapov, R. „Sotsialism ja noorsugu.” *Rahva Hää*, 21. märts 1968
- Kovaljov, S. „Kommunistlik kasvatus nüüdisaja tingimustes.” *Rahva Hää*, 3. jaanuar 1971
- Kraavi, E. „Ideoloogilise võitluse rinne.” *Õhtuleht*, 5. oktoober 1982
- Lasswell, Harold D. *et al. Propaganda and Promotional Activities*. London: Humphrey Milford, 2010
- Lenin, V. I. „Mida teha?” – V. I. Lenin, *Teosed*. 5. köide. Mai 1901 – veebruar 1902. Tallinn: Eesti Riiklik Kirjastus, 1951
- Lindström, Voldemar. *Eesti Televisioon. Arvud, faktid, sündmused*. Tallinn: ETV, 1995
- Lindström, Voldemar. *Matk telemaailma Eesti Televisiooni näite varal*. Tallinn: ETV, 2005 37
- Lippmann, Walter. *Public Opinion*. La Vergne: BN Publishing, 2010
- London, Ivan D., Ansimov, Oleg. „The Soviet Propaganda Image of the West,” – *Psychological Repots*. Southern Universities Press, 1957, 19–65
- Machcewicz, Pawel. „Polish Regime Countermeasures against Radio Free Europe,” – *Cold War Broadcasting. Impact on the Soviet Union and Eastern Europe*
- Mader, J. „„Goethe Instituudi” fassaadi varjus.” *Rahva Hää*, 5. august 1970
- Mader, J. „Nõukogude-vastased keskused Lääne-Saksamaal.” *Rahva Hää*, 13. detsember 1968
- Matrov, B. „Antikommunism kui kaasaegse kodanliku ideoloogia põhijoon.” *Rahva Hää*, 5. august 1970
- Mickiewicz, Ellen. *Split Signals. Television and Politics in the Soviet union*. Oxford: Oxford University Press, 1988
- Mihhailov, V. „Raadiodiversandid Andernachist.” *Rahva Hää*, 5. september 1968
- Mihhailov, V. „Reini-äärsed sepitsused.” *Rahva Hää*, 27. august 1968

- Mikenberg, Ralf. *Ideoloogiline võitlus ja psühholoogiline sõda*. Tallinn: Eesti Raamat, 1985
- Mikenberg, Ralf. *Ideoloogiline võitlus ja psühholoogiline sõda*. Tallinn: Eesti Raamat, 1985
- Mikkonen, Simo. „Die gefährlichen Republiken: Moskaus Medienpolitik im sowjetischen Baltikum,” *Forschungen zur Baltischen Geschichte*, no 5 (2010): 184–204
- Mikkonen, Simo. „Radio Liberty – The Enemy Within? The Dissemination of Western Values through US Cold War Broadcasts,” *Europe – Evropa. Cross-cultural Dialogues between the West, Russia, and Southeastern Europe. Studia multiethnica Upsaliensia*, 18 (2010): 243–257
- Mikkonen, Simo. „Stealing the Monopoly of Knowledge? Soviet Reactions to U.S. Cold War Broadcasting,” *Kritika: Explorations in Russian and Eurasian History*, 11, no 4 (2010): 771–805
- Modržinskaja, J. „Antikommunism – imperialistliku reaktsiooni relv.” *Rahva Hää*, 5. september 1968
- Moksin, S. „Antikommunismi propaganda.” *Õhtuleht*, 25. detsember 1971
- Morozov, M. „Rahvuslikud traditsioonid ja nõukogude patriotism.” *Rahva Hää*, 8. oktoober 1971
- Nagat, Germina. „Ceaușescu’s War against Our Ears,” – *Cold War Broadcasting. Impact on the Soviet Union and Eastern Europe*
- Nakarjakov, V. „Antennidega herilasepesad.” *Rahva Hää*, 15. september 1982
- Napa, Jaan. *Vastupropaganda vormidest ja meetoditest. Metoodiline juhend abiks lektorile*. Tallinn: Eesti NSV Ühing „Teadus”, 1984
- „NLKP XXVI kongress ideoloogiavõitluse teravnemisest nüüdisajal.” *Rahva Hää*, 13. oktoober 1982
- Panfilov, A. „BBC kahepalgelisus.” *Rahva Hää*, 25. oktoober 1969
- Parming, Tõnu. „The Soviet Union and the Emigre Communities: A Case Study in Active Measures and Disinformation,” – *Contemporary Soviet Propaganda and disinformation. A Conference Report*
- Parta, R. Eugene. *Discovering the hidden listener. An assessment of Radio Liberty and Western broadcasting to the USSR during the Cold War*. Stanford: Hoover Institution Press, 2007
- Perandi, Adolf. „Communist Propaganda – A Failure,” *The Baltic Review*, no 9 (1956): 47–57
- Pomelov, I. „Sotsialistlik nõukogude patriotism.” *Rahva Hää*, 14. jaanuar 1971

- Puddington, Arch. *Broadcasting Freedom. The Cold War Triumph of Radio Free Europe and Radio Liberty*. Kentucky: The University Press of Kentucky, 2000
- Qualter, Terence H. *Propaganda and Psychological Warfare*. New York: Random House, 1962
- Ratesh, Nestor. „Radio Free Europe’s Impact in Romania During the Cold War,” – *Cold War Broadcasting. Impact on the Soviet Union and Eastern Europe*
- Reddaway, Peter. „Images of Dissent in Soviet Propaganda,” – *Contemporary Soviet Propaganda and disinformation. A Conference Report*
- Rush, Myron. „Soviet Defence Burden and the Specter of War,” – *Contemporary Soviet Propaganda and disinformation. A Conference Report*
- Russakov, K. V. „Ideoloogiavõitluse teravnemine maailmaareenil ja töötajate poliitiline kasvatamine.” *Rahva Hää*, 13. oktoober 1982
- Schramm, Wilbur. „The Soviet Communist Theory of the Press,” – *Four Theories of the Press*, ed. F. S. Siebert, T. Peterson, W. Schramm. London: Seventh Printing, 1972
- Serjogin, V. „Luure Keskagentuuri järjekordne läbikukkunud aktsioon.” *Rahva Hää*, 15. september 1983
- Shlapentokh, Vladimir. *Soviet Public Opinion and Ideology. Mythology And Pragmatism In Interaction*. London: Praeger, 1986
- Šein, Hagi. *Eesti Televisioon arvudes 1955–1994*. Tallinn: Tea, 1993
- Šein, Hagi. *Suur teleraamat. 50 aastat televisiooni Eestis 1955–2005*. Tallinn: Tea, 2005
- Zvagulis, Peter. „Water Shaping the Rock: Cold War Broadcasting Impact in Latvia,” – *Cold War Broadcasting. Impact on the Soviet Union and Eastern Europe*
- Žukov, J. „Aleck ja teised.” *Rahva Hää*, 8. märts 1973
- TASS, „Poola-vastane ideoloogiline diversioon.” *Rahva Hää*, 27. juuli 1982
- Taylor, Philip M. *Munitions of the Mind. A history of propaganda from the ancient world to the present area*. Manchester: Manchester University Press, 1995
- Thum, Glayds & Marcella. *The Persuades. Propaganda in War and Peace*. New York: Atheneum, 1972
- Treufeldt, Indrek. „Constructing alternative nationhood: Television of Soviet Estonia against Finnish capitalism.” – *Communicative approaches to politics and ethics in Europe*, 193–206. Tartu, Tartu University Press, 2009,
- Tšernjavski, V. „U-2-st „Puebloni””, *Rahva Hää*, 3. november 1970
- „Täna on ühtne ülevabariigiline poliitpäev.” *Õhtuleht*, 13. oktoober 1982

Wolfe, Thomas C. *Governing Soviet Journalism. The Press and the Socialist Person after Stalin*. Indianapolis: Indiana University Press, 2005

Volokitin, S. „Videokannibalid.” *Õhtuleht*, 10. september 1983

Vorontsov, J. „Operatsioon Brainwashing.” *Rahva Hää*, 1. veebruar 1972

Поршнеv, Борис. *Социальная психология и история*. Москва: Наука, 1979

Серебрянников, Владимир. *Социология войны*. Москва: Научный мир, 1997

Internet

ETV, *Eesti Televisioon. Arvud. Faktid. Sündmused 1955–2004*. 28. jaanuar 2012.
<http://etv.err.ee>

No one escaped the ideological warfare

On the struggle of the Soviet Union Communist Party with the “bourgeois” mass media on the example of the Estonian SSR’s printed media

Marek Miil

Since the end of the 1960s the Estonian Communist Party (ECP) was in a complicated and unique situation as the higher party authorities declared that the ideological struggle within the Cold War keeps intensifying. At the same time, the Estonian Soviet Socialist Republic (ESSR) governed by the ECP was in addition to “the radio voices” in the influence sphere of the “bourgeois television” – the Finnish TV. The ECP tried to counter the bourgeois “ideological diversions” with an attempt to implement technical measures like signal interference or the sale impediment for TV set sound converter devices which enabled to watch the Finnish TV. For various reasons these efforts failed. As with the “radio voices”, one of the main methods that were used in the ECP’s anti-Finnish TV propaganda was the “uncovering”, thus creating an image of the enemy. This image of the bourgeois television and the Western propaganda apparatus was meant to facilitate discrediting the trustworthiness of the Finnish TV as well as other “bourgeois” media channels in the eyes of the ESSR’s inhabitants and hold the citizens in the influence sphere of domestic mass media.

This article explores how the Communist Party used the ESSR’s printed media between 1968–1984 for counter-propaganda purposes in its fight against the “bourgeois propaganda apparatus” and its section – the Finnish TV, and attempted discrediting the trustworthiness of Western propaganda apparatus to keep its citizens from falling under the Western media’s sphere of influence. To show how the local propaganda apparatus carried out the ECP Central Bureau’s order “to uncover the enemy”, analysis includes the articles published by ESSR’s printed media describing the structure, goals and methods of the propaganda organizations which

were declared hostile by the Communist Party. In the research, answers were sought to questions how were the anti-soviet propaganda apparatus, its goals and its methods described.

The research material is made up of articles from two newspapers issued in the ESSR. Firstly, *Rahva Hää* (People's Voice) – the daily newspaper of ECP Central Bureau, ESSR Supreme Soviet and ESSR Council of Ministers, which was the most important publication of the Communist Party in Estonia. Secondly, *Õhtuleht* (Evening Paper) – the daily newspaper of ECP Tallinn City Committee and Tallinn City Working People Deputies Council, which was the publication of Tallinn's local party organization as the whole of Tallinn was in the broadcast range of the Finnish TV. In defining the article sampling, three important events were taken into account: (1) the Czechoslovakia crisis erupting in August 1968, which resulted in discontinuing the co-operation between the Estonian TV and the Finnish TV; (2) the opening of the new TV tower in Helsinki in 1971, which noticeably widened the broadcast range of the Finnish TV in Estonia, and (3) the anti-Finnish TV campaign launched by the ECP Central Bureau in June 1982. The sampling included articles (228 in total) published during these events and two years afterwards: 1968–1970, 1971–1973 and 1982–1984. The intervals ensured a potentially wide range of aspects of “uncovering the enemy” being represented in the sampling.

In ESSR's newspapers, the bourgeois propaganda system was described as a conglomerate of organizations in the service of the imperial countries who have all the contemporary means of communication at their disposal. The central role in managing this gigantic propaganda apparatus was attributed to the USA. The Soviet propaganda makers considered enemy's radio stations and television an especially dangerous means of “ideological diversion” since their spread was practically impossible to hinder. Western TV stations' actions in increasing their broadcast volumes and finding new target audiences were described as a proof of the enemy's constantly growing aggressiveness.

In ESSR's newspapers, the Finnish TV was also declared being directly fallen under the influence of American propaganda makers. The latter

had allegedly been using Finnish TV in cooperation with the Finnish “capitalist upper crust” directly against the idea of socialism and propagating the bourgeois ideology and the Western way of life. The Finnish TV programme was said to have been composed according to the Soviet audience. In other words: it was said there was nothing coincidental in the programme of the Finnish TV, everything was happening according to a planned ideological diversion.

Five distinct topics appeared in Soviet Estonia’s printed media that the Soviet propaganda makers most focused on in “uncovering” the enemy propaganda: the lies of the bourgeois propaganda, the distortion of the truths of Marxism-Leninism, advocating the low morality, the ideological corrupting of the Soviet youth and the instigation of nationalistic antagonism in the Soviet Union.

The picture of the “uncovered enemy” demonstrates how the Communist Party was trying to “mentally arm” the citizenry of the ESSR for a fight against the “ideological diversions” conducted by the bourgeois media or how the Party carried out the psychological defence of the inhabitants of the Soviet union republics through the printed media. Afterwards it is impossible to assess how effective this kind of “uncovering” was and if and, for instance, to what extent did the people of Estonia approach the things shown on the Finnish TV critically or merely as “bourgeois propaganda”. At the same time the counter-propaganda and the “uncovering” might have had a contrary effect to the desired outcome. The countermeasures of the Communist Party like interfering the signals and domestic counter-propaganda, on the contrary, often intensified interest in Western sources and increased their credibility.

Usually a war’s consequences to the civil society are measured by counting the physical and material damages: how many civilians perished, how many of them were deported, how many escaped, how many were left without a home, how many were mobilised in the foreign army etc. But contemporary approaches to information era, information warfare and today’s conflicts should more than ever encourage to think and analyse what kind of consequences the governing regime or the propaganda of the occupying forces caused in the society, for example, a nation’s

memory trauma (the result of rewriting and fabricating the history), a nation's patriotic awakening or spontaneous extinction of a political mass movement. Knowing how to identify and analyze the influence of former propaganda battles on the society, one can find some explanations for contemporary and perhaps future social and political processes.

MUUSEUMITÖÖST

Ülevaade Eesti ohvitseride andmekogu allikatest

Ülle Kraft

Sissejuhatus

Käesolev kirjutis on mõtteline jätk Eesti sõjaajaloo aastaraamatus nr 1 (7) ilmunud artiklile „Eesti ohvitseride andmekogu 1918–1940”.¹ Ohvitseride andmekogu² leiab juba praegu – alles poolikuna – sagedast kasutamist: külastusi on igas kuus ligikaudu 1000, veidi alla poole neist on korduvad. Peale Eestist tehtud päringute on andmekogu uuritud ka Soomest, Poolast, Rootsist, Ameerika Ühendriikidest ja teistest riikidest. Andmekogus on teave 10 574 isiku kohta; teada on üle 6000 mehe sünni- ja ligikaudu 4000 mehe surmaaeg, kokku on sisestatud üle 45 000 elusündmuse. Kahe aasta jooksul on mõnevõrra muutunud andmekogu välisilme ja ka sisulised võimalused. Nüüd on võimalik lisada kogusse linke teistele andmekogudele ja internetiallikatele. Iga mehe kohta saab üles laadida mitu fotot või dokumenti. Arendustöid jätkatakse 2012. aastal.

Eesti Sõjamuuseumi ohvitseride andmekogu koostamisel püüeldakse jätkuvalt selle poole, et iga ohvitseri isik oleks üheselt tuvastatav. Kui kattuva või sarnase ees- ja perekonnanimega inimeste arv võib isegi Eesti-suguse väikeriigi puhul ulatuda kümnetesse, siis võimaldab isiku tuvastada tema sünniaeg. Nimekuju ei tarvitse olla ainulaadne. Peamiselt 1930. aastatel korraldatud eestistamise ja nime kirja pildi muutmise tõttu eri aegadel või moondumise tõttu eri keeltes ei pruugi nimekuju olla isegi ühe inimese elutee jooksul üks ja seesama. Tõenäosus, et kattuvad nii isikute nimed kui ka sünniajad, on väikerahva puhul siiski nullilähedane.

¹ Ülle Kraft, „Eesti ohvitseride andmekogu 1918–1940,” – *Eesti sõjaajaloo aastaraamat*, 1 (7) (2011) (Viimsi: Eesti Sõjamuuseum – kindral Laidoneri Muuseum; Tallinn: TLÜ Kirjastus, 2011), 383–396.

² Eesti ohvitserid 1918–1940, <http://prosopos.esm.ee/index.aspx?type=1>, 29. märts 2012.

Sarnaselt Tallinna linnaga ei saa ka andmekogu kunagi valmis, sest töö käigus ilmneb pidevalt uusi allikaid, mis annavad teavet või kinnitust ohvitseride käekäigu kohta. Need allikad on sisult sarnased, ent laadilt erinevad. Eelkõige kasutatakse andmekogu täiendamiseks mitmesuguseid nimekirju ja nende alusel koostatud kartoteeke (või ka vastupidi – kartoteekide alusel koostatud nimekirju). Nimekirjad võivad olla vormitud raamatuks, kaitstud doktoritööna, esineda kartoteegi kujul või hoopis internetiandmebaasina. Oma eri eluetappidel kantakse enamik inimesi paljudesse nimekirjadesse, olgu selleks siis kooli õpilaste nimekiri, ülikooli immatrikuleeritute nimekiri, väeosa nimekiri vms. Ohvitserid sattusid tihti lahinguväljal langenute või poliitilistel põhjustel arreteeritute nimekirja, paljud viimastest ka vangilaagris surnute või hukatute nimekirja.

Nimekirjade läbitöötamise ja võrdlemise käigus tuleb tihtipeale tagasi pöörduda juba kasutatud allikate juurde, sest esimesel vaatlusel polnud osatud märgata kõiki andmeid, mida need sisaldavad. Alljärgnevalt antaksegi ülevaade allikatest, mis on ohvitseride andmekogu koostamise aluseks.

Ohvitseride temaatikat käsitlevad raamatud

Pärast sõda on väljaspool Eestit ning iseseisvuse taastamise järel ka Eestis raamatuna ilmunud palju ülevaateid Eesti ohvitserkonna saatusest. Praegu on juba võimalik neid kõrvutada ja analüüsida. Eesmärk on neil kogumikel enamasti ühine: anda võimalikult täpne ülevaade iga ohvitseri elukäigust. Võttes arvesse olukorda, kus arhiivimaterjalid on säilinud ainult osaliselt ja paljud mäletajad igaveseks lahkunud ning ka vajadust Eesti Vabariigi ohvitseriks olemise fakti sovetiajal hoolikalt varjata, ei ole see ülesanne autoritele kerge olnud.

Ohvitseride elulood

Raamatuna on välja antud mitmeid ohvitseride biograafiakogumikke, siinkohal on loetletud mõned, mida andmekogu koostamisel on kasutatud:

- 1) Vello Salo, „E.V. Kaadriohvitseride saatus”³,
- 2) Fred Limberg, „Isamaa eest”,⁴
- 3) Ülo Uluots, „Nad täitsid käsku. Eesti ohvitseride saatus”,⁵
- 4) Jaak Pihlau, „Auraamat Eesti Vabariigi kaadriohvitseridele”,⁶
- 5) Hannes Walter ja Tiina Tojak, „Nad andsid kõik. Vabadussõjas langenud ohvitserid”,⁷
- 6) Mati Õun, „Eesti ohvitserid ja sõjandustegelased I–IV”⁸

Autorid on nimekirjade koostamisel võtnud aluseks erinevad valikukriteeriumid, näiteks Norilski vangilaagris hukatud või hukkunud kaadriohvitserid (Uluots), kõik Eesti Vabariigi kaadriohvitserid (Pihlau), Vabadussõjas langenud (Walter ja Tojak). Peagi pärast sõda paguluses ilmunud elulookogumike eeliseks on nende autorite vahetu kokkupuude inimeste ja ajastuga. Läbi kaasaegsete vaatenurga kirjepandud elulood võimaldavad heita valgust tolle aja seisukohtadele ja vastuoludele, mida ametlikust dokumentatsioonist, nagu seda on sõjavägede staabi käskkirjad jmt, enamasti ei ilmne. Mehed, kes kogusid paguluses aastakümneid andmeid, et ohvitseride mälestust jäädvustada, väärivad lugupidamist. Auto-

³ Vello Salo, *E.V. kaadriohvitseride saatus 1938–1994: (seis 29.6.1994)* (Scarborough (Ontario): Maarjamaa, 1994).

⁴ Fred Limberg, *Isamaa eest: Eesti Vabariigi sõjajõudude organisatsioon ja juhtkond* (Cardiff: Boreas Publishing House, 1980).

⁵ Ülo Uluots, *Nad täitsid käsku: Eesti ohvitseride saatus* (Tallinn: Kaitseministeerium: Eesti Akadeemiline Sõjaajaloo Selts: Eesti Sõjahaudade Hoolde Liit, 1999).

⁶ Jaak Pihlau, *Auraamat Eesti Vabariigi kaadriohvitseridele* (Tallinn: Umara Kirjastus, 2007).

⁷ Hannes Walter ja Tiina Tojak, *Nad andsid kõik: Vabadussõjas langenud ohvitserid* (Tallinn: SE & JS, 2000).

⁸ Mati Õun jt, *Eesti ohvitserid ja sõjandustegelased*, 1. kogumik (Tallinn: Tammiskilp, 1998); Mati Õun jt, *Eesti ohvitserid ja sõjandustegelased*, 2. kogumik (Tallinn: Sentinel, 2002); Mati Õun jt, *Eesti ohvitserid ja sõjandustegelased*, 3. kogumik (Tallinn: Sentinel, 2003); Mati Õun jt, *Eesti ohvitserid ja sõjandustegelased*, IV kogumik (Tallinn: Sentinel, 2005).

ritest sõltumatutel põhjustel puudus neil ligipääs (arhiivi)dokumentidele ja seetõttu ka võimalus välja selgitada näiteks nende ohvitseride saatus, kes olid langenud sovetlike julgeolekuorganite kätte. Pärast NSV Liidu kokkuvarisemist ja Eesti iseseisvuse taastamist see võimalus tekkis ja nii toetuvadki hilisemal ajal ilmunud teosed juba peamiselt dokumentidele – kui kaasaegsed on lahkunud, pole enam nende sündmuste mäletajaid.

Ohvitseride elulugusid sisaldavad veel näiteks eri ajal koostatud kogumikud Vabaduse Risti kavaleride kohta. Esimene neist ilmus 1935. aastal Tallinnas⁹ ja järgmine 1984. aastal Stockholmis.¹⁰ Varem avaldatud Vabaduse Risti kavaleride elulugusid on suurel määral täiendanud Ain Krillo, Jaak Pihlak ja Mati Strauss. 2008. aastal asutatud Vabadussõja Ajaloo Seltsi eestvedamisel ilmub paari aasta pärast põhjalikult täiendatud Vabaduse Risti kavaleride elulugude kogumik.¹¹

Väitekirjad ja uurimistööd

Väärtuslikku taustteavet annavad uurimused eri ajalooperioodidel tegutsenud ohvitseride kohta. Siinkohal tuleb esile tõsta Mati Krõonströmi doktoriväitekirja „Eesti sõjaväe juhtivkoosseis Vabadussõjas 1918–1920”¹² (sisaldab Vabadussõjas osalenud ohvitseride põhjalikku nimekirja), Andres Seene doktoriväitekirja „Eesti sõjaväe ohvitseride ettevalmistamise süsteemi kujunemine ja areng 1919–1940”¹³, Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutuse raporteid,¹⁴ aga ka Merike Jürjo ja Mati Öuna

⁹ August Traksmann, *Eesti Vabadusristi kavalerid* (Tallinn: Vabadusristi Vendade Ühenduse keskkjuhatuse, 1935).

¹⁰ August Traksmann, Voldemar Päts ja Artur Laats, *Eesti Vabadusristi kavalerid* (Stockholm: Välis-Eesti & EMP, 1984).

¹¹ Vabadussõja Ajaloo Selts, <http://vas.muuseum.ee/eesmargid.html>, 28. märts 2012.

¹² Mati Krõonström, *Eesti sõjaväe juhtivkoosseis Vabadussõjas 1918–1920* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2008).

¹³ Andres Seene, *Eesti sõjaväe ohvitseride ettevalmistamise süsteemi kujunemine ja areng 1919–1940* (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2011).

¹⁴ *Estonia 1940–1945 : reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity*, edited by Toomas Hiio, Meelis Maripuu and Indrek Paavle (Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006).

koostatud teost „Olla väärikas juht, kui isamaa vajab: Eesti reservohvitserkond 1900–2007”¹⁵ jt.

Eesti ohvitseride andmekogu koostamisel kasutatakse raamatuid siiski harva – esmajoones juhtudel, kui on vaja kirjutada mõni põhjalikum elulugu. Vähese kasutamise põhjenduseks on asjaolu, et läbitöötamist vajavate andmekogude maht on väga suur. Nii ei leiagi ohvitseride andmekogust veel alati kogu teavet meeste kohta, kelle saatust on juba põhjalikult uuritud. See on tingitud andmekogu koostamise metoodikast – eesmärk on hõlmata kõigi Eesti Vabariigis teeninud ohvitseride andmed. Et ohvitseride, arstide ja sõjaväeametnike koguarv võib ulatuda 10 000ni, ei ole mõistlik alustada uurimist juba teadaolevast ja igapäevase kättesaadavast. Võimaluse korral on viidatud valmiskirjutatud elulugudele, ent leidub palju mehi, kelle kohta on andmeid sisestatud veel väga vähe ja oluline on leida mingisugunegi teave ka nende kohta. Praeguseks on ohvitseride andmekogu koostajad saanud ka sellist tagasisidet, et mõne isiku kohta avaldatud andmed olevat esimesed omataolised, mis kinnitavad järeltulijate kindlat, kuid üksnes perekonnatraditsioonil põhinevat teadmist, et nende pereliige oli ohvitser.

Andmekogu täiendatakse praegusel etapil eelkõige nimekirjade ja nende alusel koostatud kartoteekide (või ka vastupidi, kartoteekide alusel koostatud nimekirjade) põhjal. Eelistatud on arhiivandmed oma suurema usaldusväärsuse ning arhiivandmetele tuginevad internetiandmekogud oma kasutusmugavuse ja parema kättesaadavuse pärast.

Paljudes allikates on ohvitseriks olemise tõik kas teadlikult maha vaikitud või pole nimekirja koostajad seda tähtsaks pidanud. Näiteks okupatsioonide muuseumi andmebaasid¹⁶ aastmeid sageli ei sisalda, kuigi nende andmekogude aluseks olnud ülekuulamistoimikutes on tavaliselt kirjas ka sõjaväeline auaste, mida õnnestus varjata üksnes vähestel sovetliku julgeoleku küüsi sattunudel.

¹⁵ Merike Jürjo ja Mati Õun, *Olla väärikas juht, kui isamaa vajab: Eesti reservohvitserkond 1900–2007* (Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2007).

¹⁶ Okupatsioonide muuseum. Andmed ja nimekirjad, <http://www.okupatsioon.ee/et/andmed-ja-nimekirjad>, 28. märts 2012.

Eesti Memento Liidu väljaantud raamatud

Memento raamatute sarjas on ilmunud kümnekond teost. Neisse on koondatud poliitilistel põhjustel hukatute, vangistatute või küüditatute arreteerimis- või küüditamistoimikute kokkuvõtted,¹⁷ mis sisaldavad hulgaliselt väärtuslikku teavet. Kolm raamatut on pühendatud enamasti sunniviisiliselt Punaarmeesse värvatud meestele.¹⁸ Nendest koguteostest kasutatakse ohvitseride andmekogu täiendamiseks põhiliselt Punaarmeesse mobiliseeritute andmeid (Eesti Memento Liidu kodulehel olevate raamatute failidena).¹⁹ Ka nende teoste koostajatel ei ole õnnestunud kõiki isikuid üheselt tuvastada. Nii on juhtunud näiteks siis, kui kasutatud on ühetaolisi allikaid, näiteks ainult arreteerimistoimikuid, kust osa andmeid puudub. Seetõttu on tekkinud olukordi, kus mõni isik on nimekirjades kaks korda või rohkemgi. Näiteks leidub kaks kirjet Heinrich Paabo (Paabu) kohta: üks sisaldab surma aega ja asjaolusid, teine aga sünni ja mobiliseerimise andmeid:

¹⁷ Leo Õispuu (koostaja ja toimetaja), *Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988*, köide 1 = *Political arrests in Estonia 1940–1988*, Volume 1 (Tallinn: Eesti Represseeritute Registri Büroo, 1996); Leo Õispuu (koostaja ja toimetaja), *Nõukogude okupatsioonivõimu poliitilised arreteerimised Eestis*, köide 2 = *Political arrests in Estonia under Soviet occupation [1940–1988]*, Volume 2 (Tallinn: Eesti Represseeritute Registri Büroo, 1998); Leo Õispuu (koostaja ja toimetaja), *Nõukogude okupatsioonivõimu poliitilised arreteerimised Eestis*, köide 3 = *Political arrests in Estonia under Soviet occupation*, Volume 3 (Tallinn: Eesti Memento Liit, 2005); Leo Õispuu, *Küüditamine Eestist Venemaale: märtsiküüditamine 1949, 1. osa = Deportation from Estonia to Russia : deportation in March 1949*, Volume 1, (Tallinn: [Eesti Õigusvastaselt Represseeritute] Liit „Memento“, 2003); Leo Õispuu, *Küüditamine Eestist Venemaale: märtsiküüditamine 1949, 2. osa = Deportation from Estonia to Russia : deportation in March 1949*, Volume 2 (Tallinn: [Eesti Õigusvastaselt Represseeritute] Liit „Memento“, 1999); Leo Õispuu, *Nõukogude okupatsioonivõimu kuriteod Eestis: küüditatud, arreteeritud, tapetud 1940–1990: nimede koondregister R1–R6 = Crimes of Soviet occupation in Estonia : deported, arrested, murdered 1940–1990 : converged name register R1–R6* (Tallinn: Eesti Memento Liit, 2007).

¹⁸ Leo Õispuu, *Eestlased Vene sõjaväes 1940–1945: sundmobiliseeritud tööpataljonides*, esimene osa (A–L) = *Estonians in Russian armed forces in 1940–1945 : persons mobilised to serve in labour battalions*, Part 1 (A–L) (Tallinn: Eesti Memento Liit, 2008); Leo Õispuu, *Eestlased Vene sõjaväes 1940–1945*, teine osa (M–Sel) = *Estonians in Russian armed forces in 1940–1945*, Part 2 (M–Sel) (Tallinn: Eesti Memento Liit, 2009); Leo Õispuu, *Eestlased Vene sõjaväes 1940–1945*, kolmas osa (Selmet – Üüde) = *Estonians in Russian armed forces in 1940–1945*, Part 3 (Selmet – Üüde) (Tallinn: [Eesti Memento Liit], 2011).

¹⁹ Eesti Memento Liit. Trükised, <http://www.memento.ee/?op=5&id=35>, 28. märts 2012.

Okupatsioonide repressiivpoliitika uurimise riikliku komisjoni (ORURK) väljaanded

Viiteid II maailmasõjas või selle järel Eesti vabaduse eest langenud, hukkunud ja lahingus saadud haavadesse või haigustesse surnud ohvitseride kohta võib leida ORURKi välja antud nimekirjaraamatutest.²³ Eraldi teos on avaldatud langenud ja hukkunud metsavendade kohta.²⁴ Nimekirjades olevate andmete koosseis on järgmine: perekonna- ja eesnimi, sõjaväelised aumärgid, auaste, teenistukoht (-kohad), väeosa, sünnikoht ja -aeg, surmaaeg, langemise aeg või hukkumise koht, matmise või ümbermatmise koht ning viide kasutatud materjalidele. Paraku tuginevad need andmed pahatihti ainult ühele allikale ja juba eespool mainitud isiku tuvastamine on jäänud tegemata. Nii on surnute hulka loetud mehi, kelle tegevusest on dokumentaalseid jälgi ka hilisemast ajast või kes said surma teistel asjaoludel. Näiteks leitnant Jaan Adamson ei surnud Pro Patria II-s märgitud kuupäeval,²⁵ vaid hoopis arreteeriti 14. juunil 1941 Viljandis ja hukati 20. aprillil 1942²⁶.

Sellistest vigadest hoolimata – või õigemini tänu neile – püütakse ohvitseride andmekogusse andmete sisestamisel allikaid alati võrrelda ja kontrollida, hinnata nende usaldusväärsust ja leida tekkinud küsimustele vastused. Kahtluse või erinevate andmete olemasolu korral märgitakse see asjaolu ka andmekogusse.

²³ Aleks Kurgvel ja Herbert Lindmäe, *Auraamat Teises maailmasõjas langenud Eesti vabadusvõitlejatele*. = *Book of Honor. Dedicated to Estonian Freedom Fighters Who Perished in World War II* (Tartu: Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon, 1998); Aleks Kurgvel ja Herbert Lindmäe, *Pro Patria. II, 1940–1945: auraamat Teises maailmasõjas langenud Eesti vabadusvõitlejatele* = *Book of honor dedicated to Estonian freedom fighters who perished in World War II* (Tallinn: Valge Raamat, 2010).

²⁴ Eerik-Niiles Kross, *Pro Patria. II, Auraamat langenud ja hukkunud metsavendadele 1944–1978: (lühinimestik): töövõersioon* (Tartu: Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon, 1998).

²⁵ Kurgvel ja Lindmäe, *Pro Patria. II*, 43.

²⁶ Okupatsioonide muuseum, <http://www.okupatsioon.ee/et/memento-2005/38-amemento2005>, 28. märts 2012.

Riigiarhiivi kartoteegid

Kõige usaldusväärsemad on Riigiarhiivis säilitatavad sõjaväedokumendid: mitu ohvitseride kartoteeki ja palju mitmesuguseid nimekirju. Kõigi kartoteekide läbitöötamisele võib kuluda aastaid, seetõttu oli tarvis leida ohvitseride andmekogu koostamise seisukohast kõige informatiivsemad, aga samal ajal ka kõige kokkuvõtlikumad.

Reservväkke arvatud ohvitseride ja sõjaväeametnike tähestikuline kartoteek (ERA 495.3.666)

Sellesse kartoteeki on koondatud teenistusteave reservi arvatud ohvitseride kohta. Paraku kas ei ole säilinud või ei ole õnnestunud leida kartoteegi esimest osa: andmekogu algab praegu nimelt L-tähega kaartidega ning eestpoolt on säilinud üksnes mõnisteist kaarti. Kartoteeki peeti aastatel 1920–1940, kuid on hulgaliselt kaarte, millel olev teave lõpeb 1930. aastate esimese poolega.

Kartoteegikaarte on kahte tüüpi, vanem vorm oli kasutusel enne 1935. aastat. Kaardi esiküljele on kantud auaste, sünniaeg, perekonna-, ees- ja isanimi, sõjakooli lõpetamise ja esimese ülendamise aeg. Vajaduse korral on auaste parandatud järgmiseks auastmeks, kusjuures lisatud on ka paranduse aluseks oleva ülendamiskäskkirja number. Sünnikohta ei ole alati märgitud, päritolu lahter on tihti tühi või on seal lakooniliselt kirjutatud, et isik on pärit Eesti Vabariigist. Näidatud on väeosa, kus ohvitser teenis enne reservi arvamist, kaitseväeteenistuse tunnistuse number ja väljaandmise aeg. Enamasti on olemas lühike teenistuskirjeldus aja kohta enne reservi arvamist. Kaardi esiküljelt saab veel teavet ohvitseri erihariduse ja selle omandamise kohta ning sobivuse kohta ühele või teisele ametikohale kaitseväes. Eraldi lahter on reservväes ja maakaitseväes arveloleku aja algus- ja lõppdaatumi jaoks²⁷.

²⁷ Reservväe moodustasid vastavalt kaitseväeteenistuse seadusele käsutusväes (siia kuulusid kõik alalises kaitseväes sundaja ärateeninud meeskodanikud) aja ära teeninud meeskodanikud, kõik kaitseväeteenistuseks kõlblikud 30–45-aastased meeskodanikud, kes mingil põhjusel ei

1930. aastate keskel muudeti mõnevõrra kartoteegikaardi (nn vorm nr 6) kujundust, kuid enamik andmeid jäeti samaks.

Kaardi tagaküljele märgiti kaitsevääringkond, kus oli ohvitser, arst või ametnik arvel. Kirjas on kodune aadress koos viitega dokumendile, mis seda kinnitab. Lahter eriarvele võtmise kohta on tavaliselt täitmata, kuupäevaliselt on märgitud õppustel viibimine. Viimases lahtris on märged teatiste väljasaatmise kohta kaitseringkonna määramiseks mobilisatsiooni korral.

Selle kartoteegi andmed on eriti väärtuslikud, sest need kajastavad 1940. aasta seisuga suurema osa reservohvitseride nimemuutusi, mis olid enamasti seotud nimede eestistamisega. Kartoteegikaardi tagakülje andmed annavad peale teabe ohvitseri või sõjaväeametniku elukohamuutuste ja õppustel osalemise kohta mõnikord infot ka tsiviilameti kohta, mida mees reservis olles pidas. Need andmed on kaardile kantud hariliku pliiatsiga.

Ohvitseride ja sõjaväeametnike kartoteek 1918–1940

Riigiarhiivis leidub veel teinegi reservohvitseride ja sõjaväeametnike kartoteek,²⁸ ent selle miinuseks on sünniandmete puudumine. Kaardile on märgitud auaste, auastme vanus,²⁹ perekonna-, ees- ja isanimi, esimesse ohvitseriauaastmesse ülendamise kuupäev, esimene väeosa, kus isik teenis (*alg-wäeosa*), muutused teenistuses – nii üleviimised kui ka

olnud alalises kaitseväes sundaega teeninud, ning kõik 17–30-aastased meeskodanikud kuni alalisse kaitseväkke teenima asumiseni. Maakaitseväge moodustasid reservväes aja ärateeninud meeskodanikud, kõik kaitseväteeniustuseks kõlblikud 30–45-aastased meeskodanikud, kes mingil põhjusel ei olnud sundaega teeninud ei alalises kaitseväes, käsutus- ega reservväes ning kõik oma tervise tõttu maakaitseväkke määratud kodanikud. Teenistus reservväes kestis kuni 45-aastaseks (ohvitseridel kuni selle aasta lõpuni, mil ta sai 45-aastaseks) ja maakaitseväes kuni 55-aastaseks saamiseni (ohvitseridel kuni selle aasta lõpuni, mil ta sai 55-aastaseks). Kaitseväteeniustuse seadus. Riigi Teataja nr 43 (14. mai 1926), 473–491.

²⁸ Ohvitseride ja sõjaväeametnike kartoteek, ERA 495.1.730–732.

²⁹ Auastme vanus – kuupäev, millest alates ohvitser oli antud auastmes (s.o millest alates talle antud auastme palka maksti). Auastme vanust muudeti vahel ka tagantjärele.

TÄHESTIKU KAART.		Vorm. nr. 6
Auaste: Noorem-leitnant	Perekonnanimi: S C H A F	
Sündimise aeg: 16.märtsil 1891 a.	Eesnimi: Nikolai	
Päritolu:	Isanimi: Woldemar	
Viitosa, kus tugavaraväkke arvatud ja millal: 3.jalaväe polgust - 20.juunil 1920 a. K.W.S. Nr 763.		Liik nr. 132 Sündimise aasta: 1891.
Kaitseväeteenistuse tunnistuse nr. ja väljaandmise aeg: Nr 02203, 23.jaanuaril 1930 a.	Meesugustel ametikohtadel ja millal kaitseväes teeninud: Jalaväes roodu noorem ohvitser: 11.veebruarist 1919. Jalaväes roodu vanem ohvitser: 12.veebruarist - 31.oktoobrini 1919 a.; Jalaväes pommpildujate komandos noor.ohv.: 1.novembrist 1919 - 20.juunini 1920 a.	
Reserväes kuni 1.jaanuarini 1937 a.	Kas rivi- või rivi- tuteenistuseks kül- bulk: riistteenistusse	
Maakaitseväes kuni 1.jaanuarini 1947 a.		
Meesugusele kaitseväelisele ametikohale 1936.a. alustatuna - komandandi etteotsimise / Kaitseväe / Kaitseväe määramiseks kõlbulik või eriharidus: 2. a. 1936. aastal / Kaitseväe / Kaitseväe		

Nikolai Schafi kartoteegikaart (esikülj). Eesti Riigiarhiiv
Card on Nikolai Schaf in the cardfile (front side)

Kus kaitseväe- ringkonnas arvel	A a d r e s s	Eriarvele võetud	Õppustel olnud	Tegelikk teenistusse kutsu- misele on ette nähtud määrata
Võro Harju	Võro. Kõnnu, Kõnnu a. 1891. Võro. Kõnnu, Kõnnu a. 1891. Võro. Kõnnu, Kõnnu a. 1891. Võro. Kõnnu, Kõnnu a. 1891. Võro. Kõnnu, Kõnnu a. 1891. Võro. Kõnnu, Kõnnu a. 1891. Võro. Kõnnu, Kõnnu a. 1891. Võro. Kõnnu, Kõnnu a. 1891. Võro. Kõnnu, Kõnnu a. 1891. Võro. Kõnnu, Kõnnu a. 1891.		21-25 septembril 1930 a. 04-22 juunil 1936 a.	1936 a. Määratud 97... korrald Väe Nr. 1, 5.09.38 võetud Nr. 472, 25.06.35 kõrvalt Nr. 9.06.35 tagasi võetud 2. karing... Määratud 97... korrald Väe Nr. 15, 4.12.38 võetud Nr. 4395, 4.12.38 kõrvalt Nr. 2.8.38 tagasi võetud 2. karing... kol. Kõnnu 1936 a.

Nikolai Schafi kartoteegikaart (tagakülj). Eesti Riigiarhiiv
Card on Nikolai Schaf in the cardfile (verso)

nimemuutused jm elusündmused. Kaardi tagaküljele on märgitud ilmselt atestatsioonide tulemused, samuti on kaardile märgitud andmed Vabadusristi kohta. Nimemuutuse korral alustati uut kaarti, kusjuures kõik varasemad andmed kanti uuele kaardile üle, vana kaart aga säilitati samuti kartoteegis. Ilmselt tekitas nimede eestistamine suurt segadust ka kartoteeginduses ja sellisel viisil oli võimalik tuvastada isik mõlema nime järgi. Kasutusel oli teinegi variant nimemuutuse jäädvustamiseks: vana nimi kriipsutati läbi või parandati punase tindiga.

Selle kartoteegi välimus on küllaltki kirju (eri aegadel on lisatud erineva välimusega kaarte) ja kulunud (viitab sagedasele kasutamisele). Võrreldes eespool kirjeldatud reservohvitseride kartoteegiga seisneb selle kartoteegi väärtus eelkõige suuremas terviklikkuses (kaardid on säilinud kogu tähestiku ulatuses), kaardile kantud teenistussündmustes ning sarnaselt teise kartoteegiga nimemuutuste kajastamises. Mõnel üksikul kaardil leidub ka portreefoto. Kartoteek on kasutusel olnud 1940. aasta lõpuni. Näiteks nooremleitnant Eero Saag on 22. detsembril 1940 vabastatud sõjaväeteenistusest omal soovil [Punaarmee eesti] Territoriaalse laskurkorpuse ülema käskkirjaga nr 72. Pisteline kontroll Eesti ohvitseride andmekogu andmetega võrdlemisel näitas, et see kartoteek ei sisalda siiski teavet kõigi Eesti ohvitseride kohta.

Saksa okupatsiooni ajal koostatud kaardid KGB kartoteegis

Rahvusarhiivi isikuandmete kartoteek ehk nn KGB kartoteek tähendab eri aegadel koostatud kartoteekidest pärinevaid kokkukõidetud kaarte, mis sisaldavad nõukogude võimu silmis isikute kohta kogutud kompromiteerivat infot. Selle kartoteegi andmetega töötades jäid silma saksaakeelset nimetust *Aktenzeichen* (eesti *aktimärke*) kandvad arhiiviviiteta kaardid, millele on kantud perekonna- ja eesnimi, sünniaeg, auaste, teenistusse kutsumise aeg, üksus ja välipostinumber. Kaardi nurgal on märges *Aktenzeichen*, mõnel ka tempel *ESTLAND*. Need Saksa okupatsiooni ajal koostatud kaardid leiduvad KGB kartoteegis paljude meeste kaardikomplektides. Lähemal uurimisel selgus, et kaardi nurgal olev number viitab

Major Karla Lindi
kartoteegikaart
(esikülj). Eesti
Riigiarhiiv

*Card on Major
Karla Lind in the
cardfile (front side)*

Auaste: *Stomatopoda Major*
 Wanus: *15. juunil 1919* 24.02.38.
 Perekonna-ees- ja isanimi: *Lind*
Karla Mari joni
 Esimesis ohvitseri auastes: *10. jaanuar. 1916*
 Alg-wäeosa: *5. jalawäe polk 17.12.1918*
5348
 Muutused: *Tagavara väike* — *21.11.1921*
Lasn mälurau — *1.10.25 KK 2938*
Altkär o.k. kuss. jalawäe klasi lõpet. — *16.11.27a. Sikk. 284-4*
M. staapi — *22.08.1932a Kikk. 4215*

Major Karla Lindi
kartoteegikaart
(tagakülg). Eesti
Riigiarhiiv

*Card on Major
Karla Lind in the
cardfile (verso)*

1920 - Hea
1925 - Hea.
1926 - Hea (Hea)
1927 - Hea (Hea)
1928 - Hea (Hea)
1929 - Hea
1930 - Hea
1931 - Hea (Hea)
1932 - Hea (Hea)
1933 - Hea (Hea)
1934 - Hea (Hea)
1935 - Hea (Hea)
1936 - Hea (Hea)
1937 - Hea (Hea)
1938 - Hea (Hea)
1939 - Hea (Hea)
1940 - Hea (Hea)
1941 - Hea (Hea)
1942 - Hea (Hea)
1943 - Hea (Hea)
1944 - Hea (Hea)
1945 - Hea (Hea)
1946 - Hea (Hea)
1947 - Hea (Hea)
1948 - Hea (Hea)
1949 - Hea (Hea)
1950 - Hea (Hea)
1951 - Hea (Hea)
1952 - Hea (Hea)
1953 - Hea (Hea)
1954 - Hea (Hea)
1955 - Hea (Hea)
1956 - Hea (Hea)
1957 - Hea (Hea)
1958 - Hea (Hea)
1959 - Hea (Hea)
1960 - Hea (Hea)
1961 - Hea (Hea)
1962 - Hea (Hea)
1963 - Hea (Hea)
1964 - Hea (Hea)
1965 - Hea (Hea)
1966 - Hea (Hea)
1967 - Hea (Hea)
1968 - Hea (Hea)
1969 - Hea (Hea)
1970 - Hea (Hea)
1971 - Hea (Hea)
1972 - Hea (Hea)
1973 - Hea (Hea)
1974 - Hea (Hea)
1975 - Hea (Hea)
1976 - Hea (Hea)
1977 - Hea (Hea)
1978 - Hea (Hea)
1979 - Hea (Hea)
1980 - Hea (Hea)
1981 - Hea (Hea)
1982 - Hea (Hea)
1983 - Hea (Hea)
1984 - Hea (Hea)
1985 - Hea (Hea)
1986 - Hea (Hea)
1987 - Hea (Hea)
1988 - Hea (Hea)
1989 - Hea (Hea)
1990 - Hea (Hea)
1991 - Hea (Hea)
1992 - Hea (Hea)
1993 - Hea (Hea)
1994 - Hea (Hea)
1995 - Hea (Hea)
1996 - Hea (Hea)
1997 - Hea (Hea)
1998 - Hea (Hea)
1999 - Hea (Hea)
2000 - Hea (Hea)

mehe Saksa sõjaväe palgatoimikule, mis on paljudel juhtudel samuti säilinud.³⁰ Toimik leidis meie vaadeldud juhtudel pigem ohvitseride kui reameeste kohta. Need toimikud omakorda annavad väärtuslikku teavet Eesti ohvitseride auastmete kohta erinevates Saksa relvajõududesse kuulunud eesti üksustes – Saksa sõjaväes eestlastele antud auastmete küsimuses on kuni viimase ajani valitsenud üsna suur segadus. Need toimikud vajavad tulevikus põhjalikumat uurimist, seni läbivaadatud toimikute arv on põhjalikuma ülevaate andmiseks liiga napp.

Peale nime, sünniaja ja auastme on nendel kaartidel näidatud ka näiteks 1944. aasta mobilisatsiooniga teenistusse kutsumise tegelik kuupäev (sks *Einberufungsdatum*) ning üksus ja selle välipostinumber (mõlemad on kirjas aadressireal, ehkki üksuse jaoks on olemas eraldi rida). Richard Tätte teenis 4. piirikaitserügemendi 4. kompaniis, Georg Kuusik sama rügemendi 3. kompaniis (*Riigiarhiivi isikuandmete kartoteek*).

Sõjavägede Staabi kantselei ohvitseride teenistuslehed

Kõige rohkem teavet ohvitseri teenistuskäigu kohta pakub kahtlemata tema teenistustoimik, mis sisaldab harilikult teenistuslehti eri aegadest, atesteerimiste kokkuvõtteid, andmeid elukoha ja perekonnaseisu kohta jpm. Paraku ei ole iga ohvitseri toimik säilinud. Nii tulebki lappida paljude ohvitseride elukäike kokku mitme allika abil. Üheks tähtsamaks neist on Sõjavägede Staabi kantseleis peetud ohvitseride teenistuslehed, mida säilitatakse samuti Riigiarhiivis.³¹ Teenistuslehel on esitatud isiku perekonna-, ees- ja isanimi, ülendamisandmed ja peamised teenistus-sündmused – mida kõrgem ohvitser, seda põhjalikum teave. Sünniaega nendele teenistuslehtedele ei märgitud. Et ülendamiskäskkirjadel põhinev andmebaas on sõjamuuseumi andmekogus peaaegu täielik, võimaldavad teenistuslehed siiski tuvastada isikuid ülendamisaja järgi juhtudel, kui see ei olnud teiste andmebaaside varal võimalik.

³⁰ Saksa sõjaväes teeninud ohvitseride nimele koostatud toimikud tasu maksmise asjus, ERA R-165.1.157–182.

³¹ Ohvitseride teenistuslehed, ERA 495.13.1–56.

		Aktenzeichen
Name: T ä t t e	Vorname: Richard	5111
Geburtsdatum 26.2.20	Ort	Kreis
Dienstgrad Untersturmführer	Einheit	
Einberufungsdatum 2.3.44		
Anschrift 4/I 4 Estn.Grzsch.Rgt. Fp.Nr.:07052 E		

ESTLAND		Aktenzeichen
Name: Kuusik	Vorname: Georg	212 5272
Geburtsdatum 23.4.10.	Ort	Kreis
Dienstgrad Untersturmführer	Einheit	
Einberufungsdatum 09.2.44		
Anschrift 3 Komp.des 4 Estn.Grenzschr.Rgt. F.P.Nr.07052D		

Untersturmführer'ite Richard Tätte ja Georg Kuusiku kartoteegi-
kaardid. Eesti Riigiarhiiv

Cards on Untersturmführer Richard Tätte and Georg Kuusik
in the cardfile

Hoolimata sellest, et Eesti ohvitserkond moodustas vähem kui sajandiku Eesti rahvastikust, esineb päris sageli nimekaime (sama ees- ja perekonnanimi), kellel on kokkupuuteid ja isegi paralleele elukäigus. Nende meeste elulugude üksteisest eristamine on päris keeruline, seda enam, et elulooliste üksikasjade varjamine oli II maailmasõja järgsel ajal endiste Eesti ohvitseride puhul pigem reeglilik kui erandlik, seda ka paguluses. Näiteks sündis 1918. aastal Eestis kaks Ilmar Laasi – üks Türil, teine Tartus. Üks mees ülendati lipnikuks 1939. ja teine 1940. aastal. Mõlemad mobiliseeriti 1944. aastal Saksa sõjaväkke, lipnikuauastmest tulenevalt *Waffen-Untersturmführer*'i auastmes. Üks Ilmar Laas suri 1997. aastal Floridas, teine 2006. aastal Türil. Teenistuslehed võimaldasid välja selgitada, et tegu oli tõepoolest kahe eri isikuga, sest teenistuslehtedel oli mõlema kohta olemas isanimi ja ülendamise aeg. Nüüd on ohvitseride andmekogus kummalgi mehel tema oma elulugu – varasemas teatmekirjanduses oli osa andmeid vahetusse läinud. Kui andmekogusse õnnestub kanda kõigi meeste sünniajad, on võimalus sellisteks eksimusteks tunduvalt väiksem.

Interneti andmekogud

Internetis leidub hulk andmekogusid, mis sisaldavad ohvitseride andmekogu koostamiseks vajalikke fragmente, olles samas ka piisavalt usaldusväärsed. Ameerikasse sattunud ohvitseride surmaaaja leiab suure tõenäosusega andmebaasi FamilySearch³² abil ja Rootsis elanud ohvitseride surmaaaja võib leida erinevatest Rootsi kalmistuandmebaasidest.³³ Saksa sõjaväes langenute või hukkunute kohta saab teavet Saksa Sõjahaudade Hoolde Rahvaliidu (*Volksbund*) koduleheküljelt,³⁴ Austraaliasse väljarän-

³² Interneti andmebaas Discover Your Family History, <https://www.familysearch.org/>, 20. märts 2012.

³³ Rootsi kalmistute andmebaasid, <http://gravar.se/>; <http://www.svenskagravar.se/>; <http://hit-tagraven.stockholm.se/>, 29. märts 2012.

³⁴ Der Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e. V. Gräbersuche online, <http://www.volksbund.de/grabersuche.html>, 29. märts 2012.

Ohvitseride teenistuse lehtede läbivaatamise komis-
onile õigeks tunnistatud teenistuse ishe juurde 114

Alamleitnant / Lehtnant
Rikase, Friedrickson Vidrik Pärli poja

TEENISTUSE LEHT

Teenistuse jätkamise kirjeldus		Mis ajast arvates
	Kuudetak	Aasta
1917/18	Õnnistama teenistusse sõja vangi	25 juuni 1917
1918/19	Näha üs teenistusse 9 ^{ku} jalgade poolde	3 juul
1918/19	Ühendusse ühendusest tee- nistuse eest lehtnantidest 3 det. 1919	
1918/19	Näha teenuse demobilisatsioonipuhul tegelikult sõjaväe teenistusest ja arvestatakse kogu aeg härra.	26 mail 1920
1920	Suutakse vangi kinnistatult palgustel.	7 juul 1920
Taliooni loma peetud armastustest al 1109 entus proovimistest teenistusest alusel peetud entus teeni "Friedrick" ja peetud "Vidrik"		

Leitnant Vidrik Rikase teenistusleht. Eesti Riigiarhiiv

Service record of Lieutenant Vidrik Rikas

nanud meeste kohta annab infot Austraalia Rahvusrhiivi andmebaas.³⁵ NSV Liidu territooriumil sõja ajal langenud või haigustesse surnud meeste kohta leidub teavet Venemaa kaitseministeeriumi andmepangas.³⁶ Mõnikord on seal ka andmeid tegelikult Saksa sõjaväes langenute kohta: pärast sõda loeti Punaarmee kaotuste hulka tihti ka mehed, kes olid näiteks 1940. aastal Punaarmeesse üle võetud või 1941. aastal mobiliseeritud, kuid siis Saksa poolele üle läinud või vangi langenud ja Saksa vormis langenud ning Saksa sõjaväekalmistutele maetud.³⁷ Eestisse jäänud ohvitseride kohta võib leida üha enam infot kalmistuportaalist Haudi.³⁸ Need allikad on suure tõenäosusega usaldusväärsed. Veel saab kasutada sugupu-uurijate kohtumispaika Geni.com, mille andmed on palju vähem usaldusväärsed ja kasutatavad pigem vihjena.

Kui surmaaeg on leitud, aitab digiteeritud eesti ajalehtede (DEA)³⁹ andmekogu jõuda väliseesti ajalehtedeni, kus tuntumate meeste kohta avaldati enamasti järelehüüe. DEA kasutamine nõuab kahjuks küllaltki palju aega, sest kuna lehed on digiteeritud piltidena, ei saa täistekstiotsingut kasutada. Siiski on mõni väliseesti leht juba mugavamalt kasutatav, näiteks Austraalia Rahvusraamatukogu⁴⁰ viib digikujule seal alates 1949. aastast ilmutvat eestlaste ajalehte Meie Kodu, sama on digiteerimisprojekti „Multikultuurne Kanada”⁴¹ käigus tehtud Kanadas ilmunud eestlaste ajalehtedega Vaba Eestlane ja Meie Elu. Siiski tuleb nentida, et ei surmakuulutus ega nekroloog pruugi anda saajaprotsendiliselt usaldusväärset teavet näiteks sünnikoha kohta, võimalikud on ka eksimused eluloos ja ohvitseride auastmetes. Tegelikud faktid selguvad enamasti ikka teenistusdokumentidest.

³⁵ National Archives of Australia, <http://www.naa.gov.au/collection/using/search/>, 29. märts 2012.

³⁶ Обобщенный банк данных Мемориал, <http://obd-memorial.ru/>, 29. märts 2012.

³⁷ Saksa sõjaväes teeninute ja surma saanute kartoteek (sh Stanislavovo kalmistule maetud Saksa sõjaväes teeninud eestlased), <http://obd-memorial.ru/>, 29. märts 2012.

³⁸ Kalmistute register Haudi, <http://www.kalmistud.ee/est/Kalmistute-koduleht>, 29. märts 2012.

³⁹ Digiteeritud Eesti ajalehed. <http://dea.nlib.ee/>, 29. märts 2012.

⁴⁰ National Library of Australia, <http://trove.nla.gov.au/newspaper>, 29. märts 2012.

⁴¹ Multicultural Canada, http://multiculturalcanada.ca/contentdm_search, 29. märts 2012.

Siin on asendamatuks andmekoguks okupatsioonide muuseumi koduleheküljel olevad andmebaasid,⁴² mis võimaldavad kiiresti kontrollida, kas isik on olnud poliitilistel põhjustel arreteeritud või küüditatud. Nii saab peale kaadriohvitseride edaspidi uurida ka reservohvitseride represseerimist. Andmekogu viide osutab Riigiarhiivi filiaali juurdlustoimikule konkreetse isiku kohta, mis annab üsna täieliku ülevaate tema saatusest kuni arreteerimiseni, sealhulgas vangistuse ajal.

Teosest „Album Academicum”⁴³ (AA) leiab väga paljude ohvitseride täpse sünniaja ja -koha. Ehkki see andmebaas ohvitseriks olemist alati ei kajasta, on andmete kokkuviiimine muutunud lihtsamaks tänu juba eelmainitud reservväkke arvatud ohvitseride ja sõjaväeametnike tähestikulise kartoteegi⁴⁴ samaaegsele kasutamisele.

Ka teised mäluasutused koostavad ja korrastavad oma andmebaase ning neid omavahel võrreldes ja kõrvutades saavutamegi uue teadmuse. Rahvusarhiivi fotode infosüsteemis FOTIS⁴⁵ leidub hulk ohvitseride fotosid. Praeguse seisuga ei ole paljude fotode all veel isiku nime, kuid töö selle nimel käib, sealhulgas koostöös Eesti Sõjamuuseumiga. Protsess seisneb fotodel sisalduva info kõrvutamises Eesti ohvitseride andmekogus leiduvaga. FOTISes on võimalik sirvida fotosid väeosade albumite või pildikogude kaupa. Ohvitseride fotod on väeosade albumites tihti varustatud allkirja ja/või kuupäevaga. Kui ohvitseride andmekogust õnnestub leida teatud väeosast sarnase nimega mees ja ka tema auaste sobib, on isikut tuvastada lihtsam kui ilma selle taustteabeta. Eesti Sõjamuuseumi töötajatel tuleb igapäevatöös tihti vastata päringutele fotode kohta, mille omanikud ei tea ei pildistamise aega ja kohta ega tunne ka pildil olevaid inimesi. Kirjeldatud meetodi abil on aga tulevikus võimalik tuvastada isikuid ka dateerimata ja allkirjadeta fotodel, mida leidub rohkesti juba sõjamuuseumi kogudes, rääkimatagi arvukatest fotodest

⁴² Okupatsioonide Muuseum. <http://www.okupatsioon.ee/index.php>, 29. märts 2012.

⁴³ *Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944*, I–III, koostanud Lauri Lindström, Toomas Hiio jt (Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1994). *Album Academicum Universitatis Tartuensis*, <http://www.eha.ee/andmed/search.php?type=aaut>, 28. märts 2012.

⁴⁴ Ohvitseride ja sõjaväeametnike tähestikuline kartoteek, ERA 495.3.666

⁴⁵ Rahvusarhiivi fotode andmebaas FOTIS, <http://www.ra.ee/fotis/>, 29. märts 2012.

erakogudes. Seegi on üks võimalus minevikku rekonstrueerida, mis tänapäeva tingimustes on muutunud võimatust või vähemalt väga aeganõudvast ja keerulisest tegevusest täiesti teostatavaks.

Igapäevastest töövahenditest ohvitseride andmekogu koostamisel tuleb kindlasti mainida arhiivi infosüsteemi AIS.⁴⁶ See on esimene infoallikas ohvitseri saatuse kohta, sest siit on võimalik teada saada, kas tema ohvitseritoimik on säilinud, millal ta reservi on arvatud, kellena ta tegutses eraelus, kas ta arreteeriti või kas ta astus sovetiajal kommunistlikku parteisse. Kui jäljed ohvitseri kohta kaovad enne 1940. aastat, on isik Eestist tõenäoliselt lahkunud või surnud enne okupatsioonide algust.

Tänuväärselt on Rahvusarhiiv internetis kättesaadavaks teinud andmekogu Tallinna Aadressbüroo fondi aadresslehtedega.⁴⁷ Seal on digiteeritud kujul olemas aastatel 1918–1929 koostatud Tallinna Aadressbüroo arhiivi aadresslehed, kokku ligi 300 000 pildifaili. Andmekogu esindatus on Eesti ohvitseride andmekogu koostamise seisukohast küllaltki hea, seda eriti Tallinnas tegutsenud ohvitseride puhul. Alati ei leia uurija aadresslehtedelt sünniaega või on seal kirjas ainult sünniaasta, ent korralikult täidetud kaardilt võib teada saada nii sünniaja (mõnel juhul ka surmaaaja), ameti kui ka perekonnaseisu.

Kokkuvõte

Eesti ohvitseride andmekogu koostajad on praegu keskendunud esmajoones kõigi Eesti Vabariigi ohvitseride kindlakstegemisele, et seejärel nende saatust põhjalikumalt uurida ja analüüsida. Ent juba praegu on ilmne, et ohvitserikutse sai saatuslikuks palju suuremale hulgale meestele, kui seni väidetud.

Et andmeid lisatakse endiselt ühekaupa, võtab see küllaltki palju aega. 2012. aastal on tööjärjekorras andmekogu arendamine selliselt, et korraga oleks võimalik lisada rohkem andmeid. Kasutajate jaoks muutub andmekogu tulevikus veelgi mugavamaks.

⁴⁶ Arhiivi Infosüsteem, <http://ais.ra.ee/>, 29. märts 2012.

⁴⁷ Tallinna Aadressbüroo fondi aadresslehed, <http://www.ra.ee/aadresslehed/>, 29. märts 2012.

Pärast seda, kui tänu sünniandmete lisamisele on märkimisväärne osa ohvitseride tuvastatud, asutakse sisestama kõiki ülejäänud andmeid. Kui muuseumile tehakse mõne ohvitseri kohta päring, püüavad koostajad lisada andmekogusse kohe nii palju andmeid kui võimalik. Sõjamuuseumile saadetud teave sisestatakse andmekogusse esmajärjekorras.

Seepärast kutsun taas üles pöörduma sõjamuuseumi poole alati, kui avastatakse, et Eesti ohvitseride andmekogus leiduvad andmed sisaldavad vigu või on puudulikud. Me püüame vastata ka iga üksiku Eesti ohvitseri saatust puudutavatele küsimustele. Loodetavasti saavad seni vastamata küsimused suures osas peatselt vastuse juba meie andmekogu abiga.

Bibliograafia

Eesti Riigiarhiiv (ERA)

- 80 Riigikogu I–V koosseis
- 495 Sõjavägede Staap
- R-165 Relva-SS hooldusohvitser Eestis

Õigusaktid

Riigi Teataja nr 43 (1926)

Kirjandus

Estonia 1940–1945: reports of the Estonian International Commission for the Investigation of Crimes Against Humanity, edited by Toomas Hiio, Meelis Maripuu and Indrek Paavle. Tallinn: Inimsusevastaste Kuritegude Uurimise Eesti Sihtasutus, 2006

Jürjo, Merike ja Õun, Mati. *Olla väärikas juht, kui isamaa vajab: Eesti reservohvitserkond 1900–2007*. Tallinn: Eesti Entsüklopeediakirjastus, 2007

Kraft, Ülle. „Eesti ohvitseride andmekogu 1918–1940.” – *Eesti sõjaajaloo aastaraamat* 1 (7) (2011), 383–396. Viimsi: Eesti Sõjamuuseum – kindral Laidoneri Muuseum; Tallinn: Tallinna Ülikooli Kirjastus, 2011

Kross, Eerik-Niiles. *Pro Patria. II, Auraamat langenud ja hukkunud metsavendadele 1944–1978: (lühinimestik)*: tööversioon. Tartu: Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon, 1998

- Kröönström, Mati. *Eesti sõjaväe juhtivkoosseis Vabadussõjas 1918–1920*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2008
- Kurgvel, Aleks ja Lindmäe, Herbert. *Auraamat Teises maailmasõjas langenud Eesti vabadusvõitlejaile*. = *Book of Honor. Dedicated to Estonian Freedom Fighters Who Perished in World War II*. Tartu: Okupatsioonide Repressiivpoliitika Uurimise Riiklik Komisjon, 1998
- Kurgvel, Aleks ja Lindmäe, Herbert. *Pro Patria. II, 1940–1945: auraamat Teises maailmasõjas langenud Eesti vabadusvõitlejaile* = *Book of honor dedicated to Estonian freedom fighters who perished in World War II*. Tallinn: Valge Raamat, 2010
- Lindström, Lauri, Hiio, Toomas jt. *Album Academicum Universitatis Tartuensis 1918–1944*, I–III, Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 1994
- Limberg, Fred. *Isamaa eest: Eesti Vabariigi sõjajõudude organisatsioon ja juhtkond*. Cardiff: Boreas Publishing House, 1980
- Pihlau, Jaak. *Auraamat Eesti Vabariigi kaadriohvitseridele*. Tallinn: Umara Kirjastus, 2007
- Salo, Vello, E.V. *kaadriohvitseride saatust 1938–1994: (seis 29.6.1994)*. Scarborough (Ontario): Maarjamaa, 1994
- Seene, Andres. *Eesti sõjaväe ohvitseride ettevalmistamise süsteemi kujunemine ja areng 1919–1940*. Tartu: Tartu Ülikooli Kirjastus, 2011
- Traksmann, August. *Eesti Vabadusristi kavalerid*. Tallinn: Vabadusristi Vendade Ühenduse keskjuhatus, 1935
- Traksmann, August, Päts, Voldemar ja Laats, August. *Eesti Vabadusristi kavalerid*. Stockholm: Välis-Eesti & EMP, 1984
- Uluots, Ülo. *Nad täitsid käsku: Eesti ohvitseride saatust*. Tallinn: Kaitseministeerium: Eesti Akadeemiline Sõjaajaloo Selts: Eesti Sõjahaudade Hoolde Liit, 1999
- Walter, Hannes ja Tojak, Tiina. *Nad andsid kõik: Vabadussõjas langenud ohvitserid*. Tallinn: SE & JS, 2000
- Õun, Mati jt. *Eesti ohvitserid ja sõjandustegelased*. 1. kogumik. Tallinn: Tammskilp, 1998
- Õun, Mati jt. *Eesti ohvitserid ja sõjandustegelased*. 2. kogumik. Tallinn: Sentinel, 2002
- Õun, Mati jt. *Eesti ohvitserid ja sõjandustegelased*. 3. kogumik. Tallinn: Sentinel, 2003

- Õun, Mati jt. *Eesti ohvitserid ja sõjandustegelased*. IV kogumik. Tallinn: Sentinel, 2005
- Õispuu, Leo (koostaja ja toimetaja). *Poliitilised arreteerimised Eestis 1940–1988*. Kõide 1 = *Political arrests in Estonia 1940–1988*. Volume 1. Tallinn: Eesti Represseeritute Registri Büroo, 1996
- Õispuu, Leo (koostaja ja toimetaja). *Nõukogude okupatsioonivõimu poliitilised arreteerimised Eestis*. Kõide 2 = *Political arrests in Estonia under Soviet occupation [1940–1988]*. Volume 2. Tallinn: Eesti Represseeritute Registri Büroo, 1998
- Õispuu, Leo (koostaja ja toimetaja). *Nõukogude okupatsioonivõimu poliitilised arreteerimised Eestis*. Kõide 3 = *Political arrests in Estonia under Soviet occupation*. Volume 3. Tallinn: Eesti Memento Liit, 2005
- Õispuu, Leo. *Eestlased Vene sõjaväes 1940–1945: sundmobiliseeritud tööpataljonides*. Esimene osa (A–L) = *Estonians in Russian armed forces in 1940–1945: persons mobilised to serve in labour battalions*. Part 1 (A–L). Tallinn: Eesti Memento Liit, 2008
- Õispuu, Leo. *Eestlased Vene sõjaväes 1940–1945*. Teine osa (M–Sel) = *Estonians in Russian armed forces in 1940–1945*. Part 2 (M–Sel). Tallinn: Eesti Memento Liit, 2009
- Õispuu, Leo. *Eestlased Vene sõjaväes 1940–1945*. Kolmas osa (Selmet – Üüde) = *Estonians in Russian armed forces in 1940–1945*. Part 3 (Selmet – Üüde). Tallinn: [Eesti Memento Liit], 2011
- Õispuu, Leo. *Küüditamine Eestist Venemaale: märtsiküüditamine 1949*. 1. osa = *Deportation from Estonia to Russia: deportation in March 1949*. Volume 1. Tallinn: [Eesti Õigusvastaselt Represseeritute] Liit „Memento”, 2003
- Õispuu, Leo. *Küüditamine Eestist Venemaale: märtsiküüditamine 1949*. 2. osa = *Deportation from Estonia to Russia: deportation in March 1949*. Volume 2. Tallinn: [Eesti Õigusvastaselt Represseeritute] Liit „Memento”, 1999
- Õispuu, Leo. *Nõukogude okupatsioonivõimu kuriteod Eestis: küüditatud, arreteeritud, tapetud 1940–1990: nimele koondregister R1–R6 = Crimes of Soviet occupation in Estonia : deported, arrested, murdered 1940–1990: converged name register R1–R6*. Tallinn: Eesti Memento Liit, 2007

Internetiallikad

Arhiivi Infosüsteem, <http://ais.ra.ee/>. 29. märts 2012

- Album Academicum Universitatis Tartuensis, <http://www.eha.ee/andmed/search.php?type=aaut>, 28. märts 2012
- Der Volksbund Deutsche Kriegsgräberfürsorge e. V. Gräbersuche online, <http://www.volksbund.de/graebersuche.html>, 29. märts 2012
- Digiteeritud Eesti ajalehed, <http://dea.nlib.ee/>, 29. märts 2012
- Discover Your Family History, <https://www.familysearch.org/>, 29. märts 2012
- Eesti Memento Liit, <http://www.memento.ee/>, 28. märts 2012
- Eesti ohvitserid 1918–1940, <http://prosopos.esm.ee/index.aspx?type=1>, 29. märts 2012
- Gravar.se, <http://gravar.se/>, 29. märts 2012
- Hittagraven, <http://hittagraven.stockholm.se/sv/>, 29. märts 2012
- Kalmistute register Haudi, <http://www.kalmistud.ee/est/Kalmistute-koduleht>, 29. märts 2012
- Multicultural Canada, http://multiculturalcanada.ca/contentdm_search, 29. märts 2012
- National Archives of Australia, <http://www.naa.gov.au/collection/using/search/>, 29. märts 2012
- National Library of Australia, <http://trove.nla.gov.au/newspaper>, 29. märts 2012
- Обобщенный банк данных Мемориал, <http://obd-memorial.ru/>, 29. märts 2012
- Okupatsioonide Muuseum, <http://www.okupatsioon.ee/index.php>, 29. märts 2012
- Rahvusarhiivi fotode andmebaas FOTIS, <http://www.ra.ee/fotis/>, 29. märts 2012
- Svenskagravar, <http://www.svenskagravar.se/>, 29. märts 2012
- Tallinna Aadressbüroo aadresslehed, <http://www.ra.ee/aadresslehed/>, 29. märts 2012
- Vabadussõja Ajaloo Selts, <http://vas.muuseum.ee/>, 28. märts 2012

An overview of sources for the database of Estonian officers

Ülle Kraft

The database of Estonian officers in 1918–1940 was founded in 2007 and it has become very popular among those interested in military history. The database includes data on about 10,000 officers, doctors and military clerks while its compilation is still in progress. Information is gathered from various sources as the key sources are lists. People find their names on various lists during their lifetime – class list, list of university graduates, list of conscripts/mobilized etc. Unfortunately, Estonian officers were more likely to feature on lists of people arrested by the Soviet security agencies or even on lists of those who have fallen, died in prison camps or been executed.

Currently, we focus on finding the birthdate and birthplace of every officer and therefore identify every person in this way. There may be dozens of namesakes even in such a small country as Estonia. This may be one of the reasons why the fate of some officers has remained unclear so far. The names that were given to people in the beginning of 20th century did not remain the same during their lifetime. In some cases, they were just written in several ways, but the name changing campaign (“Estonisation of names”) of the 1930s contributed to the phenomenon in the most considerable way. The Estonian Army had to take leading role in this campaign. Therefore, identifying the name, birth date and place of the researched person helps to avoid mistakes which are quite common for books of lists that use only one type of sources.

The article gives a brief overview of the sources used in the compilation of the database. Those who left Estonia at the end World War II or after the regaining of independence in 1991 have written several books that contain information about the destiny of the Estonian officers. There are also books with lists of different army units that include the names of officers as well.

A great amount of valuable information on the fate of the officers originates from the texts compiled by the ERPRB (Estonian Repressed Persons Records Bureau) work group of the Memento Association (people repressed on political grounds during the Soviet occupation) and by the State Commission for the Investigation of Policies of Repression (which was founded by the Parliament and operated in 1991–2004).

Studies by Mati Kröönström, Andres Seene and the Estonian International Commission for Investigation of Crimes Against Humanity give basic background knowledge about army organization.

The main official documentary sources for this database are two card files in the Estonian State Archives that contain records on reserve officers compiled by the Armed Forces Headquarters. Records on officers in the first file were to be used in case of a mobilization. The other card file was started in 1918 and was probably used to keep records on all reserve officers. The file cards contain basic information about the career of the officers, starting from the beginning.

The card file on personal data, which was compiled by the KGB (Committee for State Security of the Soviet Union), and is preserved in the Estonian State Archives is also an important source. A number of cards from the German military records were also added to this card file. This data gives valuable information about the Estonian officers' ranks in the German Army, and it requires closer examination in the future.

The greatest amount of information about the career of the officers is provided by the personal files of the officers that were kept at the Personal Department of the Headquarters of the Armed Forces. Unfortunately, a part of these files may have perished and the life of an officer has to be pieced together from different sources. Officers' service lists have also been very useful in the identification of persons.

A considerable amount of relatively reliable databases that feature fragments necessary for the Database of Officers can be found on the Internet. These are collections of digitized archive documents in the United States, Australia and Russia. The death dates can be found in the cemetery portals of Estonia, Sweden and Germany, which can be said to be quite reliable sources. Old Estonian newspapers published around the world often included death notices and obituaries. Today, many of

these newspapers have been digitized in Estonia, Australia and Canada. However, the reliability of these sources needs to be assessed from time to time, as there may be mistakes in death notices as well.

Information on arrested officers can be easily found from the database on the website of the Estonian Occupation Museum. The records include short overviews of investigation files indexed by name.

The exact time and place of birth can be found from the database *Album Academicum Universitatis Tartuensis* on the website of the Estonian Historical Archives.

Many memory institutions constantly compile and maintain their databases. FOTIS, Database of photographs of the Estonian National Archives, contains a lot of signed and dated portraits of officers. Comparing and juxtaposing these photos with the data in the Database of Officers often helps to identify the person. In the future, this allows to give precise answers to the numerous requests about unsigned photos that have reached the Estonian War Museum. The possibility of reconstructing the past has changed from impossible to fairly feasible.

There are two databases used as daily tools that should also be mentioned. The Archives Information System AIS provides basic information about the personal files retained in all departments of the Estonian National Archives. The database of the Tallinn address records of the National Archives contains data about the people who lived in Tallinn from 1918-1929.

The purpose of the Database of Estonian Officers is to collect a full biographical database of all the Estonian officers from 1918–1940. This will allow for a more thorough research and analysis of the fate of the officers. Yet it has already become clear that holding this profession had fatal consequences for much more men than previously estimated.

In order to minimize the time-consuming data-entry and to make the database more user-friendly, it will undergo further development in 2012. We kindly ask you to e-mail or mail us photos and documents of officers. Materials sent to the museum by private persons will be given priority. We also try to give answers about the fate of every single officer and hope that providing information will soon get easier with the help of the database.

Pioneeripataljoni üleajateenijate kogu

Leho Lõhmus

Üleajateenijate-allohvitseride ja ohvitseride teenistusosalase ühtekuuluvustunde suurendamiseks, ühise ajaviite ning mitmesuguste harivate kursuste korraldamiseks asutati Eesti väeosade juurde ohvitseride ning üleajateenijate ja allohvitseride kogusid. Teisiti ei olnud see ka pioneeripataljonis, mille ajalugu alustatakse juba eesti rahvusväeosade I Eesti diviisi juures 1917. aasta detsembris formeeritud inseneriväe roodu, hilisema inseneripataljoniga. 1920. aastal, kohe pärast Vabadussõda, viidi pataljon üle I maailmasõja aegsetesse merekindluse kasarmutesse Nõmmel. 1924. aasta märtsis lahutati inseneripataljonist sideüksused ja inseneripataljon nimetati ümber pioneeripataljoniks. Pataljoni ülesanne oli rajada kindlustusi, sildu ja teid – ning vajaduse korral neid muidugi ka purustada –, lisaks kõik sõjagaasidega seonduv.¹

Pioneeripataljoni ohvitseridekogu materjalid pole kahjuks säilinud ja üleajateenijate kogu omadki on kättesaadavad ainult kogu tegevuse algusaastate kohta. 1930. aastate materjalid on meieni jõudnud väga lünklikult.

Eesti pioneeriohvitserid olid organiseerunud juba rahvusväeosade moodustamise ajastul 1917. aastal, kui asutati I Eesti diviisi üksiku inseneriväe roodu ohvitseride kogu.² Allohvitseride jt üleajateenijate ühisesse perre koondamise mõte algatati seitse aastat hiljem, 1924. aasta oktoobris. Pärast pataljoniülemalt loa saamist asuti põhikirja koostama, eeskujuna kasutati juba tegutseva pioneeripataljoni ohvitseride kogu ning 2. ja 5. jalaväerügemendi üleajateenijate kogu põhikirja. Pioneeripataljoni üleajateenijate kogu põhikirja kinnitas pioneeripataljoni ülem kolonel-

¹ Pataljoni koosseisus oli õppekompanii, kaks pioneerikompaniid, G-kompanii (gaasikompanii), pargikompanii (sillapontoonid, helgiheitjad jm tehnika ja töökojad) ning kuni 1934. aastani ka raudteekompanii, mis formeeriti seejärel ümber 3. pioneerikompaniiks.

² „Lühike ülevaade pioneeripataljoni ajaloost,” *Sõdur*, nr 21, 26. mai 1929: 489–490.

Nooremveebel Anton Rauk 1936. aasta vormis. Krael insenerväe trafalett; rinnas Kaitseliidu Valgeristi lindi lõige; taskust kõrgemal pioneeripataljoni märk, all poolvarasem, pataljoni allohvitseride kogu kehtestatud märk. Auastmetunnused on varrukate alaosas ega ole seetõttu nähtavad. Autori kogu

Sergeant Anton Rauk in the uniform of type 1936 with badge of engineer troops on the collar and the ribbon of White Cross of the Defence League, badge of Engineer Battalion and earlier badge of Engineer Battalion, introduced by battalion's NCO assembly

leitnant Johann-Bernhard Grünberg³ 2. jaanuaril 1925.⁴ Asutamiskoosolek peeti paar nädalat hiljem, 15. jaanuaril.⁵

Erinevalt ühingutest ja seltsidest, mis olid registreeritud juriidilise isikuna kas rahukogude (ringkonnakohtute) või siseministeeriumi registris, olid nii ohvitseride kui ka üleajateenijate kogud kaitseväge asutused juriidilise isiku õigustega ning tegutsesid ühe väeosa juures.⁶ Põhikirja järgi jaotusid kogu liikmed au-, tegev- ja toetajaliikmeteks ning külalisteks. Auliikmeks võidi valida Eesti Vabariigi kodanikke, kellel olid kogu ees erilised teened. Tegevliikmeskonna moodustasid kõik pioneeripataljoni üleajateenijad kohustuslikus korras. Toetajaliikmeteks olid kõik üksuse

³ Johann-Bernhard Grünberg (1935. aastast Johann-Bernhard Haljaste, 1940. aastast Juhan Haljaste) (1889–1942), kolonel (1937), pioneeripataljoni ülem 1924–1940. 1941. aastal Punaarmee 22. eesti territoriaalkorpuse inseneriteenistuse ülem. Arreteeriti 14. juunil 1941 NSV Liidu riikliku julgeoleku poolt, suri Norilski vangilaagris.

⁴ Pioneeripataljoni üleajateenijate kogu põhikiri, Eesti Riigiarhiiv (ERA) 701.1.550, 2.

⁵ *Sõdur*, nr 50, 10. detsember 1932: 1303.

⁶ Vt Vabariigi ohvitseridekogude põhikiri ja Kaitseväge üleajateenijatekogude põhikiri, Riigi Teataja (RT) 1927, nr 112.

kaitseväelased (sh komandeeritud) ja eraisikud. Neil oli üksnes nõuandev hääling ja juhatusse ja revisjonikomisjoni neid valida ei saanud. Külaliste kategooriasse loeti au- ja tegevliikme saatel kogusse ilmunud isikud, sealhulgas perekonnaliikmed.

Kogu allus ühe toetajaliikme (ohvitseri) kaudu väeosa ülemale, kes oli ühtlasi auesimees.

Kogu tegevust suunas neljaliikmeline juhatus, kuhu kuulus esimees, abiesimees, sekretär ja laekur, peale nende ka kaks liikmekandidaati. Kogu revisjonikomisjonis pidi olema vähemalt kolm liiget. Rahalisteks allikateks kogu töö toetamiseks võisid olla liikmemaks, tasulised peod (väeosa ülema loal), korjandused, toetused riigilt ja annetused seltskondlikelt asutustelt. Liikmemaksuks pidid kõik tegev- ja toetajaliikmed tasuma ühe protsendi oma palgast. Enamiku liikmete liikmemaks küündis 40 margani, mis teeb kuupalgaks 4000 marka.⁷ Olgu siin võrdluseks lisatud, et 1925. aastal laekus liikmemaksudena 20 265, toetustena 7500, annetustena 8400 ja pidudest 93 665 marka.

Kogu juures tegutses laenukassa, mille liikmeks olek oli tegevliikmetele kohustuslik ja toetajaliikmetele vabatahtlik.⁸ Liikmed pidid maksma kassasse igakuise sissemaksena 300 marka seni, kuni maksjalt oli laekunud ühe kuupalga suurune summa. Seejärel olid maksete tegemine vabatahtlik. Laenu anti kassast kuni laenaja kuupalga ulatuses. Tagasi võis maksta osade kaupa, kusjuures üldjuhul ei tohtinud nõuda kuus makseid üle 1/5 kuupalgast. Kui üleajateenija läks erru või viidi üle teise väeossa, sai ta oma sissemakse laenukassast tagasi.

Kaitseväelase kõige õigemaks lõõgastumiskohaks peeti tol ajal oma üksuse kasiinosid, mis olid ohvitseridele ja üleajateenijatele-allohvitseridele eraldi. Mis seal salata, üks nõnda loodeti kontrolli all hoida kõige tormakamaid ja napsulembelisemaid kaitseväelasi ning vältida konflikte tsiviilisikutega. Kasiino töö eest vastutas majavanem, kes valiti tavaliselt koos juhatussega.

⁷ Alates 1. jaanuarist 1928 kehtestati Eestis uue vääringuna Eesti kroon = 100 senti. 1 kroon võrdus senise 100 margaga, s.o senisele margale vastas 1928. aastast üks sent.

⁸ ERA 701.1. 551, 11.

Allohvitseride kasiinoks üüriti eramaja Õuna ja Lääne (praegune Läänekaare) tänava nurgal aadressiga Õuna 5.⁹ Maja kuulus Anton Saagole, kes sai lepingu järgi 5000 marka kuus. Selle raha sisse kuulus üür, kütmine, koristamine ja valgustus. Samuti tuli kasiinole muretseda lauad, toolid ja lauanõud 50 inimesele.

Majas oli kolm tuba: söögituba (einelaud), lugemis- ja juhatuse koosoleku tuba, lisaks köök, abiruumid ja veranda.

Kasiino kõige atraktiivsem osa oli einelaud, mis oli argipäeviti lahti kella seitsmest hommikul kuni südaööni. Pühapäeviti, pühade ajal ja pühade-eelsetel päevadel oldi avatud aga suisa kella kaheni öösel. Päev oli einelauas jaotatud söögikordadeks:

- 1) hommikusöök kell 7–10. Hinnaks 25 marka, selle eest sai kaks vorsti-, singi- või kiluvõileiba ning kaks tassi kohvi;
- 2) lõunasöök kell 12–17. Hinnaks 50 marka, mille eest sai supi ja prae ning tassi kohvi;
- 3) õhtusöök kell 19–22. Hinnaks 40 marka, mille eest sai prae, kaks võileiba ja tee.

Einelauas olid müügil ka mitmesugused karastus- ja alkohoolsed joogid. Pudel õlut (pool liitrit) maksis 30 marka, pool toopi (0,615 liitrit) viina 150 marka, topka (pitsi) sai kätte 25 margaga, keedetud likööri pooleliitrine pudel maksis 250 marka ja limonaad 15 marka. Vabrikulikööride ja veinide poehinnale võis lisada kuni 40% juurdehindlust.

Einelauda pidas algul majaomanik Saago ise. Tema kohustus oli teenida kogule vähemalt 120 000 marka tulu aastas. Lihtne arvutus näitab, et kuna kogu pidi ise omanikule maksma 60 000 marka üüriraha aastas, siis teist sama palju pidi jääma kogu käsutusse. Nii suurt tulu teenida oli aga siiski raske. Saago loobus peagi einelaua pidamisest ja selle töö võttis üle August Tiis, kes pidas einelauda ka Nõmme raudteejaamas.

1927. aastal tekkisid alkoholimüügiga probleemid. Inseneriväe inspektori taotluse alusel andis Tallinna garnisoni ülem „kõigis kategooriates” alkohoolsete jookide müügi loa ainult ohvitseride kasiinodele ning

⁹ *Ibid.*, 550, 72. Hoone on säilinud ja kasutusel elumajana.

Pioneeripataljoni allohvitseride kogu juhatus 28. septembril 1925. Istuvad (vasakult): tundmatu, Gustav Lemberg (Lember), tundmatu nooremleitnant pataljoniülema esindajana, tundmatu, T. Truusmann. Seisavad: Aleksander Pedaja, tundmatu, Anton Karu. Esindatud on kolm erinevat Eesti Kaitseväge vormi – 1920., 1924. ja 1926. aastal kehtestatud vormid. Autori kogu

Engineer Battalion NCO assembly board on 28 September 1925.

Note the different uniforms: type 1920, 1924 and 1926

üleajateenijate kasiinod said üksnes õlle ja veini müügi loa.¹⁰ Siin tekkisid aga raskused. Nimelt ei olnud Eesti Vabariigis ette nähtud luba õlle ja veini müügiks korraga: olid vaid luba kõigi alkohoolsete jookide müümiseks või siis ainult õlu jaoks. Vaatamata mitmele palvekirjale, *à la* „hoiab nii mineja eemale avalikest viinamüügi kohtadest kus pahandusi võib sündida”, jäigi kasiinosse alates 1927. aastast ainult õlu.

Kasiinos olid lubatud kõik mängud, v.a „asart mängud”. Mis selle viimase all mõeldi, ei ole täpsustatud. Võib arvata, et kaardimängud polnud kasiinos üldiselt sallitud. Siiski korraldati väeosas bridžiturniire – see

¹⁰ *Ibid.*, 500, 3.

*Pioneeripataljoni allohvitseride kogu viimane juhatus 1940. aastal.
Vasakult: Theodor Talvak, Gustav Lember, Leopold Kori ja Aleksander
Pedaja. Kõik 1936. aasta vormis, kolmel on rinnas Kotkaristi raudristi
teenetemärk. Leopold Koril lisaks Vabadussõja mälestusmärk ja
Läti Vabariigi 10. aastapäeva medal. Autori kogu*

Last board of Engineer Battalion NCO assembly in 1940

mäng oli eriti ohvitseride hulgas armastatud. Küll on teada, et kasiinos olid olemas male, kabe ja loto, lauamängudest „Tsirkus” ja „Reis ümber ilma”.

Kasiinosse olid tellitud ajalehed Päevaleht, Vaba Maa ja Spordileht. Ajakirjadest olid saadaval Sõdur, Kodu, Romaan ja Looming.¹¹ Neist esimene ja viimane ilmuvad ka tänapäeval. Ajakirja Romaan asutaja ja toimetaja oli aga nõmmelasest kirjanik ja ajakirjanik Peeter Grünfeldt.

Kogu liikmetele korraldati loenguid üldhariduslikel, sõjateaduslikel ja kultuuriteemadel. Osavõtt nendest üritustest oli kohustuslik. Näiteks 1926. aastal toimus 13 niisugust loengut. Pataljoni kaitseväelasi hariti kõige mitmekesisematel teemadel: kirjandus, kunst, ajalugu. Sõjakooli

¹¹ *Ibid.*, 500, 149.

lõpetajad, tulevased ohvitserid, kandsid oma diplomitöid regulaarselt ette ohvitseride keskkasiinos Tallinnas. Juhul kui teemaks oli pioneeriüksuste taktika või koostöö, kutsuti ohvitseride kõrval loengut kuulama ka pioneeripataljoni allohvitserid.

Koostöös auto-tankidivisjoniga korraldati 1927. aastal autojuhi-kursus. Selle jaoks vajaminev raha, 17 000 marka, saadi osaliselt üleaja-teenijate kogu rahast, osalt aga kursuslaste enda taskust. Autojuhikursusel käis ligikaudu 50% kogu liikmetest.¹²

Regulaarselt korraldati kogu liikmetele laskevõistlusi. Näiteks 1927. aastal toimus üks selline Valdeku laskerajal. Auhinnad olid küllaltki hinnalised:

1. koht – revolver Browning 7,65 mm,
2. koht – käekell,
3. koht – rahatasku.¹³

Suviti avati üleajateenijate kogu suveaed, milleks otsustati rentida endine Gustavsoni restorani krunt (praeguse aadressiga Pärnu mnt 326).¹⁴ Kogu vabade vahendite, osaliselt aga ka laenatud 700 krooni eest püstitati sinna rõdu koos köögi ja puhveti (einelaua) ruumiga. Nii tekkis midagi välikasiinotaolist. Tööd tegid peamiselt kogu liikmed tasuta. Einelauast alkoholi välja müüa ei tohtinud, kuid kohapeal võis juua. Sellest tekkis mitu pahandust ja arusaamatust eriti eraisikutest linnakodanikega, kes üritasid alkoholi välja viia ning siis seda linna peal tarvitada, kus nad aga pahatihti kordnikule vahele jäid. Niisuguseid juhtumeid, nagu ka allohvitseride distsipliinirikkumisi, uuriti alati põhjalikult. Tavaliselt päädis see pataljoniülema käskkirjaga, milles asjaosalisi ei hellitatud: kartseripäevad kas pataljoni arestimajas või raskematel juhtudel Tallinna garnisoni peavahis olid kerged tulema.

7. detsembril 1927. aastal kinnitati uus kaitseväge üleajateenijatekogude põhikiri.¹⁵ Selle alusel tuli sulgeda senised kogud ning asutada

¹² *Ibid.*, 560, 66.

¹³ *Ibid.*, 560, 32.

¹⁴ *Ibid.*, 501, 59. Gustavsoni restoran põles 1924. aasta suvel ja selle koha peale ehitati uus kinomaja 1933. aastal. Vahepeal oli ala kasutusel suveaiana.

¹⁵ Vt Vabariigi ohvitseridekogude põhikiri ja Kaitseväge üleajateenijatekogude põhikiri, RT 1927, nr 112.

Pioneeripataljoni 20. aastapäeva tähistamine allohvitseride kasiino ruumes 14. detsembril 1937. Näha on auastmetunnused varrukatel. Autori kogu

Celebration of 20th anniversary of the Engineer Battalion NCO assembly on 14 December 1937

uue põhikirja alusel uued. Sama saatust tabas ohvitseride kogusid. Põhjus oli proosaline: seni oli iga väeosa kogu asutatud oma põhikirja alusel, mille oli kinnitanud üksuse ülem. Uue näidispõhikirja alusel taheti see süsteem korrastada ja ühisele alusele viia.

Pioneeripataljoni „vana” üleajateenijate kogu likvideeriti üldkoosolekul 24. jaanuaril 1928 põhjendusel, et seda „ei saa uue põhikirja alla viia”.¹⁶ Vana kogu likvideerimise komisjon andis järelejäanud vara (74,60 krooni sularahas ja inventari 253,15 krooni maksumuses) üle pataljonile ning see annetati pataljoniülema korraldusel uuele kogule. Tänu sellele jätkus kogu tegevus tegelikult katkestuseta.¹⁷

Uue põhikirja järgi kadus auliikme staatus ning külaline asendus alalise külalisega. Viimaste hulka kuulusid kõik ohvitserid ja sõjaväe-

¹⁶ ERA 701.1.560, 100.

¹⁷ ERA 636.1.93, 80.

ametnikud, kõik teiste üksuste üleajateenijad, kes toetajaliikmete hulka ei kuulunud, ning kogu tegev- ja toetajaliikmete perekonnaliikmed.

Uues kogus jätkusid kursused: 1928., 1929. ja 1930. aastal korraldati saksa keele kursus, 1932. aastal aga avati ka eesti keele kursus.

Kogu sisemise elu elavdamiseks hakati ühiselt tähistama isiklikke tähtpäevi (juubelid ja abiellumised), aga samuti 10 (hiljem ka 15) aasta üleajateenistuse juubeli päevi. Viimane fakt ilmestab tõsiasja, et pioneeriopataljoni allohvitseride kaader oli üpris püsiv. Püsiv oli ka aktiiv. Kui vaadata kogu juhatuse fotosid eri aegadest, näeme seal ikka tuttavaid nägusid. 1925. aastal valitud esimese juhatuse kaks liiget, Aleksander Pedaja ja Gustav Lember, olid ka viimases juhatuses 1940. aastal (vt juhatuse fotod). Pataljoni juhtkond hindas personali püsivust kõrgelt – oli see ju aluseks ajateenijate heale väljaõppele ning pataljoni ülesannete edukale täitmisele üldse. Veteranid-üleajateenijad said juhtkonnalt hinnalisi kingitusi ja 15 aasta täitumisel pataljonis autasuna väeosa laualipu. Eriti teenekaid autasustati Kotkaristi hõbe- või raudristiga. Selle kõrge riikliku teenetemärgi said pataljonis peale juba mainitud A. Pedaja ja G. Lemberi ka Theodor Talvak ja Leopold Kori.¹⁸ Nemadki olid üleajateenijate kogu aktiivsemate liikmete seas.

Kogu liikmete majandusliku olukorra parandamiseks hakati vabade summade varal korraldama püstolite, varustuse, suuskade ja küttepuude ühistellimisi. Alates 1931. aastast võimaldati liikmetele abiraha koolihariduse jätkamiseks ja teenistusalastest kursustest osavõtuks.¹⁹

17. veebruaril 1933. aastal asutati Üleajateenijate Keskkogu, mille ülesanne oli „kõikide üleajateenijate koondamine üksmeelseks isamaaliseks pereks”. Uue ühendkogu liikmeteks olid kõigi üksuste kogude liikmed.²⁰

Pioneeripataljoni kogu algatusel loodi pataljoni üleajateenijatele eraldi rinnamärk. Sellel kasutati pioneeride vanemaid sümboleid: leegitseva tahiga kahurikuuli, mida läbivad ristatud labidas ja kirves, ümber pärg. Märki täpne kehtestamisaeg pole teada, küll on seda näha pataljoni

¹⁸ *Eesti tänab 1919–2000* (Tallinn: Riigikantselei, 2000), 243, 250, 254–255.

¹⁹ *Sõdur*, nr 50, 10. detsember 1932: 1304.

²⁰ Üleajateenijate keskkogu põhikiri, RT 1933, nr 19, art. 135.

allohvitseride rinnas 1930. aastate algupoole fotodel.²¹ 1934. aastal, kui hakati ühtlustama ja seadustama väeosade sümboleid, kehtestati ühtne rinnamärk ka pioneeripataljoni ohvitseridele ja üleajateenijatele-allohvitseridele. Uue märgi kujunduse ja statuudi kinnitas kaitseminister 17. juulil 1934.²²

Pärast Eesti Vabariigi okupeerimist 1940. aastal soikus üleajateenijate kogude, mida nüüd nimetati allohvitseride kogudeks, tegevus. 21. augustil 1940 järgnes loogiline lõpp: sel päeval avaldati Johannes Varese allkirjastatud seadlus, millega likvideeriti kõik väeosade kogud sama aasta 31. augustist. Nende allesjäänud varandus anti sõjaväelastekodudele ja üksustele „nende majanduslikkude ürituste teostamiseks”, varalised õigused ja kohustused läksid aga üle Sõjaväe Varustusvalitsusele.²³

Kokkuvõtteks võib tõdeda, et üleajateenijate-allohvitseride kogu mängis tähtsat rolli väeosa personali ühtekuuluvustunde süvendamisel. Mehed, kes tegid teenistuslikult koostööd, said siin suhelda ka n-ö pagunite peale vaatamata. Kogul oli tähtis roll haridustaseme tõstmisel, väljaõppe tõhustamisel ja silmaringi laiendamisel üldse.

Taastatud Eesti kaitseväes samasuguseid organisatsioone – üksuste ohvitseride ja allohvitseride kogusid – enam ei ole. Miks nii, see on omaette küsimus. Eks sama tendents ole täheldatav ka tsiviilühiskonnas: seltside ja teiste kodanikuühenduste ning nende liikmete arv on võrreldes 1920.–1930. aastatega tunduvalt vähenenud.

²¹ Vt Aleks Kivinuk, *Eesti sõjalisel autasud ja rinnamärgid 1918–1940* (Tallinn: A. Kivinuk, 2005), 292. Märke valmistati kaks varianti. Aleks Kivinuk oletab, et peenema töötlusega varianti annetati ohvitseridele. Portreepiltide võrdlus näitab aga, et mõlemat anti siiski üleajateenijatele. Varasema variandi tootja pole teada, hilisemat varianti valmistas Roman Tavasti tööstus.

²² Pioneeripataljoni rinnamärgi põhikiri, kinnitatud 17.07.1934, ERA 495.6.59, 264–265. Kavandi aluseks võeti seni vaid ohvitseridele kehtestatud rinnamärk.

²³ Allohvitseride kogude likvideerimise seadlus, RT 1940, nr 107, art. 1085.

Bibliograafia

Eesti Riigiarhiiv (ERA)

495 Sõjavägede Staap

636 Pioneeripataljon

701 Allohvitseride Keskkogu ja allohvitseride kogud

Õigusaktid

Riigi Teataja 1927, 1933, 1940

Kirjandus

Eesti tänab 1919–2000. Tallinn: Riigikantselei, 2000

Kivinuk, Aleks. *Eesti sõjalised autasud ja rinnamärgid 1918–1940*. Tallinn:

A. Kivinuk, 2005

Perioodika

Sõdur 1929, 1932

Engineer battalion's non-commissioned officers' assembly

Leho Lõhmus

Non-commissioned officers belonging to Estonian army engineer battalion were assembled around a body first formed in 1925. The organization was set up for the purpose of fostering among its members an authentic *esprit de corps* through participation in common leisurely activities as well as organizing various educational and practical-shooting related events. Membership in the fledgling organization was made mandatory for all non-commissioned officers serving in the engineer battalion. The assembly was administered by a board of four members who respectively held the positions of a chairman, vice-chairman, secretary and treasurer.

The assembly was in possession of its own premises complete with officer's casino catered by its own buffet, serving meals for breakfast, dinner and suppertime. Keen on keeping the NCOs away from downtown restaurants, the buffet was also stocked with its own alcoholic beverages. In order to keep its clientele entertained, periodicals and games were made available, with the casino often used for festivities and as a place where due respect was paid for the services rendered to the battalion by its more senior non-commissioned officers.

The engineer battalion's non-commissioned officers' assembly was liquidated along with similar assemblies following the occupation and annexation of Estonia back in 1940. It is important to emphasize the role played by the organization in helping to bring together men serving the battalion in a more informal setting, where seniority of rank was not strictly emphasized. Besides helping to manage free time activities, the assembly also helped to further the education and training as well as to cultivate a higher level of culture among the ranks of non-commissioned officers.

Autorid

Authors

Jörg Echternkamp
(1963)

dr. habil. (Halle-Wittenbergi Martin Lutheri Ülikool), sama ülikooli eradotsent;
Bundeswehri Sõjaajaloo Uurimise Ameti (MGFA, Potsdamis) teadur ja ajakirja *Militärgeschichtliche Zeitschrift* toimetaja
Dr. habil. and *Privatdozent* (Martin-Luther-Universität Halle-Wittenberg). Research fellow of the Bundeswehr Military History Research Institute (MGFA, Potsdam), editor of the *Militärgeschichtliche Zeitschrift*

Liisi Eglit (1987)

magister (Tartu Ülikool, ajalugu), Riigiarhiivi projektijuht
MA in history (University of Tartu), project manager in Estonian State Archives

Anna Maria Forssberg
(1976)

filosoofiadoktor (Stockholmi Ülikool, ajalugu), Armeemuuseumi (Stockholm) vanemkuraator
PhD (Stockholm University, history); senior curator of the Army Museum (Stockholm)

Ülle Kraft (1970)

magister (Tartu Ülikool, majandusteadus), Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri muuseumi teadur
MA (University of Tartu, economic sciences), Researcher, Estonian War Museum – General Laidoner Museum

- Kristjan Luts** (1985) magister (Tartu Ülikool, ajalugu), Tartu Ülikooli ajaloodoktorant, Eesti Sõjamuuseumi – Kindral Laidoneri Muuseumi direktor
MA (University of Tartu, history), PhD student (history), University of Tartu; Director, Estonian War Museum – General Laidoner Museum
- Mart Lätte** (1983) magister (Tartu Ülikool, ajalugu), Tartu Ülikooli ajaloodoktorant
MA (University of Tartu, history), PhD student (history), University of Tartu
- Leho Lõhmus** (1953) filosoofiadoktor (Tallinna Tehnikaülikool, tehnikateadused), Eesti Sõjamuuseumi – kindral Laidoneri muuseumi direktori asetäitja
PhD (Tallinn University of Technology, technical sciences), Deputy Director, Estonian War Museum – General Laidoner Museum
- Marek Miil** (1976) magister (Tallinna Ülikool, kommunikatsioon), Tartu Ülikooli meedia ja kommunikatsiooni eriala doktorant
MA (Tallinn University, communication management), PhD student (media and communication), University of Tartu
- Arto Oll** (1985) magister (Tallinna Ülikool, ajalugu), Tallinna Ülikooli ajaloodoktorant
MA (Tallinn University, history), PhD student (history), University of Tallinn

Mika Raudvassar
(1975)

bakalaureusekraad (Tartu Ülikool, ajalugu),
Kaitseväe Ühendatud Õppeasutuste lektor,
kapten
BA (University of Tartu, history); Lecturer,
Estonian National Defence College, Captain

Eric Allan Sibul (1964) filosoofiadoktor (Yorki Ülikool, ajalugu),
Balti Kaitsekolledži operatsioonide õppetooli
sõjateooria ja sõjaajaloo dotsent
PhD (University of York, history), Assistant
Professor of Military Theory and Military
History, Operations Department, Baltic
Defence College